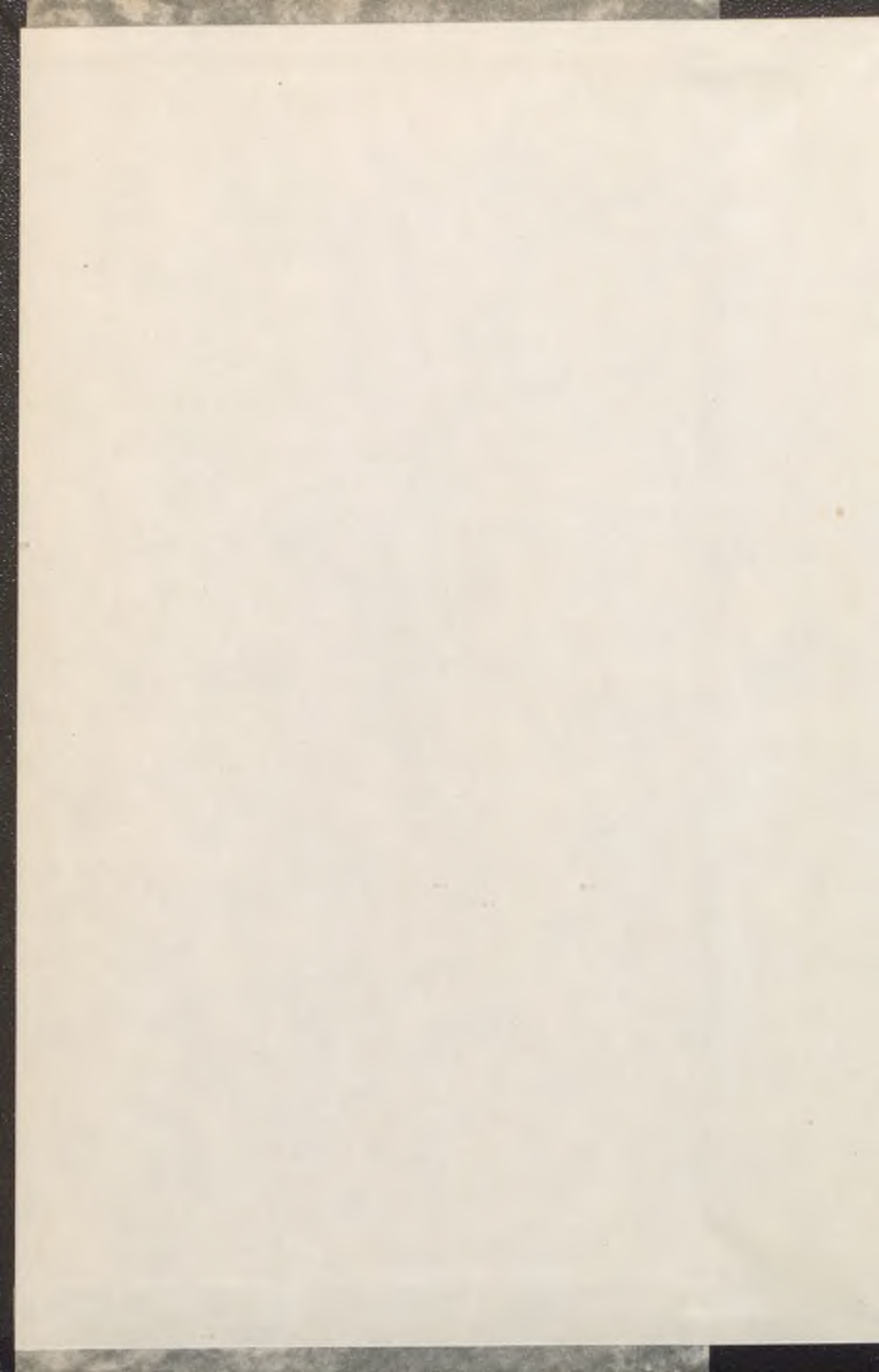

517.034
22
1976

**NÓGRÁD
MEGYEI
MŰZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

1976

Nógrád megyei múzeumok évkönyve

221976

Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága

Szerkesztette:
DOMONKOS ALAJOS

Kiadja: a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Horváth István
Megjelenik: 500 példányban, B/5 formátumban

76 4905 Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat balassagyarmati telepe
Felelős vezető: Kelemen Gábor

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

II. RÁKÓCZI FERENC SZÜLETÉSÉNEK 300. ÉVFORDULÓJÁRA

Köpeczi Béla: Néhány gondolat Rákóczi államáról	7
Benda Kálmán: A kuruc állam diplomáciai szervezete	10
Wellmann Imre: Rákóczi államának kérdéséhez	14
Hopp Lajos: A szécsényi konföderáció és a lengyel példa	19
Mezey Barna: Jogforrások a Rákóczi szabadságharc államában (1703. június 6. — 1705. szept. 12.)	24
Dr. Takáts László: A „kuruc állam” egészségügyi szempontból	33
N. Kiss István: Hadsereg, adó és társadalom a kuruc államban	35
R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi állama és Nógrád vármegye	39
Leblancné, Kelemen Mária: Adalékok a Rákóczi szabadságharc Nógrád megyei hadseregellátási, adózási kérdéseire	63

TUDOMÁNYOS DOLGOZATOK, TANULMÁNYOK

Gáspár János: Nógrád megye felszabadulása	103
Henkey Gyula—Kalmár Sándor: Adatok Nógrád megye népességének etnikai embertani vizsgálatához	183
Héjj Csaba: Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében	245

ARCKÉPCSARNOK

Vonsik Ilona: Kakuk József	265
Kerényi Ferenc: Lisznai Kálmán és a palóc „kelmeiség”	281
Dévényi István: Csohány Kálmán	298

A MŰZEUMI SZERVEZET TEVÉKENYSÉGE

Horváth István: Beszámoló a múzeumi szervezet 1975. évi tevékenységéről	322
A múzeumi szervezet 5. ötéves terve	332
Forrásközlés	343
Új szerzeményeink	355
Hírek	361

II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára

Néhány gondolat Rákóczi államáról

Kétszázhetven esztendővel ezelőtt, itt Szécsényben tartották meg az első kuruc országgyűlést, és mondták ki a konföderációt, a rendek szövetségét, amellyel alkotmányos formát adtak a Habsburg-ellenes felkelésnek. A szabadságharc a feudális társadalom minden osztályára kiterjedt, vezetője azonban a kiváltságokkal rendelkező nemesség volt. Ha az új állam osztályjellegét akarjuk meghatározni, akkor ebből a tényből kell kiindulnunk: *feudális állam* volt, amely mindenekelőtt az uralkodó osztály érdekeit szolgálta. Mindjárt hozzá kell azonban tennünk, hogy miután a szabadságharc megkísérelte a különböző osztályok, népek és vallások érdekeit egyesíteni, az új állam a közös célokat is képviselte — ha osztályjellege miatt ezt csak korlátozottan is tudta tenni. Ez a kettősség jelentkezett az élet minden területén: a gazdaságpolitikában épp úgy, mint katonai, vagy politikai tevékenységében.

*

A forma szempontjából a feudális állam különböző *tipusait* ismerjük, a rendi anarchiától a centralizált abszolút monarchiáig. Véleményünk szerint a kuruc állam nem képviseli „a tiszta rendiséget”, mint ahogy némelyek állítják, hanem inkább átmenetet jelent a decentralizált rendi állam és a központosított monarchia között. Ez az átmenetiség az erőviszonyokkal magyarázható, és kezdettől fogva belső feszültséget okoz, mint ahogy maga is feszültségek eredménye. Válságos pillanatokban a rendi anarchia elemei kerülnek előtérbe, a viszonylag nyugalmasabb periódusokban viszont a centralizált abszolutizmus lehetőségei mutatkoznak meg.

Az átmenetiség az ideiglenességgel is összefügg. Maga Rákóczi kívánja az ideiglenességet mégpedig két okból. Egyrészt 1707-ig nem dőlt el, hogy a nemesség kész-e kimondani a Habsburgok trónfosztását, tehát a Habsburgok elismerése sem kizárt, másrészt a külföldi királyjelölt dolga nem egykönnyen dönthető el. A királyválasztás kérdése már 1704 elején felmerült s XIV. Lajos egyenesen biztatja Rákóczit, hogy tegye fejére a magyar koronát. A fejedelem maga Miksa Emmánuel bajor választót szeretné látni a magyar trónon, amikor az elutasítja, gondol főleg 1706-ban II. Ágost lengyel király-

* A Szécsényben, 1975. nov. 22-én rendezett emlékülés vitaindítója. Ezt követik a hozzászólások.

ra, 1708-ban a porosz trónörökösre s a szabadságharc végén a cáre-
vicsre is.

*

A kuruc állam — átmenetisége és ideiglenessége ellenére — igye-
kezett a maga funkcióit a rendkívül nehéz, háborús körülmények
között is teljesíteni. Persze külön megvizsgálandó, hogy milyen ered-
ményeket ért el a különböző területeken. A hatalom gyakorlása
szempontjából két kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik
a központi hatalom és a vármegyék viszonya. A vármegyék a sza-
badágharc felemelő szakaszában segítették a központi hatalmat, fe-
szült helyzetekben viszont gátolták tevékenységét, sőt a Rákóczival
szemben álló ellenzék szervezőivé válhattak, amire példa Turóc vár-
megye esete.

Ellentmondásos a központi hatalom gyakorlása szempontjából a
hadi szervezet és annak vezetése is. Rákóczi nagy hadtestekre osz-
totta a katonaságot és azokat egy-egy főúri tábornok parancsnoksá-
ga alá rendelte. A főúri tábornokok viszont igyekeztek a számukra
kijelölt területen nagy hatalmat biztosítani a maguk számára, és
nem mindig hajtották végre Rákóczi utasításait.

Ezekkel a centrifugális erőkkel szállt szembe a központi appará-
tus, amely általános politikai, gazdasági és diplomáciai ügyekben —
megítélésünk szerint — eredményesen működött.

*

Rákóczi államával kapcsolatban gyakran hivatkoznak *külföldi
példákra*. Maga Bercsényi a szécsényi konföderáció kimondásakor
elsősorban a lengyel példát említi, de Csécsi naplójában szó van a
holland modellről, sőt némelyek a svájci szövetséget is szóba hoz-
zák. Maga Rákóczi hivatkozik a hazai hagyományokra és különö-
sen a Bocskay-felkelésre és annak szervezetére.

Véleményem szerint a lengyel konföderáció hatását nem szabad
túlbecsülni. Amikor Bercsényi Lengyelországból elküldi XIV. Lajos-
nak memorandumát, amelyben többek között leírja a magyarországi
állapotokat, a magyar alkotmányt megkülönbözteti a lengyeltől és
azt hangsúlyozza, hogy a magyarok nagyobb hatalmat adnak kirá-
lyaiknak, mint szomszédaik. Ez azt mutatja, hogy Bercsényi és a
nemesi közvélemény nagyobb jelentőséget tulajdonított a központi
hatalomnak, mint a lengyel szlachta.

E tekintetben érdekes Rákóczi összeütközése az erdélyi nemesség-
gel, amely az Apafi-féle hitlevelet akarja elfogadtatni a fejedelem-
mel, ő viszont a Rákócziét teszi magáévá, amely abszolútista törek-
véseket mutat fel. A többi példa inkább az idegen hatalom elleni
összefogásra hivatkozik s nincs konkrét kapcsolatban a magyar ál-
lamszervezettel.

*

A kuruc állam — a rövid idő alatt — nem tudott kibontakozni,
ezért jellegének megítélése szempontjából nem érdektelen, ha meg-

vizsgáljuk, hogy milyen államelméleti elképzelések éltek a kuruc vezetők körében. A leglényegesebbnek ebből a szempontból Rákóczi koncepcióját tartjuk, aki a szabadságharc idején, de később a bujdosásban is foglalkozott elméletileg is az állam kérdésével. A fejedelem Emlékirataiban hangsúlyozza, hogy a szécsényi országgyűlés őt lényegében szuverén hatalommal ruházta fel, és a szenátust csak tanácsadó szervként rendelte melléje. Ez a megjegyzés arra utal, hogy Rákóczi abszolút hatalmat akart gyakorolni, bár kezdettől fogva a vezetés gondjait megosztotta egy tanácsadó testülettel. Szécsény előtt az udvari tanáccsal, később a szenátussal.

Politikáját már kortársai is mind rendi, mind pedig abszolútista oldalról bírálják. Rendi oldalról ezt elsősorban Turóc vármegye felépése jelzi, amely Rákóczi zsarnoki uralkodását, a nemesség kiváltságainak megsértését, sőt személyes érdekek keresését is szeméreteti. Rákóczi udvarában tartózkodtak XIV. Lajos képviselői is, akik nem győzték bírálni a fejedelem engedékenységet, s különösen azt, hogy nem vonja felelősségre a parancsot nem teljesítő tábornokokat és tiszteket, hogy nem tart kellő fegyelmet a hadaknál, hogy nem érvényesíti a központi akaratot. Rákóczinak mindenekelőtt Bonnác márkához a Lengyelországban tartózkodó francia követhez, és Montmejanhoz a varsói lazarista misszió főnökéhez intézett, 1708-ból kelt leveleiben a leghatározottabban tiltakozik ezek ellen a vádak ellen, és hangsúlyozza, egyrészt tekintetbe kell venni a hagyományokat és a helyi sajátosságokat, de bizonyos elveket is a hatalom gyakorlásában, így mindenekelőtt azt, hogy nem despotikus módon kell uralkodni, hanem a „haza atyjaként”. Jellemző, hogy 1707 után többször is visszatér az erdélyi fejedelmi beiktatás alkalmával kapott „pater Petrie” címre, mert azt jellemzőnek tartja hatalom-fel fogása szempontjából.

A bujdosásban az *Értekezés a hatalomról* című munkájában fejti ki legösszefogóbban véleményét az állam kérdéséről. Eszménye az abszolút monarchia, XIV. Lajos állama, amelyet ő azonosít a keresztény, paternális morálkódex szervezetével. A paternális királyság gondolatát erősíti benne a magyar hagyomány, de nem a Verbóczyé, hanem I. István királyé, akinek Intelmeit teljes szövegükben idézi. Emellett hat rá a Fénelon által képviselt utópia is, amely a rendiség bizonyos elemeit akarja feltámasztani az abszolutizmus korlátozására, sőt humanizálására. Minderről másutt már szöveztünk. Itt csak arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy ez a koncepció nem áll távol a felvilágosult abszolutizmus gondolkörétől. Természetesen a magyarországi körülmények nem voltak alkalmasak arra, hogy a XVIII. század elején a felvilágosult abszolutizmus elvei alapján alakuljon ki az állam, de hogy Rákóczi elképzelései nem tartoztak az utópiák birodalmába, azt bizonyítja, igaz később, a század második felében, II. József kísérlete.

Rákóczi államát mindenekelőtt tevékenysége alapján kell megítélnünk. Ez azt jelenti, hogy az eddigénél jobban kell ismernünk ennek az államnak a szervezetét és működését. Gazdasági, társadalmi, katonai vonatkozásban sok mindent feltártunk már, de még távolról sem tudjuk azt mondani, hogy pontos képünk lenne a kuruc állam szerteágazó munkásságáról, hatékonyságáról és gyengeségéről.

A kuruc állam diplomáciai szervezete

Rákóczi kezdettől fogva világosan látta, hogy Magyarország pusztán a saját erejéből nem tudja kivívni függetlenségét a Habsburg nagyhatalommal szemben. Ezért arra törekedett, hogy a szabadságharcot kiemelve elszigeteltségéből, a magyar ügyet európai ügygé tegye, és a Habsburgok ellenségeit szövetségesként maga mellé állítsa. Külpolitikai céljai megvalósítására teremtette meg az önálló magyar diplomáciát.

A diplomáciai szervezet kialakulása Európában a XVI—XVII. századra esik. Velence küldött elsőnek az 1500-as évek elején állandó megbízottat a legfontosabb országokba, és az 1600-as évek derekára vált rendszerré, hogy az államok követeket tartanak egymás udvarában. A század végén a követségek külső élete, a diplomaták érintkezése az uralkodóval és az államapparátussal már az etikett szigorú és merev előírásai szerint folyt. A diplomaták — uralkodó-juknak a nemzetközi politikában elfoglalt tekintélye, de részben saját, otthoni társadalmi helyzetük alapján — egymásközt pontos rangsort tartottak. Magasabb ranggal több és más jog járt. Mindez közrejátszott abban, hogy a diplomáciai szolgálatban előszeretettel alkalmazták a születési arisztokrácia legmagasabb rangú és legvalyonosabb tagjait.

A XVIII. század elején a követ személyének kiválasztása csak az uralkodón múlott. A követeknek azonban már csak egyik feladata volt, hogy uruk ügyeit képviseljék és intézzék, a másik, nem kevésbé fontos, hogy az illető ország politikai, társadalmi és gazdasági viszonyait, katonai erejét megismerjék, uralkodójának szándékát kifürkésszék. Bizonyos jogi, közgazdasági, sőt katonai ismeretek nélkül ezt a feladatot ellátni nem lehetett. A diplomaták képzése persze még a XIX. század elejéig a hivatásos diplomáciai kar kialakulásáig várni fog magára.

A külpolitika irányítása már a középkorban is és később a rendi államokban is kizárólagos uralkodói jog volt, annál inkább az abszolút monarchiákban. A diplomáciai szervezet tehát mindenütt központosított, s egyedül az uralkodó akaratának engedelmeskedik. Az államtanács ugyan időnként még Franciaországban is tárgyalt külpolitikai kérdéseket, de csak olyankor, ha a király ezt kívánta. Viszont a diplomáciai ügyek intézésére, az ezzel összefüggő adminisztráció lebonyolítására, előbb Franciaországban, majd hamarosan a többi országban is kialakult egy miniszterális szerv, amelynek élén a külügyi államtitkár állt. XIV. Lajos Franciaországában az államtitkár feladata volt a külügyi gépezet kézbentartása. Nem egyszerű fejtette meg a titkosírással készült jelentéseket, lényegüket ő referálta az uralkodónak, majd az utasítás szerint ő fogalmazta meg a követeknek a választ. Ő intézte a követek utazásával, tartózkodásával kapcsolatos pénzügyi kérdéseket, ő állította össze az ekkor már rendszeres évi külügyi költségvetést is. Az államtitkár feladata volt

az idegen országok megbízottaival való érintkezés, s a követek ügyes-bajos dolgainak intézése. Minden követ nála jelentkezett érkezéskor, ő készítette elő az uralkodói audienciát, jelen volt, amikor a király az ünnepélyes kihallgatáson átvette a megbízólevelet, s zömükben a tárgyalásokat is ő bonyolította le. A diplomácia terén ő volt az uralkodó akarátának gyakorlatba való átültetője. Miután naponta érintkezett királyával, természetes, hogy annak elhatározásaira, a külpolitika egész irányára nagy hatása volt. Mivel pedig az abszolút államok hatalmi politikájának egyik legfőbb eszköze a diplomácia, a külügyi államtitkár rangban és fontosságban az állam egyik legelső embere.

Mindez lassú fejlődéssel alakult ki Franciaországban, Magyarországon viszont Rákóczinak máról holnapra kellett a semmiből megteremtienie a nemzeti állam diplomáciai szervezetét. 1703-ban, amikor a szabadságharc megindult, a kurucoknak nem volt semmilyen külképviselete és így többek közt nem volt, aki a császári diplomácia rágalmaival megcáfolja. A fejedelem 1704 elején indította útnak első követségét, s az ezt követő 3 év alatt a nemzetközi kapcsolatok egész sorát építette ki. 1707 őszén, a szabadságharc tetőpontján, Rákóczinak már állandó követje volt XIV. Lajos francia király és Miksa Emánuel bajor választófejedelem mellett, Isztambulban a Portán, Nándorfehérvárt, s szövetségese, I. Péter orosz cár udvarában. Alkalmi követeivel találkozunk a Vatikánban, Velencében, Hollandiában és Berlinben a porosz királynál, továbbá a svéd, a lengyel és az angol udvarban. 1704-ben az európai hírek csak nagy késéssel jutottak el Rákóczihoz, 1707-ben megbízottai hétről hétre elküldik jelentéseiket a nemzetközi eseményekről. Míg 1704-ben csak a legnagyobb nehézségek árán tudott érintkezést találni a külországgal, 1707-ben már egységes diplomáciai vállalkozásokba kezdhet, s ezek hatósugara Párizstól Moszkváig, a Portától a svéd udvarig, a Vatikántól Berlinig, sőt Londonig terjed.

A külpolitika irányítását Rákóczi kezdettől fogva a maga kezében tartotta, a rendi szervezet sem az eivi kérdésekbe, sem a személyi vonatkozásokba nem szólt bele. A szécsényi országgyűlés is csak a császárral való tárgyalásokról emlékezett meg, amikor felhatalmazta a fejedelmet, hogy „magát a tractában nemcsak béérészttesse, hanem annak felette a conjecturáknak és haza dolgainak ratiói szerint, valamit a közügyek javára ítél, munkálódhassa és végezhesse.” Az erdélyi rendek választási feltételei csak annak kimondására szorítkoztak, hogy a fejedelem „a Portával igyekezzék jó szomszédságot tartani”.

A külpolitikába tehát sem az országgyűlés, sem más rendi szerv nem szólt bele, ami persze nem jelenti azt, hogy időnként Rákóczi ne kérte volna a szenátus vagy belső emberei véleményét. Elhatározásait azonban egyedül hozta meg, ahogy környezetében nem is volt senki, aki az európai helyzet felmérésében érdemlegesen segítségére tudott volna lenni.

Nyilván részben ez magyarázza, hogy a diplomáciai ügyek egy részét Rákóczi teljesen maga intézte. Nem egyszer maga fogalmazta vagy diktálta a leveleket, így XIV. Lajosnak, de még Bonnac már-

kinak is mindig sajátkezűleg írt, s előfordult, hogy a rejtjelezést is személyesen végezte el.

Az esetek többségében azonban az utasítások, levelek formába öntése a fejedelmi titkár, majd a Kancellária vezetője, Ráday Pál feladata volt. A fejedelem azután a fogalmazványokat gondosan átolvasta, javításaival, széljegyzeteivel gyakran találkozunk a conceptusokon. Az egészen bizalmas ügyekbe, mint a cárral való tárgyalások utasításai, még írnokot sem vontak be —, ilyenkor Ráday maga tisztázta le az iratot. Többnyire ő végezte a rejtjeles levelek megfejtését is.

Ahogy terebélyesedett a diplomáciai tevékenység, Ráday is mind nagyobb önállóságra tett szert. Kezdetben Rákóczi följegyezte számára az utasítások gondolatmenetét, 1707-től erre már csak ritka esetben került sor. A követiségekkel kapcsolatos gyakorlati teendők intézése is mind jobban Ráday hatáskörébe került, s a politikai lényegyet nem érintő kérdésekben a követek vele leveleztek, hogy ne terheljék a fejedelmet. Hovatovább az is szokássá vált, hogy a követek két jelentést küldenek haza, egyet Rákóczinak, egyet a kancellária vezetőjének, s ez utóbbira Ráday külön válaszolt. Lényegi dolgokról is szólva a levélben.

Érdekes, hogy a külügyi szervezet kiépülése végül is nem vonta maga után külön külügyi kancellária létrehozását. Ennek magyarázatát részben abban találhatjuk, hogy az ügyek egy részét Rákóczi maga intézte, Ráday kikapcsolásával, részben pedig abban, hogy Ráday feladatai sem korlátozódtak csak a diplomácia területére. Mégis azt mondhatjuk, hogy a magyar viszonyok között, amelyek egyáltalában nem hasonlíthatók a francia abszolút monarchiához, Ráday gyakorlatilag ellátta a külügyi államtitkár tisztségét. Kökényesdi László Franciaországból így is címezte neki egyik levelét: „az erdélyi fejedelem őfelsége államtitkárának”.

A diplomácia belső ügyintézésének nyelve a magyar volt. Az államok közti levelezésben a latin dívott, de az uralkodók és az államférfiak egymásközt már mindinkább franciául érintkeztek. A diplomáciai levelezés szinte mindig rejtjeles formában történt. Minden követ más-más jelkulcsot kapott, sőt a jelkulcsokat időnként cserélték is.

A nemzetközi politikában való tájékozottságnak, a diplomáciai akciók kézben tartásának fontos feltétele volt a gyors és megbízható postai összeköttetés. Rákóczi nagy gondot fordított a magyarországi hadiposta kiépítésére. Ez egyaránt foglalkozott levél és személyszállítással. Az ország területét 4 főútvonal szelte át, hozzájuk csatlakoztak a mellékvonalak. A postaállomások egymástól másfél-két órási lójárásnyi távolságra voltak, hogy a lovak gyakori váltásával növeljék a posta gyorsaságát. A külföldre szóló levelet többnyire futár, alkalmi küldönc vitte, aki idegenben csak útlevéllal közlekedhetett, ezt pedig ellenséges országban nem kapott. Ezért a posták nem egyszer óriási kerületekre kényszerültek. Mivel az utak bizonytalanok voltak, ugyanazt a levelet három-négy másolatban is elindították különböző útvonalakon.

Lőcséről, az északi postaközpontból átlagban három hét alatt ért el a futár Danckába, s onnan újabb egy hét alatt Berlinbe. Párizsba

Dánckán át, tengeri úton, átlagban 3 hónapot számíthatunk. Az oroszországi postaközlekedést télen hetekre megbénította a szigorú időjárás. A török Portára igyekvő futárokat pedig a közbiztonság hiánya tartotta rettegésben. Isztambulba különben egy-másfél hónap volt az út. Velencébe, Belgrádon át, két hónapot kellett számítani, innen a Vatikánba még további egyet. Gyakran azonban ennél jóval hosszabb ideig úton volt a levél; a postának nagy kitérőket kellett tennie, sőt az is előfordult, hogy az ellenség elfogta. Ilyenkor persze a levél sohasem érkezett meg. Ezek után nem meglepő, hogy a levelezést nagy hézagok szakították meg. Olykor hónapokon át kimaradtak a levelek, s nem egyszer előfordult, hogy mire a követi jelentés nyomán újabb utasítás elért rendeltetési helyére, a külpolitikai helyzet már egészen megváltozott.

A szervezeti feltételeken kívül a diplomácia sikeressége részben a diplomaták személyén múlt. Feltűnő, hogy míg a szécsényi országgyűlés után az arisztokrácia a hadseregben és az államszervezetben fokozatosan kezébe kerítette a legfontosabb tisztségeket, a külpolitikában sem ekkor, sem később nem jutottak szóhoz, az egy Bercsényit kivéve. A diplomaták között pedig egyetlen főnemesi származásút sem találunk, részben köznemesek, sőt polgárok is akadnak köztük, de mind több nyelvet beszélő, többnyire akadémiaián képzett, jó fellépésű, művelt emberek. Úgy látszik, Rákóczi az arisztokratákban sem hűség, sem rátermettség szempontjából nem bízott.

Ebben az időben a nyugati országokban a követ mellett már követségi személyzetet is találunk: a titkárt, egy vagy több íródeákot, tolmácsot, inasokat, lovászokat stb. Ezek valamennyien a követség palotájában laktak. A velencei francia követség pl. 40 tagú volt. A magyar követek viszont mindössze egy-két szolgálva vágtak neki a bizonytalan messzi útnak, s megérkezve rendeltetési helyükre, ott nem hogy követségi palota nem várta őket, de legtöbbször még azt sem tudták, hol szálljanak meg.

Régi dolog, hogy a követséghez sok pénz kell. Pénzbe került az utazás, a reprezentálás, a futárok díjazása, a besúgók rendszerének kiépítése (akik a híreket szállították), és pénzbe kerültek az „ajándékok”, a megvesztegetés. A vatikáni francia követ dotációja évi 77 000 tallér volt, a kisebb államok követei is 20—30 000 tallért kaptak évente. Rákóczinak nem volt rendszeres külügyi költségvetése, a szükséges pénzt nagy erőfeszítéssel hol innen, hol onnan teremtetten elő. Az ország szegény volt, szegények voltak a követek is. A portai követség, amely pedig a legnépesebb volt, mert időnként három állandó megbízott és hét-nyolc főnyi személyzet is tartozott hozzá, évenként átlagban 3000 tallér dotációt kapott. Igaz, a Portán viszonylag olcsóbb volt az élet. Rákóczi általában 2000 tallért utalványozott követeinek egy-egy évre, s ebből kellett minden kiadásukat fedezniök. Az összegnek átutalása többnyire nagy késéssel történt, s a pénzhiány nem egyszer teljesen megbénította a követek munkáját.

Mindezekben a nehézségekben talán még úrrá lett volna Rákóczi diplomáciája, a legfőbb akadály az volt, hogy az Isten kegyelméből uralkodó királyok nem álltak szóba az uralkodója ellen fegyvert

fogott nép vezérével. Rákóczi megbízottai nem jelenhettek meg a nyilvános fogadásokon, velük csak titokban érintkeztek, s az uralkodóknak ez a szolidaritása a „rebellis” néppel és vezérével szemben, olyan falnak bizonyult, amelyen csak a császári seregeket el-sőprő döntő kuruc katonai győzelem törhetett volna rést. Pusztán saját erejére hagyatkozva azonban a kuruc sereg nem tudta a Habsburgok haderejét legyűrni, s így a magyar szabadságharc végül sem lett európai ügyé. A nagyhatalmak a magyar felkelést a Habsburg birodalom belügyének tekintették csupán, s Rákóczi még azt sem tudta elérni, hogy Magyarország szóba kerüljön az 1714-es nemzetközi kongresszuson, amelyen a Spanyolország trónjáért folytatott nagy európai háborút a békekötések sorozatával lezárták.

Wellmann Imre hozzászólása

Rákóczi államának kérdéséhez

Rákóczi független államának kiépítése 1705 májusában, I. Lipót halálával vált sürgető feladattá.

Rákóczi és hívei kezdettől fogva érvénytelennek tekintették a Habsburgok fiági örökösödéséről és az Aranybulla 31. cikkelyének eltörléséről szóló 1687. évi 1—4. törvencikket. Joggal hivatkoztak arra, hogy a bécsi udvar az elsőbe utólag csempészte bele azt a részt, mely szerint az uralkodó csak annak megfelelően ígéri az ország törvényeinek és szokásainak megtartását, amint azok értelmezéséről és használatáról a rendekkel országgyűlésen megegyezik, a többi három articulus megszavazását pedig részben megfélemlítés, részben lekenyerezés segítségével vitte keresztül. Változatlanul érvényesnek tartották tehát az Aranybulla ellenállási záradékát; a hagyományos rendi felfogás szerint ez alkotta a felkelés jogi alapját. Annál pedig mi sem volt természetesebb, hogy az ország szabadságának védelmében indított küzdelem vezetője az ország leghatalmasabb főura, egyben Erdély fejedelmeinek sarja legyen, mint ahogy a felkelés az első időben nagyrészt valóban Rákóczi birtokainak népi és anyagi erőforrásaira támaszkodott.

A Habsburgok fiági örökösödésének elvetése annyit jelentett, hogy az utolsó jogszerűen megkoronázott király: Lipót halálával interregnum állt be, s megnyílt annak lehetősége, hogy az ország új uralkodót válasszon magának. A kuruc fegyverek sikerei pedig arra adtak módot, hogy a nagyrészt felszabadult ország szabadon éljen ezzel a lehetőséggel: az idegen uralmat lerázva, nemzeti alapon szervezze újjá államát.

Vajon Rákóczi oldalán milyen formában gondolták megvalósítani a kuruc államot? A további fejlemények megmutatták, hogy a nép megmozdulásából kibontakozott szabadságküzdelemben felülkerekedő nemesség nem csupán a fejedelmi abszolutizmust utasítja el, ha-

nem a kormány kezét megkötő rendi dualizmus híve. Magának Rákóczinak tudatából a Kollonich irányította, jezsuita nevelés igyekezett kitörölni a nagy elődök irányító, nemzeti feladatvállalásra serkentő példaképét, de azután megismerkedett többek között Zrínyi Miklósnak központosított nemzeti monarchiát illető fejtegetéseivel. Politikai testamentumában utólag így összegezte a központi hatalom és a nép viszonyára vonatkozó felfogását. A józan ész a jónak, helyesnek cselekvésére ösztönzi az embert; ahol az uralkodik, béke, igazság, bőség, rend honol. Ám az ember vágyaitól sodortatva saját érdekeit gyakran a közjó elébe helyezi. Ezért törvényekre van szükség az emberi társadalom szilárd megalapozásához. A törvényeket maga a társadalom alkotja, azok a nép szabad egyetértése révén válnak érvényessé. De hogy valóban hassanak, a nép szabad akaratából, azaz törvényesen választott legfőbb hatalmat kényszerítő erővel kell felruházni; törvényes hatalom nélkül ugyanis a szabadság szabadossággá fajul. Amíg a hatalom a törvények értelmében rendelkezik, nincs helye ellenállásnak; de csak azok állítják, hogy bármiféle hatalommal szemben tilos az ellenállás, akik nem különböztetik meg a józan eszt követő hatalmat attól, mely a törvények, a közjó ellen cselekszik.

Lipót önkényuralma ellen eszerint az Aranybulla záradékától függetlenül is jogosnak minősült az ellenállás. De halálát követően, elismert király nem lévén többé, már nem ellenállásról volt szó, hanem az idegen uralmat lerázó ország önvédelmi háborújáról. A testamentumában rögzített álláspontjának megfelelően Rákóczi, immár választott erdélyi fejedelem, Magyarországon is szabad választás útján akarta elnyerni az ország s vele a háború vezetését. A Szécsénybe összehívott országgyűlésre menet Bercsényi kérdésére nyíltan feltárja, hogy addig pusztán bízalom alapján gyakorolt hatáskörét letéve, mint a haza egyszerű polgára akar megjelenni, a továbbiakra nézve az országgyűlés döntéséhez alkalmazva magát. Bercsényi gondolkodásmódjával semmiképp sem fér össze ez az elhatározás; az ilyen önzetlen magatartást nem véli természetesnek, Rákóczi tervének rossz véget jósol. Minél őszintébben beszél a fejedelem, annál kevésbé ad hitelt szavának. Kétkedése végül panaszkodásba torlik: felrója, hogy Rákóczi megváltozott irányában, s nem bízik benne már.

Ez a jellemző eset is mutatja, még a hozzá legközelebb állók részéről is milyen értetlenséggel kellett a fejedelemnek szembenéznie országepítő munkája során. A maga személyét előtérbe állítani nem akaró magatartása nyilván hozzájárult, hogy a szécsényi országgyűlés őt a „vezérlo fejedelem” méltóságánál többel nem ruházta fel, a létrejött önálló állam külső formáját pedig a rendek konföderációjában jelölte meg. Vitaülésünkön már többoldalú megvilágítást nyert: milyen forrásra mehetett vissza maga a konföderáció. De legalább ilyen fontosnak látszik, hogy ez a tágan értelmezhető megjelölés milyen tartalmat kapott Rákóczi országának megszervezése során.

Nem csupán a hadakozás tette szükségessé ezt a szervező munkát, hanem, amint Rákóczi mondotta, a „nemzetséges közügy” folytatása általában. Egyrészt a szabadságharcot kibontakoztató, spontán fel-

törő népi erőket kellett állandóbb, szabályozottabb mederbe terelni, másrészt a küzdelem szilárd, tartós megalapozásához szükség volt a még lappangó erőforrások mozgósítására — az addigi, Habsburg—Magyarországtól független, önálló állam keretében.

Már a szabadságharc kezdetén világossá vált: az évszázados Habsburg-uralom alatt mennyire veszendőbe mentek a nemzeti állam szervezetének összetevői. Magyarországnak önálló külpolitikája nem volt, nem is lehetett, csupán az erdélyi fejedelmek nemzetközi kapcsolatainak maradt valamelyes halványuló emléke. A hadügyet szintén Bécs tartotta kezében, legnagyobbbrészt idegen katonaságra támaszkodva; néhány évvel előbb a magyar végvári vitézeket is szélnek eresztették. A pénzügy fölött ugyancsak teljesen a bécsi udvar rendelkezett; a belső igazgatás terén a katonai apparátus mellett csupán az udvari kamarának alárendelt szervek fogták át valamennyire a feudális partikularizmus jegyében nagyobb egységeken túl is részekre tagolódo országot. Míg így a központi hatalom — figyelembe véve a magyar udvari kancellária s a pozsonyi és a szepesi kamara függő helyzetét is — teljesen Bécs kezében volt, s a Lipótféle abszolutizmus az országban is rendelkezett bizonyos hálózattal, mellette magának az országnak saját szervezete jelentéktelenné törpült. A török idők óta a nyugati részeken tartani szokott országgyűlést már közel két évtizede nem hívták össze, utoljára különben is meghunyászkodó magatartást tanúsított. A nádor, névleg a király helyettese, számottevő kormányzati hatáskörrel alig rendelkezett, egyébként is, akár a többi rendi főméltóság viselője, főképp a nyugati országrészen bírt a tisztségének betöltéséhez alapot adó birtokokkal, ezek gyaparítását az udvartól várta, s már csak azért is Bécs kipróbált híve volt. A lassan, akadozva működő nemesi igazságszolgáltatáson kívül egyéb országosnak nevezhető hatáskört nem mondhatott magáénak a magyar uralkodó osztály. Csupán területi alapon rendelkezett hatalmi szervekkel a vármegyékben s a nemesi birtokok, főképp nagy uradalmak földesúri apparátusában; az előbbi a megyében hangadó nemesek partikuláris, az utóbbi az egyes birtokosok egyéni érdekeit szolgálta.

Roppant feladat állt tehát a vezérlő fejedelem s a szövetkezett rendek előtt, hiszen a múltból alig örökölték valamit, amire a Habsburg-uralomtól megszabadított területen az új nemzeti állam szervezetét rá lehetett építeni. Rákóczi, az alkotmányjoghoz ragaszkodva, nemcsak az államforma meghatározását: az ország belső szervezetének kialakítását is elsősorban az országgyűlés feladatának tekintette. Ebben azonban a rendektől vajmi kevés segítséget kapott. Ők az országgyűléseken ugyanolyan magatartást tanúsítottak, mintha változatlanul idegen uralkodóval, annak abszolutisztikus törekvéseivel állnának szemben. Míg a fejedelem tudni sem akart saját érdekeiről, s a közös ügyre való tekintettel a nemességtől is hasonló magatartást kívánt, ez a közérdek: nemzeti állam kiépítése, s annak zökkenőmentes működtetése helyett a maga partikuláris és egyéni érdekeiért szállt síkra, a Béccsel szemben megszokott gravaminális politikát folytatta. Komoly szervezési feladatok iránt a rendek kevés érdeklődést és hozzáértést mutattak, ha viszont őket személyükben, főképp anyagilag érintő ügyek kerültek napirendre,

véget nem érő szóvitákba bonyolódtak, s szívesen időztek el aprólékos formai kérdések mellett. Így tulajdonképp haszon származott abból, hogy a legfontosabb területek: külügy, hadügy és pénzügy szervezését és intézését, amint korábban Bécsre, ezúttal a fejedelemlre hagyták, lehetőséget adva ezáltal központosított nemzeti állam bizonyos összetevőinek létrehívására.

Szinte előzmények nélkül s a nemesség kellő támogatása hiányában fogott Rákóczi az új, hatalmas feladathoz, nagyrészt csupán a maga rendkívüli szervező erejére s néhány bizalmas emberére támaszkodva; közülük azokra a köznemésekre építhetett leginkább, akik az udvari, majd a gazdasági tanácsban álltak mellette. A külpolitikában teljesen új utakon kellett járnia; s ha törekvései nem mindenben jártak sikerrel, főképp annak tulajdonítható, hogy a tárgyaló partnerek számára a szabadságharc ügye mégis csak másodrendű volt saját érdekeik mellett, s a címekre-rangokra sokat adó kor koronás uralkodói a vezérlő fejedelmet nem tartották egyenrangú szövetségesnek. Katonai vonatkozásban a szabadságharc ideje rövid volt ahhoz, hogy Rákóczinak valóban sikerüljön a hagyományos portyázó-zsákmányoló haremmodorhoz szokott kuruc hadakat olyan reguláris sereggé szervezni, mely szabályos ütközetekben ellen tudjon állni a világ legelső sorkatonaságának; főúri tábornokai is alkalmatlannak bizonyultak erre, gyakran túl is tették magukat az egységes hadvezetés követelményeit érvényesíteni kívánó fejedelmi utasításokon. Rákóczi még így is rendkívül sokat tett a kuruc háború megszervezéséért. Helyi erőforrásoknak az ott megforduló csapatok részéről való önkényes igénybevétele helyett a hadsereg ellátását, megszabott fejadagok alapján, központilag intézett élelem-beszolgáltatásra s eleségházakban való tartalékolásra építette. Míg ebben a vonatkozásban legföljebb a német katonaságnak — kétségtelenül rossz — példája állhatott előtte, már az egyenruhával és fegyverrel való felszerelés dolgában teljesen új utakon kellett járnia; külön kiemelés érdemel az ónodi országgyűlésen elfogadott, minden vonatkozást tüzetesen felölelő katonai szabályzat. A szabadságharc anyagi megalapozása, részletekig menő szervező munkával, ugyan csak számos kitűnő intézkedést hozott létre; kimagasló jelentőséget kell tulajdonítani a tartalmatlanná vált portális adózás helyett vagyron és jövedelem gondos számbavételére épülő rovásadó-rendszernek, mely a szükségszerűen súlyos anyagi terhek hordozásába a nemességet is bevonta. S még tovább lehetne sorolni Rákóczi állam-szervező munkájának gyümölcsseit az igazságszolgáltatás új megalapozásától a katolikus—protestáns ellentétek lehető elsimításáig.

Több tényezőnek tulajdonítható, ha Rákóczi országépítő erőfeszítései végül mégis csak részben töltötték be a hozzájuk fűzött reményeket. Megfelelő előzmények hiányában az újjáteremtés igényével járó szervező munka csak nagyobb távlatban hozhatta volna meg a kívánt tartós eredményeket. Hosszabb és nyugodt idő kellett volna ahhoz, hogy a fejedelem rendteremtő szándéka, a közös ügyért mindenkitől komoly áldozatot kívánó, nagy horderejű reformjai a nemesi széthúzással és önzéssel szemben kellőképp érvényre jussanak. Még csak kiépülőben levő s nem is mindenben hajlékony központi apparátussal a széttagolt országban egységes államot kialakítani csak

úgy lehetett, ha sikerül közös irányítás alá vonni a helyi végrehajtás szerveit: ha a kézbe bajosan fogható földesurasságokat nem is, legalább a vármegyéket. Rákóczi kezdettől fogva világosan látta: ahhoz, hogy központi intézkedései az ország különböző részeiben talajra találjanak, nem nélkülözheti a nemesség helyi szervezeteinek segítségét. Az első időben, miután a lehetőséghez képest sikerült a maga embereit állítani a megyék élére, valóban támaszkodhatott is rájuk. Utóbb azonban, főképp a főúri befolyás megnövekedése óta, a vármegyék egyre kevésbé bizonyultak a központosított államvezetés alkalmas eszközeinek. Ahogy több és több áldozatot kellett vállalni, a helyi végrehajtás során a legjobban megtervezett és előkészített rendelkezések is csorbát szenvedtek, a nemesség partikuláris csoport- és egyéni érdekei egyre inkább napfényre jutottak. Megyei tisztviselők külön kivetésekkel sanyargatták az amúgy is súlyos teher alá vetett szegénységet a maguk javára, hadbiztosok a beszolgáltatott hízott ökröket a maguk silányabb jószágára cserélték. S főképp a nemesség megadóztatása talált ellenállásra: az urak nem egy vármegyében megpróbálták a maguk részét is a parasztság vállára hárítani, holott az ország népének teljesítőképessége mindinkább gyengült. 1708-tól fogva a császáriak előnyomulása folytán Rákóczi országának területe s ezzel a szabadságharc folytatásának anyagi bázisa fokozatosan összezsugorodott. Az 1709-i igen rossz termés, a pestis pusztítása s az előle való menekülés gazdálkodást bénító hatása tovább növelte a nehézségeket. Nem szabad elfelejteni, hogy a parasztság már a XVII. század utolsó évtizedeiben olyan rendkívüli megpróbáltatásokon ment keresztül, melyeket még békés időkben sem heverhetett volna ki egyhamar, már pedig a nyolc esztendei szabadságharc ugyancsak nehéz próbák elé állította. A küzdelem utolsó két-három éve már az elfáradás, az elszegényedés kétségtelen jeleit mutatja. Itt-ott már a Habsburg-uralom idejéből rossz emlékű katonai executióhoz kell folyamodni, hogy a hadak legszükségesebb ellátását a föld népén megvehessék. Sőt, Rákóczi, aki a korábbi rendetlenség helyett pontosan megszabott mennyiségek rendszeres kivetésére s központi elosztására alapozta a hadsereg fenntartását, 1710-ben kénytelen beletörödni, hogy a csapatok ott keressék élelmüket, ahol találnak, s fizetésükre a kvártélybeli ellátáson felül pénzt is szedhessenek. Ez a sok munkával megszervezett rend rovására, önkénynek teret engedő megalkuvás már a bomlás nyilvánvaló jele volt. A maga feudális hatalmi igényein nyargaló uralkodó osztály önző értetlensége, a nép lelkesedésének ezzel összefüggő lohadása s anyagi kimerülése, objektív nehézségek fokozatosan aláásták Rákóczi nagyszabású országépítő munkájának ígért eredményeit.

A szécsényi konföderáció és a „lengyel” példa

1705 szeptemberében, a szécsényi vár romjai alatti mezőn, az ún. Borjúpáston zajlott le az a kuruc országgyűlés, amelyen az első kísérlet történt a Rákóczi-fölkelés ideiglenes politikai szervezetének, a kuruc állam formájának meghatározására. Rákóczi emlékezete szerint a lengyelországi alkotmányos viszonyokat jól ismerő Bercsényi ajánlotta, hogy a rendek „a szabadságukért élő-haló lengyelek példájára szövetkezzenek egymással”. Az emlékiró így emlékezik vissza erre a magyar feudális rendi méltóságokat mélyen érintő eseményre: „Bercsényi gróf ennek az indítványnak támogatására hosszú beszédet mondott, de kimutatta, hogy azoknak, akik főnököt akarnak választani, elsősorban saját magukat kell minősíteniök.” Arra hivatkozva, hogy az egész ország támogatását élvező gyűlésen számos rangos méltóság nem lehetett jelen, továbbá minthogy a császár békeajánlatot tett, s kijelentette, hogy orvosolni akarja a nemzet panaszait, „nem lenne helyénvaló királyválasztásba fogni”. S folytatja: „Így hát nem lehet jobbat cselekedni, mint a lengyelek példáját és szokásait követni, mivel ez a nemzet szabad, és féltékenyen őrzi szabadságát.” S itt a szónok nyomán, a konföderációs forma előnyeit taglalja: „Náluk semmi sem gyakoribb, minthogy kölcsönös esküvessel szövetkeznek, főnököt (chef) választanak és annak vezetése alatt állítják helyre megsértett szabadságukat. Ő tehát azt hiszi, hogy a szövetkezett rendeknek ez a minősége nagyon jól megfeleltethető a mi szándékunknak, de a Marsall cím, amelyet a lengyelek általában főnöküknek adnak, nem felel meg sem születésnek, sem erdélyi fejedelemségnek.” Erre a Bercsényi beszédét helyeslő gyűlés bizottságot nevezett ki mind a négy rendből, hogy kidolgozzák és indítványozzák, „milyen megfelelő minőséget lehetne adni a megválasztandó főnöknek”. A nézeteltéréseket kerülendő, a fejedelem még Bercsényi javaslata előtt elhagyta a tanácskozást, s így módjában volt az ezt követő kihallgatáson „a rendek méltóságát nem sértő válasz” kigondolására: „Erre én azt feleltem, hogy a szövetkezett rendek minősége véleményem szerint nagyon megfelel a mi helyzetünknek, tekintettel kül- és belviszonyainkra; és azt hiszem, hogy a megválasztandó főnöknek olyan címet kell viselnie, mely inkább miniszteri minőséget fejezzen ki, nem pedig a rendek uráét, és szükséges mellé adni bizonyos számú tanácsot, szenátori minőségben...” Végül megegyeztek abban, hogy „a főnök címe az ország nyelvének szellemében olyan fejedelmet jelöljön, aki vezérrel, jobban mondván a szövetkezett rendek vezérő fejedelmét, amit a latin Dux szóval jelöl”. Az emlékiró itt említi meg, hogy a szövetkezés három példánya közül az egyik lepecsételt és a követek által aláírt okmányt Lengyelország primása levéltárában helyezték el.

Az évtized távlatából emlékező fejedelem a nemzet bizalmának tulajdonítja, hogy a szécsényi gyűlés „korlátlan hatalommal” biz-

ta rá a politikai, katonai és pénzügyi életet. Valójában a rendi hatalom védelmezői. Rákóczi eredeti elgondolásától eltérően igyekeztek a központi hatalom kiépítésén fáradozó fejedelem kezét megkötönni, s az alkotmányos diéta helyett az ún. „Conventus generalis omnis ordinis et status confoederatorum Hungarorum”-ot létrehozni, amelyet az országgyűlést megillető jogokkal ruháztak föl. S mivel az interregnum kimondására nem került sor, felemás jellegű lett az új kormányzati forma.

A szécsényi konföderáció megítélésében még nincs egységesen kialakult vélemény. Volt, aki úgy vélte, hogy „a magyar alkotmány történetében példátlanul álló alkotmányi forma átvétele történt” a lengyel „confoederatio szervezet” alapján. Más álláspont szerint, amelyet Esze Tamás képviselt a konföderáció megalakítására kiküldött bizottság ülésének jegyzőkönyvéhez írt jegyzeteiben, „a szécsényi konföderáció a lazább szerkezetű, többnyire igen rövid életű és csak egyes csoportokra kiterjedő lengyel alakulásokkal szemben, a formai hasonlóság ellenére is, rendeltetésében, funkciójában inkább az 1505-ös rákosi szövetség utóda volt”. S egy korábbi közleményre hivatkozva folytatja, hogy „tulajdonképpen nem volt más, mint helyettesítése annak az országgyűlésnek, amelyet az 1687. év óta törvényesen hívtak össze”. A szécsényi szervezet tehát nem mondható előzmény nélkül a magyar függetlenségi és alkotmányjogi törekvések történetében.

A rákosi (ebből lett a lengyel *rokosz* szó is) szövetrezésre való hivatkozás indokolt, mivel ezt már a XVI. század elején is konföderációnak nevezték el. A „rákosi mezőn” összehívott országgyűlésen a főpapok, főurak és megyei követek esküvel és aláírt oklevéllel megerősített szövetségben kötelezték magukat, hogy ha II. (Jagelló) Ulászló királynak magva szakad, Magyarország trónjára nem hívnak meg többé idegen uralkodót, s megőrzik a nemzet szabad királyválasztási jogát. A „rákosi mező”, a Jagelló-kori országgyűlések színhelye, mind a kortársak, mind az utódok, s kiváltképpen a köznemesség szemében, a nemzeti függetlenségi törekvések jelképévé vált. A híres „rákosi mező”-nek Habsburg-ellenes hagyománya összefügg azzal is, hogy 1458-ban a nemesség itt kiáltotta ki Hunyadi Mátyást királlyá. Ezeket a hagyományokat Rákóczi nem céltalanul akarta életre kelteni, amikor július 1-én kelt meghívójában „a régi hajdani országgyűlések formája szerint” eredetileg még Rákos mezejére, szeptember elsejére személyes megjelenési kötelezettséggel, hirdetett országos gyűlést. Csak augusztus 19-én adott utasítást az országgyűlés Szécsénybe (szept. 12.) Nógrád megyébe történő áthelyezésére, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a császáriak kezén maradt Pesttel szomszédos Rákoson a kuruc csapatok nem tudják biztosítani az országgyűlés zavartalan lefolyását. A részvételi kötelezettség kiterjedt a főpapokra, főurakra, a megyék nemességére s a szabad királyi városok követeire is.

A fölmerült lényeges lengyel vonatkozással kapcsolatban ki kell térnünk azokra a főbb tényezőkre, amelyek közrejátszottak a rákosi, ill. a szécsényi országgyűlés összehívásában. Az előző évi béketárgyalások tapasztalatai alapján szükségesnek látszott Rákóczi hatalmi pozíciójának és a megszülető kuruc állam politikai szervezetének

meghatározása, különösen a béke külső hatalmak által való garanciájának szempontjából. Fontos volt azért is, mert Rákóczi ez idő tájt várta a francia udvar válaszát régóta sürgetett, írásos szerződés megkötésére vonatkozó tervezetére. Dolgozott a lengyel—magyar szövetség tervén, amelyet az ország visszanyerendő függetlenségére alapozott; éppen úgy, mint a szomszédos országokkal. Sziléziával, Morva- és Steierországgal kötendő érdekszövetséget. Mindezek mellett az ország kormányzatával összefüggő belső problémák, főleg a kiéleződő vallásügy s a hadsereg megerősítése, gazdasági ügyek, az érdekek új módon történő egyesítése stb. egyaránt siettettk a dolgok rendezését, mielőtt az új király I. József összehívna a „labanc” országgyűlést. Sérelmesnek tekintették a kurucok József májusi trónralépését is, mivel az 1687. évi országgyűlésen kieroszakolt megkoronázása megelőzte a „hitlevél” elfogadását és megerősítését; illetve az ország törvényeit és a rendek jogait biztosító „királyi hitlevelet” nem vették be a megfélemlített gyűlésen alkotott törvények közé. A rendek királyválasztási szabadságát még az 1687. évi kikényszerített Habsburg fiági örökösödés kimondását megelőzően formálissá tette az a gyakorlat, hogy a Habsburg királyok a magyar rendek királyválasztó jogát kijátszva, még életükben megkoronáztatták a Habsburg trónörököst, I. Lipót idejétől kezdve. Rákóczi el-érkezettnek látta az időt az alapvető jogi, alkotmányos kérdések tisztázására, amelyre az előzetes propositio szerint az interregnum kimondása volt hivatott. De az ideiglenes államfő kijelölésével kapcsolatban beszéltek esetleges új király vagy fejedelem választásáról is, amelyre a vitézli rend és köznemesség Rákóczi személyét alkalmasnak találta.

A korabeli hiteles iratok néhány lényeges mozzanattal egészítik ki Rákóczi előadását. A szécsényi gyűlés elnevezése és hatásköre sokkal több bonyodalmat és ellentétet váltott ki, amint azt az emlékiró több mint tíz év távlatából előadja. Trétsi János sárospataki tanár latin naplója, az Acta Conventus Szécsényiani szerint a többnapos vita rendkívül heves volt. Szeptember 14-én a protestáns nemes-ség és a katonaság a katolikus főpapságtól és a mágnásoktól külön válva akart tanácskozni, követve a magyarországi diétán szokásos alsó tábla (kamara) formáját, kijelentve, hogy Rákóczit akarják vezérüknek. Másnap a főnemesség és a klérus tiltakozására elvetették a köznemesség különállási kísérletét, és együtt folytatták a vitát, amelyben úgy látszik Bercsényi volt a hangadó; ő tartotta 16-án a Rákóczi által említett „hosszú beszédet” is. A „diéta” Bercsényi részéről történt elvetése ellen mások azt hozták fel, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is tartott diétát (1620, Besztercebánya), amelyen az Ausztriai Ház által birtokolt dunántúli megyék szintén nem lehettek jelen. De mert „a praelatusok és a mágnások... nem diaetának mondták, hanem csak conventus generális confoederatorum Hungarorum”-nak, végül is elfogadták a konföderációs formára tett indítványt. S mivel Rákóczit választották ennek fejévé, fölvetődött a kérdés: Princeps vagy Dux legyen-e a címe! „E végre — írja a selmecbányai Zweig János Kristóf bányamester német nyelvű naplójában — minden rendből bizattak meg néhányan, hogy vizsgálnák a régi történeteket, mily címet használtak elődeink hasonló esetek-

ben. Ezen gyülekezet elnökévé Bercsényi választaték...” A hosszas előkészületek után végre közös nevezőre jutottak szeptember 17-én. Bercsényi — idézi Tsétsi — „hatalmas beszédében adta elő a confoederatióba lépés hasznait, s az oda önként hajló rendeket buzdította, hogy azt alkotnák meg, felhozván például a belgákat, akik noha csak egy maroknyi nép, ezen egységbe-lépés által győzhetetlenekké, boldogokká s temérdek gazdagságúakká tették magokat. Ez a szerencse vár bennünket is, úgymond: kivetjük nyakainkból az elviselhetetlen igát... — s szeptember 18-án — ismét tüzes beszédet tartva, a confoederatio szükséges és nagy hasznú volta felől, felhordván például az elnyomott nemzeteket, melyek szabadságukat csak így nyerték vissza.”

A lengyel konföderációs formán kívül új és fontos példaként merül föl a többi névszerint nem említett ország mellett az ún. rajnai föderáció, a németalföldi „confoederált státusok” államszervezeti formája a spanyol háborúk idejéből. A szécsényi gyűlés eseményeit érdeklődve figyelő Des Alleurs, aki naplószerűen tájékoztatja a francia udvart az ülések lefolyásáról, megjegyzi, hogy a „dux” cím itt körülbelül annyit jelent, „mint a Stathouder Hollandiában”. Az interregnum kimondását, egyébként nem szorgalmazó francia diplomácia számára „az új kormányzati forma” nem sok újat hozott, sőt továbbra is módot adott XIV. Lajosnak a magyar—francia szerződés elleni jogi érvek fenntartására. Csak két év múlva, kedvezőtlenebb kül- és belpolitikai viszonyok között, elkésve került sor az ónodi gyűlésen a Habsburg ház trónfosztására, Magyarország függetlenségének kimondására.

A független fejlődés távlatait magában foglaló önálló nemzeti királyság helyett „a szabadságért fegyvert fogott Magyarország államformája a rendi konföderáció lett, amelynek a magyar küzdelmekben sem voltak egyértelműen haladó hagyományai, de Lengyelországban a főnemesi konföderáció a központi hatalom megszilárdítása helyett anarchiát és zűrzavart idézett elő. A rendi konföderáció nem a felkelés tényleges katonai erején nyugodott, és keresztezte a fejedelem centralizációs elgondolásait is, a főnemességnek pedig kedvezőbb lehetősége nyílt megragadnia a szabadságharc vezetését.” E helyes értékelés lengyel vonatkozású utalása túl általános és somnás, mivel a lengyelországi konföderációk jellemzését csak differenciáltan, az egyes konföderációk konkrét történeti körülményeinek figyelembe vételével lehet megtenni. S a lengyel konföderációk szerepe megítélésének bonyolult voltára éppen a kuruc magyar szövetekezés idején már létező sandomierzi és varsói konföderáció nyújt tanulságos példát.

Ami Rákóczi nemzeti érdekegyesítő politikáját és a kuruc konföderáció tartalmát, társadalmi és politikai jellegét illeti, helyes annak hangsúlyozása, hogy a vallási kérdésben toleranciára, a rendi elkülönülés helyett a központi irányítás megvalósítására törekedett, s nemcsak a főnemsek és megyék egyesülését jelentette, hanem a bányavárosok, mezővárosok és hajdúvárosok részvételét is. De Rákóczi új, a harc érdekében történő összefogást sürgető politikájának társadalmi támaszai nem bizonyultak elég erősnek. „Nagyon világosan elébünk tűnik mindez a szécsényi országgyűlésen lezajlott, s

kellően még ma sem eléggé ismert harcokban. A példakép nem a lengyel konföderáció — amint azt később Rákóczi Emlékirataiban, nem tudjuk mi okból, írja —, hanem a németalföldi konföderáció volt. A konföderáció társadalmi tartalmát illetően pedig két tábor csapott össze: az egyik a rendi keretekre szűkítette volna le, a másik a katonaság érdekeivel bővítette volna, s a centralizáció irányába fejlesztette volna tovább. Végül kompromisszumos megoldás született: a katonaság ügyét elejtették, viszont a konföderáció tagjai elismerték Rákóczi hatalmát a kormányzás minden lényeges területén. A szécsényi országgyűlés ily módon létrejött konföderációja azonban szinte születésének pillanatától kezdve gyakorlatilag elégtelen volt az egység megteremtésére.” Az újabb lényegbe vágó értékelést csupán egy ponton, a „lengyel példa” megítélésének szemszögéből tartjuk vitásnak. Az emlékiró Rákóczi pozitív tanúságtétele mellett nem lehet perdöntő, hogy Tsétsi naplójában név szerint csak „a belgákat” nevezi meg, amikor Bercsényi három egymást követő napon, először egy „hosszú beszédet”, majd „hatalmas szónoklatot”, s végül ismét „tüzes beszédet” tartott, s különféle, a naplóíró által nem részletezett példákra hivatkozott. S hogy Bercsényi éppen a lengyeleket hagyta volna ki, akiknek történetét oly közelről ismerte Rákóczival együtt, nem tartjuk valószínűnek. Nem látjuk tehát indokolttnak, hogy a helyenként valóban téves emlékezetre valló Emlékiratokat a lengyel konföderációra történő hivatkozás szempontjából kiigazítsuk, s az egészet pusztán Rákóczi kombinációjának tartjuk. Az alkotmányos forma példái kérdésében a további részletvizsgálatokig, az elnöki vitaindítóban is érintett módon nyitva kell hagynunk a kérdést, elfogadva mind a lengyel, mind a hollandiai példára való utalást és a magyar hagyományok számbavételét.

Egyébként a Hollandiában tanult Tsétsinél természetesen, hogy a hallottakból az általa ismert történeti példát emeli ki. Azzal kapcsolatban pedig, amit az elmúlt évi pécsi ülészakon Köpeczi Béla vitakérdésként vetett föl, hogy ti. Rákóczi és Bercsényi a holland és angol békeközvetítőkkel folytatott vitákban s a francia diplomáciával kialakult levelezésben a holland rendek szövetségéről beszélnek, s „szándékosan elhatárolják magukat a lengyel konföderációk példájától, mert bennük az anarchia megnyilvánulását látták” — más okot keresnek. A holland békeközvetítő előtt nyilván világosabb volt saját országa példája, s az angol és francia fél is jobban megértette a nyugati példákat, mint a lengyelt, amelyet az európai alkotmányjogi kérdésekben jártas Montesquieu is szinte egyedülállónak írt le. Úgy gondolom, hogy a példákat nem azok formai utánzásának igényével, hanem a szövetkezés erejének hangsúlyozására emlegette Bercsényi.

Nem is nagyon lehet összehasonlítani a szécsényi konföderációt a holland vagy lengyel konföderációs megoldással, mert lényeges eltérések mutatkoznak közöttük. Ilyen például a konföderáció vezére személyének problémája, amelyről Rákóczi is hozzáértőn ír. Ebben az időben a sandomiri, Ágosthoz húzó lengyel konföderáció marsallja Stanisław Denhoff gróf volt, születésben, rangban alacsonyabb a fejedelmi házból való Rákóczinál. (A „supremus dux” mindig az első királyi udvari tisztségviselőre, „marszałek wielkiej koronny”,

másként „Mareschalc Regni Poloniae”, a lengyel korona nagymarsalljára vonatkozott, 1702-ig pl. Stanisław Herakliusz Lubomirski, Sieniawska hercegnő atyja volt.) A feudális lengyel konföderáció társadalmi tartalma mindvégig szorosan rendi nemesi, míg a jobbágyok képviselőivel szövetséget kötött Rákóczi szécsényi konföderációjának társadalmi kerete, perspektívája tágabb, modernebb volt. S végül funkciójukban sem azonosíthatók vagy hasonlíthatók össze, mivel a lengyel konföderáció „nagytanácsa” hatáskörébe tartozott minden döntés. Rákóczi pedig a felállított szenátus mellett is viszonylag önálló fejedelmi hatáskörrel rendelkezett.

A szécsényi konföderáció átmeneti államformaként történt megvalósulása is előbbrelépés volt Rákóczi államépítő törekvésein belül, mert törvényes államjogi keretet adott a kuruc államnak. A példaszerű hivatkozások vizsgálatán és tisztázásán túl valóban fontosabb feladat a konföderáció tartalmi tanulmányozása, társadalmi bázisa, mire épült s mivé vált a konföderációs elképzelés.

Mezey Barna hozzászólása

Jogforrások a Rákóczi szabadságharc államában

(1703. június 6 — 1705. szeptember 12.)

Jogforrási kategóriák

A jogforrási hierarchia elemzéséhez röviden át kell tekintenünk a jogforrások csoportjait. A *törvény*, amely a jogforrási hierarchia élére került, csak a szécsényi országgyűlés idején jelent meg.

Egészen a diéta összehívásáig a jogforrások közül legmagasabb szintű jogszabály a *fejedelem pátense* volt. Pátens tulajdonképpeni jelentése: nyílt levél, pecsét nélküli, lezáratlan. Ezzel a kategóriával azonban a rendszerezés során semmire sem megyünk, a pátens szónak egy másik, formai jelentéséből kell kiindulnunk: a pátens a Habsburg-kormányzat rendelettipusának elnevezése lett, az idők folyamán. E formai jegyből kiindulva azután tartalmi csoportosítást végezhetünk: tulajdonképpen a szabadságharc majd minden vezetője adott ki pátentst. E pátensek sokfajtajúak voltak, sokszor nem is jogi normák. Éppen ezért a következő szétválasztást látom szükségesnek. A pátens elnevezést — híven az amúgyis kialakult szokáshoz — a rendeletekre értelmezem, a jogi erővel nem bíró „nyílt leveleket” pedig kiáltványnak. (Pl. a *Recrudescunt diutina inclytæ gentis Hungaræe vulnera*... 1704 januárjában, vagy pl. az 1704. nov. 21. „a keresztény fejedelmekhez és a világ népeihez” c. kiáltvány.)

A fejedelmi pátensek — tartalmi szempontokból — az alábbi csoportokra oszthatók:

a) a felkelés kiszélesítését célzó, így a brezani pátens (1703. máj. 6.), a naményi pátens, 1703. július 18-án, vagy pl. az 1704. évi vallási rendelet stb.

b) a közrend megszilárdítására irányuló (pl. az 1703. szept. 15. és 19-én kiadott, kőborlók és garázdák elleni pátensek)

c) a hadseregszervezést segítő Edictum Militare (1703. szept. 9.) a vetési pátens (1703. szept. 28.), vagy az amnesztia-rendelet (1703. dec. 30.).

Persze ezek között számos átfedés található, a besorolás a rendeletek fő tartalmán, irányán alapul.

A feudális kor egyik legfontosabb jogforrásának tekinthető a *privilegium*. A *lex specialis derogat generali* elv szellemében szívesen alkalmazták szerzte a feudális világban e jogszabályfajta. A *privilegium* (kiváltságlevél) két csoportot képez: a *privilegium generale* és a *privilegium specile* csoportjait; az első esetben bizonyos közösségek, a másodikban pedig személyeknek adományozták.

A fejedelem *privilegium*leveleit elsősorban jobbágyaival kapcsolatban bocsátotta ki: ezek főként azért voltak jelentősek, mert a szabadságharc kezdetén megígért jobbágyszabadságra valamiféle módozatot kellett találni. Az, hogy teljes jobbágyszabadságról essen szó — épp a nemzeti összefogás, a nemeseknek táborában tartása miatt is —, lehetetlen volt. Viszont a jobbágyok várták a fegyveres harcért ígért könnyítéseket. Így Rákóczi és a jobbágyok vezetői is a *privilegium*levél keretében biztosítható hajdúszabadság, vagy a manumissió intézményében keresték a megoldást. Az egyéni felszabadításnak két típusát alkalmazta a fejedelem: a manumissiót és a *litterae armales* adományozását.

Így kb. 20 jobbágyot manumittált, főként hadi érdemeikért és összesen talán hét armálist állíttatott ki, általában birtokadomány nélkül. Gyakoriak voltak a kiváltságok enyhébb változatai, a „mentesítések”. Ilyenkor Rákóczi kivételt engedett az általános kötelezettségeken, s engedélyezte, hogy valaki nyomós okból ne vonuljon be katonának, vagy ne fizessen adót, esetleg csökkentette a terheit. Em-lékirataiban igen nagyra értékelte az erdélyi fejedelemnek hajdútelepítő tevékenységét, s amikor tehette, ő maga is alkalmazta e módszert. Nemcsak egyes települések kapták meg a kiváltságot (pl. Tarpa, Diószeg, Gönc, Simontornya stb.), hanem a nemzetiségekkel közösen alakított konföderáció koncepciója érdekében a rácoknak is felajánlotta, hogy „minden rác városok, amelyek most hazánk szabadsága mellett fegyvert fognak, valamint más hajdú városok, oly szabadsággal fognak élni”.

Ugyanígy Tordai Ferencnek adott utasításában utalt arra, hogy egyenesen ígérheti a borsodi községeknek a hajdúszabadságot, ha bizonyos, hogy ezáltal a szabadságharc oldalára állanak.

A kiváltságlevelek, *privilegium*ok két fő indokból jöttek létre:

a) az uralkodó így szerzett magának híveket;

b) az uralkodó osztály egyes tagjai, ill. csoportjai kényszerítették ki tőle a kiváltságot.

Ez a kettősség a szabadságharc jogforrásainál is felismerhető, habár nem annyira elkülöníthetően. A szécsényi országgyűlés végzését a vallási kérdések rendezéséről mindkét fél kérelmére privilégiumlevélbe foglalta a fejedelem. (A vallásügyről szóló törvénycikket és a felekezetek közti megállapodás szövegét.) A fejedelem a levél záradékában kötelezte magát annak betartására. Ez a privilégium a kiváltságlevelek minden jellemzőjével bír. Jogokat állapít meg a protestánsokra, katolikusokra; célja vele a protestánsok megnyerése volt a klérus meg nem sértésével, ugyanakkor a körülmények kényszerítették erre: a fejedelemnek szüksége volt a protestánsok támogatására. A katolikusok erőszakos követeléseikkel akarták a protestánsokat minél rosszabb helyzetbe hozni, így csikarták ki a számukra kedvezőbb döntést Rákócziól. Mindkét fél számára fontos volt a döntések ilyenén rögzítése, a protestánsoknak azért, hogy a végre megszerzett kiváltságaikat — felekezeteiknek viszonylagos elismertségét — kötelező erővel bíró okiratba foglalják, s így hivatkozhatnak rá a későbbiekben. A katolikusoknak pedig ez bizonyíték volt a kezünkben arra, hogy a protestánsok csak ennyi kedvezményt kaptak.

Ez a levél is jelezte azt a sajátosságot, hogy a privilégiumlevelek formájukban hosszú ideig nem tértek el a törvénytől. Példázza ezt a vetési pátens is, melyben Rákóczi kivonta a katonáskodó jobbágyság közvetlen családtagjait az adózás általános jobbágysági terhe alól. Rendelet formájában biztosított számukra privilégiális helyzetet.

Természetesen Rákóczi a rendeletek, pátensek mellett *utasításokat* is kiadott. Ezek jellemzője, hogy vagy egy szervezetre, személyre, vagy a kötelezettek sokkal kisebb körére terjedtek ki, mint pátensei. Az utasítások vagy önálló igazgatási — szervezési intézkedések voltak vagy pedig valamelyik korábbi pátensének (később a törvényeknek is) végrehajtását segítő — serkentő jogszabályok. A végrehajtó utasítások körébe tartozott pl. a vetési pátens kísérő utasítás (1703. okt. 27. Gödény Pálhoz). A nem végrehajtó jellegű utasítások további elkülöníthető csoportját képezik a követi utasítások. Ezek Rákóczi számára igen fontosak voltak, hiszen politikáját jórészt külföldi szövetségekre alapította. Az ilyen követi utasítások két változatban készültek: egyik, a rövidebb, a tartalmában szűkebb: a bemutatandó utasítás, míg a másik, a titkos utasítás pontos információkat és iránymutatásokat adott diplomatái számára.

A fejedelem utasításai többnyire gazdasági és katonai jellegűek voltak. Az utasítások nagy részét tette ki a hadszervezéssel kapcsolatos utasítás-típus. Ugyancsak katonai jellegű iratok a hadi commissariatusra vonatkozó utasítások. Itt már az utasítások összeolvadnak a katonai parancsokkal, melyeket Rákóczi, mint a hadsereg legfőbb parancsnoka adott ki. Többször kellett intézkednie Rákóczinak katonai vereség esetén is. 1705 októberében a hadi balszerencse nyomán utasítást kellett kiadnia a hajdúsági vidékek kiürítésére. (1705. okt. 20-án Debrecen is kiürítették.) 1705. decemberében a zsidói csatavesztés után több utasításban igyekezett elrendezni a zavarokat.

A szécsényi országgyűlés *meghívólevele* sajátos helyen áll a jogforrások között: átmenetet képez egy kötelező erővel nem bíró okle-

vél valamint a fejedelem utasítása és rendelete között. A szabályszerű meghívó megjelölte a diéta színhelyét, idejét és összehívásának okait. Az országbéli hadihelyzet, a béketárgyalások és a Habsburgok álnokságának hosszas tárgyalása után rátért a következményekre: mi történik, ha valaki nem jelenik meg. Pátensnek tekinthetjük annyiban, amennyiben a fejedelem parancsolja a megjelenést és a parancsának ellenszegülés esetére szankciót határoz meg. Rendeletmivoltát húzza alá az is, hogy az ország széles rétegeihez szól, gyakorlatilag a jobbágy-, a cseléd- és zsellérsorban élőket leszámitva az egész ország népéhez. („Közönségessen az egész Statusoknak.”) Végrehajtási utasításnak tekinthetnénk, hiszen az a vármegyékhez, királyi városokhoz kollektíve, főurakhoz és főpapokhoz személyenként szólan van címezve. Benne az 1498: 1. tc. rendelkezésére hivatkozva fenyegeti meg a távolmaradókat, így segítve a rendelkezés megvalósulását.

Kérdéses a vármegyékhez intézett körlevelek jellege: vajon jogforrások-e, s ha igen, hol a helyük. Arról lehet vitatkozni, vajon a *körlevelek* jogforrásoknak tekintendők-e, hiszen formájukban nem azok, hiányzik szankciójuk is, rendelkezéseik félig hallgatólagosak. Az azonban bizonyos, hogy a körlevél a fejedelemnek alárendelt szervek számára jogot is állapított meg, véleményezési jogot, s a felülvizsgálat jogát; értelmetlen lenne feltételezni, hogy ezt egy, a jogforrási hierarchián kívül álló okirat biztosította.

Jogszabályt természetesen nemcsak Rákóczi bocsátott ki. Ugyan a fejedelmi udvarban és a központi szerveknél az volt a szokás, hogy bármely testület hozta is a döntést, a kiadmányozás II. Rákóczi Ferenc nevében történt, a vezérek azonban önállóan is adtak ki pátenseket és utasításokat. Ezek közé tartoztak elsősorban a seregtorborzó ezereskapitányok és alacsonyabb rangú tisztek pátensei, amelyekben főként a fejedelem korábbi pátenseire hivatkoznak. Az egyes *tisztek pátensei* a hadihelyzettel voltak kapcsolatosak, vagy a fejedelem utasításait, rendeleteit hajtották végre. A tábornokok és főtisztek pátensekben rendelték el egy-egy felszabadított terület katonaeállítására kötelezettségét, átállásra kötelezték a meghódítandó területeket, esetleg felkelést rendeltek el. Felhívták benne valamely település, város, vármegye lakosságát a szabadságharcba való csatlakozásra. Pátensekben próbálták biztosítani a hadsereg rendjét és a közbiztonságot, utasításokkal a hadsereg utánpótlását stb. A tábornokok által kibocsátott jogforrások közül külön meg kell emlékezni Bercsényi pátenseiről. Mivel ő volt a hadsereg fővezére, a harcokat is főként ő irányította. Adott ki hadparancsot, hódoltatási rendeletet, adózásról szóló pátenset, hadseregellátásra, katonaeállításra utasítást, végrehajtó rendeletet.

A fentebb említett jogforrásokon túl némely szervnek saját jogszabályai is voltak. A szabadságharc államgépezetében uralkodó az a szokás, hogy a központi szervek Rákóczi Ferenc nevében jártak el, igen nehézze teszi a jogforrási rendszer világos áttekintését. A fejedelem tanácsának döntéseit, határozatait mind Rákóczi nev alatt tisztázta és bocsátotta ki a kancellária. Ily módon különféle formájú és tartalmú aktusok születtek (leiratok, utasítások, esetleg — ha csak értesítésről volt szó — levelek). Minthogy Rákóczi alá-

írásával és pecsétjével jutottak el a címzetthez, kötelező erejük Rákóczi fejedelmi hatalmán alapult. A helyi szervekről szólva meg kell említenünk, hogy a *helyi jogszabályalkotás* alig változott, csakúgy, mint a *szokásjog*. A fejedelem államszervező munkája során a központi szerveket alakította újjá, a helyieket szinte érintetlenül hagyta — nem számítva, hogy a tisztújításokon kuruc tisztségviselőket állított a régiek helyébe. Legfeljebb némi tartalmi módosulást észlelhetünk a statutumok tekintetében.

A jogforrási hierarchia

Most, hogy előttünk áll a szabadságharc jogforrásainak rendszere, röviden összefoglalom sajátosságait, megfigyeléseim alapján. Ismét hangsúlyozni szeretném, hogy vizsgálódásom csak a szabadságharc első, kezdeti szakaszára terjed ki, amennyiben ezen a határon túlléptem, azt csupán az érthetőség miatt tettem.

A Rákóczi-szabadságharcban túlnyomó fölénybe került a jogszabályalkotás a jogképződéssel, a consuetudóval szemben. A gyors társadalmi változások, s a bizonytalan állapotok nem kedveztek a szokásjog alakulásának, nem tudott oly gyorsan reagálni a változásokra. Így gyakorlatilag ez, a jognak a legmasszívabb, lassan módosuló része, nem mutatott eltérést a korábbiakhoz képest. Ezzel szemben a jogszabályalkotás rendszeréé igen. Legfontosabb volt az átalakulás sorában a jogalkotó szervek változása. A Rákóczi-szabadságharc önálló államszervezetének kialakulásával új szervek végezték a jogalkotást is.

A jogszabályalkotás egyrészt szélesebb körére támaszkodott a szerveknek, mint a Habsburg-Magyarországon, másrészt némi átrendeződés figyelhető meg a szervek alá-fölrendeltségében, így a jogforrások hierarchiájában is. Mint tudjuk, a jogszabályok egymáshoz való viszonyát fejezi ki a jogforrási hierarchia, azt, hogy egyik alacsonyabb rendű a másiknál, ezt pedig a kibocsátó szervek egymáshoz viszonyított helyzete határozza meg. Ez a szervi alá-fölrendeltség sokáig nem volt egyértelmű. Egészen a szécsényi országgyűlésig a legmagasabb rangú jogszabály Rákóczi pátense volt, mely nem törvényben megalapozott hatáskörén, hanem személyes főúri hatalmán alapult. Ezt a hatalmat az első hónapokban egyre növekvő jobbhagyadai biztosították számára, melynek révén megfelelő és elegendő erő volt a kezében, hogy rendeleteit betartassa. Mondhatni, ez az az időszak, amikor majdnem abszolútnak tekinthető a fejedelem aktusainak kötelező ereje: a mellé állók szinte feltétel nélkül betartották rendeleteit, az ellenkező oldalon állók letörésére egy ideig elég ereje volt.

Utasításai ugyanezen hatalmán alapultak. Differenciálásuknál azt kell tekintetbe vennünk, hogy az érintettek milyen körére terjedtek ki. Az utasítások néhány szervhez, személyhez szóltak. Az utasításokon belül pedig némileg el lehet különíteni az egyes konkrét

cselekvésre, az alárendelt személy, vagy szerv működésére vonatkozó utasítást és a normatív utasítást. Ez utóbbi a magartartási szabályon túl a norma egy absztrakt tényállás konkrét megvalósulására írt elő szabályt. (Pl. a fegyvert fogó jobbágyság családtagjainak mentesítése a földesúri terhek alól — amikor a pátenst végrehajtására a fejedelem utasítást adott ki.) Meg kell azonban állapítani, hogy a konkrét és a normatív utasítások legtöbbször egymásba fonódtak. Az előbbi példány: a végrehajtási utasítás normatív szabályozása valamely konkrét esethez kapcsolódott. Ha egyes urak vagy vezérek nem a szabályozásnak megfelelően hajtották végre a vetési pátenst, Rákóczi levélben utasítást adott a konkrét esetre, ugyanakkor azonban általánosítással kiterjesztette annak érvényét minden hasonló esetre is.

II. Rákóczi Ferenc pátenseinek kötelező ereje csökkent, amikor a szabadságharc bázisának kiszélesítésére egyre több nemest vont be a harcba, állított a szabadságharc oldalára. A jobbágseregekről fokozatosan a reguláris és nemesi hadakra próbálta áthelyezni hatalmának erőforrásait, ennek következtében azonban csökkent a fejedelmi pátenst hatékonysága. Első helyét azonban a szécsényi országgyűlésig megtartotta.

A központi szervek aktusait — mint már arról több ízben szó esett — a fejedelem nevében adták ki, így azok a fejedelem pátenseinek és utasításának kötelező erejével bírtak, s a hierarchiában így külön ranghelyet nem foglaltak el. A harc kiszélesedésével, a főúri tábornokok kinevezésével jelentek meg a generálisok pátensei és utasításai. A hadsereg tisztjeinek beosztása szerint változott aktusaiknak jelentősége is: súlya és ereje annál nagyobb volt, minél magasabb rangú tiszt bocsátotta ki. Az alsóbb parancsnokok aktusa a felsőbbével elvileg nem ellenkezett. A pátensek homályos fogalmazása, a hadsereg kezdeti szervezetlensége azonban sok lehetőséget adott az ellenkezőjére is.

Ha ugyanezt a generálisok és Rákóczi Ferenc viszonyára vetítjük, nem ilyen tisztá a helyzet. Többször nem ellenkeztek a fejedelem pátenseivel, ez azonban a tisztek engedelmességének volt köszönhető. Rákóczi — mint ismeretes — ritkán lépett fel érélyesen tisztjeivel szemben.

A szécsényi országgyűlés után az ellentétek kiéleződtek, ez összecsapásokra adott okot. Pl. Károlyi hazaparancsolta jobbágyságait a harcból. Rákóczi Ferenc és a központi szervek viszonyában a jogforrásokat tekintve szó sem lehetett ellentmondásról: a fejedelem aláírásával, ill. hozzájárulásával kerültek kibocsátásra az aktusok. A legalsó szinten a jogszabályalkotó szervek sorában a városok és a vármegyék állottak. Ezek nagyrészt végrehajtási jogszabályokat alkottak. Rájuk nézve kötelező volt valamennyi előbb felsorolt aktus. Hogy betartották-e, az már a pillanatnyi erőviszonyok függvénye volt.

Az országgyűlés összehívásával ez a rend megváltozott. Az élen a törvény állt, melynek elsőségét Rákóczi Ferenc maga szorgalmazta, s önmagára nézve is kötelezőnek tartotta azt. Az országgyűlés jóváhagyta a fejedelem pátenseit, s a szenátus intézkedéseit. A szenátus összetételének megváltozása és hatásköre kiterjesztése maga után

vonta azt, hogy önálló intézkedéseket tehetett, bár tovább élt az a szokás is, hogy a fejedelem nevében adjanak ki aktusokat. A törvénycikkekben burkoltan benne foglaltatik, hogy a szenátus a fejedelmi hatalom ellensúlyozásaként állíttatott fel. Ez némiképp azt jelenti, hogy ha feltétlenül szükséges lenne, Rákóczi pátenseivel hasonló rangú végzést hozhat. A Gazdasági Tanács az alárendelt gazdasági szervek irányában utasítási jogot kapott.

Ezzel párhuzamosan a fejedelmi aktusok súlya csökkent: pl. Rákóczi panaszskodik a Consilium Oeconomicumra, mert nem hajtja végre utasításait, s e szervtől nem tudja kikényszeríteni akaratának végrehajtását. Egy azonban bizonyos: azzal, hogy a fejedelem jogszabályalkotási jogát és hatáskörét törvénybe foglalták, egy, a pillanatnyi erőviszonyok által befolyásolt hatalomnál erősebb bázisra támaszkodhatott.

Anélkül, hogy jogelméleti fejtegetésekbe bocsátkoznánk, vegyük szemügyre a Rákóczi-szabadságharc során keletkezett jogi normák sajátosságait. A norma — magatartásszabály. Egyelőre lényegtelen, hogy jogi-e, realizálódása mindenképpen valamiféle kényszerhez kötött. Az állam kialakulása előtt e kényszer közvetlenül a közösség, közvetve a természeti-társadalmi viszonyok képében jelentkezett. Hogyan?

Szabó Imre a jogalkalmazásról írva fejtette ki: „... a társadalmi viszonyok bizonyos átalakítását végzi el. Ez azt jelenti, hogy meghatározott társadalmi viszonyokat politikai viszonyokká alakít, pontosabban és együttesen politikai-jogiakká”. Mi a jog? Az uralkodó osztály létfeltételei által meghatározott, állami akaratot kifejező normarendszer. A meghatározás nem teljes, most azonban nekünk eleget. Ha e két meghatározást visszaredukáljuk: a társadalmi normák meghatározói a társadalmi-gazdasági viszonyok. A normák létrejötté szükségyszerűség: a termelési viszonyok által kikényszerített folyamat. Az osztály nélküli társadalmakban a kényszerítő erő a közösség egészét kezében tartó természeti környezet, az osztálytársadalomban az uralkodó osztály akaratát irányító anyagi élet feltételei. Ezek csak közvetetten jelentkeznek: a közösség kollektív fellépése, illetve az állam osztályakaratot kifejező jogalkotó-alkalmazó kényszertevékenységén keresztül.

Miért is volt szükség e kitérőre? Mert egész végig a Rákóczi-szabadságharc történetében lényeges kérdésként merül fel a kényszerítés, a kényszer alkalmazása eszközeinek problémája.

A jogelmélet meghatározása szerint a jogi norma elemei a következők: általánosság, ismételtség, hipotetikus szerkezet és szankció. Röviden definiálva: általános annyiban, amennyiben a társadalom szélesebb körére nézve tartalmaz magatartási szabályokat. Az ismétlődés azt fejezi ki, mennyiben kötelez e norma ismétlődő helyzetekben azonos magatartásra. A hipotetikus szerkezet röviden abban fogható meg, hogy az előírt magatartás követését bizonyos feltételekhez kötik. A szankció — a megsértése esetére jogkövetkezményeket tartalmaz. Ha most a norma legszembetűnőbb sajátosságait tekintjük: a jogszabály általában tartalmaz mind rendelkezést, mind szankciót. A rendelkezéstől függően lehet a norma megengedő, tiltó, parancsoló. Ez a felosztás a jogszabálytanban általánosan elfogadott.

Elképzelhető közvetlenül rendelkezést nem tartalmazó jogszabály is — pl. ha a végrehajtási utasítás értelmezéssel, magyarázattal segíti egy jogszabály érvényesítését stb.

Most már rátérve a konkrétumokra: A szankció: „legtágabb jelentése szerint a normával ellentétes vagy annak éppen megfelelő magatartás következménye... nem más, mint a társadalom, a csoport reakciója az egyén viselkedésére.” A szankciókról még annyit, hogy ismeretes pozitív és negatív szankció; a hátrányokozás és a pozitív juttatás. Rákóczi államszervező tevékenysége során mindkettővel élt. Ha csak az 1703. július 18-án kelt naményi pátensét tekintjük is: látható, két fegyverrel él. A hívó szóra nem jelentkezőket „tűzzel-vassal” fenyegeti, ugyanakkor biztonságot és szabadságot kínál a „megtérőknek”. Ha némileg kitágítjuk a „pozitív szankció” kategóriáját, abba pontosan beleillik a pátens ilyen rendelkezése. Ismervén a szabadságharc történetét, tudjuk, hogy a fejedelem ezt a pozitív szankciót közvetlen adományokkal stb. egészen konkrét formában egykezezt is megvalósítani.

További differenciálás: a formális és nem formális szankció közötti különbségtétel: Minket most főként a formális negatív szankció érdekel: ez az, amely a jogszabályokra leginkább jellemző. Közös sajátosságuk, hogy végrehajtásukról, kikényszerítésükről valamilyen formális szervezet gondoskodik. Ezzel elérkeztünk a szabadságharc jogforrásainak legfontosabb problémájához. A fejedelem 1703. május 6-án adta ki első pátensét Sienawski lengyel főnemes brezani várában, amikor Pap Mihály és Bige György küldetése nyomán tudakozódva az ország állapotáról, viszonyairól, kedvező híreket kapott. A pátens nyílt levél formájában került az országba, Rákóczi hadbárió zászlóinak kíséretében. Két viszonylatban is figyelmet érdemlő a pátens. Az egyik: kiáltvány-e, vagy jogi norma. Első pillantásra valóban az elsőhöz tartozó lehet — s ez sokakat megtévesztve így is szerepelt az irodalomban —, hiszen, hosszan, szinte irodalmi fogalmazásban foglalkozott az ország nyomorúságos helyzetével. De vajon megfelel-e a pátens kritériumainak? Kiáltványszövegén túl rendelkezést is tartalmaz. „Minden rendbeli igaz magyarokat összesen és egyenkint intünk, kényszerítünk, kérünk és felhívunk, hogy... fogjon mindenki fegyvert” (továbbá felszólított mindenkit a közcsendháborítás elkerülésére). S mindezeket, hogy ne maradjon üres szó, hogy kötelező erővel bírjon: „komolyan és szigorú büntetés terhe alatt parancsoljuk”, s e büntetésre utal a pátens végén: „ha feje, ha élete kedves előtte”.

Formai szempontból tehát fejedelmi rendelettel állunk szemben. De mit érhet az ilyen pátens, ha kikényszeríthetetlen? Egy, az állami hatalmat nem birtokló, külföldön élő főúr nyílt levele hogyan is bírhat kötelező erővel?

Két tényező biztosította a kikényszeríthetőséget. Az egyik: II. Rákóczi Ferenc volt ekkor Magyarország legnagyobb földbirtokosainak egyike — ezáltal hatalma is jelentős volt. A másik: ezt a bizonyos kényszerítő erőt ezen túlmenően biztosították a felkelt jobbágytömegek. Néhány adat: 1703 áprilisában fegyverben állott az északkeleti megyék parasztságának zöme. Az országban tartózkodó osztrák seregek létszáma alacsony, s Károlyi tanúsága szerint is a felkelők „nap-

rul napra erősödtek”. Ő maga is olyan veszélyesnek ítélte a helyzetet, hogy szükségesnek látta Szatmár, Ugocsa, Bereg vármegyékben a nemesi felkelést elrendelni.

A fegyverre kelt nép ereje egyelőre alkalmasnak bizonyul a pápens rendelkezéseinek esetleges kikényszerítésére — ahogyan az később meg is történt. A dolhai veszteség átmenetileg erőgyengülést jelentett, azonban hamarosan változott a helyzet. Dolha után kapta Rákóczi azt a hírt, hogy munkácsi hercegségében 5000 főnyi gyalogság várja, de a Dolhánál szétvert népfelkelők maradványa is kitett mintegy 2000 fegyverest. A pápens azonban igazi jelentőségre akkor tett szert, amikor Rákóczi magyar földre lépett és zászlói alá gyűltek a jobbágyok és szegénylegények ezrei. Már néhány nappal megérkezése után 3000 embert szervezett gyaloghadába. A szinte óráról órára növekvő kuruc-seregeket látva, nincs okunk feltételezni a kényszerítő erő hiányát.

A továbbiakban a kérdés inkább a kényszerítő erő mikéntje volt. A szabadságharc kezdetén, a lelkes felkelő parasztságra támaszkodva megfelelő társadalmi bázisa, s közvetlen hatalma volt a fejedelemnek rendeletei érvényesítéséhez. Később, mint ismeretes, ez a helyzet fokozatosan változott: ahogyan a fejedelem igyekezett megvalósítani nagy tervét, a nemzeti összefogást, ez feltételezte a hatalom súlypontjának eltolódását. Az elzárkózott nemesség rettegésének legyűrésére biztosítékot kellett adni arra, hogy a jobbágyhadak nem fosztogatják végig az országot, az urakkal szembeni „természetes gyűlölség” nem idéz elő vérfürdőt.

De nem csak biztosíték kellett — rész is a hatalomból, pozíciók, valami, amiért csatlakoznak. Ez a körülmény a kezdeti szilárd bázisról ingatag mérleghelyzet felé tolta el a hatalmi viszonyokat. Ettől kezdve Rákóczi tehetetlen volt a jobbágyok és tehetetlen a nemesség nélkül is. Középutat kellett keresnie, amelyen e két, alapvetően szemben álló osztályt táborában tarthatja. Ezt a labilis helyzetet szentesítette — 1703. szeptember 28-án — a jobbágyságról szóló pápens. Természetes, hogy csökkent a szankció realizálására alkalmas hatalma, és csökkent rendeleteinek tényleges kötelező ereje is.

A fejedelem a kiutat a centralizált államok klasszikus módján: reguláris hadsereg felállításával kereste. Ha ezt sikerült volna létrehozni, mindkét osztálytól többé-kevésbé független erőt nyert volna, s komoly pozícióerősödést. Hogy elképzelése nem valósult meg, elsősorban nem rajta múlt, a szabadságharc társadalmi-gazdasági körülményei által meghatározott szükségszerűségek idézték elő az események ilyen alakulását.

Mégis, az első időkben — a későbbiekhez képest — viszonylagos jogbiztonságról beszélhetünk, nagyjában — egészében betartották rendeleteit. Ezt saját tekintélyének és a jobbágysági lelkesedésén alapuló „jogkövetésnek” köszönhetette. A jogkövetés közvetlenül nem állami tevékenység, közvetve azonban az. Ilyenkor az érintettek az államhatalom által meghatározott módon járnak el, tehát vagy megértve a jogszabály értelmét, eleve annak megfelelő magatartást tartanak helyesnek, vagy megrettenve az esetleges következményektől, kényszerűen követik a szabályt.

Az állami jelleg itt nyilvánvaló. Márpedig a szabadságharc nemesei résztvevői nagyrészt nem jószántukból csatlakoztak, de kevés volt azoknak a száma is, akiket fegyverrel hajtottak a táborba: a leggyakoribb volt a jogkövetés második esete: elkerülendő a vérengzést, birtokaik elpusztítását — kurucnak álltak. S amíg nem érezték biztos talajt a talpuk alatt — általában be is tartották a fejedelem rendelkezéseit.

A Rákóczi-szabadságharc történetének kutatásában ma még szinte „fehér folt” a jogszabályalkotás és jogalkalmazás területének feltárása. A Rákóczi-szabadságharc államának vizsgálata nem nélkülözheti a normák rendszerezését, minthogy az államszervezet kialakításának legfontosabb eszköze a jogforrás. Ezért feltétlenül szükségessé válik a jogszabályok hierarchiájának feltárása és a hatalmi viszonyok tükröződésének elemzése a jogforrások tartalmában. E hatalmas témának igen érdekes részét képezi az első, a szabadságharc megkezdésétől a szécsényi országgyűlésig terjedő időszak, amelynek jelentős hatása volt az állami szervek kialakulására. A szécsényi országgyűlés azonban fordulópontot jelentett a szervek rendszerének alakulásában, amennyiben a megnyitásaig tartó, többnyire spontán szervképződést felváltotta a diéta által törvénycikkekben rögzített állami szervek alá-fölérendeltségének meghatározott struktúrája, az ehhez kapcsolódó jogforrási rendszerrel együtt.

Ezt az első szakaszt kíséreltem meg nagyvonalakban felvázolni, elsősorban a jogszabályalkotás és jogalkalmazás oldaláról, igyekezvén megtenni az első lépéseket a téma alapos és részletes feltárásának útján.

Dr. Takáts László hozzászólása

A „kuruc állam” egészségügyi szempontból

Jó két évtizede tanulmányozom a kuruckor egészségügyi kérdéseit. Kutatásaim közben ismételten megkapott Rákóczi államának az állami és gazdasági rend újraszervezésében, a reguláris hadsereg felállításában, a törvényalkotásokban és diplomáciai téren kifejtett szuverén tevékenysége. Mint orvostörténész, magam is gyűjthettem jónéhány adatot az egészségügy területéről, amelyek a kuruc önálló államiság igazolására alkalmasak. Kutatásaim ilyen irányú eredményéről szeretnék röviden beszámolni.

Az 1974. évi nemzetközi orvostörténeti kongresszuson a kuruckor egészségügyi vívmányait a korabeli európai orvostudomány szemszögéből értékeltem. A helyszínen is, de azóta írásban is többen ér-

deklődtek a hadigondozás, a rokkantispotályok, a hadijog egészségügyi vonatkozásai, Lang dr. protomedicusi ténykedése felől (Prof. E. Püschel Bochum-Stiepelből, Prof. H. Schadewaldt Düsseldorfból, Doz. E. Wondrák Olomouchból).

Kutatásaim előtt *Lang Jakab Ambrus* dr.-ról jóformán csak annyit tudott a tudományos közvélemény, hogy Rákóczi udvari orvosa volt. Levéltári adatok, főleg *Lang* saját levelei alapján megállapíthattam, hogy a kuruc hadsereg tábori főorvosi tisztét is ellátta. Megoldott azonkívül néhány olyan feladatot is, amelyek már országos protomedicusi hatáskörbe tartoznak. Ilyen státusz Magyarországon csak 1786-ban jött létre.

A kuruc hadseregben az ezredsebeszi hely rendszerezítése, továbbá a század-sebeszeknek az ezredtörzsben történő összevonása olyan haladó intézkedés volt, amilyent a cári orosz és porosz hadseregben csak pár év múlva, az osztrákban pedig csak jó tíz év múlva vezettek be.

Lang dr. valóságos diplomata ügyességével szervezte meg 1704—1705-ben az ország és a hadsereg gyógyszer ellátását, még pedig külföldi forrásokból (Danczka=Gdansk, Krakkó=Krakov, Vratislava=Vroclav). Közép-Kelet-Európában egyedülálló intézkedése volt a selmeci központi gyógyszerraktár, az *Apotheca Regni Principalis*, a fundus Schemnitziensis létrehozása. Ide kerültek külföldről a gyógyszerek és alapanyagok, itt dolgozták fel és osztották el az országos szükséglet szerint

Elsőként mutattam arra, hogy a hivatalos cartellát kiegészítően a szemben álló magasabb parancsnokok gyakran kötötték a „*jus gentium*”, az „*uralter Kriegsgebrauch*” szellemében megállapodásokat, amelyekben sokszor esik szó a sebesültek kölcsönös kötelező kezeléséről, a kezelési költség térítéséről, a gyógyultak védlevéllel történő hazabocsátásáról. A megállapodások, ha nem is a szuverén állam, de a szuverén hadsereg elismerését jelentették.

Véleményem szerint, a szabadságharc rokkantjairól való gondoskodás a vetési és több későbbi pátenzben biztosított jobbágykedvezmények komplexumába tartozik. Rákóczinak 1706. július 14-iki levele a *rokkantak részére felállítandó ispotályokról* szól (Munkács, Sárospatak), ahol az inhabiliseknek „...rendes praebendájok's ruháztatnyok meg fog járni”. Eddig csak egy löporrobbanástól megvakult katona rokkant-ispotályba utalása került elő 1709-ből de ez is igazolja, hogy nemcsak jámbor szándékról volt szó. A terv egy-
magában is nagyjelentőségű, mert akkoriban a párizsi *Hôtel des invalides*-től keletre a rokkantháznak még gondolata sem merült fel.

A Besztercebánya melletti Stubnya-fürdön, Rimaszombaton és a dunántúli Mihályfán létrehozott *curatorium*oknak katonai gondnoka, sebesze, patikája és patikusa volt. Később minden katonai körzetben tervezték hasonló intézmények felállítását. Önálló kuruc állam perspektivikus intézkedése ismerhető itt fel. A többi európai államban is a 18. század első évtizedében kezdték az állandó katonakórházakat szervezni.

Több szerző számára nyitott kérdés volt, hogy a Lengyelországban már 1702-től dühöngő pestis, az élénk személyi és anyagi mozgás ellenére sem csapott át hazánkba. Az északon létrehozott járványvédelmi zár és a délről betört járvány ellen alkalmazott szigorú helyi intézkedések *Lang dr.* ténykedését dicsérik, aki ebben a vonatkozásban már országos protomedicus feladatot látott el.

A kuruc államban és hadseregben létrehozott egészségügyi ellátási rendszer létét akkor sem lehet tagadni, ha személyi és objektív nehézségek miatt, ugyanúgy sok hiányossággal működött, mint egyéb ellátási ágazatok.

N. Kiss István hozzászólása

Hadereg, adó és társadalom a kuruc államban

Rákóczi államának, fennállása egész ideje alatt, központi problémája volt a hadsereg eltartása, melyet az állami jövedelmekből (vám, bányászat stb.) és az élelmiszerkivetés segítségével igyekeztek fedezni. 1706. végére a helyzet annyira súlyossá vált, hogy be kellett vezetniük az *általános* adórendszert. Az új adórendszer, melyet Ónodon (1707) a VI. artuculusban törvényerőre emeltek, az egész társadalomra kiterjedt és határozott célkitűzése volt az adóteher arányos megosztása a jobbágyság, a polgárság és a nemesség között.

Az új adórendszer, melyet az összeírás és adókivetés alapjául szolgáló jövedelmi egységről (*dica*) *dicalis* adónak neveztek, minden jövedelmi forrást figyelembe vett. Alapegysége a 30 forint értékű *dica*, melynek segítségével a különböző gazdasági ágakból származó jövedelem nagysága összehasonlítható. Ez a *dica* nem valamilyen árucikk (pl. ökör vagy bor) konkrét piaci értékét, hanem az adott gazdasági ág termeléséből adódó tiszta jövedelmet jelöli. Ennek következtében az 1707. évi adórendszer mind a társadalom vagyoni rétegződésének feltárását, mind a gazdasági tevékenység, a termelés volumenének meghatározását lehetővé teszi. A *dica*-összeírás szerint leggazdagabb megyék: Zemplén, Sáros, Gömör, Szatmár és Nógrád.

A *dica*-rendszer alapvetően *demokratikus*: mentességre, a katonai szolgálaton kívül, semmiféle jogcímet sem ismernek el. A hadseregben szolgáló parasztkatonák gyakorlatilag csaknem teljes adózási kedvezményt — mentességet — élveztek. A legtöbb nemeskatonát, tehát olyanokat, akik személyesen szolgáltak, és nem zsoldost küldtek maguk helyett a hadseregbe, Nógrád, Szepes, Nyitra és Szatmár megye, míg a parasztkatonák nagy tömegét Szabolcs, Zemplén és Abaúj megye állította ki.

A kassai gyűlésen, 1707 decemberében, megvitatva az adókivetés arányait és módozatait, kimondták: „igazságosabb, hogy a köznép könnyebb fizetést élvezzen”, s így a nemeseket minden dica után évi 3, a jobbágyokat pedig 2 forint fizetésére kötelezték. Ugyanitt határozták el, hogy a katona-lovak pótlása kizárólag a nemesi birtokot terheli. Ez az adóforma kb. 2000 hátszló kiállítását, vagy 80 000 forint értékű megváltás ezüstben történő fizetését irányozta elő. A nemesség a személyes felkelés terhén kívül, mely hadbavonulást, vagy zsoldos tartását jelentette, részt kellett, hogy vállaljon az újoncozás költségében is. Az 1707. évi törvény értelmében a megyékre kivetett újonc-keretet („portalis hajdúk”) jobbágyokkal és polgárokkal töltötték fel, de a felszerelésükre szükséges pénz kétharmadát már a nemesekkel fizették, s csak egyharmadát a parasztokkal.

Ugyanakkor a nemesség mentes maradt egy sor olyan szolgáltatás, fizetés és adóteher alól, amely csak a jobbágyokra súlyosodott. Így pl. a téli kvartély-adótól, mely a haderő fél évi eltartását jelentette, a katonai fogatok kiállításának, a közmunkák végzésének és a beszállásolásnak a terhétől. Összegezve egy paraszti dicát (30 forint értékű jövedelmet) összesen 7,6 forint, míg egy nemesi dicát kb. 9,0 forint dica-adó terhelt. (Hiányzik a fenti tételekből a jobbágyokat terhelő fogatállítás és közmunka értéke, illetve a nemeseknél a személyes felkelésért fizetett megváltás összege.) Megállapíthatjuk, hogy bár a nemességet a készpénzben lerovandó adóknál valamivel jobban igénybe vették, a csak paraszti jellegű adók ezt bőven kiegyenlítették s végeredményben igazolódik a kuruc kormányzatnak az a törekvése, amely a dicalis adó terhét arányosan kívánta elosztani. (Mindez természetesen nem érintette a jobbágyság földesúri és egyházi adóterheit.)

Sokszor szó esik a vármegyék ún. „kerékkötő” szerepéről és politikájáról a Rákóczi-féle államban. Ezt túlzott és tendenciózus megállapításnak érezzük, mert igaz ugyan, akad példa rá, hogy a megyei adminisztráció könnyíteni igyekezett a nemesi birtok adózásán, de a dica-adót, amitől az állam és a haderő további létezése függött, ők hajtották be, nemesen és paraszton egyaránt.

A dicalis adórendszer *hatékonysága* meglepően jónak bizonyult. Mind az egyes megyék, mind a kuruc hadbiztosság kimutatásai igazolják, hogy 1708 végéig a dicalis adót 90–95%-ig teljesítették, sőt a már válságos 1709. évben is mintegy 70%-os bevételről számolt be Rákóczi Gazdasági Tanácsa. Egyébként a kuruc állam összes jövedelmeinek több mint 90%-át a dicalis adó szolgáltatta.

A teljes *katonai teher*, Bercsényi 1708. évi terve szerint, 4,7 millió zsold s 3,63 millió forint élelmezési és ruházati ellátás, összesen 8,35 millió forint, a fegyver és lőszerutánpótlás, valamint az újoncozás költségei nélkül. Ugyanekkor a teljes *állami jövedelem*, a francia segílyt és a hagyományos kincstári bevételeket is figyelembe véve, csupán 8,57 milliót tesz ki. A kuruc állam tehát gazdasági s politikai szilárdsága teljében sem tudta maradéktalanul ellátni és fenntartani hadseregét, bár ehhez igen jól szervezett, jövedelmező és a magyar történelemben addig példa nélkül álló demokratikus adórendszert fejlesztett ki. A nemest, parasztot, s városi polgárt egy-

aránt megterhelő dicális rendszer hatékonyságát mutatja, hogy a 8,57 milliós állami bevételből 7,7 milliót a dica-adó biztosított.

Közismert, hogy a kurucok a Rákóczi-szabadságharc valamennyi nagy ütközetét elveszítették, de ezt a tényt a közhiedelem szerint — amit a szakemberek nagy része is oszt —, egyensúlyozta az a körülmény, hogy a csatavesztés után „szétrebbenő” kuruc sereg rövidesen újból összeállt. Bár van igazság ebben a sematikus ábrázolásban, súlyos hibája, hogy eltereli figyelmünket az elveszített ütközetek legsúlyosabb következményéről: a *véres veszteségekről*. A gyalogság nagy részét levágták az ilyen ütközetek során és a szétrebbenő lovasság is erősen megtizedelt. A veszített csaták után mindig újra felálló kuruc seregeket jelentős részben új emberanyaggal töltötték fel. A Habsburg-csapatok kiképzési, felszerelési és vezetési fölényét a kuruc haderő mozgással és vérrel egyenlítette ki. A kuruc csapatok véráldozata rendkívül súlyos volt, ami a korabeli iratanyagban pontosan nyomon követhető. 1707 nyarától kezdve a dicális adólistákon egyre több jobbágy neve mellé kerül oda a bejegyzés, hogy katonai szolgálatot teljesít, és egyre sűrűsödik a hadiözvegyek száma is. Az 1708. év végén s 1709-ben készült ezredkimutatások tanúsága szerint a mustratiszték a korábbi állománynak már 70—80%-át nem találják. Ekkorra már megoldhatatlan problémává vált az emberanyag pótlása.

Nem érdektelen, e szempontból megvizsgálni azt a néhány konkrét adatot, amely a kuruc állam demographiai helyzetére, az újoncozás lehetőségeire és korlátaira, egy szóval a kontingensek problémájára vonatkozik. Az a felvidéki, közép- és keletmagyarországi megyékből álló terület — Nyitra s Trencsén megyétől Szatmár megyéig és a lengyel határtól a Kunságig — ahol a dicális adórendszert a kuruc kormány meg tudta szervezni, kb. 97 000 km² kiterjedésű volt. Ezen a területen, az adólisták tanúsága szerint, 1,0—1,2 millió ember élt. Ez a demographiai bázis évjáratonként kb. 6000—7000 fő, fegyverforgatásra alkalmas férfit jelentett. Húsz, katonai szolgálatra igénybe vehető korosztállyal számolva egy 60 000 fős haderő fenntartásához minden második-harmadik férfinak zászló alatt kellett állnia. A Gazdasági Tanács kalkulációja szerint a dicális adórendszer 67 000 katona és ugyanannyi ló eltartását tette lehetővé. Mindez a gazdasági erő és az *emberanyag* maximális igénybevételét jelentette.

Kétségtelen, hogy a hadsereg eleinte az egész, kuruc uralom alá került országból toborzódott, ide érte a dunántúli s délmagyarországi megyéket is, de később — különösen a folyamatos újoncozás tekintetében — csak a fent meghatározott dica-terület állott Rákóczi rendelkezésére. A véres veszteség, a szökés, a szétszóródás és a ragály állandóan ritkította a kuruc csapatok sorait, és a harcok állománya feltöltése egyre vontatottabban haladt. 1707-től kezdve évi 10—12 000 újoncot, ún. portális hajdút kellett volna bevonultatni, ami a megyék, illetve a kuruc parancsnokok kimutatásai szerint már csak részben volt teljesíthető. Abaúj megye 1709-ben pl. azt jelenti, hogy a kivetett újonclétszám teljesítése esetén, az egész megyében található minden kilenc parasztgazdából kettőt be kellene sorozni, mint portális hajdút.

A kuruc hadsereg létszámcsökkenése és a különféle idegen zsoldos alakulatok növekvő szerepe az utolsó években a kuruc államterület emberállományának szinte teljes kimerülését mutatja. Ez a körülmény igen sok szempontból nemcsak magyarázza, de meg is határozza az 1709—1711 közötti évek történelmi eseményeinek alakulását.

R. Várkonyi Ágnes

Rákóczi állama és Nógrád vármegye

Ez mi vármegyéinkbeli parasztságnak némely része magános gyűléseket kezdett nemes vármegyéink ellen tartani — írta Nógrád vármegye testülete 1699 nyarán Eszterházy Pál nádornak. A parasztok az elviselhetetlen adók, katonatartási és állami fuvarkötelezettségeik miatt a nemeseket okolták és a Habsburg államhatalom helyi hatóságához a Budai Dicarteriumhoz fordultak panaszukkal. Ezzel szemben a nemesek földesúri jogaikra hivatkoztak és azt követelték, hogy miként régen is maguk bíraskodjanak a jobbágyaik e példátlan engedetlensége ügyében.¹ Az eset nagyon jellemző az országos viszonyokra. Két évvel ezelőtt a Hegyalján hangzott el ugyanez: igazságtalan, hogy az urak „a közönséges terhet” vagyis az országos terhet, ahogy akkoriban az adókat nevezték, a szegénység nyakába vágják. Most 1699-ben a Nógrád vármegyei jobbágyok mozgalma ugyanezt célozza; nagy általánosságban fogalmazva a kötelezettségek társadalmi átszervezését. S vajon várhattak-e mást, mint 1697-ben a hegyaljaiak? Akkor a Habsburg államhatalom, a vármegyék és magyar főurak közös erővel verték le a Tokaji Ferenc vezetésével kirobbant felkelést.² Most a vármegye a nádortól kér segítséget s bár az ügy következményeit nem ismerjük, sok példa van rá, hogy a Habsburg dinasztia és a magyar rendiség kompromisszumából létrejött államhatalmi viszonyok között az efféle jobbágyi vállalkozások sorsa kudarc, s még szerencse, ha megmenekülnek a kíméletlen megtorlástól. 1699-ben miként a végvári vitézekkel, szegénylegényekkel szemben is, Nógrád vármegye vezető testülete ugyanúgy rendi jogait védte, mint a XVII. század második felében Magyarország bármely vármegyéjének földesura.³ Mégis Nógrád vármegye nemességéből került ki több személyiség, aki Rákóczi államhatalmi szervezetében a fejedelem európai látókörű politikájának alkotó részese volt, sőt mi több a rendi állammal szemben jövedelemrendszerében és a terhek elosztásában korszerű államhatalmat kiépítő munkáját segítette.⁴

Vajon nem valami lokálpatriotizmusból állítjuk ezt? Feleletet csak beható vizsgálat adhat. Át kell tekintenünk az államszervezés és igazgatás mögött a társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciáit, mégpedig úgy, hogy azt a kor embereinek sorában, állásfoglalásaiban, mintegy testközelben lássuk.

1. Nógrád vármegye nevében Ráday Pál Nógrád és Hont vármegyék jegyzője és Kajali Pál alispán 1703 október második felében jelent meg II. Rákóczi Ferenc tokaji táborában. Azóta is sok fejtörést okozott a történétíróknak, hogy mi történhetett a tokaji várat ostromzár alatt tartó kuruc táborban a nógrádi nemesek, követek és a tiszaháti felkelésből már országos szabadságharcra bontakozó szabadságharc élén álló, családi múltja és birodalmi hercegi címe révén fejedelemnek tisztelt Rákóczi között. Annál is inkább, mert a fejedelem Kajali Pált csaknem azonnal valami eddig ki nem derített megbízással Máramarosba küldi, Ráday Pált pedig maga mellett tartja és hamarosan olyan országos feladatokkal látja el, amelyekkel eddig inkább csak főurakat tiszteltek meg.

Pedig mindketten nehezen adták rá a fejüket, hogy Rákóczi táborába menjenek. A Haditanács kívánságára Gács várba zárkóztak Török András alispánnal, Darvas Ferencsel a vármegye egykori szolgabírájával és más tekintélyes nemesekkel együtt, s keményen állták a kurucok ostromlásait. Hiába írta be a várba szeptember 5-én Kis Ferenc főhadnagy: „Ugy vagyon tudtunkra, hogy kegyelmetek Rákóczi Ferenc urunk eo nagysága vitézeinek engedelmeskedni akar, mivelhogy halljuk Kegyelmeteknek szép engedelmességét, mi is nem idegenittyük országunknak böcsületes lakosít és nemesít, hanem az kik velünk jó fundamentum által megegyeznek, mi is nem tatárok vagyunk, hanem igaz keresztények.” Miként számíthatott azonban sikerre az egyszerű kuruc vitéz, mikor Bercsényi Miklós levele is süket fülekre talált: „Valóban bánom, hogy értem Kegyelmeteknek nemcsak várban való szállását, hanem ellenségeskedéshez való készülést is, holott assecurálom Kegyelmedet, hogy Isten oly fundamentummal való dologhoz segítette hazánkot, nem győz örvendeni, az ki megértette... tiszta szívvel kérem Kegyelmedet... ne rontsák magokat s ne tegyék magok jószágát célul, mert senkinek nem fogja Kegyelmetek tulajdoníthatni, ha ennyi nemes vármegyéknek példájával is nem accomodálja Kegyelmetek az Méltóságos Fejedelem pátensihez magát és nem fog örülni, mint igaz magyar hazája szabaddulásának. Ezeket mint régi barátodtul, ved jó néven — fejezi be levelét gróf Bercsényi Miklós, aki Kajali Pálnak mint „régí jó akaró szolgája” írja alá nevét. Mindhiába, Rákóczi naményi pátense, sok nemest meggyőzött már, de a nógrádiak elzárkóztak. Gácsen remekül kiépített tájékoztató rendszer működött, tudták, hogy a kuruc csapatok lendületesen törnek előre, felszabadultak a bányavárosok és sok vármegye hűséget esküdött. Kajali Pál azonban azt is tudta, hogy a vármegye hatalmas népi mozgalom színtere ezekben a hetekben, s mint írja „már a szegénység is igen szófogatatlankodni kezdett, úgy hogy ezentúl jobbágyainknak sem fogunk parancsolhatni, csak mégh azok is ellenünk ne támadnának.” Ezért maradt eredménytelen Géczy Zsigmond próbálkozása is. Pedig őt Losoncról Kajali jól ismerte, s Thököly egykori kapitánya már Rákóczi tokaji táborát is megjárta, mikor szeptember 23-án szívét-lelkét kitevé, sőt a nógrádi nemesség nyakassága miatt ugyancsak szomorú Rákóczi üzenetét is beleszöve soraiba megírta a rábeszélő levelét: „Istenemmel

bizonyítom — közvetíti Rákóczi nógrádiaknak szánt üzenetét — később lettem volna még két három öt esztendeig bújdosnom, hogy sem mint szegény nemes hazánk szabadításához sine fundamenti kezdenék, de minthogy az fölséghes királyoknak hasonló képpen az méltóságos fejedelmeknek úgy tetszet, Isten vezérléséből azért indultam és fogtam a dologhoz. Naponként óránként Isten boldogítván fegyverünket s nemes hazánk szerető igaz magyar haza szabadságáért fárdozó fiakkal országhostul boldogulunk is, mert ha most nem soha sem.” De mindez nem elég. Mikor már messze mögöttünk járnak Rákóczi csapatai, s a kuruc seregek Gács ostromára készülnek, még mindig a Haditanács sürgős fegyveres segítségében bíznak, hogy kitarthassanak a császár hűségében. Kajali Pál október 13-i levele semmi jelét nem mutatja, hogy nagy hajlandósága lenne Rákóczit szolgálni.⁵ Sőt mikor végre a kuruc fegyverek ereje miatt nem tehetnek mást minthogy elmennek Tokajba, nem lehetett könnyű a szívük: Ráday Pál 27 éves és vőlegény. „Itt, hála Istennek, minden módon jól vagyunk, de bizony jobb szeretném mégis személyed szemlélésével Gácsban magamat vigasztalni” — írja menyasszonyának Kajali Klárának 1703. november 3-án, mert úgy tudja — addig kell a tokaji táborban maradnia míg választottjának apja Máramarosból vissza nem tér.⁶ Kajali Pál felesége Fáy Borbála pedig valósággal kétségbeesetten válaszol, mikor erről a máramarosi útról értesül: „Vettem az Kegyelmed levelét melyben máramarosi útját adta tudtomra Kegyelmed kin is nem keveset törődtem s törődöm is... Lelkem uram az istenért kérem Kegyelmedet szánjon meg Kegyelmed sijessen haza gyüni ne hagyjon Kegyelmed az ellenség torkában gyermekestül édes uram, valami galyibas tisztet ne vállaljon kegyelmed magára eleget gyötrődött kegyelmed ifjuságátu fогvást.”⁷

Látszólag kicsinyes asszonyi világról beszél ez a nem túl okos levél, de sorait őszinte aggodalom hatja át, és szorongása kíváncsiságot ébreszt: mi lehetett hát ez a máramarosi küldetés, amiben „galyibas tisztséget” sejt egy sokat próbált férj hitvese.

„E máramarosi küldetéséről nem tudunk közelebbit” — állapították meg a Ráday Pál iratait mintaszerűen gazdag dokumentációval kiadók.⁸

2. Bizonyossággal állíthatjuk, hogy a fejedelem rendkívül nehéz és a kuruc állam szervezésében kulcsfontosságú feladattal indította Máramarosba Kajali Pált. 1703. november 2-án kelt levele szerint Rákóczi Kajali Pál és Szuhai Márton híveit bírta meg, hogy Máramaros vármegye tisztújító gyűlését levezessék.⁹ Kajali és Szuhai november 2-án indultak Tokajból, Tiszaujlakról írtak a vármegyének, hogy a tisztújító gyűlést „szaporábban hirdessék”, majd maguk mellé véve a huszti kapitányt, Dolhai Györgyöt, és fegyveres kísérettel november 13-án megérkeztek Máramarosszigetre. A restauráció — vagyis a Máramaros vármegyei tisztikar megválasztása november 19-én viharos jelenetek között zajlott le. Előadták Rákóczi parancsát, mely szerint Darvay Ferencet jelölték alispánnak. A ne-

mes vármegye azonban ezt nehezményezte, „kivánván más vármegyék példája szerint több személynek is candidatioját”. Ezt viszont Kajaliék Rákóczi utasítására hivatkozva nem engedték. A vármegye erre fejet hajtott, de kijelentették, hogy „ezen mostani resturáció jövődöben azon vármegyének ne praejudicallyon. Akire mi azt reponáltuk — írják a megbízottak — hogy Nagyságod nem osztja pénzen a tiszteket.” Hasonló vitákat kavart a notarius választása is. Rákóczi jelöltjei ellen „felzendülvén kiváltképen a Bojérságh”. Szolgabírák és esküdtek ugyancsak Rákóczi jelöltjeiből lettek. Vagyis egyetlen régi szolgabíró kivételével az egész vármegyei tisztkart kicserélték, mégpedig Rákóczi akarata szerint. fegyveres erővel ki szállt biztosok segítségével.¹⁰

Máramaros vármegye több itt nem részletezhető körülmény miatt, Rákóczi hatalma szempontjából kritikus vármegye. Kajali megbízása azonban nem ezért volt különösen jelentős. A vármegyei és városi tisztújítások Rákóczi rendelkezése szerint mindenütt hasonló módon zajlottak le. Nyitra vármegyében Labsánszky János, Hont és Zólyom vármegyében Gerhard György, Nógrád vármegyében Jánoky Sigmond, Bars vármegyében Prileszky Pál és Gerhard György teljesítette a fejedelmi biztos megtisztelő, de nem könnyű feladatát. „Szerettem volna, ha kegyelmes urunk a fejedelem ezen teljesítendő nehéz szolgálat alól felmentett volna, mert jól tudom, hogy ez sokaknak kellemetlen lesz és haragot ébreszt — kezdte Jánoky Sigmond a selmecbányai tisztújítási gyűlést megnyitó beszédjét. Kérem is öfelségét, hogy mentsen fel ez alól, de a fejedelem nem tágitott attól, amit elhatározott, sőt még egy külön parancsban meghagyta nekem, hogy a bíróválasztást és a többi hivatalok betöltését igazságos módon ellenőrizsem és vezessem. Így hát e parancsnak engedelmeskednem kell.” Jánoky ezután erőlesen és szigorral a város közigazgatási és gazdasági hivatalaiba Rákóczi híveit ültette. A választás itt is formális. Rákóczi döntéseit fogadják el. Jelöltek Jánoky szavai: „visszavonhatatlan határozatképpen ki kell mondanom, hogy Fabricius Jakab aljegyzőt, aki jó ideig büntetésből elzárva is volt, és aki miután Schlick császári generális Lévára érkezett, Selmecbányán egy kuruc hadnagyot elfogott, lefegyvereztetett és ütlegettetett és így öfelségéhez hűtlen lett, bár sajnálom, állásából elbocsájtom.”¹¹ Valahogy hasonlóképpen beszélhetett Kajali Pál is, s nem lehetett könnyű dolga, hiszen Máramarosban is erős császárpárti és a rendi kiváltsághoz ragaszkodó nemesi csoportok éltek, főleg azonban Kajali megbízásának jelentősége abban állt, hogy tudtunkkal ez a máramarosi eset az első, hogy Rákóczi a régi rendi szokásokkal szembeszállva, saját akaratát viszi keresztül a megyei tisztújításon. További következtetések levonására érdekes lenne ezt a jelenséget behatóbban is elemeznünk. Számunkra azonban most az a kérdés, hogy a centralizált államhatalom megszervezésének ezt a minden jel szerint egyik úttörő feladatát Rákóczi miért bízta egy Nógrád vármegyei nemesre.

Kajali és Szuhai kapott egy másik feladatot is: a máramarosi sóbányákat kellett átvenniök, a bányának ügyeit rendezniök és na-

gyobb mennyiségű só szállításáról gondoskodniok.¹² Ha már most a só Nyugat-Magyarországra vezető útjait követjük, kiderül miért eshetett az államot szervező Rákóczi választása egy Nógrád vármegyei nemesre. A fejedelem ezekben a napokban kiadott sórendeleteiből kiderül, hogy a zólyomi sólerakatot kell mielőbb feltölteni. A só szállítását pedig Tokajtól Zólyomig vármegyei fuvarral bonyolították le Zemplénen, Borsodon át, majd Kis-Hont vármegyéből Vámosfalvánál kellett átrakodni a Nógrád vármegyei szekerekre.¹³ A zólyomi sószállítást Rákóczi azért sürgette, „mert a hadak tartására fehér pénz kívántatik”. Miért remélt azonban a fejedelem nagyobb jövedelmet, ha Északnyugat-Magyarországon bocsájt áruba nagyobb mennyiségű sót? A Habsburg állam gazdaságpolitikája következtében az északnyugat-magyarországi területekről éppen a külföldi só szorította ki a magyarországi és erdélyi bányák termékét. Most ezt a területet Rákóczi különös gonddal akarja gazdaságilag megszervezni és tilalmat rendelt el a lengyel só behozatalára. Ráday azt írta november 3-án haza, hogy addig kell Tokajban maradnia, míg Kajali vissza nem érkezik Máramarosból. Érdekes, és lehet, hogy Kajali visszaérkezésének mindmáig nem ismert időpontjával van összefüggésben, hogy Ráday csak december 8—9-én kap megbízatást a fejedelemtől. Ez a megbízatás azonban nem kisebb, mint a teljes északnyugat-magyarországi kereskedelmi forgalom ellenőrzése. A besztercebányai főharmincad hivatal élére állítja őt a fejedelem. Ez azt jelenti, hogy a zólyomi, selmeci, korponai, szécsényi, gyarmati fiókharmincadok, vagyis hatalmas, és a kereskedelmi forgalom szempontjából kulcsfontosságú terület került Ráday ellenőrzése alá.¹⁴ A fiatal nógrádi köznemesre hárult feladatok viszont ismét nagyobb államszervezési koncepció kereteibe illeszkednek.

A Habsburg állam a XVII. század második felében következetesen kisajátította a kereskedelmet, monopóliumok, elővásárlási jogok útján külföldi vállalkozók, az udvari arisztokrácia és a hadsereg főtisztjeinek kiváltságává tette. Az 1650-es évek óta, amikor Portia azt javasolta Lipót császárnak, hogy titokban ölesse meg Zrínyi Miklós egyik kereskedelmi megbízottját, Zrínyi Pétert hívassa Bécsbe és ott tartóztassa le, a Zrínyiek raktárait égettesse fel és a velencei gályák ellen hadihajókat vonultasson fel, rendkívül változatosan, megállás nélkül és a század vége felé közeledve egyre hevesebben folyt a földalatti kereskedelmi háború, császáriak, udvari hivatalnokok, nemesek, jobbágyok, mezővárosiak, főurak, végvári katonák között. Néhány főúr egyéni akciókkal ugyan áttörte a Habsburg gazdaságpolitika gyűrűjét. Monopolium részese lett vagy névleges engedéllyel kereskedett, mint például Károlyi Sándor, akinek sószállító tutajain egyik kormányos Buga György, a közismert kuruc ének „Buga Jakab éneke” címadójának máig ismeretlen névrokona.¹⁵ A már élénk áruforgalmat bonyolító nemesi érdekeket képviselő rendek pedig úgy vélték kitörni a Habsburg dinasztia gazdaságpolitikájának országos érdeket sértő gyűrűjéből, hogy a nemesek számára követeltek szabad kereskedelmet.¹⁶ A Habsburgok kereskedelempolitikájának kárvallottja az a sok-sok ezer névtelen ember, kereskedelemről élő végvári vitéz, mezővárosi civis és vállalkozó szellemű

jobbágy lett, akinek egy-egy típusát a sókereskedő szekérről szegénylegénysorba süllyedt Esze Tamás, az alföldi, dunántúli csempészeteken marhával kereskedő civisek és végváriak és például a rimaszombati sókereskedők testesítik meg.¹⁷

Rákóczi harmincadutasítási alapelve, hogy a kereskedelemben minden társadalmi osztály érdekét országos érdeknek kell alárendelni. Nemeseknek és indigenáknak majorsági és felvásárolt boraik után egyaránt vámot kell fizetniök és Rádaynak szigorú eljárást kell indítania a harmincadfizetési kötelesség alól kibúvó főurak és nemesek ellen, s árujogukat le kell foglalni. Ugyanakkor vigyáznia kell, hogy ne terhelje túl, sőt segítse a kereskedőket.

Ráday iratait közreadók szerint ezt az utasítást maga Ráday Pál fogalmazta. Annál indokoltabb leszögeznünk, hogy miként Kajali Pál, amikor vállalta, hogy az ősi szokásokkal szemben hajtja végre Máramaros vármegye tisztújítását, Ráday maga is elfogadta sőt talán kezdeményezően ösztönözte is Rákóczinak a rendi érdekek ellenében az országos érdek nevében kibontakozó államszervező politikáját.

Hamarosan azonban Ráday és Kajali útja némileg elvált.

Kajali gazdasági feladatokat kapott. Nyilvánvalóan 1704 elején az ő javaslatára került az ugyancsak nógrádi származék Losonc tájékán birtokos Király Mátyás a tokaji sóinspector hivatalba.¹⁸ Rákóczi nagyon megbecsülhette továbbra is, mert 1704. január 22-én Nógrád, Hont és Kis Hont vármegyék fiscális birtokainak élére nevezte ki. Különösen az Instrukció záradéka jellemző Rákóczi központi államhatalmi rendszert szervező elveire: „Mindenekben tőlünk függjön és ha mi paracsolatink az nemes országh szolgálattában lesznek, magát, úgy alatta való tiszteket is ahhoz alkalmaztassa, egyéb iránt is valamit a nemes országh hasznára el tud követni, alatta valóival is elkövettesse.”¹⁹ Kajali ezzel is nehéz feladatot vállalt, az évszak sem igen kedvezett, hogy a fiscális javakból mielőbb pénzt fakasszon, a fejedelem pedig hamarosan szemére hányja, hogy még „semmi pénzbeli jövedelmet nem küldött” és szinte türelmetlenül parancsolja, hogy „serénykedjék”.²⁰

3. Ráday Pált Rákóczi maga mellett tartotta és a bizalmas titkári teendőket, a nagyobb áttekintést kívánó belpolitikai és külpolitikai ügyeket bízta rá. Úgy látjuk azonban, hogy Rádaynak tevékeny része volt a szabadságharc kezdeti államformájának a konföderációnak kialakításában is.

A szabadságharc egyik nevezetes pátense az érsekújvári kiáltvány. Rákóczi 1704. november 21-én a selmeci béketárgyalások után adta ki, nyomtatásban terjesztették. Fogalmazványa Ráday keze írásában maradt reánk. Bevezetése így szól: „Mi Fejedelem felsővadászi Rákóczi Ferenc... Minden az Magyar Haza szabadságáért Isten által felfegyverkezett és akár mely annak boldogulását igazán óhajtó Felső Közép és Alsó Confoederalt Rendeknek, Hiveinknek, az igaz

ügynek vezérlő uratul áldást és minden jót”.²¹ Történetírásunkban a legutóbbi időig minden kétely nélkül az a vélemény élt, hogy a konföderáció a szécsényi országgyűlésen alakult meg. Holott a konföderáció, mint a fegyvert fogott Magyarország állami testülete a szécsényi országgyűlést megelőző időkben, 1704 folyamán többször feltűnik a forrásokban. Főleg követi utasításokban és a császáriak békeajánlatára adott válaszokban nevezik így a szabadságharc államát. Az érsekújvári kiáltványban miután a selmeci béketárgyalások megszakadásáról tájékoztat Rákóczi, közli, hogy a béketárgyalásokat az angol, svéd, porosz királyok és „az hatalmas Belgiumi respublica” kezességével véli folytathatónak: „most is ily nagy és az egész baza javára célzó jót magunktul (kik az confoederalt nemes vármegyék ezen magyar ügy vezérének homagialiter recognoscaltak) folytatni, senkinek botránkozására nem lehetne.” A következő év tavaszán 1705. április 25-én az egri táborból a vármegyéknek kiküldött körlevélben ugyancsak hasonló olvashatunk: a béketárgyalásokat „édes nemzetünknek javát minden utakon s jobb módokon kimunkálódni igyekeznén... magunktól (kit az confederalt (nemes) vármegyék ezen magyar ügy kormányzásának homagialiter recognoscaltak) folytatni senkinek is botránkozására nem lehetne.”²² Az érsekújvári kiáltvány egyik fogalmazványa Ráday Pál sajátkezűen „a magyar ügy vezérének” kifejezés helyett „a magyar ügy kormányzójának” szöveget írta.²³ 1705 nyarán pedig már Rákóczi címében is feltűnik a konföderáció kifejezés, ugyanekkor Bercsényit a konföderáció főgenerálisának nevezik. Rákóczi országgyűlési meghívólevelében 1705. július 1-én már ugyancsak mint meglévő testületre hivatkozik a „confoederalt magyar jelen lévő statusok”-ra. A Fejedelmi előterjesztés pedig (1705. szept. 12-én) konföderációnak nevezi a fegyvertfogott Magyarország állami közösségét.²⁴ Nincs okunk tehát kétségbevonni Forgách Simon tábornok Emlékiratának megállapítását a szécsényi országgyűlésről „Ezen országgyűlésen megszilárdították a magyarországi rendi confoederációt.”²⁵

Bizonyos tehát, hogy a szabadságharc államformája a fegyvert fogottak szövetsége, azaz konföderációja nem a szécsényi országgyűlésen alakult meg, hanem jóval előbb. Töredékes forrásaink alapján is a szabadságharc 1705 szeptemberéig, a szécsényi országgyűlés megnyitásáig terjedő szakaszát az első konföderáció időszakának tekinthetjük.

4. Mikor jöhetett létre az első konföderáció és mit fejezett ki? Láttuk, hogy az első konföderációról legfelreérthetlenebbül tájékoztató kiáltványt Ráday Pál fogalmazta meg. Vajon nem lehetett az államforma elvi kialakításában is tevékeny része? Hogy e kérdésre válaszolhassunk, ismét a Nógrád vármegyei tájakon kell végighordoznunk tekintetünket. Milyen politikai elgondolással érkeztek Rádayék a fejedelem táborába? Ha erről képet alkothatunk, akkor talán kezünkben a tokaji találkozás kulcsa is.

Az a vidék ahol az ifjú Ráday Pál, de tegyük hozzá mindjárt Kajali Pál is államszervezési elveinek alapjául szolgáló társadalmi-

gazdasági tapasztalatait szerezte a XVII. század végi Magyarország egyik legérdekesebb területe. Nógrád vármegye Zólyom, Hont, Kishont, Gömör és Heves vármegyékkel olyan regionális egységet alkotott, ahol a földrajzi adottságok, éghajlat, elsősorban pedig másfél évszázad történelmi viszonyainak következtében mint cseppben a tenger, a korabeli Magyarország helyzetének és társadalmi fejlődési tendenciáinak minden jellemző sajátossága egybesűrűsödött.

Itt találkoztak a különböző mezőgazdasági kultúrák és ipart űző területek. Kapu volt ez a vidék az Alföld búzatermelő vidékeire, összekötötte az alsómagyarországi bányavárosokat és a vasipar éppen a XVII. század második felében Gömörbe helyeződött középpontját. Amint már utaltunk is rá, erre vezetett Felsőmagyarország egyik fontos kereskedelmi útja is, sőt a Dunán leúsztatott szállítmányokat Vácnál rakták át szárazfuvarra, vagy innen küldték tovább le délre. Itt húzódott a bányavárosokat — korabeli kifejezéssel élve — Magyarország kincseskamráját — védő várak láncolata. Érthető, hogy ez a terület a XVII. században az új hódításra lendülő török egyik célpontja, s Thököly kurucainak felvonulási területe.

Ezen a viszonylag kis országrészen a korabeli Magyarország szinte minden társadalmi osztálya, rétege, vagyonú és foglalkozású csoportja megtalálható. Szőlő és gabonatermesztés éppen úgy eltartott rétegeket, mint a faipar, a bányavárosok révén különösen ösztönzött élelmiszeripar és a kereskedelem. Sokan éltek zszindely, deszka, gerenda, vaskészítmények fuvarozásából, és miként a rimaszombati sókereskedők példája bizonyítja, sószállításból, a Hont vármegyeiek az Alföldre szállítottak fa és cserépholmit, és búzával megrakodva tértek vissza. Magyar és szlovák örökös jobbágyság és taxás, árendás parasztok, erős mezővárosi közösségek éltek itt egymás mellett. Másfél évszázadon át katonák genezációi szolgáltak a várakban, Gács körül hajdúkiváltsággal letelepítettek éltek. Végvári vitézek harcoltak a Habsburg államhatalom képviselői ellen, császári katonákkal, kamaratisztekkel, a vármegyével és a földesurakkal. Talán Nógrád vármegyében legszívósabb a parasztvármegye szervezete. Az ellenreformáció erőszakos térítése és a Habsburgok kincstári gazdálkodása, a bányavárosok, bányauradalmak és az iparúzó mezővárosok lakossága egyaránt heves harcokkal és szívós ellenállással felelt. Az esélyek azonban romlottak. Adók, állami robotkötelezettségek és korlátozások többszörös terhei alatt a Gács vára körül hajdúvárosi kiváltsággal letelepítettek éppen úgy az örökös jobbágyság árnyéka borult, mint a végvárak hajdani katonanépére, vagy a vállalkozószellemű jobbágyságra. Földesúri, vármegyei és központi állami hatalom kipróbált aulikus főurak, a Koháryak és a Forgáchok személyében épült itt szorosan egybe.²⁶

A századfordulón a császári rendeletek tükrében itt ugyanaz a helyzet, mint a szabadságharc bölcsőjének tekinthető Tiszántúlon, vagy északkeleti országrészen: az erdőségekben szökött jobbágyság és bűjdosó katonák lappangtak, és Savoyai Jenő herceg négy dragonyosát meggyilkolták. Nem csoda, hogy amint kitört a spanyol örököségi

háború az udvar innen egész ezredet akart kiállítani „a nyughatatlan” népből, de javarészüket már Pestről megszökött.²⁷

E sok vihart megélt, egyszerre gazdag és mérhetetlenül szegény országrészen a köznemesség nagyot változott. A török kiűzése mintha politikai múltjára is pontot tett volna. A Wesselényi mozgalommal és a Thököly felkeléssel sok megpróbáltatást átélt köznemes család sarjai úgy tűnt, felhagytak a politikával és csak a gazdasági gyarapodás foglalkoztatja őket, a század utolsó évtizedei sokaknál a vagyonosodás éveit voltak, a szegényebbek pedig a jobbgátsággal egy anyagi színvonalra hanyatlottak.

A Rádayak kezdték összeszedni szétszórt birtokaikat. Kajali Pál 1702-ben Tarcali és Tállyai szőlői megmunkálására „tíz lapos kapát” és hat kétágú kapát vásároltatott, és borait megbízottjával lengyel kereskedő útján értékesítette. Mindketten kőházat építettek: Kajali Pál Füleken, Ráday Ludányban. Birtokügyek, adók, katonai hatalmaskodások és mivel protestánsok, az ellenreformáció sokszorosan sértette érdekeiket, de mintha józanul számotvetettek volna a tényleges erőviszonyokkal. Ráday a neoaquística ügyeiben sűrűn járt az udvarban, s hogy milyen meggondolás alapján, arra nagyon jellemző Kajali Pál egyik 1702. február 27-én kelt levele. A Fay család birtokügyéről van szó:

„Mikint kezdték a Hatvani Dominiumhoz jobban a jószágot foglalni, megh érte Kegyelmed az ecsediek leveléből, a szerint Bécsben miként folynak az állapotok, azokat is által látja Kegyelmed Petrovai ur leveleiből.” Kiderül a továbbiakból, hogy a Fayak birtokügyeiket akarják Bécsben elintézni s erre Kajali nem sok reményt lát: „Magamnak, Isten láttya az Bécsi sétáláshoz most semmi kedvem nincsen. Észre vehetik az atyafiak eő kegyelmek, ha reghi igyekezetünk szerint, az előtt két vagy három esztendővel eshettünk volna által a Donation és Statution, most nem volna Salmis hercegh contradictioja alatt... Irja Petrovai uram, hogy erővel se engedjük az jószágot, de az haszontalan tanács, mert ott van Hatvanban a Német Bandérium, mostani időben ki mer feltenni vele, nem hiszem, hogy senki is találtassék olyan vakmerő ember, ha csak oda fel a Felsőges udvarnál nem orvosoljuk, máskint nincs semmi haszna az dologh-nak, Isten ebben az orvos, a ki az eő Fölséghe szívét hozzánk hajlíthatja.”²⁸

Semmi nyoma, hogy Rádayék bekapcsolódtak volna 1700–1701 folyamán II. Rákóczi Ferenc körül csoportosuló köznemesek szervezkedésébe, vagy pedig bécsi fogságából Rákóczi szökése után hazakerülő és Hajnácskő várába húzódó Vay Ádámmal fegyveres felkelésre szövöttek volna terveket.

Ezt a két nagyon is józan köznemest mégsem a belenyugvás politikája jellemezte. A rendi ellenzékiesség, vagy fegyveres szervezkedés helyett azonban sokkal merészebb elképzelések vezették őket kora ifjúságuk óta. Kajali elítélte a nemességet általában jellemző perlekedésbe, semmittevésbe, borozgatásba merülő életmódot. Rest

öccsét ostorozó sorait olvasva, mintha a nemességet bíráló Zrínyi Miklóst, vagy Rákóczi hallanánk. Osztályának jövőjét a magasabb műveltség elsajátítása útján és a tevékeny életben látta. Ő maga súlyos áldozatokat hozott azért, hogy tanulhasson. Ugyanannak a wittenbergi egyetemet megjáró Braxatorisnak a tanítványa volt, akinek a tudós Missovicz Mihály mellett Ráday is annyit köszönhetett.²⁹

A XVII. század utolsó évtizedeiben a Rádayak sem a katonai pályán, vagy a hagyományos gazdálkodásban, ősi politizálgatásban látták családjuk jövőjét, hanem a magasabb tudományos képzettségben keresték. Ráday Pál azonban rendkívüli műveltségével már országos távlatokban gondolkodott. Nemcsak elméleti képzettséggel rendelkezett. Selmecen, Körmöcön tanult, majd törvénytudományra Kajali Pálhoz küldték. Közéről láthatta, hogy mit érnek a régi rendi paragrafusok a nemesség számára: Kajali korszerűen igyekezett gazdálkodni, az adókkal sújtott jobbágynak úrbéri terheit mérsékelni kényszerült, és sértett önérzettel küzdött a Forgáchok nyomasztó hatalma ellen. Az ifjú Ráday sűrűn hallotta Kajali mellett: „országunk nem boldog”, „országunkban nincs békesség”. Mikor támadt fel benne az államelméleti érdeklődés? Nem tudjuk pontosan megmondani. De a tokaji táborban megjelenő huszonhat éves köznemes már részletesen ismerte a korszerű államvezetés tapasztalatait összegezõ két legjelentõsebb mûvet: a központi fejedelmi hatalom alapelveit összefoglaló Machiavelli munkáját, és a központosítás konföderációval megvalósítani ajánló, az államhatalomtól a nemesek, tisztviselõk, katonák hatalmaskodásaival szemben jobbágvédõ politikát követõ Justus Lipsius könyvét.³⁰ Sõt mi több, tarsolyában lehettek a legjobb hazai hagyományok is.

Irányításában, haderejében, jövedelemrendszerében korszerű államszervezés hazai viszonyokhoz, Közép-keleteurópai körülményekhez igazított alapelvei Zrínyi Miklós írásaiban tűnnek fel, az 1660-as évek elején köréje csoportosulók keresték a magyar állam belső reformjának lehetőségeit. Érdekes, hogy ebből a körből származó, minden bizonnyal közvetlenül a vassvári béke után keletkezett és Zrínyi elveit összefoglaló „Elmélkedés” Ráday Pál hagyatékában maradt reánk. A Török Áfium ellen való orvosság-ot, amint ismeretes, gróf Forgách Simon adta ki 1705-ben.³¹ Feltételezhető, hogy 1697-ben Ráday Kanizsán, Forgách Simon kanizsai vicegenerális udvarában, majd gróf Batthyány Ádám és Auersperg vezetésével Bihács vára elfoglalására indított hadjáratában nemcsak a hadimesterséget tanulta. Vagy nógrádi hagyomány őrizte meg számára Zrínyi Miklós kísérletének emlékét? Hiszen Ispán Ferenc, Zrínyi mozgalmának egyik legaktívabb politikusa, aki titkos követségben is járt, és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvarában Nógrád vármegyei köznemes volt. E kérdésekre azonban csak további kutatások adhatnak választ.

Bizonyos azonban, hogy 1703 őszén a tokaji táborban Ráday Pál örömmel ismerhette fel II. Rákóczi Ferencben államelméleti tanulmányai Fejedelmét. Rákóczi ugyancsak a korabeli államelméleteket

ismerve, főleg Machiavelli, Justus Lipsius elvei segítségével építette tovább a hazai hagyományokban gyökerező állampolitikai elképzeléseit. Meggyőződése volt, hogy új, korszerű magyar államot kell szerveznie. Rádayokban a szándékait megértő, sőt vele hasonló elveket valló köznemesekre talált. S hogy nem tévedett, azt első megbízásainak sikere igazolta.

1704 január végén Ráday Lengyelországba indult, majd Rákóczi követeként megjárja a svéd és porosz királyi udvarokat csak augusztusban tért vissza. Mivel pedig töredékes adataink azt mutatják, hogy a konföderációs államforma elvi kialakításában Rádaynak szerepe volt, feltehető, hogy az első konföderáció 1704 elején lőtt létre.

5. Milyen társadalmi tendenciákat testesített meg Rákóczi állama az első konföderáció létrejöttétől a szécsényi országgyűlésig, vagyis 1704 elejétől 1705 őszeig terjedő időszakban?

A konföderáció célja és társadalmi tartalma a gazdag hazai és európai hagyományok szerint nagyon eltérő lehet. A rendi főmértőségek, főurak, nemesek ligákkal fogtak össze a központi hatalom ellen. 1663—1664-ben Zrínyi Miklós vezetésével vizont Magyarországon főmértőségei — a nádor, az országbíró és a horvát bán — és az erdélyi fejedelem konföderációval szándékozik megerősíteni közös elhatározásukat, hogy egyéni és partikuláris érdekeiket félretelve, az ország javára, a közös ügyre tekintve cselekednek. A Wesselényi mozgalom főúri és nemesi résztvevőit sokáig Bécsben is „Conföderatusok”-nak nevezték, s csak a császári ítélet sütötte rájuk az összeküvés (Verschwörung) bélyegét. A XVII. század folyamán Lengyelországban különböző konföderációk alakultak: Előfordult, hogy kisebb nemesi csoportok a rendi ellenállást szolgálták, de főleg éppen ellenkezőleg, közös cselekvésre fogták össze a különben rendi anarchiába süllyedő nemességet. Rákóczi írásai szerint a szabadságharc idején példaként a „méltóságos conföderált Belgium rendei”-re, „az hatalmas hollandiai respublikára” tekintett. Uralkodói eszménye pedig az baszólút hatalom teljében kormányzó XIV. Lajos volt. Rákóczi elképzelései csak látszólag ellentmondóak. Justus Lipsius tanítása szerint az államvezetésben a központi irányítást konföderáció útján lehet leginkább érvényesíteni, hiszen a konföderáció annyi, mint hogy a közösség tagjai alávetik magukat a közös elhatározásnak. A francia abszolutizmust kiejtő Richelieu pedig Machiavellit igen nagyra becsülte, s a nagy firenzei államelméletíró az erős hadsereg, a hatalmasokkal szemben védelmezett, népre támaszkodó uralom kézikönyvét írta meg.³² II. Rákóczi Ferenc megfogalmazásával élve tehát a conföderáció annyit ért, amennyi a tartalma, tehát a rendi államhatalommal szemben a feudális viszonyok között a központosítás eszköze és segítheti az államfőt, hogy saját elhatározásait érvényesítve kormányozzon. Tökéletesen megfelelő elvi keretet adott Rákóczi alapvető politikai szándékának: az ország minden erejét össze akarta fogni, országos érdekesség jegyében igyekezett az új magyar államot megszervezni.

1704 első heteiben alakult ki Rákóczi mellett az új magyar állam szervező és végrehajtó testülete a Consilium aulicum, vagy ahogyan Rákóczi többször említette — Udvari tanács, minisztérium. Tagjai köznemesek, több közöttük Nógrád vármegyei, vagy erről az országrésről való, egymással is rokonságban lévő családok tagjai, Jánoky Zsigmond, Kajali Pál, Ráday Pál, Gerhard György, Vay Ádám, Radvanszky János, Bulyovszky Dániel, Platthy Sándor, Török András, Brenner Domokos és mások részletes életrajza még megírásra vár, s ha elkészül, egy méltatlanul elfelejtett, törekvéseivel, és műveltségével osztályostársaik átlagából messze kiemelkedő csoport társadalmi természetrajzát kapjuk majd meg.

Ebben az időben az államhatalom alapja a rendektől független hadsereg és ennek feltétele az ugyancsak szabad uralkodói rendelkezéssel előteremthető jövedelem volt. Legegyszerűbb és gyakoribb formája ennek az adó. Csakhogy Rákóczi adót nem vethetett ki. Nemcsak azért, mert a Habsburg állam adó- és kereskedelempolitikája következtében a lakosság nagyrésze készpénzben igencsak szűkölködött, vagy egyáltalán nem volt pénze, vagy mert Lipót császár uralma gyűlöletessé tette az adót, hanem mert már nem lehetett csak egyedül a jobbágyságtól szedni az adót. Zrínyi Miklós már követelte, hogy a nemesség is fizessen adót, amint láttuk miként a hegyaljaiak, a Nógrád vármegyei parasztság is tiltakozott az urak adómentessége ellen. Viszont a XVII. század második felében a Habsburg államhatalomnak a nemesség megadóztatását célzó kísérletei bizonyították, hogy az országos terhek, a közönséges terhek viselésének új elosztása korántsem egyszerű feladat. Nem egyedül az uralkodó elhatározásától függ, de még — a különben elképzelhetetlen — lelkes rendi felajánlás útján sem lenne megoldható. Széleskörű előkészítő munkát követel, az államgazdaság minden területét újra kell szervezni, mert különben a nemességtől szedett adó nem lesz más, mint az amit ők jobbágaiktól vesznek el s így éppen a parasztság terhei növekednek.

Rákóczi és köre a szabadságharc első évében áthidaló megoldásokkal kísérletezett. Élelmiszeradón kívül készpénzadót nem vetettek ki, hanem más jövedelemforrásokat nyitottak. Ezen az úton azonban már olyan tendencia érvényesült, hogy az országos terhekből a nemesség is kivegye a részét jobban, mint korábban. Ilyen megfontolások alapján vezették be a sókereskedelmi monopóliumot. 1703. december 26-án a tokaji táborból már Rákóczi azt írja Ugocsa vármegyének: „a só iránt lévén parancsolatja Romacsaházy praeffectus hívnünknek”, de csak 1704. febr. 29-én kelt rendeletét ismerjük, amelyben megparancsolja Ramocsaházy-nak, hogy a sókereskedés „a nemes ország számára contiunáltassék”, és se nemes se a szegénység ne kereskedhessék a sóval, majd 1704. március 11-én kiadott kiáltványában elvileg is megindokolja, miért vezeti be a sómonopóliumot. Ilyen elvi magyarázatra azért is szükség volt, mert például Máramaros vármegye már az év elején nehezményezte, hogy Rákóczi a sókereskedést „elvette”. A fejedelem tehát félreérthetetlenül leszögezi, hogy a sómonopóliumot adó helyett vezeti be mégpedig olyan adó

helyett, amelyet a nemességnek is kellene fizetni: a háború — vagyis „a közönséges szabadságunkért való nemzetséges hadakozás” pénzt kíván, „az közönséges Igazság szerint feles pénzbeli Impositio kívántatván, *kellene a Nemes Ország Lakosira s Rendeire repartíttatni*” — (kiemelés: V. Á.) mivel — írja a továbbiakban —, a közügy ezt kívánja. De el akarja kerülni, hogy a szegénységet terhelje.³³

A sómonopólium adót pótló jellegére jellemző, hogy a sójövedelem a hadsereg szükségleteire szolgált: a hadseregellátás egyik alapja, sebesültek gyógyítását, katonaozvegyek kielégítését vagy segélyezését fedezték belőle. A szabadságharc „nemesvalútája”: 1704 októberében Rákóczi Havasalföldről vagy török földről rézért vagy sóért javasol zabot vásárolni.³⁴ A Habsburg államrendszerben az állami sójövedelemből csupán kilenced rész jut a hadseregnek, a többi ősi középkori szokásjogok alapján, különböző javadalmazásokra, többek között például a hercegnők kiházásítására ment. Nyilvánvaló tehát, hogy Rákóczi a sómonopólium bevezetésével országos közösségi érdekeket szolgált.

1704 nyarán azonban már a sókereskedelem feloldásának ügye foglalkoztatja és 1704. október 31-én azt írja Máramaros vármegyének „a sóval való szabados kereskedésnek felszabadítása iránt most vagyunk munkában”, majd november 24-én fejedelmi pátens adja tudtára az ország lakosságának: „ki-ki amennyi sót kereskedése vessezen... szabadon vele kereskedhessék”.³⁵

Elhatározása ismét nagyobb, országos politikai összefüggésbe illeszkedik. A sómonopólium ellen elsősorban azok a társadalmi csoportok tiltakoztak, amelyek sókereskedésből éltek. Tiszántúli jobbágyságok, kismesek Máramarosban és a környező vármegyékben, katonák és a sószállítás útvonalán fekvő mezővárosok sószállítói.³⁶ A monopólium feladását Rákóczi így indokolja: „Minden kereskedő rendelkeznie nevedhessék haszna”. Emellett Rákóczi döntésében a következő körülmény is közrejátszott. Magyarország társadalmi körülményei és útviszonyai között országos érvénnyel lehetetlen volt a bérfuvar bevezetni. A rakodást és szállítást most is — mint a Habsburg állam monopóliumait és elővásárlási jogait élvezők esetében — amint már utaltunk rá, a vármegyék bonyolították le jobbágyrobotban. Mivel pedig a falvak lakóinak egy része katonaként szolgált és közvetlen családtagjaik a vetési pátens értelmében mindennemű szolgáltatás alól mentességet kaptak, csupán a hadak számára adandó élelmiszerekkel tartoztak, de fuvarra már nem kötelezhették őket, az állami sómonopólium az otthonlakó jobbágyokra újabb terheket vetett s a vármegyék és a lakosság között amúgy is feszült viszonyt növelte. Nyilvánvaló tehát, hogy a szabadságharc táborán belül már 1704 tavaszán kibontakozó jobbágy és katonamozgalmak a sómonopólium feloldására ösztönözték a fejedelmet.

Rákóczi azonban először csak részleges engedményeket tett, s 1704 őszén egy másik országos jelentőségű rendelkezésével összefüggésben hozott végső döntést. Most kezdik meg a reguláris, állandó, fi-

zetésért szolgáló hadsereg felállítását. Tehát növelnie kell az állami jövedelmet. Mivel a hadsereg fizetésére „feles pénz kívántatik” — írja Rákóczi, adóval viszont nem akarja az ország lakóseit terhelni, ezért „a sóval való szabados kereskedést egész Magyarországon megengedtetik.” Viszont az állam rendelkezési jogát fenntartja és a só árát alaposan felemeli.³⁷ Ugyanekkor az állami jövedelem további növelése érdekében kisajátítja a dézsmát. Vagyis alaposan megcsapolja a klérus, és közvetve a földesurak jövedelmét. Az Inductio Decimatorum szerint a dézsmaszedők a curialista és földesúri vetések kivételével „minden helységekből akar Nemes, akar paraszt rendben levő lakosokat vegyék lajstromban”, hogy kinek mennyi dézsma alá való gabonája és egyéb jószágja van. Dézsmakötelesek azok is, akik „pénzes ekével szoktak vettetni”, s az utasítás egyéb részleteiből kiderül, hogy az országos jövedelem növelése az alapvető rendszerező elv.³⁸

Mindezzel azonban nem sikerült elkerülni, hogy a háború és az új magyar állam kiépítésének terhei ne a jobbágyokra, bérből élőkre nehezedjenek főleg. Feudális viszonyok között ez nincs is másképpen, és természetesen nagyban növeli a különböző osztályok között a feszültségeket. Rákóczi esetenként fegyveres erővel szorítja engedelmességre a jobbágyiséget. Ugyanakkor azonban nyelvi, vallási vagy vagyonai megkülönböztetés nélkül védi a jobbágyokat a földesurak és a katonaság hatalmaskodásával szemben. Jobbágyvédő politikájának lényegét már régen hangsúlyozza a történettudomány.³⁹ De csak az utóbbi években kezdi feltárni jobbágyintézkedéseinek egyetemes gyökereit, a jobbágyi osztályharc ösztönözte hátterét, és az új magyar államrendszerbe illeszkedő részleteit.

Rákóczi mikor munkatársaival az országos érdekegyesítő politika jegyében igyekezett rendezni a fegyvertfogottak és az otthonlakók jobbágyok viszonyát, szembetalálta magát a nemességgel, a földesurak szívós ellenállásával. Pedig a vetési pátenst többször megújíttotta. Végrehajtásáért a vármegyei tisztek felelnek, aki megszegi, haditörvényszék elé kerül.⁴⁰

A szabadságharc első másfél esztendejében egyre hevesebb anti-feudális mozgalom terjesztője a jobbágykatonaság volt.

Az új magyar állam hatalmi szervét a kuruc hadsereget kettős társadalmi töltés jellemzi. A hadsereg tömegerejét a fegyverreklott jobbágyok, szegénylegények alkotják, de a katonák nemesi, főúri tisztikar vezetése alatt szolgálnak. A brezáni szerződésben Rákóczi megállapodott Esze Tamással, hogy egyénileg, vagy ha közösen fognak fegyvert, helységükkel együtt felszabadítja a zászlók alá álló jobbágyokat. Nyilvánvaló, hogy 1704 tavaszán azért rendelte el a fegyvertfogottak helységenkénti országos összeírását, hogy világosan lássa, kiket illet a szabadság, és mennyien kötelesek viselni az országos terheket.⁴¹ Témánk összefüggésében most az 1704. évi tavaszi összeírás végső tanulsága figyelemreméltó, általában helységenként a lakosság egy része állt fegyverben Nógrád vármegyében tudunkkal nem fordult elő, másutt is ritka volt az olyan eset, hogy az

egész helység férfilakossága hadban állott volna. Lehetséges, hogy ezért olyan kevés a hajdúvárosi kiváltságot nyert helységek száma. A fegyverben álló jobbágyságon azonban 1704—1705 folyamán egyre hevesebben követelte a brezáni szerződésben kikötött és pántensekben is megígért szabadságának törvénybe iktatását.⁴²

A másik oldalon viszont a rendi kiváltságokhoz ragaszkodók ostromolták Rákóczit. A támadások egyik céltáblája az udvari tanács. Forgách Simon tábornok már 1705 elején azt követeli, hogy a tanács a generálisoktól vagyis a főuraktól függjön, Bercsényi Miklós pedig ugyancsak az udvari tanács miatt árasztja el szemrehányásokkal a fejedelmet. Ma még nem ismerjük ennek a belső társadalmi harcnak minden részletét. Bizonyos azonban, hogy 1705 koraőszén a szécsényi országgyűlés feszült viszonyok között ült össze, a szabadságharc vezetői, az államhatalom és a társadalom különböző osztályait nagy belső ellentétek osztották meg.

Az első konföderáció átmeneti államforma volt. Feudális viszonyokra épült, de úgy hogy Rákóczi és az udvari tanács kormányzott, rendeletekkel, igyekeztek megreformálni az országos terhek társadalmi elosztásának rendszerét, és a fejedelem minden erővel azon volt, hogy a parasztságot elválassa a fegyverviselők csoportjaitól, ezeket kiemelve a földesúri hatalom és az állami teherviselés javarésze alól, a jobbágyságot pedig állami védelmi intézkedésekkel védje a földesúri túlkapasokkal, katonai hatalmaskodásokkal szemben, hogy elviselhessék az új állam terheit. Mindez sértette a rendi érdekeket. A szabadságharc táborán belül pedig több vármegye, nemes, főúr és különböző származású hadi liszt a szabadság nevében gyakorlatilag korlátlan egyéni hatalmat, vagy a főurak, vármegyék, földesurak érdekeit szolgáló kormányzást követelt.

6. A szabadságharc első országgyűlését először Rákos mezején, majd Hatvanban vagy Léván tervezték megtartani. Végül Rákóczi döntött úgy, hogy az országos tanácskozás Szécsényben legyen.⁴³ Miért választott így a fejedelem? Milyenek voltak itt az erőviszonyok az országgyűlést megelőző időszakra jellemző kiélezett helyzetben? E kérdésekre a kutatások jelenlegi állása szerint csak töredékes adatokból levont következtetésekkel válaszolhatunk.

1704 elején a társadalmi mozgalmak egyik gócpontja ez az országrész. A vármegye hadjáratok útvonalában, az északnyugati hadműveletek vonzáskörzetében fekszik, két fontos ipari vidéket, a vasipar központját és a bányavárosokat köti össze, tehát terhei is az átlagosnál nagyobbak. Mivel azonban sokféle foglalkozású, nagyon eltérő anyagi helyzetű, vallásilag és nyelvileg is nagyon megosztott lakosság élt itt, az indítékok is nagyon különbözők. Rövid áttekintésünkben csakis az országos tendenciákat hordozó esetekre figyelhetünk.

1704 koratavaszán az északnyugati országrészen több esetben zendülés tört ki. Nógrád vármegyében is végigsöpört az országos jobbágy és katonamozgalmak hulláma. Tolvaj Ferenc 1704. március 1-én „szófogadatlan, vakmerő falvokról” ír, arról, hogy kevés és rosszul

ellátott a vármegyéből kiállított katonaság. A válság feloldását szolgáló fejedelmi döntéseket előkészítő katonaösszeírást itt országos viszonylatban igen korán, március végén kezdték meg. A falvaként és mezővárosokként négy járásra osztva végzett gondos munka alapján ekkor 488 nemesi kiváltsággal nem rendelkező, tehát közrendű személy szolgált a zászlók alatt, ezen kívül kétszázöt nemes és kilenc zsoldos. Feltehetőleg a volt végvári katonaságot nem vették számításba, a nemeseknek minősítettek megítélése is kétséges, mindezt összevéve az arány a vármegye összlakosságához mérten általában az országos viszonyokra jellemző, az északkeleti országrész vármegyéivel összevetve kedvezőtlenebb, de az összeírás időpontját sem hagyhatjuk figyelmen kívül: az országos válság mélypontja.⁴⁴

Bercsényi Miklós a saját parancsnoksága alá tartozó északnyugati területen úgy állítja meg a hadak bomlását, hogy 1704 április elején Léván kiadott pátensében megismétli a brezáni szerződést: „Ki ki hazája mellett üllyen föl, özvegyekért, árvákért, ügyefogyott szegényekért fogjon fegyvert. Valakik az istenes intésemnek helyt adnak, városok, faluk, helységek vagy köz emberek az méltóságos fejedelemtől e vighre adott autoritasambül azokat, assecurálom s hitességh el maghokkal, ha föltámadnak, fegyvert fognak, mind maghok, mind jövődő maradikok minden adózások, terhek, s földes urak hatalmából örökössen föl szabadíttatnak és szabadsággal meghajándíkoztatnak, s hogy ha valamely helységhek eggészben fölkelnek és hadakozni szabadulásukért készek lesznek, helységekkel együtt örögh szabadságot nyernek.”⁴⁵

Nem ismerjük pontosan a pátens hatósugarát. Léváról adták ki, Bars vármegye levéltárában maradt reánk, Nyitra vármegyei visszhangját ismerjük.⁴⁶ Feltételezhető, hogy Nógrádba is eljutott, hiszen sokan szolgáltak innét Bercsényi parancsnoksága alatt. Nógrád falvaiban sok szlovák jobbbágy lakott.⁴⁷

Bercsényi maga írja, hogy szlovák nyelven is kiadott „biztató pátenseket”.

„Helyt kell adnunk olyan feltevésnek — írja a szlovák jobbbágy-ság mozgalmainak kutatója — hogy a felszabadítást a földesurak hatalma alól Bercsényi szlovák pátensében is megígérte, s elsősorban ezzel magyarázható, hogy a fővezér következő leveleiben is arról számol be Rákóczinak, hogy a szlovák szegénység valósággal árad a zászlók alá.”⁴⁸

A társadalmi ellentétek azonban nemcsak a falvakon, hanem a mezővárosokban és a városokban is elevenek. A viszonyok bonyolultságára jellemző a pásztói eset. A lakosok itt vasvillákkal és botokkal támadtak a vármegyei tisztekre, akik Rákóczi parancsa szerint pásztói Vas Mihálynak akarták visszaadni malmát.⁴⁹ A besztercebányai polgárok és hajdúk ellentéteiről pedig két szlovák katonafolyamodvány tájékoztat. Polereczky Mátyás főhadnagy Rákóczi parancsára hivatkozva követeli, hogy otthonmaradt feleségét adóval és szolgáltatással ne terheljék: „Talán olyan is akad a polgár urak

között, amiről nem kételkedem, aki azt mondaná, ki parancsolta neki, hogy háborúba menjen, hiszen ő sem ad nekünk nyereségéből és fizetéséből, otthon ülhetne. Dehát ha mindnyájan otthon a kemencét őriznénk, ki harcolna? Az olyan szerencsét próbálhat és hordhatja a nyereséget, nem fogom irigyelni, ha a golyókkal fog szembe állni.” A városi hajdúk pedig elmaradt fizetésüket követelik: „ha az őrmester nem biztatna bennünket, hogy amilyen tisztességgel felkeltünk, úgy kell visszatérnünk is, azonnal megszök-nénk.”⁵⁰

Vácott a hajdúk önkényesen felosztották maguk között a fiscalis szőlőket. Horvát István kapitány Pásztón foglalt el és osztott ki földesuri földeket.⁵¹

A földesuri hatalom láncza azonban itt is szinte áttörhetetlenül erős. Rákóczinak 1704 végén, október 27-én újra meg kell ismételnie Nógrád vármegye számára a vetési rendelkezést: „egyszeri kegyes resolutionk szerint a kik gazda emberek lévén táborunkon hadaink között vannak, azoknak otthon maradt cselédgyek az élés, s vágó adáson kívül semminemű contributioval nem tartoznak”. Még Vay Ádám udvari főkapitány és a consilium aulicum tagja is mint földesur megszegi az államfő rendelkezését. Salgótarján és Karancsalja, okfejtésében különösen érdekes panasz szerint ugyanis Vay Rákóczi parancsát megszegve kisajátította az urbárium szerint a lakosságot illető sörfőzést, a kocsmával és vámmal együtt és növelte az urbéri terheket. Nógrád vármegye közönsége pedig a végvárak vitézeivel évtizedek óta harcban állott, nehogy a nemesi szabadságon csorba essen.⁵²

Mindezek ismeretében különösen jelentős, hogy a szécsényi országgyűlés radikális fejedelmi propositióinak szövege Ráday betoldásaival készült. A fejedelem ezek szerint azt javasolta, hogy mondják ki az interregnumot, s „az egyesség és rend legszükségesebb lévén, annak be hozatásában hogy fáradozzunk, szükséges...” és „mind az ország hadainak tartásáru, fizetéséru, mind regulamentumáru, állandót végezzünk, felettébb szükséges.” Nagy kockázat békesség helyett a harcot választani, de „vallyon ha Porta Gallia, Hollandia, Helvecia, Svecia és más országok a szerencse próbálásában állandók nem lettek volna, nem nyögnének-e most is az ausztriai és dániai birodalmak alatt. Vessük össze reményünket és félelmünknek okait. és a két bizonytalan között is válasszuk azt, amely legértelmesebb.”⁵³

A propositio ma ismert szövege csonka. Ott szakad meg éppen, ahol a katonaság ügye kerül szóba.

Törekedés adataink szerint azonban az országgyűlés tárgyalásainak egyik tengelyében a jobbágykatonaság állt: politikai súlyával, társadalmi igényével, s úgy is, mint az állam hatalmi eszköze.

„Mielőtt a fejedelem és Bercsényi tábornok a gyűlésben megjelenének, Kajali Pál Losoncon lakos lutherista ur előterjeszté az országnak, hogy a katonasággal ők igen nagy számmal azt akarják,

hogy Rákóczi Ferenc fejedelmökké kiáltassék ki..." — írja Csécsy János a szécsényi országgyűlés történetét összefoglaló krónikájában.⁵⁴ A javaslatot többen helyeselték s Kajali a gömöri és ungvármegyei alispánokkal együtt delegációt alkotva jelentette volna a fejedelemnek. Azonban „Bercsényi ellenkező véleményen volt”.

Az országgyűlésen, miként ismeretes, a fejedelmi hatalom a központi erős államszervezet hívei és a rendi érdekek képviselői csaptak össze. Az egyik oldalon a két pólus — az uralkodó és a hadsereg — véleményét, Rákóczi államszervezői munkáját kezdetektől fogva magáévá tevő két nógrádi köznemes áll: Ráday és Kajali. Feltehető tehát, hogy amikor Rákóczi úgy döntött, hogy Szécsényben legyen országgyűlés, nemcsak a vármegye központi helyzetét, Szécsény kedvező földrajzi fekvését vette figyelembe, hanem mindennek előtt azt a köznemesei csoportot, amely államépítői elgondolásainak értő és tevékeny munkása volt. Kajali fellépése arra vall, hogy ismerete a katonaság igényeit, a katonaság pedig megbízott benne, hiszen a nevükben is szólt.

Heves összecsapások során azonban egyik tábor sem tudta véleményét keresztül vinni. Nem mondták ki az interregnumot, hanem a konföderációt erősítették meg. A szécsényi konföderáció társadalmi kereteit kibővítették, belefoglalták a hajdú- és mezővárosokat és a vitélző rendet is. Rákóczi megesküdtött, hogy a konföderáció tagjait szabadságukban megtartja, viszont a konföderátusok hittel fogadták, hogy Rákóczi parancsait teljesítik. Az udvari tanács helyett Senatust állítottak a fejedelem mellé, s így a főnemesség és a klérus is helyet kapott az államvezetés legmagasabb fórumán, de Rákóczit a politikai, diplomáciai, katonai, gazdasági ügyekben teljhatalommal ruházták fel, és az udvari tanács tagjai fontos államvezetési posztokon maradtak. A vallásügy rendezése után, az ország dolgai között azt is „elvégezték” hogy „a vitézkedő nemtelenek szabadítassanak fel a jobbágyság alól, s személyeik szabadnak tekintessenek.” Több, a katonaság érdekét szolgáló törvénycikket fogalmaztak meg: „amely nemes a maga jobbágyemberét visszahívá a táborból, maga kényszeríttessék fegyvert fogni. Minden vármegyében állíttassanak szabad helységek, amilyenek a hajdú helyek, s a katonáskodó nem nemes személy ott találja a hazának tett szolgálatért tett jutalmát.” A regularis hadseregről bár terveztek, nem döntött az országgyűlés, a hadi törvénykönyv szövegét Ráday előkészítette, de nem is tárgyalták. A katonai fegyelem megszilárdítására azonban több végzést hoztak. Mindezt az országgyűlés összesen húsz törvénycikkével együtt Ráday Pál olvasta fel, és döntöttek arról is, hogy ezeket ki nyomtatják. A katonaság felszabadításáról és a szabad hajdú helyek létesítéséről hozott döntések mégsem kerültek be a kinyomtatott törvények közé.⁵⁵

A szécsényi országgyűlés sok részletében még ma sem tisztázott történetének leírása szétfeszítené tanulmányunk kereteit. Vázlatos áttekintésével csupán annyit jelzünk, hogy a korszerű magyar államhatalomért vívott harc nem zárult le, hanem kedvezőtlenebb körülmények között tovább folytatódott.

1703—1705 szeptembere között Rákóczi nem a régi középkori államot akarta újjáépíteni, hanem számolt kora követelményeivel. Jövedelemrendszerében és a terhek elosztásában a közösség, az ország érdekeinek igyekezett alárendelni a feudális társadalom különböző osztályainak érdekeit. Fejedelmi elhatározásait rendeletekkel közölte, erős központosítás jellemezte. Az állam formája a konföderáció volt, amely az érdekegység megvalósítását szolgálta. Kialakítói és gyakorlati megvalósítói — a rendi korlatokon műveltségükkel országos látókörükkel felülemelkedő — köznemesek voltak. E történelmi feladatai szerint nagyjelentőségű, még éppen hogy kialakulóban lévő nemesi rétegnek típusát testesítette meg a két nógrádi köznemes Kajali Pál és Ráday Pál. Láttuk, hogy nagyobb részt vállaltak országos értelemben Rákóczi korai államszervezői munkájából, mint ahogyan eddig tudtuk, s éppen ezért részletes életrajzot érdemelnének. Akkor majd fény derülhet esetleg Rákóczi államszervezői munkájának löbb, ma még homályos részletére is. Hiszen tudjuk, hogy az államszervezői munka motorja a jobbágyságon és a mezőgazdasági — de tegyük hozzá — a feudalizmus hazai sajátosságai között, a második jobbágyság rendszerében — az ipari és kereskedelmi segédmunkával agyonterhelt parasztság, s a vállalkozó szellemű mezővárosi lakosság volt.

Jegyzetek

1. Nógrád vármegye — Eszterházy Pál nádorhoz. Generális Congregatio Losonc 1699. aug. 4. OL Pál nádor iratai 58. köteg 5587. sz.
2. A hegyaljai felkelés ismert irodalmában (BENCZÉDI: A hegyaljai kuruc felkelés. Bp. 1953.) összefoglaltakon kívül legutóbb IVÁNYI EMMA tárt fel új anyagot, amelynek kéziratossága miatt ezúton is köszönetet mondok.
3. A kékkői és a füleki lovas sereg folyamodványai: OL Pál nádor iratai 669 csomó 5299 szám és 671 csomó 5919. sz. Nógrád vármegye panaszai a végvári katonaság ellen 1678, 1679, 1680. OL Pál nádor iratai 49. csomó 4622, 4624, 4626, 4627. sz. iratok. Losonc panaszai a fizetetlen végvári katonaság miatt OL. Pál nádor iratai 71 csomó 6843. sz.
4. Az alapvető fontosságú forrásanyagra: Ráday Pál iratai I. kötet 1703—1706. Sajtó alá rendezte: BENDA K., ESZE T., MAKSAI F., PAP L. Bp. 1955. (továbbiakban: RPI) Rákóczi államszervezői munkájában az udvari tanács jelentőségét vázolta: KÖPECZI—VÁRKONYI: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955.
5. RPI. I. köt. 43—70. Miként ismeretes a nemesség két pártra szakadt, néhányan már Bercsényi táborába mentek, a vármegyei testület pedig a császári udvarnál is bebiztosította magát.
6. RPI. I. köt. 70—71.
7. Fáy Borbála Kajali Pálhoz 1703. nov. 17. Ráday lt. IV. C 1. 85. sz.
8. RPI I. köt. 37. l., és 70. l.
9. II. Rákóczi Ferenc Máramaros vármegyének Tokai tábor 1703. nov. 2. Nagybányai AL, Máramarosszigeti Fiók. Románia, Máramaros vármegye levéltára. Rákóczi iratok.

10. Kajali Pál és Szuhai Márton jelentése Rákóczinak. OL Rákóczi szabadságharc levéltára II. 2, E/A.
11. A városi jegyzőkönyvből közli RICHTER E.: Selmezbánya történetéből. A kuruc idők. Selmezbánya, 1903 14. l.
12. TAKÁCS J.: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Bp. 1941. 67. l. Kajali e megbízatásáról: BÁNKUTI I.: A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703—1704 Budapest 1975, 34 és 63. l. 11. jegyzet. Utal Kajaliék fent idézett jelentésének a sószállításra vonatkozó részleteire is.
13. II. Rákóczi Ferenc Borsod várnegyének 1703 október 19. Tokaji tábor. Miskolci állami levéltár. Rákóczi iratok. Instrukció Sós Pál részére. OSzKK. Fol. Hung. 978/11-b 12-a. II. Rákóczi Ferenc Nógrád vármegyének 1703 december 22. Tokaji tábor. Nógrád megyei Levéltár. Nógrád vármegye levéltára. Acta Pol. Antiq.
14. RPI 80—91. I. Lipót császár pátensei a sókereskedelemtől és a lengyelországi só forgalmáról: 1700 febr. 10, 1702 dec. 26. továbbá 1704 aug. 15.
15. A Habsburg állam magyarországi kereskedelempolitikájáról: R VÁRKONYI Á.: A Habsburg abszolutizmus és a magyarországi jobbság a XVII—XVIII. század fordulóján. Századok 1965. SZAKÁLY F.: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp. 1971. Károlyi máramarosi sószállítmányáról Horváth István elszámolása. Tiszabecs 1702 dec. 26. OL Károlyi levéltár Missiles 52. cs.
16. IVÁNYI EMMA: A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi szabadságharc előtt (1697—1704) Levéltári Közlemények 1974.
17. VÁRKONYI: Handelswesen und Politik in Ungarn des XVII—XVIII. Jahrhunderts. Theorien, Monopole, Schmugglerbewegungen 1600—1711. Acta Historica 1971.
18. BÁNKUTI: 1975, 38.
19. Instructio pro Generoso Paulo Kajaly Universorum Bonorum Fiscalium... Miskolc 1704 január 22. (Ráday Levéltár) Ráday Pál iratai. IV. C/1. 87. sz.
20. II. Rákóczi Ferenc — Kajali Pálnak egri tábor 1704 április 13. RL. Ráday Pál iratai. IV. C/1 88. sz.
21. Rákóczi érsekújvári kiáltványa nyomtatott példányának faksimiléjében Rákóczi Emlékkönyv I. kötet. 120—121. Dátumát keletkezésének, körülményeinek megállapításáról: RPI I. k. 188—191. l.
22. Rákóczi Szatmár vármegyének. Eger 1705 ápr. 25. Egykorú másolat alapján: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára (s.a: Géresi K. Bp. 1897. 186. l.
23. RPI I. köt. 188. l.
24. RPI I. köt. 332, 344. l.
25. Gr. Forgách Simon Emlékirata. Rákóczi Tükör I. köt. 494.
26. Nógrád vármegye gazdasági társadalmi viszonyairól. Nógrád vármegye története. Írta: BELITZKY J. Salgótarján é.n. SZAKÁLY F.: Parasztvármegyék a XVII—XVIII. században. Bp. 1969. A Ráday család gazdasági helyzetéről RPI I. köt. Bevezetés. Kajali szőlőbirtokairól és borkereskedelméről: Kajali Pál levele Fáy Istvánnak Fülek 1702 febr. 27. RL. Ráday lt. Kajali Pál iratai 139—141. Fáy Borbála Kajali Pálnak 1793 nov. 17. u.o. Ráday lt. IV. C. 1. 85. sz. A főurak hatalmáról különös tekintettel a Koháryakra legutóbb NAGY JÓZSEF ZS.: írt szép elemző tanulmányt: Egy kuruc főur halála. Tiszatáj 1974.
27. Fülek, Léva, Kékkő vegvári vitézeiről: OL Pál nádor iratai 49. k. 4622 sz., 4624 sz., 4627 sz., „a kik a Végházakba szorúlnak, mind koldulnak.” Nógrád vármegye Eszterházy Pálnak 1682 júl. 27. OL Pál nádor iratai 49 k. 4630.
28. Kajali Pál — Fáy Istvánnak 1702 febr. 27. RL Ráday lt. Kajali Pál iratai 139—141.
29. KAJALI PÁL levele öccsének Kajali Ferencnek, Felső Pribek 1701 okt. 8. RL Ráday lt. IV. C/1 89., Ráday Pál Önéletírása RPI I. köt. 36—37. l.

30. V.ö.: *Catalogus Librorum Radaianorum* GORZO G.: Rádai Pál. Bp. 1915. 163. A könyvjegyzékben: „Macchiavelli cum Annotationibus Coringij”, mai jelzete: Raday Könyvtár: 0.3601. (1686)
31. Az Elmélkedésről: VÁRKONYI A.: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok 1972. A Ráday családban a Török Áfium hagyományának ápolásáról: LADANYI S.: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról. Irodalomtörténeti Közlemények 1975 4. sz.
32. Az államelméleti irodalomról: BALACI, A.: NICCOLO MACHIAVELLI Bucuresti 1969. (Magyarul: Gondolat és Albatrosz kiadók Bp. — Bukarest., 1969 Ford.: JÁNOSHÁZY GY./WITTMANN T.: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius) Filológiai Közlöny 1957. OESTEREICH, G.: Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Historische Zeitschrift 1956 181. k.

A centralizációt, társadalmi, hadi reformokat követő XVI. századi magyarországi államelméletéről és az európai polgári eszmék hatásáról KLANICZAY T.: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. KOPECZI B.: Le politique des Cartésien en Hongrie et en Transylvanie au XVIIe siècle et au début du XVIIIe siècle. EHH 1975. R. VÁRKONYI: Török világ és magyar külpolitika. Gyorsuló idő. Magvető 1975.

II. Rákóczi államelméletének forrásairól: KOPECZI—R. VÁRKONYI: II. Rákóczi Ferenc Bp., 1975. Továbbá: KOPECZI B.: Rákóczi Bossuet és Fenelon között. Tanulmányok a magyar francia irodalmi kapcsolatok történetéből. Bp. 1970. HECKENAST G.: II. Rákóczi Ferenc könyvtára, 1701. ITK 1958. (hangsúlyozza, hogy a fiatal Rákóczi az abszolutizmus legelterjedtebb kezikönyveit tanulmányozta.) ZOLNAI B.: II. Rákóczi Ferenc olvasmányai bécsújhelyi börtönében. Irodalomtörténeti Közlemények 1955.

33. II. Rákóczi Ferenc — Ugocsa vármegyének, Tokaj 1703 december 26. Szovjetunió Kárpátontúli Terület Állami Levéltára Beregszász (SZKTÁLB) Ugocsa vármegye levéltára F: 674, OP: 8, N-408.1, Máramaros vármegye Rákóczinak Máramarossziget 1704 január 10. OL Rákóczi szabadságharc levéltára II. 2. i.

A sómonopóliumról és adót helyettesítő jellegéről összefoglalóan: VÁRKONYI A.: A jobbagyság osztályharca a Rákóczi szabadságharc idején. Történelmi Szemle 1964. 358—359. Ezzel szemben a sómonopóliumot majd annak feloldását Rákóczi államának rendi-nemesi jellegével látja összefüggésben lenni BÁNKUTI i.m. 31—36. Szinte érthetetlen azonban, hogy tanulmányunk elkerülte figyelmét.

34. A huszti vár hajdúit már 1703 szeptemberében a máramarosi sóaknákról fizetési Rákóczi rendeletei Majos Ferencnek a máramarosi sóaknák inspektorának 1703 szept. 3. és szept. 21. Sztalmári tábor. ESZE T.: Iratok II. Rákóczi Ferenc Tiszántúli hadjáratának történetéhez. Hadtörténeti Közlemények 1954. 287, 291. Sebesültellátásra, katonadozveg segélyére: Rákóczi rendeletei Csányi tokaí sóinspektorának: 1704 jún. 27, szept. 1, 26, nov. 4. stb. OL Rákóczi szabadságharc levéltára V. 3c. A. Szigethi Borbély János háromszáz kü sója megengedtetésérül való Pátens. Gyöngyös 1704 aug. 30. OSzKK. Fol. Hung. 978/85 a—b. A Havasalföldi vásárlásról: 1704 okt. 30. Vihnye, u.o. 192.
35. Nógrád vármegyének szölo november 25-én kelt rendelete kivonatolán kiadva: A Rákóczi-szabadságharc és Nógrád vármegye. Dokumentum válogatás és ajánló bibliográfia. Salgótarján 1976. Összeállította: Dr. CZIPÓ ERNŐNÉ és LEBLANCNE KELEMEN MÁRIA.
36. Rimaszombati sókereskedök instantiája Csányi György tokaí sótiszt velük elkövetett jogtalansága ellen. Rákóczi végzéséről, amelyben felmentí öket Csányi követeléséi alól. Eger 1705 ápr. 4. és május 2. OL Rákóczi szabadságharc levéltára II. 2. f. Csányi György hűtlen sáfárnak bizonyult: 1707 január 8-án Rákóczi rendeletére kivizsgáltatott visszaélései szerint nem vette figyelembe a fejedelem szegénység érdekeit védő rendeletét „ajándékért némelyeknek százat, némelyek-

nek két három százat adott a szegénnek pedig egyet, s némelyeknek pedig egyet sem". Az egyik tanu (Fazekas András) például „hallotta a sok szegénységtől, hogy ki abroszt, ki kendőt, ki csak lisztet", ki egyet s mászt adott, az inspektor úgy adta a sőt, „s a szegénynek nem juttatott". u.o. V./4. Krucsay István jelentése szerint Sőváron hasonló visszaélések voltak. 1706. dec. 29: idézi TAKÁCS I.: A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg 1942. 68. l.

37. A sókereskedés visszaállítását „visszalépés"-nek tekinti és „a rendi erőknek tett kényszerű engedmenyek" értékelő BANKUTI: i.m. 36. Izzel szemben Maramaros vármegye 1704 dec. 19. évi közgyűlésén a nemesség éppen rendi kiváltságain esett sereimét lát Rákóczi ujaao srendeleiben is: a nemesség „a nemzet igája alatt sem fizetett narmincadot, ingyen kaptak a sodayarol „nemes darabot", stb. Maramaros vármegye ulesjegyzokönyve 1704 dec. 19. i.h. Jellemző Rákóczi válasza is: Mivel pedig a közönseges jótól lüggvén az magános, jonak progressusa, azt nagyobb considerationban is szükséges venni, hogy a sok szükségekre nevez augeantatott só ara oimnuaitassék, azon közjonak kiváltságon való tekinteni nem engedi, egyébiránt is nem leven azzal terheltetése a n vmegyenek, mostanában nem reducalatathatik az cicooni arara, ezért azon resolutioent megváltoztatni nem is lehet, hanem Isten csendesebb idoket engedvén, a midőn ily sok szükségel nem lesznek az nakanak, akkor teszunk az iránt is ujabb dispositio.

Rákóczi Maramaros vármegyenek Eger 1705 márc. 27. Történelmi Tar 1708. Rákóczi rendelete egyreszt az ország minden társadalmi osztályat megterhelte a magasabb sóárral, másrészt az áruirórgalmat lendítette fel. 1704 november 21-én Rákóczi utasítja Keczer Sandort: Gondoskodjék olyan emberekről, akik sóval a szomszéd országokban kereskedven az ország számára, azon posztót és más kívántató eszközöket vegyenek. OSZKK. I.úgy. 1389 XVII. 248.

38. „Az Dézsmának a N. Ország közönséges szükségére lett árendálásával, annak az Hadak számára kiadatásával, az szegenyseg terne könnyebbbedgyék, az tovább való tereh viselésre és erejek és tehetségek szolgáltatassék. Rákóczi rendelete Pest vármegyének Eger 1705 ápr. 29. Idézi: HORNYIK J.: Kecskemét története IV. köt. 358—360. A dézsma állami kisajátítása ellen több vármegye tiltakozott, Nógrád vármegye az armalista nemesek mentessége ügyében folyamadt az fejedelemhez. A lossorozó paraszt fundusokon resideáló simplex armalisták mellett való interpositióját kegyelmeknek vettük, mi illeti azért azoktól proveniálendő kevés királyi dézmát, el hitettük magunkkal, nem sokat téssen ugyan, de ha azt egy helységben el engedgyük, hasonló okokból kell másutt is el engednünk, seőt ugyan azon okokból praetendálhatnak a possessionatusok is jobbágyaitul proveniálendő dézmájokat a melyeknek ususában voltanak, s által láthattya kegyelmek, micsoda consequentiája lenne e csekély példának. Gondolván azért, ha így capacitáltatnak azon paraszt fundusokon resideáló armalisták, a kik most loco personalis insurrectionis már nemesi rendel és possessionatus urakkal quo ad proportionem egyaránt concurrálnak, a sóldosok fogadásában magok sem fogják sajnálni, úgy mint más possessionatusok, ezen kevés jövedelmecskéjét az országnak, a mely is magok conseratiójára fog fordítani. Rákóczi Nógrád vármegyének Sopornyai tábor 1705 aug. 17. Nógrád megye levéltára Acta Misc. Polit. Antiq. 1705.

39. A jobbágyok javát szolgáló intézkedéseiről a jobbágy és katonafolyamodványok alapján először PACH ZS. P. írt V.ö.: A Rákóczi szabadságharc történetéből. Budapest 1954 (A magyar történészkongresszus előadásiból. 1953) Továbbá: ESZE T.: Kuruc vitézek folyamodványai. Bp. 1955.

40. Budav István rendelete Ugocsa vármegyének a Vetési pátens megtartásáról. Szatmári tábor 1704 ápr. 29.

„Kegyelmes Urunk Ónagysága az hadaknak Instantiojokat Kegyelmesen meghallgatván, azon dolgokban, az kik az Ónagysága hűsége alá adták magokat, országunk szabadításában fegvvert fogtanak mi-

csoda contributioval tartoznak, Kegyelmes Urunk Önagysága elsőben is a Tiszán innét való földnek kedvéért Vetesnél, annak utanna másodszor és harmadszor Tokajnál és Miskolcnál kegyelmesen elvégezte miképpen contribuijának." Miután elismétli a vetési patens rendelkezését, s leszögezi, hogy a hadaknál sok a panasz, elrendeli, hogy a vármegye felelős azért, hogy a földesurak Rákóczi rendelkezését betartsák „mert ha a dato in propter hasonló panasz fog hozzám jönni az Hadi szekre fog az olyan retractarius citaltatni et tamquam Turbator Regni fog büntettetni. SZKTÁLB Ugocsa vármegye levéltára F: 674 OP. 8, N-419.

41. OL Conscriptioes portarum (megyei rész) Fasc. 16. Nógrád vármegye. 1704. március 29. Új jelzet: A Rákóczi szabadságharc levéltára I. 2 d/135, V. 2c. Az összeírás alapos feldolgozást érdemelne. V. ö.: A jobbágyság osztályharca i.m. 365, 42 jegyzet.
42. VÁRKONYI Á.: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi szabadságharc idején i.m. és Habsburg abszolutizmus — önálló magyar állam c. tanulmány kézirat.
43. „Az concursusnak az hatvani mezőben gondolnám nem rosszának lenni. Bercsényi Rákóczinak — Ujvár, 1705. ápr. 22. Archivum Rákócziánium IV. k. 473. Szécsényről: Rákóczi Bercsényinek — Nyitra 1705. aug. 26., Károlyinak Nyitra 1705. aug. 29. AR. I. köt. 396, 400.
44. Az országos válságról: VÁRKONYI Á.: Bercsényi Miklós pátense a fegyvertfogott jobbágyok felszabadításáról. Száz. 1958, 225—226. Tolvay Ferenc leveleit kiadták: CZIPÓNÉ—LEBLANCNÉ i.m. 7—8. l. A Nógrád vármegyei hajduk először azért zendültek fel, mert a zólyomi nyereségből nem kapták meg az őket megillető részt. „A zólyomi hallatlan irreguláris nyereség osztása” ügyében Tolvay Ferenc a vármegyei hajduk parancsnoka írt Rákóczinak és a vármegyének is. A vármegye ugyancsak Rákóczihoz folyamodott. „Maradhatatlanok lévén hajduintul, kik Zólyomi blokadában voltak, ott való nyereségek ki nem adattatásók felül” ... „mert annak ki nem adása miatt Táborban sem akarnak azon hajduink menni”. Nógrád vármegye Rákóczinak Losonc, 1704. márc. 29. OSzKK Thaly Gyűjt. Fol. Hung.: 1389 Fasc. 1704, fol. 193.
45. VÁRKONYI: 1958. i.m. 224.
46. VÁRKONYI: i.m. (1958) Borovszky arról ír, hogy 1704 elején Nógrád vármegye szlovák lakossága a vármegyei tisztek és nemesek ellen támadt „Bercsényi május havában tót nyelvű kiáltványt osztott szét közöttük, mire azután tömegesen tódultak Ocskay zászlója alá.” BOROVSZKY S.: Nógrád vármegye története 438. l.
47. Az 1715-ös összeírás szerint a lakosság 35,87 % szlovák. Nógrád vármegye története i.m. 231. l.
48. CSANDA S.: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar-szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. 24. l.
49. OL Rákóczi szabadságharc levéltára II. 2 i. (38/b) és Rákóczi Pásztónak 1704. szept. 11. CZIPÓNÉ—LEBLANCNÉ i.m. 24.
50. Idézi Csanda a besztercebányai városi levéltárból i.m. 24.
51. Mágócs Mihály provisor felterjesztése Rákóczinak. Vác, 1705. márc. 26. OL Rákóczi szabadságharc levéltára. II. 2 e/A., Tanúvallatás a pásztói Szentlélek templom ügyében Jobbágvi 1765. aug. 27. BÉKEFI R.: A pásztói apátság oklevéltára. Bp. 1902. 259—304.
52. Rákóczi Nógrád vármegyének 1704. október 27. CZIPÓNÉ—LEBLANCNÉ i.m. 13. l. Salgótarján és Karancsalja panasza Vay Ádám ellen u.o.: 16—17. l.; A végvárak és a nemesség ellentéteire az idézett vármegyei felterjesztéseken kívül: OL Pál nádor iratai 49. köt. 4626. sz.
53. RPI I. köt. 344—346.
54. Csécsy János naplója. Rákóczi Tükör 2. k. 145. l. Kajali Pál és a katonaság jó viszonyára vall, hogy Tolvay Ferenc, aki a katonaság érdekeit különös megértéssel képviselte. Kajalinak bizalmas híve volt, Rákóczi „meghitt nagy messze látó szemefényé”-nek nevezte. Nógrád vármegye és Csécsy János kapcsolatának hátterében

is talán Kajali lehet. Csécsy 1705. márc. 10-én Sárospatakról a következő levelet írta Nógrádnak: Tekintetes s Nemes Vármegye!

A jó Isten lelki és testi áldását bőségesen terjessze Nagyságotokra s Kegyelmetekre és minden hozzá tartozóira, szívesen kívánjuk!

Kassa városa erős meg szoríttatása miatt szellyel oszlott, tudomány-jok serény gyakorlása nélkül, sok napok alatt imitt s amott bizonytalanul bujdosott deákim az említett város fel szabadulása után az el pusztult Hostáton nem lehétvén lakásra elégséges alkalmatosságot, a sáros pataki anya oskolába léptek bé, hol is vagynak számosan meg telepedve. Mint hogy pedig ez óráig semmi jószágokkal nem bírnak, szükségesképen kényszerítettnek az úköt ze előtt is irgalmason tőlök ki telhetőképen táplálni szokott keresztyéneknek kezekhez és szívek-hez bizadalmasan folyamodni, azok között nagyságtokhoz s kegyelme-tekhez is. Kérjük azért alázatosan Nagyságtokat, s Kegyelmeteket, Isten ditsősége ő általok terjedhetősége, tekinteti alá ököt venni és buzabéli vagy pénzbéli jó téteményekkel hozájok viseltetni és kezek-hez Patakra szállítani ne terheltessék. Ez elemisnáját vegye kedves áldozatul Nagyságtoktul s Kegyelmetektül Isten. A ki adjon Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek tellyes erőt rajta fekvő terhe békeséges viselésére, életet tartsa dicsőséges országa örökös bírálására, kívánjuk

maradván

a Nagyságtok, kegyelmelek szolgálatjára készen. Minap a kassai Hostáton, most Patakon meg telepedett scholabéli ifjuság tanító s igazgató mestere: Tsétsi János.

Az egész ifjuság és annak mostani seniora: Almási Márton.

55. Csécsy János naplója. i.h.: 168, 172—173. RPI I. köt.: 391 kkl. Rákóczi Tár Szerkesztő: Thaly K. Pest 1866. I. köt. 436—448. l.

Leblancné Kelemen Mária:

Adalékok a Rákóczi-szabadságharc Nógrád megyei hadseregellátási, adózási kérdéseihez

A Rákóczi szabadságharc korának kutatása régi, újabb és legújabb eredményeihez még mást, eddig fel nem tárt, meg nem fogalmazott gondolatot, mondanivalót nehéz hozzátenni. Újabb kutatások azonban még napjainkban is tárnak fel eddig még nem ismert tényeket, összefüggéseket. Minden reményünk megvan arra, hogy történészeink és a történettudomány különböző ágait művelők munkája nyomán még újabb adalékok kerülnek a szakmai, és a múlt iránt érdeklődő közönség elé. Várható, hogy az évforduló még inkább megsokszorozza azokat az erőket, amelyek a Rákóczi-szabadságharc témakörében eddig tevékenykedtek.

Nemcsak országos kutatásokkal törekszünk a Rákóczi-szabadságharc történeti eredményeinek gazdagítására, hanem minden megye, ahol a fejedelem megfordult, illetve a szabadságharc eseményei zajlottak — körülményeihez képest igyekszik ismert, és kevésbé ismert adalékokat minél szélesebb körben ismertté tenni, hogy ezáltal a Rákóczi hagyományt tisztelve és ápolva — a szocialista hazafiságra nevelést is elősegítse.

Nehéz helyzetben van Nógrád megye e jeles évforduló küszöbén. Országos történelmünk feldolgozói több-kevesebb mélységgel már megírták azokat az eseményeket, amelyek a Rákóczi-szabadságharc idején Nógrád megyében zajlottak. Megyetörténeteink bővebben, bár a teljességre törekvés igénye nélkül szintén feldolgozták a Rákóczi-szabadságharc Nógrád megyei eseményeit. A szabadságharc Nógrád megyei történetére vonatkozó forrásanyag szűkös, hiányossága szintén határt szab a további elmélyült kutatásnak.

A Nógrád megyei Levéltár anyagában elsősorban Nógrád Vármegye nemesi közgyűlésének iratai, jegyzőkönyvei, valamint a Nagy Iván történész által 1853-ban lemásolt, de csak részben fennmaradt Rákóczi levelek a Rákóczi-szabadságharc dokumentumai. (1) A dialis összeírások sorában fennmaradt 1709-es összeírás adatai szín-

tén adnak még némi bepillantást a szabadságharc hadseregellátási, gazdasági kérdéseibe.

Tanulmányunk célja, hogy a fentebb jelzett dokumentumok felhasználásával néhány, még nem publikált adalékot tegyünk közzé, amit a már ismert gazdasági, politikai, katonai történet eseményeinek felidézésével kívánunk megvalósítani.

Két témakört szándékozunk érinteni:

I. A kuruc hadsereg problémái (ezen belül a kuruc hadsereg kialakítása, alakulása, a jobbágysághelyzete).

II. Hadseregellátás, adózás, gazdasági helyzet. Néhány adat felhasználásával arra világítunk rá, hogy mit jelentett a valóságban az 1707-es ónodi országgyűlés vívmánya, a nemesek megadóztatásának, a közteherviselés megvalósításának kérdése.

Mivel a Rákóczi-szabadságharc országos és megyei eseményei már ismertek, ott és annyiban hivatkozunk ezekre az eseményekre, amennyiben a mondanivaló megértéséhez szükséges.

A kuruc hadsereg problémái.

Midőn Rákóczi 1703. június 16-án találkozott a határon a felkelő nép maroknyi csapatával, maga sem remélte, hogy ez a sereg néhány év múlva 70—80 000 főt számlál. Igaz, addig, amíg 1705-ben, a szabadságharc tetőpontján ezt a hadsereget Rákóczi magáénak mondhatta, sok szervezési, gazdasági és egyéb problémát kellett megoldania. Serege részben önként jelentkező, toborzott katonából, részben sorozott (nemesi felkelők, illetve a nemesi felkelők megváltására a nemesi birtok után kiállított zsoldos lovaskatonák és a vármegye portái után kiállított gyaloghajdúk) katonából állt.

A határon öt váró kis sereg valóban a felkelt nép serege volt, a rongyos, kaszára, kapára kapott parasztok serege, akik szabadságukat, az „úrdolgá”-tól való felszabadulásukat várták Rákóczitól. Ez az irreguláris sereg, s a később a seregbe lépők is emlékeztek Rákóczinak a hajdúszabadság ígéretére vonatkozó kijelentésére. Ez az ígéret mozgósító hatású volt. Mind többen keresték fel önként Rákóczi táborhelyeit, illetve tömörültek a kuruc toborzó hadnagyok köré. A kuruc hadnagyok a fejedelem toborzó pátenisével járták az országot. A hadgyűjtésnek ez a módja a szabadságharc egész ideje alatt megmaradt. A toborzó tisztek feladata volt a regimentből elmaradózó, vagy szökésben lévő hajdúk, katonák összegyűjtése is. Sokan megszádltek a szabadság mámorától, s azt hitték, hogy számukra a katonának állás a teljes szabadságot jelenti, minden földesúri kötelezettségtől való mentesítést, s csak addig a katonaság soraiban való tartózkodást, amíg a zsákmányszerzés, s a saját egyéb, egyéni érdekük megkívánja. Ezekből a mezei, irreguláris hadakból sok türelemmel, szeretettel, szervező munkával tudott csak a fejedelem szervezett, ütőképes sereget formálni. A toborzottak jórésze valóban önszántából, s nem rábeszélésre, vagy kényszer hatására fogott fegyvert, felismerve, hogy a jobbágyság sorsának javulását csak

a kuruc sereg győzelmétől várhatja. „... a parasztság a szabadságharc kirobbanásának pillanatában, közvetlen anyagi érdekeinek elbehelyezte osztályérdekeit, s osztályérdekei az ország függetlenségével estek egybe.” (2)

Valószínű, hogy Rákóczi 1703. augusztus 29-én, (Heves megyével egyidőben) hívta csatlakozásra Nógrád megyét. A kurucok 1703. szeptember 3-án léptek a megye területére. Számuk ekkor kb. 400 fő.

A jobbágyság mellett a mezővárosi polgárság, kismemesség már a főnemesség gácsi elzárkózása idején (1703. szeptember—október) Rákóczi zászlaja alatt állt. 1703. novemberében négy zászlóalj nőgrádi kuruc volt Radvánszky János parancsnoksága alatt. A megye nemessége 1703. november 8-i közgyűlésén döntött amellett, hogy csatlakozik Rákóczihoz. Az 1703. december 24-i losonci közgyűlésen rendelték el a népfelkelést, amit a paraszt vármegye bevonásával valósítottak meg. Járásonként 50—50 népfelkelőt állítottak ki egy-egy parasztkapitány vezetése alatt. (3)

A toborzott, önként jelentkező kurucok mellett voltak azonban olyan katonái a kuruc hadseregnek, akik csak a kényszernek engedve álltak katonának. Ilyen „kényszer-kurucokból” állt jórészt a megyék portális katonasága. Rákóczi a szabadságharc kezdetétől megkövetelte ugyanis, hogy a vármegyék, portaszámuknak megfelelő fegyveres gyalogságot állítsanak ki. A porták után kivetett hajdúk fizetése, felszerelése a jobbágyságot terhelte. Kezdetben adóportánként tíz gyalogos kiállítása volt a vármegye feladata, ami oly nagy teher volt az élelmiszeradóval is terhelt jobbágyság számára, hogy ezen kötelezettségnek csak rövid ideig tudott eleget tenni. Rákóczi 1704. december 14-i levelében fordult Nógrád megyéhez. Közli, hogy több vármegye panaszkodik az adóportánkénti tíz gyalogos kiállítása miatt, jöllehet, a gyalogság számának szaporítása a hadakozásnak nagy előnye. Újabb rendelkezés szerint a vármegyének 200 lovast, 200 gyalogost kell kiállítania. Írja, hogy „... ezen számú lovast, s gyalogságot könnyen, s hamarébb a nemes vármegye minden készségével sistálhattya táborunkban, s nem is lehet semmi olly oka, mely a nemes vármegyét ebben restáltathassa.” (4)

1705 tavaszán szabályozza ismét a fejedelem a portánkénti katonakiállítási kötelezettséget. Ekkor telkenként négy hajdú kiállítását követelte meg.

1705. április 20-i levelében közli Bercsényi Miklós Nógrád vármegyével: a porták feladata a hajdúk kiállítása. „Így remélheti a nemes vármegye is a maga seregeinek állandóságát.” A vármegye igyekezzen a zsoldosokat mielőbb kiállítani, ne ingerelje önmaga ellen a fejedelmet. A vármegye katonáit Nagy Hont, Kis Hont, Zólyom és Pest vármegye katonáival együtt állítsák ki. (5)

Az 1703. szeptember 28-án Rákóczi által kiadott vetési, „jobbágyságrul való pátens” hosszú időre szabályozta a jobbágyság részére a katonakiállítás, a kötelezettségek viselésének kérdését. „... egyfelől a fegyverben álló jobbágyok felé biztosította saját maguk és házuk

népe — feleségük és kiskorú gyermekeik mentességét a közterhek és a földesúri szolgálatok alól, valamint többi családtagjaik védelmét a földesúri túlkapásokkal szemben, másfelől a jobbágyszolgáltatások megszüntétől félé földesurak felé biztosította, hogy az otthonlakos jobbágyok „földesurok szolgálatjoktól és rendes censusoknak praestatasatul nem immunitaltatnak”, hanem „mint annak előtte, úgy ezután is hasonló jobbágyi kötelességeket és engedelmisségeket mutassanak.” (6)

A vetési pátens rendelkezése sok nézeteltérés forrása volt megjelenése időpontjában és később is főként a portális katonák kiállítása, egyéb szolgáltatások teljesítése kérdésében. Csak azok mentesültek a katonaállítás terhe alól, „akik hadban” vannak; „Az kiknek fiok, bátyok vagy attyokfia vagyon hadainkban, lévén azoknak ottan fizetések,” semmiképpen nem vonhatják ki magukat, „és ha tovább is megátalkodóknak találtatnának, magoknak tulajdonicsák romlásokat.” (7)

De ez a fizetés csupán néhány rézgaras; helyette cserébe a szabadmegváltás elvesztését kapják. Ezért nem lehet már őket zsoldossá szelídíteni. (8)

A körülmények ismeretében érthető, hogy a portális hajdúk lelkesedése, harckészsége nem vetekedhetett az önként táborbaszállók, a toborzottak harckészségével. S a zsoldosok táborba szállása sem történt zökkenőmentesen. Ezért kellett Rákóczinak és tisztjeinek többször is a vármegyéhez fordulniok, hogy kötelezettségeikre figyelmeztessék őket. Így gr. Eszterházy Antal 1706. április 4-i levelében a fejedelem ismételt parancsát közli a vármegyével. Ne késlekedjenek az 504 gyalogos és 90 hátas ló kiállításával. Ha késlekednek, a viceispánt lesznek kénytelenek megbüntetni. 1706. április 23-án ismét a vármegyéhez fordul gr. Eszterházy Antal, mivel az 504 portális hajdúból mindezeideig 273-at állítottak ki, és még hátra van 231 kiállítása. Kéri, ne várja meg a vármegye a fejedelem büntetését. 1706. június 25-én pedig azt javasolja gr. Forgách Simon a vármegyének — mivel még mindig nem állították ki a kért portális hajdúkat —, hogy vessék ki egyenként a falvakra a kötelezettséget. Kéri még azt is, hogy az időközben elszököttket is pótolják új hajdúk kiállításával. (9)

Már a szabadságharc kezdeti szakaszában sok a kóborló, „szélvező kuruc.” A jobbágyok úgy vélték, elérkezett számukra a teljes szabadság, megszabadultak minden kötelezettségüktől. Sokan kezdetben csak azért mentek kurucnak, mert „bőséges alkalom nyílt a zsákmányolásra.” Sokan letették csupán a hadiesküt és tisztjeik engedelme nélkül elszéledtek, sőt „sokan még táborukban sem mutatván be magokat, kuruc nevezet alatt kóborolnak.” Rákóczinak igen sokat kellett harcolni ezek megzabolázása érdekében, akik zsákmányaikat elsősorban a nemesi kúriákból gyűjtötték, de „a falvakon is kóborolnak, a szegénységet húzzák, vonják, s hurcolják.” (10)

Török András panaszolja Nógrád megyének, 1704. február 1-én kelt levelében, hogy a Tolnay Ferenc mellé rendelt hajdúk miután

előző nap csatát nyertek, részben elszöktek, részben saját hasznukra elcsatangoltak. Némelyek elmenetele indokolt volt, mivel földesura eleve egy hétre engedte el. Az elcsatangoltak és elszököttek helyére új hajdúkat kér. Hasonló panasszal fordul 1704. március 25-én Tolvay Ferenc is a megyéhez. Írja, hogy előző éjjel is eltűnt 60 Nógrád megyei paraszt.

Bercsényi 1704. március 31-én Patens-sel fordul a vármegyéhez. Közli, hogy sokan nem gondolták meg a hadakozás célját és a seregekből felelőtlenül elszéledtek. Megparancsolja, hogy minden elszéledt katonára négy nap alatt térjen vissza a hadhoz! Ha nem mennének vissza, e levéllel ad hatalmat a városi, falusi bírácoknak, hogy a lézengőket táborba kényszerítsék. 1704. április 8-án Rákóczi fordul hasonló szellemű levéllel Nógrád megyéhez. 1704. május 16-i levelében szintén a szökött katonák hadba küldését kéri Bercsényi a vármegyétől. A városi és falusi bírák (100 forint büntetés terhe mellett) kötelesek legyenek a hazaszököttek nevét, címét jelenteni a vármegyének, a vármegye pedig Bercsényinek. (11)

Az elszéledésben, szökésben nyilván a vetési pátensben megfogalmazott rendelkezésnek a hatása is közrejátszott. Az otthonmaradtak, a jobbágykatonák távolabbi hozzátartozói, az „egykenyéren élők” nem akarják fizetni a földesúri kötelezettségeket. A vármegyére kivetett élelemszolgáltatáshoz a jobbágykatonák közvetlen hozzátartozójának (feleség, gyerek) is hozzá kell járulnia, mert „a katonának eledellel a maga házában is élnie kellene.” (12) Rákóczi megengedte, hogy szükség esetén a vármegye, a földesúr erőszakkal szerezzen érvényt rendelkezéseinek. Az otthoniak panasza, az elégedetlenség, a táborból való elszökésre készíti a jobbágykatonák egy részét. Sőt a földesurak fenyegetéssel, csalással is szeretnék hazatérésre bírni a jobbágykatonákat. Az otthonmaradtak pedig nem akarnak hinni a vetési pátensnek. Nem akarják elhinni, hogy azt Rákóczi rendelte volna el, hogy „a jobbágyság állapotban lévő helységek és személyek úgy fizessék a taxát, árendát és mindenféle adót,” mint hozzátartozójuk hadbaszállása előtt. Nem dolgoznak, nem engedelmесkednek a földesúrnak. Az őket ért erőszakosságok miatt sokszor a fejedelemez fordultak panaszaikkal, s kéri, védje meg hozzátartozóikat a földesurak, a vármegye hatalmaskodásától.

Ellentmondásos helyzet tehát, amelybe „a népi tömegek erejére támaszkodó, de államhatalmát nagyjából a feudális társadalom keretei közé felépítő kuruc szabadságharc került.” Az otthonmaradtakat nemcsak a földesurak, hanem a fiskális birtokok tisztartói is kényszerítik teherviselésre. „A jobbágyság tehát... nemcsak közvetlenül földesuraival került összeütközésbe, hanem a tisztartókon és az élelmet követelő katonákon át szembe találta magát a kuruc állam gazdaságpolitikájával, a háború terheit a jobbágyságra hárító gyakorlatával.” (13)

Salgótarján és Karancsalja a falvak lakói Vay Ádám földesúr ellen emelnek panaszt Rákóczinál. „... kételkedünk, hogy azok az újonnan jelentkező szolgáltatások, és annyi sok követelés, melyekkel

tekintetes Urunk, Vay Ádám úr megterhel minket, Nagyságodtól indulnának ki, különösen mióta Nagyságodtól az ő kezébe adattunk át. Ő ugyanis olyan kegyetlenül sanyargat minket, hogy az ő szorongattatása miatt minap Nagyságodhoz beadványt küldtünk... összes jövedelmeinktől is megfosztottak úgy, hogy ha ez a helyzet nem változik meg, teljesen tönkre megyünk és lakhelyünket is elhagyni kényszerülünk.

Ezért fordulunk újra kérésünkkel Nagyságodhoz, hogy kegyes szemmel tekintsen szorongattatásunkra és amennyiben lehetséges, nyújtson segítséget.” (14)

„A drégelyi, sipeki, honti, hidvégi szegénység is méltatlannak tartja, hogy Rákóczi tisztjei ugyanolyan magas terhet követelnek, mint amilyeneket „az elmúlt német világban” raktak a vállaikra. A fülek-püspöki szegény fiscalis jobbágyok pedig azzal a kéréssel fordulnak Rákóczihoz, hogy mivel a „német prefektus” forgatta ki őket „régigazságukból”, az vetett rájuk ki adókat és „öregbítette esztendőnként summájukat”, „legyen kegyelmes hozzájuk és a régi summájukat tartsa meg.” Rákóczi válasza kérelmükre: „a mostani sokféle országos szükségek nem engedik.” Nem csoda tehát, hogy éppen a fiscalis birtokon csap magasra 1703 őszén és 1704 tavaszán a jobbágyi ellenállás tüze. (15)

„... Nagyságodnak azért mint kegyelmes jó urunknak alázatosan esedezünk, méltóztassék fejedelmi kegyességével értetni, s ebben olly remediumot kegyelmessen tétessen, maradhasson a cselédünk békével, ha magunk is már Nagyságod mellett szenvedünk, mivel mi nem kereshetünk más-más lakóhelyeket a cselédünknek. Várván alázatosan nagyságod kegyelmességét ez iránt, maradván

Nagyságod mint kegyelmes jó urunknak alázatos igaz szegény szolgálai

Deák Ferenc ezredes” (16)

1704. október 27.

Sok az elégedetlenség a hadseregben a vármegyére kivetett dézsmakötelezettségből az otthonmaradottakra eső dézsmaterhek miatt is. A parasztság azt remélte 1703. végén „hogy a dézsma elengedődik.” A fejedelemtől kérnek védelmet. Rákóczi válasza: az ország helyzete nem engedi meg, hogy a dézsmát elengedjék. Tömeges zendülés, hazaszéledés emiatt; „a zászlók elnéptelenedése fenyegeti az egész kuruc hadsereget.” (17)

Az Oeconomicum Consilium 1706. május 17. és 26-i levelében közli Nógrád megyével, hogy a fejedelem megengedte „a szokott dézsmát a nemes ország szükségére in natura praestállya. Kire nézve a nemes vármegyét requirállyuk, hogy minden késedelem nélkül az előbbeni pactatuma szerint a summát, felét fejr, s felét réz pénzül be küldeni ne késlekedjék.” 1706. május 13-i levelében Rákóczi fordul dézsmaügyben a vármegyéhez. Emlékezteti a vármegyét, hogy úgy szedjék a dézsmát, hogy a szegénységet legkevésbé terhelje. 1707. szeptember 22-én ismét az Oeconomicum Consilium keresi fel

levelével a vármegyét. Közli, hogy a dézsmát búzában, fehér pénzben egyaránt fizethetik, vagy a rézpénz mellé „fél-fél kila búzát” fizessenek. (18)

Rákóczi azonban „attól sem vonakodott, hogy a földesurak ellen rendeljen karhatalmat, ha ezek a jobbágykatonák családjának biztonságát fenyegették.” Ha a szépszó nem használt, megparancsolta, hogy azokból a falvakból és városokból, ahol a hadrakeltek házuk-népét sanyargatják vagy terhelik, a bírót az esküdtekkel hozzák táborára”. (19) Azt akarta, hogy a hadrakeltek viszonylag nyugodtak lehessenek a táborban, az otthonmaradottak sorsa miatt ne aggodalmaskodjanak, s minél kevesebben hagyják el zászlaikat. Jobbágypárti politikájának célja másrészt, hogy megerősítse a jobbágypárti osztályt az állam terheinek elviselésére. Ennek a jobbágypolitikának fontos láncszeme „a néptől független, fizetett, fegyelmezett reguláris katonaság.” E politikája azonban nem hozott tartós eredményt. A kudarcot látszólag a rézpénz okozta; valójában „nem a rézgaras okozta, de az erősítette fel a társadalmi ellentéteket.” (20)

A szécsényi országgyűlés ismert eseményei (nemesi vezetés megerősödése, a szabadságharcban hűségesen szolgáló jobbágykatonák sorsának rendezetlensége), 1706-tól az általános válság mélyülése egyre súlyosbította a harcoló jobbágykatonák helyzetét. Legégetőbb problémájukról, a hajdúszabadság kérdéséről csak az 1708-as sárospataki országgyűlés dönt. Rákóczi „minden jobbágykatonát felszabadít a földesúri hatalom alól. ... Létrejött a szerves következménye volt a jobbágyság osztályharcának és egyenes folytatása az ónodi országgyűlés intézkedéseinek. De ekkorra a jobbágykatonák elvesztették hitüket.

A pataki gyűlés intézkedett a gyalogok kiállítására vonatkozólag is, mivel a vármegyék, szabad királyi városok nagyrészt hátralékban voltak. Az elesetteket, elszökötteket sem póolták. Elfogadták, hogy dicára kivetett pénzadó arányában állítanak ki a vármegyék összesen 12 000 gyalogot. A vármegyék minden 50 forint után állítsanak elő egy felfegyverzett gyalogot 1709. február végéig — ez volt a sárospataki gyűlés határozata.

„Nógrádra 876 gyalog esett. A hajdúszedő Ebeczky Istvántól felének elengedését kérte. Azonban „az ország végzésének — jelentette Ebeczky — contraveniálnom nem lehetett.” Így Nógrádban már minden nyolcadik gazdának hajdúvá kellett lennie. Összesen 600 gyalogot állítottak ki. Ezek közül azonban sok elszökött. Az elszököttek pótlása a falvaknak nagy terhet jelentett. Több falu „triplán is recrutázott: kinek 100, kinek 50 forintjába került már 1 gyalog. Emiatt a vármegye ismét „könnyebb modalitásért” folyamodott. Nógrád kérését Ráday Pál is pártfogolta, mert remélte, hogy innen „vagy 700” gyalog állandó lesz.” (21)

A Nógrád vármegyére kivetett hajdúk számának, és a felfegyverzésükre fordítandó összegnek megoszlása járási bontásban a következő:

Járás:	Hajdúk száma:	Felfegyverzésükre fordítandó összeg:
Füleki	206	1049,92 fl. rh.
Kékkői	230	1309,24 fl. rh.
Losonci	212	1037,— fl. rh.
Szécsényi	228	1400,— fl. rh.
Összesen:	876	4796,16 (22)

A trencsényi csata után a parasztság általános felfegyverzésével akar Rákóczi új hadsereget teremteni. Az új hadsereg toborzása már az általános katonaszabadság szellemében történt. „A sárospataki törvény nem csupán a már fegyverviselők kielégítésére született meg, hanem a további hadkiegészítés alapjául szolgált.” de a szabadságharc hanyatló szakaszában már nem erősíthette meg a nemzeti összefogást.

Midőn ezen statutumokról a jobbágyok tudomást szereznek, már pusztít a pestis és teljesen kimerültek a hadakozáshoz szükséges energiák. A császári csapatok fokozott megjelenése elsöpörte a katonaszabadság elnyerésének minden lehetőségét. (23)

Az utolsó erőfeszítések tükröződnek a megyei dokumentumokban is. Csajági János 1709. május 22-i levelében kéri Darvas Mihály alispánt, hogy mivel a gyalogságot Hatvanból Fülekre kell vezényelni, megszálló helyről és fahordó szekerekről gondoskodják. Kéri még, hogy a vármegye publikáltassa: minden helység állítsa ki a maga hajdúit. Aki pedig a hajdúknak okot ad a szökésre, vagy lappangtatja őket, akár falu, akár város, annak bírása és eskütje halállal büntetendő.

1710. július 13-án Rákóczi nyílt rendelettel fordul Nógrád megyéhez a kóborlók ellen, a föld népének védelmében. (24)

Gyürky Ferenc kapitány 1709. október 20-i levelében Bene Andrásnak, Nógrád megye alispánjához fordul, kérvén segítségét, miután „most már senki sem akarja hajdúságra adni magát, s nem is kaphatni a szolgabírák restsége miatt.” (25)

Milyen volt a nemesség szerepe, részvétele a kuruc hadsereg kialakításában, harcaiban?

Rákóczi udvari hadain, a reguláris lovasságon, a regularis hajdúezredekén, az irreguláris mezei hadakon kívül jelentős szerepe volt Rákóczi hadseregében a felkelt nemességnek. Szerepük különösen a szabadságharc kezdeti és kiemelkedő szakaszában volt jelentős, amikor a kis-, közép- és részben a főnemesség is a nemzeti függetlenség kivívása érdekében szállt síkra. Így volt valóban a szabadságharc kezdeti szakaszára jellemző a nemzeti egység. Ezen belül — főként

a szécsényi országgyűlés után — kezdett előtérbe kerülni a fő- és közép nemesség. Rákóczi szívesen látta volna a szabadságharc bázisaként a középnemességet. A reményeiben egyre inkább csalódó jobbágykatonák és a nemesi vezetés között mélyül a szakadék a hadseregben, mélyül az otthonmaradott jobbágyok és földesurak között is, különösen azután, hogy Rákóczi egyre többször enged a főnemesi vezetésnek. Főnemes tisztjei és Rákóczi között a szemlélet, és a haditaktika terén egyaránt ellentét a jellemző, és ellenségeskedés tapasztalható Rákóczi főparancsnokai között is.

A fő- és középnemések, az egy-két jobbággyal gazdálkodó kurialisták, az inkább a jobbágysághoz, mint a nemességhez tartozó armalisták egyaránt megtalálhatók a szabadságharcban résztvevők között. Az armalistákat Rákóczi kivette a portális adózók sorából, s katonáskodást kívánt tőlük is, mint a birtokos nemességtől. „A nemesember katonáskodásának törvény által rendelt módja a nemesi felkelés, az insurrectio; ... mikor az uralkodó dobot és zászlót küldött a vármegyének, a nemes köteles volt fegyvert fogni és táborra menni. Aki az insurrectióról igazolás nélkül maradt el, azt az 1622. évi XX. tc. értelmében vagyoni állapota szerint büntették.” (26)

Rákóczi már 1704. március 17-i levelében kér Nógrád vármegyétől nemesi insurrectiót. (27) Majd 1704. március 30-i levelében fordul ugyanez ügyben a vármegyéhez „... a nemesi vármegyének serio intimallyuk, hogy ha nemesi szabadságát szereti s egyszersmind azon ellenség ellen magát és javait megtartani akarja, tegyen in gremio sui olly dispositiót, hogy mennél felesebb számmal és jobb készsülettal viritim insurgálván, nyolczad napok alatt jöjen táborunkban. Különben hogy ha kik a nemes vármegye tagjai közül a közjónak és hazánk szolgáltyának előmozdításában késedelmeskednek, vagy táborunkban nem jönnek, jövendőben is magok nemesi szabadságának, életeknek és javaiknak elfogyásának magok lesznek okai; melyet is praeoccupálni, és a nemes országhoz való hiti, s kötelességének eleget tenni akarván, intimationkat késedelem és fogatkozás nélkül effectualni igyekezzenek.” (28)

Nógrád vármegye nemessége igyekezett a ránehezedő terheken könnyíteni és sérelmeit 1704. december 16-án írásban terjesztette Rákóczi elé. Panaszolták, illetve kérték, hogy miután a földvári sáncnál 500, Nógrádnál 300 emberük van, s a portális hajdúk száma 1260, csökkentse Rákóczi terheiket. Az 1704. december 29-i nemesi közgyűlés tárgyalta Rákóczinak írásban adott válaszát. A vármegyére kivetett katonaság számát 500 gyalogosra és 200 lovasra csökkentette Rákóczi. A közgyűlésen elhatározták, hogy 400 hajdút a földvári sáncokhoz, 100-at pedig a fejedelem táborába irányítanak. Ezeket a gyalogosokat a falvak kötelesek előállítani — az adóporták arányában — ruhásan és fegyveresen. „Bizottságot alakítottak, mely 1705. január 8-án állapítsa meg, hogy a 200 főből álló nemesi lovas-ság kiállításának terhért milyen mértékben viseljék a birtokos és az armalista nemesek.” (29)

1705 február közepén még javában folyt a megyében a 200 főből álló lovas katonaság toborzása. De a már hadbaszállt nemesek is tö-

megesen szöktek meg a táborból, mire a vármegye azt kérte Rákóczitól, hogy a nemesi felkelőket zsoldosokkal helyettesíthessék. Ez különben országos jelenség volt, sőt vissza is éltek Rákóczi engedélyével rendszerint, mivel önmaguk helyett „holmi gaz népet” küldtek táborba. Rákóczi a nógrádiak kérését azzal a feltétellel teljesítette, ha „a 200 nemesi felkelő helyett — a tisztek nélkül 240 főt kitevő — három 80—80 zsoldos katonából álló századot állítanak ki.” (30)

Akik a kuruc hadseregben, vagy a vármegye szolgálatában álltak nemesek, azok is kötelesek voltak magok helyett zsoldost kiállítani, mert szolgálatukért fizetésben részesültek. Akik nem engedelmességek az insurrekcióra hívó parancsolatnak, azok „életek és javok elfogyásának magok lesznek okai” — mondja Rákóczi egyik kiáltványban. Szükség esetén karhatalommal is kényszerítette a nemeseket felkelésre, illetve zsoldosok kiállítására.

Midőn az időszakos nemesi felkelés már teljesen eredménytelen volt, helyette „a nemesség terhére állandó jellegű lovas zsoldoskatonák” kiállítását rendszeresítették. Bercsényi a terveket ki is dolgozta. Rábízta Rákóczi „a jobbágyságot terhelő portális gyalogság regimentekbe szervezését is.” Bercsényi tervezetének lényege: „ez-redekbe tömöríti a szomszédos vármegyék nemesi zsoldosait is, mint a jobbágyság hajdúit, s többé nem porták arányában, hanem... a taksa bizonyos mennyisége után kell kiállítani egy lovas katonát. A zsoldos állítás alól senki sem vonhatja ki magát.” Végül is Rákóczi egyezség útján kívánta megoldani a nemesség katonai terhelésének kérdését. De nem sikerült a szabadságharc érdekeinek megfelelő módon rendezni. A nemesi insurrekciónak zsoldosokkal való helyettesítése részben a nemesség, részben a vármegyék miatt nem hozta meg az eredményt. Rákóczi 1705 után is többször kénytelen volt a nemesi felkelés hadbaszólítására több-kevesebb eredménnyel. (31)

1705. április 11-én Eszterházy Antal fordul Nógrád vármegyéhez kérve, hogy jó volna, ha a personalis insurrekcióban és a portákra szám szerint limitált hajdúk kiállításában serénykedne a vármegye. 1706. február 13-i dátummal jelenik meg az a szabályzat, mely „A zsoldosok felállításáról, a renitensek büntetéséről és a nemesi felkelésről” intézkedik. A 9 pontból álló szabályzat kimondja többek között, hogy valahány zsoldos a birtokon található, megbüntettessék. Akik zsoldosokat nem állítottak ki, dupla annyi lovat (nyergestől, pokrócostól) legyenek kötelesek kiállítani. Ha három héten belül nem teszik meg, büntessék meg őket. A zsoldos rendes ember legyen, ne csapongó, vándorló. Aki mégis elszökik, ahelyett kötelesek másikat állítani. A szökevényeket meg kell büntetni, ha kell, fel lehet akasztani.

Bercsényi Miklós 1706. augusztus 27-i levelében kéri, hogy „minden fő-nemes rend késedelem nélkül szálljon hát táborba.” Barkóczy Ferenc 1706. szeptember 2-i levelében sürgeti a personalis insurrekciót. 1707. február 22-én Kajaly Pál fordul Darvas Ferenc alispánhoz. Levelében „3 compánia” kiállítását kéri a vármegyétől: embert,

lovat, fegyvert. Fizetésüket az ország kasszájából fogják fedezni. Közli még a vármegyével azt is, hogy neheztel a Fejedelem Nógrádra, mivel felajánlotta az insurrectiot, de nem tett eleget felajánlásának, csak mentegeti magát. (32)

Az elemzés céljából mesterségesen szétválasztott két gondolatkör — a jobbágyok, és a nemesek részvétele a kuruc hadseregben — azon a ponton már nem választható többé széjjel, midőn a nemesek önmaguk felkelésének megváltására zsoldosokat állíthatnak, s a zsoldosok a jobbágyok, vagy a „kuruc nevezet alatt” kóborló szökevények soraiból kerülnek ki.

A nemesi felkelés, mint a nemesség részvételének egyik formája a szabadságharc utolsó szakaszában is megtalálható, amikor pl. adózási kötelezettségük teljesítése helyett ajánlják fel a nemesi insurrectiót.

A nemeseket azzal állította zászlaja alá Rákóczi, hogy a nemzeti függetlenségért harcolnak ők is, a jobbágyok is. A jobbágyigények teljesítése a nemességet rekesztette volna ki táborából, holott polgárság híján rájuk is szükség volt. A feudalizmus körülményei között nem valósulhatott meg Rákóczi eredeti célkitűzése, a nemzeti függetlenség, a jobbágyság hajdúszabadsággal való jutalmazása.

„Összeomlott a magyar jobbágyság nagy megmozdulása a hazáért és a szabadságharcért. ... A rendek osztályöngzése, anélkül, hogy ezt a nemes urak valamennyien akarták volna, a Habsburg-ház malmára hajtotta a vizet.” (33)

A teljességre törekvés igénye nélkül kívántuk a kuruc hadsereg problémáiról addigi ismereteinket Nógrádi adatokkal bővíteni. A továbbiakban a szabadságharc alakulását nagyban befolyásoló másik tényezővel, a hadseregellátás, adózás kérdését mutatjuk be, szintén a teljességre törekvés igénye nélkül.

Hadseregellátás, adózás, gazdasági helyzet

A hadseregellátás gondjait, mint a feudalizmus korában mindig, elsősorban a parasztság viselte. A szabadságharc kezdetén Rákóczi saját birtokának jövedelméből és a kincstári jövedelmekből (fiskális birtokok, harmincadok, sókereskedelem, bányák) fedezte a háború költségeit. Ehhez járult még később a francia királytól kapott segély, a dézsma, a pénzadó, az élelmiszeradó.

A hadsereg élelmezése, fizetése, felszerelése. A felkelés kezdetén részben a katonák maguk zsákmányoltak, részben a hadtáp területén lévő vármegyék adományaiból, a tőlük elvett „naturálék”-ból éltek, részben a vármegyékre kivetett összegekből fedezték a katonák szükségleteiket. 1703 őszén a katonaság a parasztságot sem kímélte. Rákóczi kénytelen 1703. szeptember 7-én rendeletet kiadni a falusi lakosság védelmére, a parasztság készleteinek igénybevétele ellen.

A hadsereg élelmezésének, fizetésének, felszerelésének intézésére még 1703 őszén létrehozta Rákóczi a Hadi Commissariatust. Orszá-

gos fő commissarius gr. Csáky István, Bercsényi sógora. Mellette fizető, élelmező, ruházó, tűzérsegi, vas- és fegyvergyártási fő commissarius. Kezük alatt commissariusok, helyetteseik, a kisegítő commissariusok és a megyék képviselői. A commissariatust munkáját a Gazdasági Tanáccsal összeköttetésben végezte. A szükséges élelmet — a korabeli katonai élelmezési norma szerint — és abrakot kivetették a vármegyékre.

Az ország bevételi forrásainak kézbentartására megszervezett központi irányítószerv az Oeconomicum Consilium, a Gazdasági Tanács (1705. szécsényi országgyűlés) „Hatásköre kiterjedt a kincstári és elkobzott birtokokra, pénzverő házakra — kivéve a bányavárosi, nagy- és felsőbányai pénzverőházakat és azokat a bányákat, amelyeket különleges felügyelet alá helyeztek —, sőbányákat, harmincadokra, egyéb vámokra —, a kereskedelemre és „általában minden haszontevő fundusokra”, tehát tizedekre, adókra, dézsmákra stb. Állandó székhelye Besztercebánya, a mezei hadműveletek szünetére pedig Kassa. „... ez az új gazdasági szerv nem az egész gazdasági élet irányítását kapta feladatul, csupán a bevételi források minél alaposabb kiaknázását, a kuruc állam jövedelmének növelését kellett megoldania.” Átszervezésére az 1707. ónodi országgyűlésen került sor. „A hatáskörébe tartozó birtokokat, uradalmakat a Gazdasági Tanács tisztartók, provizorok útján igazgatta. Ezek a vezetők a nemesek közül kerültek ki.”

„... A selmecbányai nemesfémbányászat és körmöci pénzverde Hellenbach János bányagróf irányítása alatt, ... aki a kuruc külkereskedelem jelentős részét is irányította (posztót, fegyvert vásárolt külföldön). ... külön irányítás alá helyezte Rákóczi a salétromfőzést. Ennek élén ... Lányi Pál gömörmegyei birtokos állott.” (34)

A hadsereg, az államapparátus fenntartása kb. évi 6 millió forintot igényelt.

A hadsereg, az államapparátus fenntartását, a katonaság élelmezését a kincstári jövedelmek csak részben fedezték. A kincstári jövedelmek (harmincadok, fiskalitások, dominiumok, dézsmák) 1706-ban 212 452 rhenes forint 39 dénárt, 1707-ben novemberig 78 308 rhenes forint 25 dénárt jövedelmeztek. A rozsnyói tanácsülésen (1706. december) határozták el azt, hogy a kereskedők a harmincadot ezüstpénzzel fizessék. A harmincadok általában keveset jövedelmeztek, ezért Rákóczi kénytelen volt bizonyos harmincadokat bérbe adni. A had számára pedig bérbe vette az egyházi dézsmát; felét ezüst, felét veres pénzzel fizették. (1708-ig). (35)

1704 tavaszán Rákóczi két fontos rendeletet bocsátott ki. Április 20-án rendelkezett a rézpénz veretéséről, május 4-én pedig felszólította a vármegyéket bizonyos áruk árának limitálására.

Rákóczi a rézpénzt zsoldfizetésre, a bányászok, munkások fizetésére, piacok, vásárok fizetési eszközének szánta. De „a rézpénzzel éppúgy lehetett adósságokat kifizetni, zálogos tárgyakat kiváltani, mint az ezüstpénzzel.” A rézforintossal (libertás, vagy kongó) eleinte csak a reguláris hadakat kívánta fizetni Rákóczi, később az állandóan szolgáló mezei hadaknak is fizetett zsoldot. 1705-ben pl. több

mint 5 1/2 millió a zsoldpénz. A rézforintosok mint értékérmepénzek kerültek forgalomba. De kezdettől nem forgott olyan értékkel, mint az ezüstpénz. A kereskedők az ércet, a nemesfémeket, s nem a névértéket tekintették irányadónak. Ezért nem fogadták el az ezüstpénzzel egyenlő névértékben. Nem volt a rézpénznek körforgása sem. Rákóczi minden törekvése ellenére a rézpénz értéke egyre csökkent; 1704—1705-ben segítséget jelentett a kuruc államnak, de 1707-ben már senki sem fogadta el. 1707-ben újabb mennyiséget nem vetetnek. Meglévők devalválását, lepecsételését (60 $\frac{0}{10}$ -os) határozták el az ónodi országgyűlésen. De a lepecsételt rézpénznek sem volt értéke. Arany, ezüst pénz pedig oly kevés volt az országban, hogy abból a katonák fizetését nem lehetett biztosítani. (36)

A lakosságnak árukkal való ellátása érdekében „limitálták” először Rákóczi 1704-es, majd 1706-os rendeletére az egyes vármegyék a maguk területén a mezőgazdasági termékek és iparcikkek árát. Ez a vármegyék között nem egyidőben történt, aminek következménye részben nyereszkesedés, részben a nyereszkesedés nagyságának megfelelő büntetés. (A nemesek vétkei enyhébben bírálták.) (37) Kereskedők, árusok a limitatíót nem tartják be, és áruikat csak ezüstpénzen akarják adni.

Rákóczi 1705. október utolsó napján nyílt rendelettel fordul Nógrád megyéhez. Tolmácsolja a rézpénz fontosságát, s közli, hogy egyes kereskedők rontják annak valorát azzal, hogy nem fogadják el, illetve saját árujukat igen drágán adják tovább. Mindenképpen egyenlenséget szítanak tettükkel a hazafiak között. Utasít mindenkit — vezéri tekintélyénél fogva — a rézpénz elfogadására. Kötelezi a kereskedőket is e pénz használatára. (Áruikat vagy csak „fejér pénzben”, vagy cserealapon voltak hajlandók továbbadni.) Akik a rézpénz használatát akadályozzák, azokat meg kell büntetni. Először javaik 1/4 részét, aztán felét, aztán ingó, ingatlan javaik egészét kell elkobozni. Felhívja a vármegye figyelmét, hogy a rendelet nem ismerésére hivatkozva mentséget senki se várjon! A viceispánt és a városbírákat kötelezi a rendelet publikálására.

Csáky István (országos fő commissarius) 1705. augusztus 22-én Féja Jánoshoz, Nógrád megye alispánjához írt levelében azt kéri: akadályozza meg a vármegye, hogy a marhakereskedők az ország kárára a határon kívül kereskedjenek! Állítsák meg tehát a megyén áthaladó kereskedőket, s értesítsék a legközelebbi commissáriust! Ne érje kár a kereskedőket sem, de az országon belül vásárolják meg a marhákat. Rákóczi 1706. február 6-án árszabályozás és a pénz forgalmának ügyében fordul a vármegyéhez. Sok a panasz a lakosság részéről az árak állandó emelkedése miatt. Javasolja, hogy az 1659. évi 71. tc. értelmében megszabott árakat tartsák be! A commissariusok közöljék a lakossággal a limitált áruk lajstromát. Egyazon értéke legyen a rézpénznek és a fejér pénznek. (fizetésre, zálogkiváltásra egyaránt). Mivel az aranypénz váltásában semmi bizonyos valor nincs megállapítva, ki-ki akarata szerint emeli értékét, ezért elrendeli, hogy „minden egyes aranynak ötödfél rhenes forint legyen a valósága.” (38)

A tokaji sóház inspektora, ifj. Király Mátyás fő praefektus 1704. április 26-án közli fentebbi megbízatását Nógrád megyével s azt, hogy a sóval való kereskedést a haza javára, a szabadságharc segítésére kell megvalósítani. A só árát (máramarosi só) 1 magyar forintba szállították le. Rákóczi 1704. november 25-i levelében a „sóval való kereskedés szabadságát” ajánlja a vármegyének, s „hogya ezzel a nemes vármegyének, s abban lévő minden kereskedő rendeknek nevedkedhessék haszna.” 1706. július 11-i levelében közli Rákóczi a vármegyével, hogy a vármegye által jelzett sóhiány nem a máramarosi sóaknákon lévő tisztek restsége miatt van, hanem némely, csak a maga hasznát néző lakos csalárdsága miatt. Ezek a só féláron megveszik, és emelik az árát, mielőtt továbbadnák. A szegény nép kénytelen minden pénzt megadni a sóért. Ha ezekre a visszaélésekre a vármegye vigyáz, és a csalárdságok elkövetőit megbünteti, remélheti a vármegye, hogy kinek-kinek elegendő sója lesz. (39)

A katonák eltartása ügyében 1704. január 28-án írt levelében azt kéri Rákóczi Nógrád megyétől, hogy „személyenként adjon a nemes vármegye havonként két forint ötven pénzt, lisztet két vékával.” Darvas Ferenc hadi főbiztos 1704. február 28-i levelében az alábbiakat kéri a vármegyétől: (Küldjék Gyöngyösre, mivel öt nap múlva nagyobb létszámú had fog a város környéken letelepedni).

Liszt	300 kila,	Vágómarha	200
Kenyér	5000 kila,	Széna	100 szekér
Zab	600 kila,		

A fejedelmi konyhára pulyka, lúd, tyúk, vaj, méz, bárány, borjú, vad, lencse, borsó, ecet, szalonna.” Szintén Darvas Ferenc 1704. március 22-i levelében szekereket, szénát, élelmet (kenyér 6000, zab 400 kila, vágó 200, széna 100, fenn álló szekér (útrakész) kér a vármegyétől. Küldjék mindezeket mielőbb az Eger alatti táborba. Nagy Zsigmond helyettes tábori biztos 1704. március 27-i levelében megismétli Darvas Ferenc márciusi kérését. 1704. április 21-én ismét Darvas Ferenc fordul kéréssel a vármegyéhez. Mivel a táborbaszállt hadak élelmezéséről nap mint nap gondoskodni kell, s azoknak ellátására központi terv nincs, egyenként juttatják el a vármegyékbe kérésüket. Nógrád megyétől azt kéri, hogy május 1-re a fejedelem táborába szállítsák a megyére kivetett élelmet: 3000 kenyér, 180 vágómarha, 200 kila zab, 200 kila liszt.

Kéri még, hogy válasszon a vármegye egy katonai megbízottat, (commissariust) aki állandóan a megyében lesz és a kötelezettségek teljesítését ellenőrzi. Bercsényi 1704. május 4-i levelében emlékezteti a vármegyét kötelezettségeire, mivel azoknak — a tájékoztatás elenére — nem tett eleget. Gyürky Ferenc 1704. május 23-án már arról értesíti a vármagyét, hogy a táborban lévő hajdúk éheznek. Kéri, segítsen a vármegye kenyérrel, marhával. Lőszerük nincs. Kajali Pál a zólyomi nyereségéből 186 tallért adott Tolnay Ferencnek azzal, hogy a testi ruha pótlására fordítsák. Kéri még, hogy a falvak katonának állt fiaikat ne bocsássák el megfelelő ruha nélkül.

A hópénzeket szedjük össze a szolgabírák és küldjék el, hogy mielőbb „legényei” részére felhasználhassa. (40)

1704. május 28-án Rákóczi 4000 kenyeret, 600 köből lisztet, 60 kila zabot, 100 vágót és 50 „fen álló szekeret” kér Nógrád megyétől. 1704. november 28-i levelében azt közli Rákóczi a vármegyével, hogy Kassáról bizonyos mennyiségű élelmiszert kell szállítani, melyhez 90 szekérre és 116 pár vonómarhára van szükség. Kéri a vármegyét, állítsa ki feltétlen, mivel a más megyéből érkező szekereket, marhákat kell felváltani. (41)

1704-ben már találkozunk a havonta, portaszámok szerint történő élelmiszeradó kivetéssel.

1704. április 19-én Bercsényi Nógrád megyétől a 146 és $\frac{1}{2}$ porta után 465 mázsa húst, 2930 mérő abrakot, minden 3 porta után egy útra kész szekeret kér. (A 146 és $\frac{1}{2}$ porta után 40 szekeret 4—4 vonómarhával és 2—2 legénnyel.) (42)

Rákóczi az egész országra vonatkozóan 1704. november 13-án Érsekújvárott rendezte az élelmiszeradó beszolgáltatását. A vármegyét adókerületekre osztotta. A kerületek élére főcommissariusokat állított. Nógrád megye Borsod. Gömör, Heves, Külsőszolnok, Csongrád, Pest—Pilis-Solt, Kishont, Zólyom vármegyével alkotott egy kerületet. Élén Usz Ferenc főcommissarius. Az élelmiszeradót 1705. november 1-vel vetette ki Rákóczi. Eszerint havonként minden portára 6 köből búza, 11 köből zab, 1 mázsa hús vettetett ki. A húst pénzen is megválthatják, mázsánként 4 forintért.

A porták rendezetlensége miatt azonban sok volt a zűrzavar, amiért is 1705 tavaszán Rákóczi elrendelte a jobbágyporták új összeírását. 1705 júliusában kezdték el a munkát. A kiigazított portaszámokat Rákóczi 1705. október 14-én küldte meg a vármegyéknek. Az új portaszámok az élelmiszeradóra, a portális gyalogosok fizetésére és újcncoztatására vonatkoznak. (43) „A tokaji ostromló csapatok ellátására Forgách Simon tervezete (Gács, 1704. október 7.) az 1702. portaszámot alapulvéve portánként az alábbi mennyiséget róta ki havonta:

- 12 pozsonyi mérő liszt,
- 20 pozsonyi mérő abrak,
- negyedfél mázsa hús,
- 3 portánként két fen álló szekér” (44)

1705. június 19-i levelében azt kéri Bercsényi Nógrád megyétől, hogy a fiskális réten termett füvet kaszáltassa le, hogy a had téli elszállásolásának ne legyen akadálya. Ő 126 portáról tud, így 252 kaszás (portánként 2—2) kiállítását kéri. (45)

1705. június 23-án Rákóczi minden 3 porta után 2—2 szekér kiállítását kéri, valamint a május, június, sőt az előbbi hónapokra kivetett liszt mennyiséget is. Csáky István 1705. november 18-án fordul kéréssel Nógrád megyéhez. Emlékezteti a vármegyét a szécsényi országgyűlés határozatára, miszerint minden 3 porta után egy tábori

szekeret kell kiállítani „erős, vasas, láncos, fejszés, négy marhás, két jó ruhás legénnyel” ellátott legyen. Legkésőbb karácsonyig küldjék Kajli Pál comissariusushoz. (46)

„A Felvidéken a miskolci tanácsülés után (1706 február) már a kiigazított portaszámokhoz vetették ki az élelmiszeradót.

Eszterint *Nógrád megye kötelezettsége:* (Bene Pál districtusa)

Régi porta (nádori)	Új porta	Abajdóc búza köből	Rozs kila	Z a b Kassai k.	kila	Hús mázsa	Kaszás db	Szekér
126	105	630	945	315	472 $\frac{1}{2}$	315	210	70

(46/a)

A hadsereg ellátására a vármegyékre kivetett élelem, pénz, abrak, portio behajtására a vármegyei apparátust vette igénybe Rákóczi. Ezzel gyakorlatilag kezdettől útját állta a közleherviselés későbbi megvalósításának.

A hadsereg tisztjei, comissariusai más jellegű kérésekkel is felkeresték a vármegyét.

A hadsereg fizetéséről, öltöztetéséről más megyékkel egyetértésben tárgyaltak a szécsényi országgyűlésen — tudjuk meg Eszterházy Dánielnek 1705. október 10-én Nógrád megyéhez küldött leveléből. Közli, hogy a katonaság öltözete elrongyolódott. Vegyen a vármegye a nemesség kasszájából jó erős posztót a katonaság számára — ez a fejedelem javaslata. A gregáriusoké legyen kék, a tizedeseké veres, a strázsamestereké zöld, a zászlótartóké kék posztó; a hadnagyoké „a vármegyék disposiriojában álljon”. (47)

Bercsényi 1707. január 22-én 266 „Baál Aba” (bála abaposztó) szállításhoz kér szekereket a vármegyétől. A posztót Gyöngyösről kell Besztercére szállítani. (48)

Sréter János „a tüzéséggel kapcsolatos ipari tevékenység inspektora” 1706. július 12-én lőszer szállításához (Kassáról, Egerből Érsekújvárra) kér szekereket a vármegyétől.

A „fő hadi bizottság” 1707. szeptember 14-én „1050 pár deli csizmát” kér a vármegyétől „Bagossi Pál brigadéros regimentje részére”. (49)

Érdeemes a dokumentumokra egy pillantást vetni abból a szempontból, milyen egyéb kötelezettségek hárultak még a vármegyére, nem utolsósorban az otthonmaradt jobbágyokra. Hiszen a porták szerinti kötelezettségek, a portio elsősorban az ő kötelességük volt. S azáltal, hogy a vármegyére kirótt terheket a nemesség, a vármegye apparátusa hajtotta be, igen sok erőszakra, túlkapásra volt lehetőségük.

Csala Sándor 1704. december 12-én azt kéri Féja Sándor nógrádi alispántól, hogy miután „a vármegyében Szécsényi denomináltatott magazinális helyül” Szécsényben erre alkalmas helyet, házat, pincét, vagy bármi mást biztosítsanak, ahol a lisztet, abrakot, sőt eltarthatják. (50)

Rákóczi 1705. január 9-én 40 lovas kocsit kér a vármegyétől. (51)

1705. március 19-én a Dunának híddal való összeköttetéséhez molnárokat, fafaragókat kér Rákóczi a vármegyétől. Nógrád megyétől 20 molnárt kér. (52)

1705. május 1-én szállításhoz előfogatot, Guta környékén váltóhely kijelölését kéri Rákóczi a vármegyétől. (53).

Kajali Pál 1705. december 7-én Murány várának ellátására 200 öl fát kér Nógrád megyétől.

Az agárdi jobbágyok panaszát közli Gerhard György Nógrád megyével 1706. június 1-én, akik is panaszzák, hogy terheiken, ha nem könnyítenek, kénytelenek lesznek elszéledni. Legalább a „szekerezés” terhén könnyítsen a vármegye.

Vass Sándor 1706. június 2-án 20 szekeret és 40 személyt kér az „egri erősséghez” a vármegyétől.

Bene Ferenc 100 kaszás és szekerek kiállítása ügyében fordul 1706. június 28-án Féja János nógrádi alispánhoz.

Csáky István a kiürített magazinok feltöltésére kér 1706. szeptember 8-án 1575 szapu gabonát, 2835 szapu zabot és 318 mázsa húst a vármegyétől. (54)

Már a miskolci tanácsülésen (1706. február) felvetik Rákóczinak senatorai a pénzadó kivetésének szükségességét. Rákóczi ekkor még elveti a javaslatot. De miután 1706-ban már sem a lakosok, sem a katonák nem fogadják el a rézpénzt, és az egyéb bevételi források apadnak, az 1706. december 13-i rozsnói tanácsülésen bejelenti Rákóczi, hogy „a hadak fizetését más móddal nem remélheti, mint ha a vármegyékre valamely quantum felvettetnék”. Egyenlőre másfél millió forint kivetését ajánlotta. A megyékre kivetett összeget a vármegyéknek kellett összeszedni és a Gazdasági Tanácsnak befizetni.

Nógrád megye kötelezettsége

régi porta szám: (núdori)	új, kiigaz- tott porta: szám (1705)	új porta- szám (1706)	kivetett adó évenként fl. rh. dénár	havi kivetés fl. rh. dénár
126	105	105	65 954,70	5496,23

(55)

A hadsereg fizetésén kívül a felszerelésükről is tárgyaltak Rozsnón, az 1707. január 27-i ülésen. „Szolgáltatassanak be a vármegyék

és a szabad királyi városok természetben olyan tárgyakat, amelyeket részben a hadsereg részére felhasználhatnának, részben azokon külföldről katonai felszereléseket hozathatnának.”

A tervezet szerint egy nádori portát 152 rhénes forintra és 50 dénárba értékelték... Ebben az értékben a hadsereg felszerelésére szövetet, vásznat, gyapjút és „apró mundérokát”: deli és hosszúszerű csizmákat, fekete süvegeket stb. vetettek ki megfelelő arányban minden vármegyére és királyi városra. Ezeket felértékelték és az illetékes vármegye illetékéből levonták.

Nógrád megyére kivetett kötelezettség:

Portaszám: (nádori)	Mennyit tar- tozik fizetni rft. dénár	dürva zászon rőf	mennyit tesz ki rőf/10 rft. q	finom vászon rőf	mennyit tesz ki: rőf (16 d. rft. d
126	19215,—	29232	2923,20	29232	4677,12
durva gyapjú mázsa	Mennyit tesz ki: mázsa 8 ft rft. d.	birkagyapjú mázsa	Mennyit tesz ki: mázsa 60 ft rft d	deli csizma pár	mennyit tesz ki db60 ft rft. d.
72	576,—	—	—	1700	1020,—
Rendesszerű csizma pár	Mennyit tesz ki- pár/fl. rft. d	Fekete süveg: db	Mennyit tesz ki db/30 d rft. d.	Összesen: rft. d.	És ehhez hárul a kü- lönböző élel- miszerek res- tenciája rft. dénár
2545	2545,—	2260	678,—	12 419,32	6795,65

(56)

Az 1707-es (május 31.—június 23.) ónodi országgyűlésen újabb adó megszavazására került sor, miután megállapították, hogy a hadsereg fizetésére évi 2 691 640 forintra volna szükség. Az országgyűlés 2 millió forint subsidiumot szavazott meg, melyből 500 000 azonnal fi- zetendő. A portális adózás elvét feladták, helyette megszületett a *közteherviselés* elvét kimondó 1707. június 10-i határozat: „Ettől penigh a subtidiumnak praestalasatul, se a Fölséges Fejedelem, se Méltóságos Fő és egyéb Generálisok, Papi Urak, és mások nem exi- maltatnak, hanem mindenikének az eő jóságga dicaltatni fog”

A rendek megajánlották ugyan a 2 millió forint subsidiumot, de a bányákból, az elkobzott jóságokból, a fiskalitásokból akarták fe- dezni. A fejedelem javaslata változatlanul az volt: „mind szegény,

mind gazdag, amije van, azután adózzék, ...nem lehetvén ragaszkodni se Fiscalításokhoz, se Bányák és Harmincadosok Proventus-sához”.

Az ónodi országgyűlés utasításaival ellátott dicatorok kezdték meg tehát a munkát országszerte. ... a fő- és nemesi, annyival inkább az egyházi és a hadakban levő rendeknek sem személyük, sem feleségük, sem gyermekük, sem belső majorbeli cselédjük nem fog dicaltatni.” A katonáskodók „ámbár paraszt lenne is, személye szerint (és felesége, gyermeke) nem róható meg”. (57)

Az 1707. év II. féléve a dicák megállapítása és összeírása jegyében telt el. „Egy dicát alkotott minden 16 évet betöltött személy, 2 igásló, 2 fejős tehén, 4 meddő tehén, 4 üsző, 4 kanca, 12 fejős juh, 12 sertés, 16 fejős kecske, 16 kas méh, 12 kassai köből búza, 16 köből liszt, 16 köből árpa, 30 köből zab, 40 köből tönköly, 16 font dohány, a borok minősége szerint 6—9—12—30 urna képezett egy dicát. Általában minden pénzbeli jövedelemből 30 forint alkotott egy dicát! Tehát dicába soroltak telkekre való tekintet nélkül mindenféle jövedelmet. A nagyobb jövedelemmel rendelkezőknek több, a kisebb jövedelemmel rendelkezőknek kevesebb dicaszáma lett. A katonák, papok, nemesek személyükben adómentesek. A katonákat a személyrováson kívül 1 rovásig mentesítették a közadó megfizetésétől. (58)

A pénzadót rézpénzben is lehetett fizetni, bár a lepecsételt liber-tas a dicalis adópénz fizetésével sem tudott forgalomban maradni. Ezért Rákóczi kénytelen volt teljesen bevonatni s át kellett térni az ezüstpénzre, amiből oly kevés volt, hogy ezzel a hadsereget egyáltalán nem tudták fizetni. Ekkor — a pénzügyi romlás elkerülésére volt kénytelen Rákóczi a kincstári jövedelmeket bérbeadni. De ez sem sokat segített.

A dicalis összeírás során felmerült zavarokat az 1707. decemberi kassai gyűlésen tisztázták, és a megállapított dicaszámokat jóváhagylák. A fejedelem a gyűlés után hivatalosam megküldte minden megyének és szabad királyi városnak a rájuk eső dicaszámok kimutatását. Az összes dicaszámoknak kb. $\frac{1}{5}$ -e terhelte a nemességet.

Nógrád megye dicaszámainak alakulása:

Előzőleg nem figye- lembe vett:	Gyarapo- dás	Összes teljes	Nemes, főemes:	Katonai fő-, nemes	rend nem nemes	Nem neme- sek dicaja:
—	—	50 615 $\frac{1}{4}$	9185 $\frac{1}{2}$	1072 $\frac{1}{4}$	21 $\frac{1}{2}$	40 336

(59)

Bár a kivetés a valóságban a jobbágyság kárára torzult, ténylegesen ez volt az első kísérlet a közteherviselés megvalósítására.

Rákóczi az adóalap-összeírását, a dicák megállapítását a megyék-re bízta. A megyék igyekeztek a pontatlan összeírással a dicaszámait csökkenti. A megyék részére a másik csökkentési lehetőséget az jelentette, hogy Rákóczi hozzájárult a fiskális birtokok megrovásához. Ezzel a központi államhatalom egy fontos bevételi forrás felett átengedte az ellenőrzést a megyéknek. Így a nemesség a rá kirótt terhek egy részét áthárította az állami birtokra.

A pénzdóból 3 forint volt a kötelezettség „minden úri és nemes dicára, valamint a katonáskodó birtokos nemesek dicáira. A parasztok és katonák dicáira 2 forint. Az élelmiszeradóból minden nemesi és paraszti dicára: $\frac{1}{4}$ kassai köből búza, $\frac{1}{4}$ köből zab és 8 bánya-városi font hús.” A pénzben és természetben fizetendő adó a nemeseket és a parasztokat terheli, a téli szállás (novembertől—májusig), és a szekerezés költségei teljes egészében a parasztságot terhelik. A pénzdó a téli hónapokban fizetendő, az élelmiszeradó a nyári hónapokban. A téli hónapokban esedékes élelmiszer adót pénzben fogják beszedni, amibe a téli szállás költségeit is beleszámítják — így határoztak a már említett kassai gyűlésen. A pénzdó részben ezüst, részben réz-pénzben fizethető. De még erőszak alkalmazása mellett is igen nehezen halad az adók beszedése. (60)

Az 1707. június 16-i határozat gyakorlati végrehajtása során összeírt, és az 1707. decemberi kassai gyűlés során jóváhagyott dicaszámok közötti különbség érzékelhető valószínű a már közölt (59. jegyzet) Nógrád megyei dicaszám és az 1707. október 3-i közgyűlésen elfogadott, a megyére eső dicakötelezettség között. Az eltérést magyarázza még az is, hogy a kassai ülésen jóváhagyott dicaszámok után a terménymennyiség köbőlben olvasható, míg az 1707. október 3-i közgyűlésen elfogadott kötelezettségben a termény mennyiség „kila”-ban van megadva. (Kassai köből = 125,06 liter, kila = 46,89 liter).

Nógrád megyére eső dicakötelezettség járási bontásban (az 1707. október 3-i közgyűlésen elfogadva) és a dica szerinti pénz és egyéb kötelezettség:

Járás:	dica:	pénzkivetés: rft. d.	búza: kila	zab (ugyanannyi) kila	hús qu	font
Losonci	1 1184	5 391,38 $\frac{1}{2}$	2 762 $\frac{3}{4}$	2 762 $\frac{3}{4}$	655,06	
Füleki	10 767 $\frac{3}{4}$	5 341,60 $\frac{1}{2}$	2 707 $\frac{1}{2}$	2 707 $\frac{1}{2}$	633,92	
Szécsényi	12 871 $\frac{1}{4}$	6 486,38	3 228 $\frac{1}{4}$	3 228 $\frac{1}{4}$	767,70	
Kékkői	12 706 $\frac{1}{2}$	6 356,65	3 185	3 185	760,59	
Összesen:	47 529 $\frac{1}{2}$	23 576,02	11 883	11 883	2817,27	(61)

A járasonkénti dicaszámot, a pénz- és élelmiszeradó összegét megtudjuk a fenti adatból. Nincs azonban kimutatásunk a járások lélekszámára vonatkozóan. Így annak ismeretében, hogy mi minden alkothat 1 dicát, csak következtetni tudunk a kötelezettségek alakulásából az egyes járások közötti különbségre. A kötelezettségek a dicaszámok arányában emelkednek vagy csökkennek.

Az 1708. január 31-i korponai gyűlés mutatta meg először a maga valóságában, hogy mennyi a probléma, a félreértés még mindig a dicális terhek kivetése körül, és milyen nehezen megy a kivetett terhek beszedése. Holott a kassai gyűlés határozata értelmében kivetett pénzdó beszedése halaszthatatlan volt, hiszen ezenkívül semmi más fedezete nem volt Rákóczinak a hadsereg fizetésére. A kassai gyűlés határozata értelmében 1708. február végéig kellett volna a vármegyéknek, a szabad királyi városoknak pénzdójukat leróni. De még áprilisban is, különösen ezüstpénzben, igen sok a hátralék. Így „csak Darvas Ferenc kerületében: Nógrád, Nagy- és Kishont, Zólyom, Pest, Komárom és Esztergom vármegyékben több van 200 000 forintnál fehérpénz restantia.” (62)

Elszámolásra, a tartozások összegezésére, új, mérsékelt dicaszámok megállapítására 1708. május 22 — június 9-e között került sor Egerben. Itt léptették életbe az ún. „hatgarasos pénzdó”. Ezzel a szeke-rezéstől akarták megkímélni a szegénységet. Így az élelmiszeradó elszállítása a katonaságra hárult. A hatgarasos pénzdót rézpénzzel fizethették. A vármegyék és városok pénzdó hátralékát a leszállított dicaszámok szerint követelték. Az élelmiszeradót továbbra is a kassai dicaszámok alapján kívánták. Ha megnézzük a Nógrád megyére eső kötelezettségeket, valóban nem tapasztalunk változást az élelmiszeradó dicaszámban.

Dica:	B ú z a : dica 1/4 kassai kőből	Z a b : dica 1/4 kőből	H ú s : dica 8 bánya- városi font	
50 615 $\frac{1}{4}$	12 653 $\frac{1}{4}$	12 653 $\frac{1}{4}$	404 922	(63)

Az egri gyűlés (1708. május—június) a módosított dicaszámok után az ónodi utasításokat kiegészítve új dicaösszeírást rendelt el. Legfontosabb változás, hogy minden 16 éven felüli személy (a szolgálatban lévők is) csak $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ dicát, minden 2 személy 1 dicát jelent. A személyi dicák leszállításával a szegénységen akartak könnyíteni. A háziállatok, gabonaneműek rovasegységét is leszállították. A pénzjövedelmekre vonatkozólag a 30 forint rovategységet az egri utasítás is megtartotta.

Az egri könnyítésektől sokat várt Rákóczi. Valójában semmi változás nem történt sem a hátralékok, sem az esedékes pénz- és élelmiszeradó beadásában. A hatgarasos pénzdó helyett 1708 szeptemberében gabonát és húst vetnek ki a vármegyékre az egri dicák után. A pénzdó hiánya miatt a katonák fizetetlenül maradnak, mivel

ezüstpénz nincs, a még forgalomban levő rézpénz pedig nem ér semmit. „A katonák további adóztatásának tehát nem volt semmi célja. Erre Rákóczi 1708. szeptember 30-án Szerencsen mindenféle adóteher alól felmentette őket.” (De csak a szolgálatban lévőkre s közvetlen hozzátartozóikra vonatkozik.) (64)

Darvas Ferenc 1708 áprilisában a kassai gyűlés határozata értelmében kivetett élelmiszeradót (minden dica után $\frac{1}{4}$ köből búzát, zabot, nyolc font húst) kéri a vármegyétől. S azt, hogy az élelem szállítására szekereket (6—6 ökörrrel) biztosítson, mivel az élelmet Szécsénybe kell szállítani.

1708. szeptember 18-án írt levelében Darvas Ferenc 4800 kila zab biztosítását kéri a vármegyétől. Kéri, szállítsák a kért mennyiséget Egerbe. (65)

Darvas Ferenc 1708. augusztus 24-én, az egri gyűlés határozata értelmében kivetett kötelezettségből két hétre való gabonát (800 kilát) és 200 kila húst, 600 kila zabot kér a vármegyétől. (66)

1708. szeptember 20-án Rákóczi fordul kéréssel a vármegyéhez. Az egri gyűlés határozata értelmében kivetett élelmiszeradó szerint 814 kassai köből gabona, 814 kassai köből abrak, 322 mázsa és 96 font hús beszolgáltatását kéri. A búzából és a húsból havi mennyiséget, azaz 4884 kassai köből búzát és 1935 mázsa és 96 font húst kér. Az abrakból két hóra eső mennyiséget (1628 kassai köből) kér. (67)

1708. szeptember 24-i közgyűlésen adóengedmény ügyében fordul a vármegye a fejedelemhez. „... sok rendbeli egymást súlyosbító terheltetéseii superveniálván Vármegyénknek. midőn azoknak effectuatioját tellyes tehetségünk szerint szivessen igyekeznénk allaborálni, tapasztalván elégtelenségünket, kintelenítetünk Felsőgedhez, mint Kegyelmes Urunkhoz alázatosan folyamodni. ... honnét telhesék az imposotio, módgyát éppen fel nem találhattyuk és hacsak Felsőged Attyai Szemmel tekinteni nem méltóztatik nagy aggravationkat, tartunk attul, hogy a szegénység, pusztán ne hadgya lakó helyeit, Erdőknek ne fusson, vagy máskint is kétségben ne essen.” A kivetett mennyiségből „250 szekér szénát és 1000 kila zabot azonnal repartialtunk is, mellyből midőn valamit administralt volna a szegénység, két szekéren vit szénája is csak edgyben acceptaltattott. ... instalunk alázatosan Felsőged előtt, méltóztassék mind ezeket kegyes Consideratioban venni és exhauriáltatott Vármegyénket mind az elviselhetetlen Dicák defalcatioja, mind a Tekintetes Commissariatusságh által az Proportionak Abservatioja szerint expedialando Assignatiok, de kivált képpen azon Selymeczre administrálandó széna és zab iránt kegyelmessen alleviáltatván consolálni.” (68)

Az 1708 decemberében tartott sárospataki gyűlés az összes költséget mérsékelte. A vármegyékre és a városokra kivetett adó behajtását Rákóczi továbbra is dicaszámok szerint kívánta. Elfogadták Rákóczinak azt a javaslatát, hogy az arcvonalban lévő megyéket segítsék a szomszédos megyék. Minden dica után adjanak 1 köből gabonát, fél font húst akár pénzben, akár természetben. Végül elfo-

gadták azt is, hogy pénzzadó fejében minden megye bizonyos összeg fizetését vállalja.

Miután 1708-ban a Gazdasági Tanács már a harmincadokra sem számíthatott, pénzzadó befizetéséről szinte egyáltalán nem beszélhettünk, Rákóczi elrendelte az „assignációs módszert”, vagyis hogy a beszállásolt katonák közvetlen a megyéktől, szállásadó gazdájuktól kérjék az ellátásukhoz szükséges pénzt, élelmet.

A Nógrád megyére 1708-ban kivetett assignatio:

Ebeczky Istvánnak 10 000 fl. rh.

Balogh Istvánnak 4 000 fl. rh.

amely összeget 1709-ben újabb összegekkel emelték. „Ezeknek az assignatioknak összege — jelentette Nógrád vármegye — felülhaladná a pataki „obtingens 41 824 fotintot.” „... az egész quantum ne assignáltassék, mert annak exactioja úgyis lehetetlen. Azóta Divint, Füst, Dobracsot, Vámosfalvát, Lónyabányát a német ellenség minden javaiból kifosztotta.” (69)

Az 1709. január 14-én Losoncon tartott közgyűlés foglalkozott a megyére, a csökkentett dicák alapján kivetett pénzzadó összegének alakulásával.

Eszerint (járási bontásban):

Járás:	települések száma:	kivetett adó összege:	egy településre eső adóösszeg átlaga:
Füleki	65	8 989 fl. rh.	x 138 fl. rh.
Kékkői	59	10 992 fl. rh.	186 fl. rh.
Losonci	53	9 028 fl. rh.	171 fl. rh.
Szécsényi	62	11 706 fl. rh.	189 fl. rh.
Összesen:	239	40 715 fl. rh.	684 fl. rh.

Ebből a földesurakra eső pénzzadó összege járási bontásban:

Járás:	földesurak létszáma:	földesurakra eső adó összege:	egy földesurra eső adó átlaga:
Füleki	53	634 fl. rh.	12 fl. rh.
Kékkői	77	560 fl. rh.	7 fl. rh.
Losonci	53	803 fl. rh.	15 fl. rh.
Szécsényi	40	496 fl. rh.	12 fl. rh.
Összesen:	223	2493 fl. rh.	46 fl. rh.

Az armalistákra eső pénzdó összege járási bontásban:

Járás:	armalisták létszáma:	armalistákra eső adó összege:	egy armalistára eső adó átlaga:
Füleki	43	174 fl. rh.	4 fl. rh.
Kékkői	19	115 fl. rh.	6 fl. rh.
Losonci	59	182 fl. rh.	3 fl. rh.
Szécsényi	74	514 fl. rh.	7 fl. rh.
Összesen:	195	985 fl. rh.	20 fl. rh.

A losonci járásban lévő 6 libertinusra eső pénzdó összege 41 fl. rh.

A földesurakra, armalistákra, libertinusokra eső pénzdó összegét (3519 fl. rh.) ha kivonjuk a megyére eső teljes pénzdó összegéből: 40715—3519 = 37196 fl. rh., megkapjuk a megye jobbágyaira kivetett adó összegét. (37196 fl. rh.)

Ezen adatok ismeretében érdemes megnézni, hogyan alakulnak a kivetett terhek (pénzdó) $\frac{0}{100}$ -os megoszlásban:

Járás:	A településekre kivetett összeg:	%	A földesurak ra kivetett összeg:	%	Armalistákra kivetett % összeg:	%
Füleki	8 989 fl. rh.	92	634 fl. rh.	6	174 fl. rh.	2
Kékkői	10 992 fl. rh.	94,21	560 fl. rh.	4,80	115 fl. rh.	0,99
Losonci	9 028 fl. rh.	89,81	803 fl. rh.	7,98	182 fl. rh.	1,81
Szécsényi	11 706 fl. rh.	92,06	496 fl. rh.	3,90	514 fl. rh.	4,04

A losonci járásban libertinusokra eső pénzdó a járásra kivetett pénzdó 0,40 $\frac{0}{100}$ -a.

A megyei átlag a fentebbi adatok alapján a következőképpen alakul:

településekre	kivetve az összdó	91,94 $\frac{0}{100}$ -a
földesurakra	kivetve az összdó	5,71 $\frac{0}{100}$ -a
armalistákra	kivetve az összdó	2,26 $\frac{0}{100}$ -a
libertinusokra	kivetve az összdó	0,09 $\frac{0}{100}$ -a

A közölt szám adatok minden kommentár nélkül tükrözik a közhelyviselés elvének gyakorlati megvalósulását.

A települések lélekszámára vonatkozó konkrét adatunk nincs. A településekre kivetett kötelezettség alapján, mivel az adóalap mindenütt ugyanaz, következtetni tudunk az egyes települések nagyságára.

Ezután érdemes megnézni (járási bontásban) mely községeknek volt legmagasabb a pénzdó kötelezettségük:

füleki járás:

1. Málnapatak	350 fl. rh.	11. Csehbrezó	200 fl. rh.
2. Uhorszka	350 fl. rh.	12. Hradistya	200 fl. rh.
3. Kisterenye	250 fl. rh.	13. Kazár	200 fl. rh.
4. Ozdin	250 fl. rh.	14. Tosonca	200 fl. rh.
5. Poltár	250 fl. rh.	15. Nemti	190 fl. rh.
6. Tarnóc	230 fl. rh.	16. Somosújfalu	190 fl. rh.
7. Kalno	225 fl. rh.	17. Tarján	190 fl. rh.
8. Szinóbánya	225 fl. rh.	18. Vizslás	190 fl. rh.
9. Püspöki	220 fl. rh.	19. Pinc	185 fl. rh.
10. Lapujtó Apátfalvával	210 fl. rh.	20. Nagyfalu	175 fl. rh.

kékkői járás:

1. Nagyoroszi	525 fl. rh.	11. Legénd	275 fl. rh.
2. Gyarmat	500 fl. rh.	12. Nógrád	275 fl. rh.
3. Vadkert	500 fl. rh.	13. Alsóesztergár	250 fl. rh.
4. Jenő	375 fl. rh.	15. Dejtár	250 fl. rh.
5. Szügy	375 fl. rh.	14. Bánk	250 fl. rh.
6. Kosd	325 fl. rh.	16. Csesztve	225 fl. rh.
7. Guta	300 fl. rh.	17. Mohora	225 fl. rh.
8. Nagyzellő	300 fl. rh.	18. Szátok	225 fl. rh.
9. Patak	300 fl. rh.	19. Selly (Zsély)	210 fl. rh.
10. Romhány	300 fl. rh.	20. Felsőesztergár	200 fl. rh.

losonci járás:

1. Lest	450 fl. rh.	11. Alsósztrégova	200 fl. rh.
2. Turopolya	425 fl. rh.	12. Diviny	200 fl. rh.
3. Abelova	400 fl. rh.	13. Dobrocs	200 fl. rh.
4. Opp. Losonc	380 fl. rh.	14. Rózsalehota	200 fl. rh.
5. Tamási	350 fl. rh.	15. Süllye	200 fl. rh.
6. Nagylibercse	300 fl. rh.	16. Szenna	200 fl. rh.
7. Lónyabánya	275 fl. rh.	17. Budalehota	175 fl. rh.
8. Felsősztrégova	250 fl. rh.	18. Gácsfalva	175 fl. rh.
9. Felsőtiszovnik	225 fl. rh.	19. Lentvora	175 fl. rh.
10. Nagylam	225 fl. rh.	20. Praga	175 fl. rh.

szécsényi járás:

1. Buják	450 fl. rh.	7. Bercel	310 fl. rh.
2. Csécse	425 fl. rh.	8. Sóshartyán	310 fl. rh.
3. Ecseg	400 fl. rh.	9. Bér	300 fl. rh.
4. Lőrinci	400 fl. rh.	10. Kürt	300 fl. rh.
5. Szirák	400 fl. rh.	11. Rimóc	300 fl. rh.
6. Heréd	325 fl. rh.	12. Szöllős	300 fl. rh.

13. Dengeleg	275 fl. rh.	17. Palotás	275 fl. rh.
14. Gede	275 fl. rh.	18. Keszi	250 fl. rh.
15. Jobbágyi	275 fl. rh.	19. Ludány	250 fl. rh.
16. Kálló	275 fl. rh.	20. Szécsény	250 fl. rh.

Mely községeknek volt a legkisebb a pénzadó kötelezettségük (járási bontásban):

füleki járás:

1. Somoskő	6 fl. rh.	11. Korlát	65 fl. rh.
2. Kisfalu	10 fl. rh.	12. Lehota	65 fl. rh.
3. Keresztúr	25 fl. rh.	13. Terbeléd	65 fl. rh.
4. Baglyasalja	50 fl. rh.	14. Kelecsény	70 fl. rh.
5. Ragyolc	50 fl. rh.	15. Kovács	70 fl. rh.
6. Berzence	60 fl. rh.	16. Novák	70 fl. rh.
7. Hidegkút	60 fl. rh.	17. Bisztricka	75 fl. rh.
8. Mulyadka	60 fl. rh.	18. Csákányháza	75 fl. rh.
9. Pálfalva	60 fl. rh.	19. Mladzó	75 fl. rh.
10. Bárna	65 fl. rh.	20. Perse	75 fl. rh.

kékkői járás:

1. Riba	12 fl. rh.	11. Galabocs	80 fl. rh.
2. Kisszalatnya	15 fl. rh.	12. Szécsénykovács	85 fl. rh.
3. Pető	40 fl. rh.	13. Agárd	90 fl. rh.
4. Bakó	50 fl. rh.	14. Felsősáp	90 fl. rh.
5. Kiskürtös	50 fl. rh.	15. Alsósáp	100 fl. rh.
6. Verőce	60 fl. rh.	16. Horpács	100 fl. rh.
7. Csalár	75 fl. rh.	17. Tolmács	115 fl. rh.
8. Ebeczki	75 fl. rh.	18. Nőtincs	125 fl. rh.
9. Kiszellő	75 fl. rh.	19. Rétság	125 fl. rh.
10. Szelec	75 fl. rh.	20. Újfalu	125 fl. rh.

losonci járás:

1. Fűrész	30 fl. rh.	11. Lupocs	100 fl. rh.
2. Kistugár	50 fl. rh.	12. Maskfalva	100 fl. rh.
3. Priboj	50 fl. rh.	13. Mulyad	100 fl. rh.
4. Vitraria	50 fl. rh.	14. Udorna	100 fl. rh.
5. Kotmanlehota	75 fl. rh.	15. Brezova	125 fl. rh.
6. Vilike	75 fl. rh.	16. Negyelistye	125 fl. rh.
7. Borosznok	100 fl. rh.	17. Törincs	125 fl. rh.
8. Daróc	100 fl. rh.	18. Veres	125 fl. rh.
9. Kiskelecsény	100 fl. rh.	19. Zavoda	125 fl. rh.
10. Losonctugár	100 fl. rh.	20. Kislibercse	133 fl. rh.

szécsényi járás:

1. Dolyan	25 fl. rh.	11. Halász	100 fl. rh.
2. Hollókő	30 fl. rh.	12. Ságújfalu	100 fl. rh.
3. Pöstyén	30 fl. rh.	13. Trass (Órhalom)	100 fl. rh.
4. Sipek	35 fl. rh.	14. Szandakér	110 fl. rh.
5. Iliny	36 fl. rh.	15. Varsány	115 fl. rh.
6. Bokor	65 fl. rh.	16. Csitár	125 fl. rh.
7. Sámsonháza	75 fl. rh.	17. Felfalu	125 fl. rh.
8. Szalmatercs	75 fl. rh.	18. Litke	125 fl. rh.
9. Verebély	85 fl. rh.	19. Mihálygerge	125 fl. rh.
10. Liptagerge	90 fl. rh.	20. Gécz	130 fl. rh.

A gyűjtött számadatok — a figyelmes olvasónak — önmagukért beszélnek, nem kell semmi kommentár hozzájuk.

Érdemes még azt is megnézni — adókötelezettségük szerint — kik a vármegye, az egyes járások legtehetősebb földesurai:

füleki járás:

Vay Ádám	115 fl. rh.
Eszterházy Dániel	80 fl. rh.
Kajaly Pál	45 fl. rh.
Radványi János	45 fl. rh.

kékkői járás:

Eszterházy Antal	65 fl. rh.
Gerhárth György	45 fl. rh.

losonci járás:

Forgách Simon	150 fl. rh.
Darvas Ferenc	60 fl. rh.
Bulyovszky Dániel	60 fl. rh.

szécsényi járás:

Csikány Miklós	50 fl. rh.
Darvas Mihály	50 fl. rh.
Róth János	42 fl. rh.

(70)

A fentebb elemzett közgyűlési adat a megyére kivetett pénzdó-
ról tájékoztat bennünket. Az 1709-es évből fennmaradt dicális ösz-
seírás adataiból pedig az egyéb terhek alakulásáról kapunk képet:

Járás:	dica:	pénzkivetés fl. dénár	búza kila	zab: kila	hús cent. libr.
Füleki	8 989	3 595,60	3 376 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	6 741 $\frac{3}{4}$	898,90
Kékkői	10 992	4 396,80	4 122 $\frac{1}{2}$	8 244 $\frac{1}{2}$	1099,20
Losonci	9 028	3 611,20	3 386 $\frac{1}{2}$	6 771	902,80
Szécsényi	11 706	4 690,40	4 397 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	8 795 $\frac{3}{4}$	1174,60
Összesen:	40 715	16 294,00	15 277 $\frac{1}{2}$	30 553	4075,50

A megye legtehetősebb települései a kivetett dicák alapján:

Község:	Járás:	Lakosokra kivetett dica:
1. Nagyoroszi	kékkői	525
2. Gyarmat	kékkői	500
3. Vadkert	kékkői	500
4. Buják	szécsényi	450
5. Lest	losonci	450
6. Csécse	szécsényi	425
7. Turopolya	losonci	425
8. Obelova	losonci	400
9. Ecség	szécsényi	400
10. Lőrinci	szécsényi	400
11. Szirák	szécsényi	400
12. Losonc	losonci	380
13. Jenő	kékkői	375
14. Kosd	kékkői	375
15. Szügy	kékkői	375
16. Málnapatak	füleki	350
17. Uhorszka	füleki	350
18. Kisterenye	fül. ki	250
19. Ozlín	füleki	250
20. Poltár	füleki	250
21. Szécsény	szécsényi	250

(71)

A történelmi Nógrád vármegye járásaiból kiválasztottunk részle-
tes elemzés céljából egy járást. Nem véletlen, hogy éppen a szécsé-
nyi járásra esett választásunk, hiszen a régi szécsényi járás kb. meg-
egyezik a mai Nógrád megye szécsényi és gyarmati járás egy részé-
vel. Érdemes az 1707-es és 1709-es adatokat párhuzamosan, egymás
mellett vizsgálni. Az adatok tükrözik az önödi és a pataki ország-
gyűlés után megállapított, illetve módosított dicaegységek alakulá-
sát, és ennek megfelelően a pénz — és élelmiszeradó kötelezettség
módosulását.

Köz- ség	D i e a		Pénzadó		B ú z a		Z a b		H ú s	
			fl. d	fl. d	kila	kila	kila	kila	cent. libr.	c. l.
	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.
Litke	183 $\frac{3}{4}$	125	91,90	50,—	46	46 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	46	93 $\frac{3}{4}$	10,02	12,50
Mihály- gerge	151 $\frac{3}{4}$	125	76,—	50,—	38	46 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	38	93 $\frac{3}{4}$	9,10	12,50
Lipta- gerge	114	90	57,—	36,—	28 $\frac{1}{2}$	33 $\frac{3}{4}$	28 $\frac{1}{2}$	67 $\frac{1}{2}$	6,84	9,—
Keszi	296	250	146,—	100,—	74	93 $\frac{3}{4}$	74	187 $\frac{1}{2}$	21,76	25,—
Etes	220	190	110,—	76,—	55	71 $\frac{1}{4}$	55	142	13,20	19,—
Kis- har- tyán	131 $\frac{1}{2}$	110	65,37 $\frac{1}{2}$	44,—	32 $\frac{3}{4}$	41 $\frac{1}{4}$	32 $\frac{3}{4}$	82 $\frac{1}{2}$	7,89	11,—
Sós- har- tyán	360	310	180,—	124,—	90	116 $\frac{1}{4}$	90	232 $\frac{1}{2}$	21,60	31,—
Ság	166	150	83,—	60,—	41 $\frac{1}{2}$	56 $\frac{1}{4}$	41 $\frac{1}{2}$	112 $\frac{1}{2}$	9,96	15,—
Ságúj- falu	125	100	62,50	40,—	31 $\frac{1}{2}$	37 $\frac{1}{2}$	31 $\frac{1}{2}$	75	7,50	10,—
Piliny	179	150	89,75	60,—	44 $\frac{3}{4}$	56 $\frac{1}{4}$	44 $\frac{3}{4}$	112 $\frac{1}{2}$	10,74	15,—
Szal- ma- tercs	82 $\frac{1}{4}$	75	41,06	30,—	20 $\frac{1}{2}$	28 $\frac{1}{8}$	20 $\frac{1}{2}$	56 $\frac{1}{4}$	4,92	7,50
Szakál	253	200	126,50	80,—	63 $\frac{1}{2}$	75	63 $\frac{1}{2}$	150	15,18	20,—
La- dány	327 $\frac{1}{4}$	250	163,56	100,—	81 $\frac{3}{4}$	93 $\frac{3}{4}$	81 $\frac{3}{4}$	187 $\frac{1}{2}$	19,62	25,—
Fel- falu	126	125	63,—	50,—	31 $\frac{1}{2}$	46 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	31 $\frac{1}{2}$	93 $\frac{3}{4}$	7,56	12,50
Habí- szi	182	150	91,—	60,—	45 $\frac{1}{2}$	56 $\frac{1}{4}$	45 $\frac{1}{2}$	112 $\frac{1}{2}$	10,92	15,—
Endre- falva	237 $\frac{1}{2}$	175	119,—	70,—	59 $\frac{3}{4}$	65 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{8}$	59 $\frac{3}{4}$	131 $\frac{1}{4}$	14,25	17,50
Me- gyer	163	150	81,50	60,—	40 $\frac{3}{4}$	56 $\frac{1}{4}$	40 $\frac{3}{4}$	112 $\frac{1}{2}$	9,78	15,—
Gécz	140	130	70,—	52,—	35	48 $\frac{3}{4}$	35	97 $\frac{1}{2}$	8,40	13,—

Község	D i e a		pénzadó		B ú z a		Z a b		H ú s	
			fl. d.	fl. d.	kíla	kíla	kíla	kíla	cent. libr.	e. l.
	1709.	1707.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.
Pös- tyén	48 $\frac{1}{2}$	30	24,25	12,—	12 $\frac{1}{4}$	11 $\frac{1}{4}$	12 $\frac{1}{4}$	22 $\frac{1}{2}$	2,91	3,—
Lóc	212 $\frac{1}{2}$	195	106,25	78,—	53 $\frac{1}{4}$	73 $\frac{1}{8}$	53 $\frac{1}{4}$	146 $\frac{1}{4}$	12,75	19,50
Rimóc	367 $\frac{1}{2}$	300	183, 62 $\frac{1}{2}$	120,—	91 $\frac{3}{4}$	112 $\frac{1}{2}$	91 $\frac{3}{4}$	225	22,05	30,—
Var- sány	140 $\frac{1}{2}$	115	70,25	46,—	35 $\frac{1}{4}$	43 $\frac{1}{8}$	35 $\frac{1}{4}$	86 $\frac{1}{4}$	8,43	11,50
Holló- kő	30 $\frac{3}{4}$	30	15, 37 $\frac{1}{2}$	12,—	7 $\frac{3}{4}$	11 $\frac{1}{4}$	7 $\frac{3}{4}$	22 $\frac{1}{2}$	1,84	3,—
Hu- gyag	199 $\frac{1}{4}$	150	100,—	60,—	50	56 $\frac{1}{4}$	50	112 $\frac{1}{2}$	11,94	15,—
Trás (Órha- lom)	143 $\frac{1}{2}$	100	71,75	40,—	36	37 $\frac{1}{2}$	36	75	8,61	10,—
Csitár	129 $\frac{3}{4}$	125	65,—	50,—	32 $\frac{1}{2}$	46 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$	32 $\frac{1}{2}$	93 $\frac{3}{4}$	7,78	12,50
Mareal	204 $\frac{1}{4}$	180	103,56	22	51 $\frac{1}{2}$	67 $\frac{1}{2}$	51 $\frac{1}{2}$	135	12,42	18,—
Illy	38 $\frac{3}{4}$	36	19, 64 $\frac{1}{2}$	14,40	9 $\frac{3}{4}$	13 $\frac{1}{2}$	9 $\frac{3}{4}$	27	2,37	3,60
Sipek	80 $\frac{1}{4}$	35	40, 12 $\frac{1}{2}$	14,—	20	13 $\frac{1}{8}$	20	26 $\frac{1}{4}$	4,80	3,50
Haláp	108 $\frac{1}{2}$	100	54,25	40,—	27 $\frac{1}{4}$	37 $\frac{1}{2}$	27 $\frac{1}{4}$	75	6,51	10,—
Su- rány	196 $\frac{1}{4}$	150	98, 12 $\frac{1}{2}$	60,—	49	56 $\frac{1}{4}$	49	112 $\frac{1}{2}$	11,76	15,—
Heren- csény	214 $\frac{3}{4}$	175	107, 37 $\frac{1}{2}$	70,—	53 $\frac{3}{4}$	65 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{8}$	53 $\frac{3}{4}$	131 $\frac{1}{4}$	12,88	17,50
Terény	251 $\frac{1}{2}$	200	175,75	80,—	87 $\frac{3}{4}$	75	87 $\frac{3}{4}$	150	15,09	20,—
Szan- dakér	141 $\frac{1}{2}$	110	70,75	44,—	35 $\frac{1}{2}$	41 $\frac{1}{4}$	35 $\frac{1}{2}$	82 $\frac{1}{2}$	8,49	11,—
Becke	108 $\frac{3}{4}$	175	93, 37 $\frac{1}{2}$	70,—	46 $\frac{3}{4}$	65 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{8}$	46 $\frac{3}{4}$	131 $\frac{1}{4}$	11,20	17,50
Kö- vesd	174 $\frac{1}{4}$	135	87, 12 $\frac{1}{2}$	54,—	43 $\frac{1}{2}$	50 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{8}$	43 $\frac{1}{2}$	101 $\frac{1}{4}$	10,44	13,50
Bér	225	300	112,50	120,—	56 $\frac{1}{2}$	112 $\frac{1}{2}$	56 $\frac{1}{2}$	225	13,50	30,—
Bercel	174	310	87 —	124,—	43 $\frac{1}{2}$	116 $\frac{1}{4}$	43 $\frac{1}{2}$	232 $\frac{1}{2}$	10,44	31,—

Község	D i e a:		Pénzadó		Búza		Zab		Hús			
			fl.	d.	fl.	d.	kila	kila	kila	kila	cent. libr.	cent. l.
	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.
Szirák	327 $\frac{1}{2}$	400	163,75	160,—	81 $\frac{3}{4}$	150	81 $\frac{3}{4}$	300	19,62	40,—		
Bárkány	150	125	75,—	50,—	37 $\frac{1}{2}$	46 $\frac{3}{4}$	37 $\frac{1}{2}$	93 $\frac{3}{4}$	9,—	12,50		
Sámsón-háza	75 $\frac{1}{4}$	75	37,62 $\frac{1}{2}$	30,—	18 $\frac{3}{4}$	28 $\frac{1}{8}$	18 $\frac{3}{4}$	56 $\frac{1}{4}$	4,50	7,50		
Verebély	100 $\frac{1}{4}$	85	50,12 $\frac{1}{2}$	34,—	25	31 $\frac{3}{4}$	25	63 $\frac{3}{4}$	6,—	8,50		
Szőllős	286 $\frac{1}{2}$	300	143,25	120,—	71 $\frac{3}{4}$	112 $\frac{1}{2}$	71 $\frac{3}{4}$	225	17,19	30,—		
Ecseg	376 $\frac{3}{4}$	400	188,37 $\frac{1}{2}$	160,—	94 $\frac{1}{4}$	150	94 $\frac{1}{4}$	300	22,60	40,—		
Buják	431 $\frac{1}{4}$	450	215,62 $\frac{1}{2}$	180,—	107 $\frac{3}{4}$	168 $\frac{3}{4}$	107 $\frac{3}{4}$	337 $\frac{1}{2}$	25,86	45,—		
Csécse	457 $\frac{1}{2}$	425	228,75	170,—	114 $\frac{1}{4}$	159 $\frac{1}{4}$	114 $\frac{1}{4}$	318 $\frac{3}{4}$	27,45	42,50		
Gede	290 $\frac{1}{4}$	275	145,12 $\frac{1}{2}$	110,—	72 $\frac{1}{2}$	103 $\frac{1}{4}$	72 $\frac{1}{4}$	206 $\frac{1}{2}$	17,40	27,50		
Jobbágyf	281 $\frac{1}{4}$	275	140,62 $\frac{1}{2}$	110,—	70 $\frac{1}{2}$	103 $\frac{1}{4}$	70 $\frac{1}{2}$	206 $\frac{1}{2}$	16,86	27,50		
Szántó	190 $\frac{1}{4}$	175	95,12 $\frac{1}{2}$	70,—	47 $\frac{1}{2}$	65 $\frac{1}{2}$	47 $\frac{1}{2}$	131 $\frac{1}{4}$	11,40	17,50		
Lőrinci	411 $\frac{1}{2}$	400	205,75	160,—	102 $\frac{3}{4}$	150	102 $\frac{3}{4}$	300	26,49	40,—		
Heréd	366	325	133,—	130,—	91 $\frac{1}{2}$	121 $\frac{3}{4}$	91 $\frac{1}{2}$	241 $\frac{3}{4}$	21,96	32,50		
Kökényes	182 $\frac{1}{2}$	200	91,25	80,—	45 $\frac{3}{4}$	75	45 $\frac{3}{4}$	150	10,95	20,—		
Héhalom	168 $\frac{1}{4}$	175	84,12 $\frac{1}{2}$	70,—	42	65 $\frac{1}{2}$	42	131 $\frac{1}{4}$	10,08	17,50		
Tarcsa	151 $\frac{1}{4}$	145	75,62 $\frac{1}{2}$	58,—	37 $\frac{3}{4}$	54 $\frac{1}{4}$	37 $\frac{3}{4}$	108 $\frac{3}{4}$	9,06	14,50		
Kálló	308	275	154,—	110,—	77	103 $\frac{1}{4}$	77	206 $\frac{1}{4}$	18,48	27,50		
Kürt	301 $\frac{1}{2}$	300	150,75	120,—	75 $\frac{1}{2}$	112 $\frac{1}{2}$	75 $\frac{1}{2}$	225	18,09	30,—		
Dengeleg	250 $\frac{1}{2}$	275	125,25	110,—	62 $\frac{3}{4}$	103 $\frac{1}{4}$	62 $\frac{3}{4}$	206 $\frac{1}{2}$	15,03	27,50		
Palotás	263	275	131,50	110,—	65 $\frac{3}{4}$	103 $\frac{1}{4}$	65 $\frac{3}{4}$	206 $\frac{1}{2}$	15,78	27,50		

		Pénzadó		B ú z a		Z a b		H ú s			
D i c a :											
Község		fl. d.	fl. d.	kila	kila	kila	kila	cent. libr.	cent. l.		
		1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.	1707.	1709.		
Bágyon	284	225	142,—	90,—	71	$84\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	71	$168\frac{3}{4}$	17,04	22,50
Opp. Szécsény	$404\frac{3}{4}$	250	$202,37\frac{1}{2}$	100,—	$101\frac{1}{4}$	$93\frac{3}{4}$		$101\frac{1}{4}$	$187\frac{1}{2}$	24,28	25,—
Bokor	$67\frac{1}{4}$	65	$33,62\frac{1}{2}$	26,—	$16\frac{3}{4}$	$24\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	$16\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	4,05	6,50
Dolyán	37	25	18,50	10	$9\frac{1}{4}$	$9\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	$9\frac{1}{4}$	$18\frac{3}{4}$	2,22	2,50

A dicakötelezettség szerint a legtehetősebb települések 1707—1709-ben a szécsényi járásban:

Község	Lakosokra kivetett dica: 1707.	1709.	Megjegyzés:
1. Csécse	457	425	A besorolás alapja az 1707-es dicakötelezettség. Hozzávalakult ezeknek a községeknek a kötelezettsége 1709-ben; növekedést és csökkenést egyaránt megállapíthatunk 1709-ben 1707-hez viszonyítva.
2. Buják	431 $\frac{1}{4}$	450	
3. Lőrinci	411 $\frac{1}{2}$	400	
4. Szécsény	$404\frac{3}{4}$	250	
5. Ecseg	$376\frac{3}{4}$	400	
6. Rimóc	$367\frac{1}{2}$	300	
7. Heréd	366	325	
8. Sósartmány	360	310	
9. Szirák	$327\frac{1}{2}$	400	
10. Ludány	$327\frac{1}{4}$	250	
11. Kálló	308	275	
12. Kürt	$301\frac{1}{2}$	300	

A legkisebb dicakötelezettséggel rendelkező községek 1707—1709-ben a szécsényi járásban:

Község:	Lakosokra kivetett dica: 1707.	1709.	Megjegyzés:
1. Dolyán	37	25	A besorolás alapja szintén az 1707-es dicakötelezettség. Ehhez viszonyítva növekedést vagy csökkenést egyaránt megállapíthatunk 1709-ben 1707-hez viszonyítva.
2. Jollókő	30	$30\frac{3}{4}$	
3. Iliny	$38\frac{3}{4}$	36	
4. Pöstyén	$48\frac{1}{2}$	30	
5. Bokor	$67\frac{1}{4}$	65	
6. Sámsonháza	$75\frac{1}{4}$	75	
7. Sípek	$80\frac{1}{4}$	35	
8. Szalmatercs	$82\frac{1}{4}$	75	
9. Verebély	$100\frac{1}{4}$	85	
10. Haláp	$108\frac{1}{2}$	100	
11. Becske	$108\frac{3}{4}$	175	
12. Liptagerge	114	90	

Az 1709-es évekből nem áll rendelkezésünkre adat, hogy az egyes társadalmi rétegek, osztályok milyen mértékben vettek részt a közhatalviselésben. De az általános helyzet ismeretében feltételezhető, hogy a jobbágyság, a fő-, közép- és kismemesség részvételének aránya a közterhek viselésében nem változott, illetve még inkább a jobbágyság rovására torzult.

Az élelmiszer-, a pénzadó behajtását a rossz termés, az elnéptelenedő falvak, a pusztító pestis szinte lehetetlenné tette, amellet a központi államhatalom tehetetlen a nemességgel, és a vármegyével szemben.

1709. március 21-én kérelemmel fordul Nógrád vármegye Bercsényihez. Az assignatio összegének, a megyére kivetett hajdúk számának, a pénzadó összegének csökkentését kéri, mivel a szegénység már annyira kimerült, hogy a koldulás határán áll. Kéri, reális összeget szedessen Gellén Gergely pénztárossal, hiszen sok falu már teljesen pusztá. 1709. április 12-én Darvas Ferenc kéri a vármegyétől tartozását. (73)

Az 1708. decemberi sárospataki gyűlésen minden vármegye dicsőkötelezettségén túl bizonyos pénzösszeg megfizetését vállalta: Nógrád vármegye 14 000 forintot vállalt. A vármegye 1709. április 15-i levelében fordul Rákóczihoz. „Noha ígéretet kaptak, hogy 14 000 forintnál többet nem kell a megyének fizetnie, Gellén Gergely cassirer mégis ezen felül summát vetett rájuk, s executióval szedi. A szegénység képtelen a pénzt előteremteni.” (74)

1709. április 28-án Bercsényi levélben fordul a vármegyéhez, kérve a 14 000 forint mielőbbi befizetését.

A pataki adó elszámolására 1709. júniusban került sor. De mivel a hátralék egyre nőtt, a hadsereg közvetlen fordul a vármegyéhez a legégetőbb szükségleteinek kielégítése céljából.

Darvas Ferenc 1709. május 5-én a gabonatartozás beadását kéri a vármegyétől. A hadi főbiztosság 1709. június 20-án az abrak tartozását és szekerek kiállítását kéri a vármegyétől. 1709. szeptember 6-án 3672 kassai köből zab beadását, szállítását kéri a hadi főbiztosság a vármegyétől.

1709. október 10-én Darvas Ferenc 2739 kila búzát és 730 mázsa 40 font húst kér a vármegyétől. 1709. október 21-én a hadi főbiztosság a fentebbi gabona és hús mennyiséget, valamint az abrak tartozás megadását kéri a vármegyétől. (75)

A vesztés romhányi csata után (1710. január 22.) Rákóczi feladta Nógrád megyét. Így még nehezebb volt a kivetett pénz- és élelmiszeradó begyűjtése. De ugyanez volt a helyzet máshol is. A kirótt összegeket már nem tudták beszedni. Az 1710. évi adó kivetése céljából összehívott kassai gyűlés megállapította, hogy a vármegyék a Sárospatakon kivetett adónak majdnem harmadával adósok. Ezen belül Nógrád megye tartozása ezüstpénzben 9414,30 fl. rh. Mivel a vármegyét közben az ellenség elfoglalta, tartozását elengedték. Az

újabb kivetés szerint 1710-re Nógrád megyére eső összeg 6000 forint. Az 1709. évi rossz termés miatt Rákóczi már a téli szállás ideje alatt (1710. február) kénytelen volt élelmiszeradót kivetni. Aratás felé pedig a nyári élelmiszeradót vetette ki. A hadsereg fizetéséről tárgyaltak az 1710. áprilisában összehívott kassai gyűlésen ismét, ahol is Rákóczi már csak „önkéntes felajánlást” kér szenátoraitól, a vármegyéktől. Nógrád vármegye 4000 forint fizetését vállalta.

A pénzdó beszédese szinte lehetetlen a szegénység és a pestis miatt. Rákóczi már csak a lengyel zsoldosok fizetését szeretné előteremteni. De 1710 júliusában még semmi pénz nincs saját birtokának jövedelmén kívül. Őszre már csak a hátralékok behajtását sürgette Rákóczi. „Amikor a csapatokat november elején téli szállásra osztották, Rákóczi a pénztelenség és a katonaság fizetlensége miatt... megengedte, hogy a hadak az elszállásoláson kívül fizetésükre még külön pénzt is szedhessenek.” (76)

Darvas Ferenc 1710 március utolsó napján a fejedelem parancsának teljesítését, a gabona, vágómarha tartozás megadását kéri Nógrád megyétől. 1710. július 15-én Eszterházy Antal fordul a vármegyéhez, kérve, hogy a hat nyári hónapra kivetett 9000 kassai köből búzát és 900 mázsa húst szállítsák Egerbe. De hogy a szegénység a terheket nagyon ne érezze meg, egyelőre Egerbe 2500, Szolnokra 2000 köből búzát, Keresztesre 400 mázsa húst szállítsanak.

De árad a panasz, a kérelem a szegényektől is a vármegyéhez. A beszállásolt katonák fosztogatják a már egyébként is éhező lakosságot, pl. a csécseiek, gedeiek Bene András alispánhoz fordulnak panaszukkal: „kérjük nagy alázatosan Uraságodat, tekintse mostani sok nyomorúságunkat. Ezekről is tegyen Uraságod irgalmasságot velünk, annyira jutottunk már Nemzetes Vice Ispán Urunk, hogy sokaknak szájában való falat sincsen.” (77)

A hadseregnek a vármegyéhez küldött levelei, a jobbágyságtól áradó panaszok külön-külön elemezve is, de együttesen szemlélve méginkább tükrözik a tarthatatlan helyzetet, amibe a Rákóczi szabadságharc a hanyatlás, az utolsó erőfeszítések idején került. A szabadságharc történetének ismert eseményei, a külső-belső nehézségek, a jobbágykatonák helyzetének megoldatlansága, a témakörben felsorakoztatott adalékaink mind-mind megerősítik a Rákóczi-szabadságharc nagyszerűségét, de megoldhatatlan nehézségeit is. De talán „az adózás kérdésében látszott meg legvilágosabban, hogy a központi hatalom mennyire tehetetlen és gyenge volt a nemesség hatalmi szervével, a vármegyével szemben. Minthogy az adószedést — központi államapparátus hiányában — nem a fejedelem ellenőrzése alatt álló központi hivatal intézte, a vármegyéknek módjukban állott az adóterhek teljes áthárítása a parasztságra.”

„A jobbágyprobléma mellett az adóterhek alakították leginkább a paraszt—nemes viszonyt, ami a szabadságharc alapvető politikai kérdése volt.” A nemesség adómentességét „Rákóczi a közteherviselés elvének kimondása ellenére, abszolút államhatalom híján, a gyakorlatban nem tudta áttörni.” (78) A külföldi segítség elégtelen-

sége, illetve elmaradása, a belső gazdasági, politikai, katonai nehézségek, a nemzeti egység széthullása Rákóczi minden erőfeszítése és a kezdeti biztató képek ellenére együttesen eredményezték a szabadságharc bukását.

Talán a sok részadat külön-külön aprónak, jelentéktelennek tűnik, de együttesen bizonyítja azt, hogy mennyi gonddal, nehézséggel kellett Rákóczinak, hadseregének nap mint nap megküzdnie fennmaradása, harcai sikere érdekében. Ahogy a nagy egészben minden láncszemnek szerepe, jelentősége van, úgy tükrözi a sok kis adat összefüggésben szemlélve azt a gigászi küzdelmet, ami a Rákóczi-szabadságharc minden fázisára — de különösen a hanyatló szakaszára — jellemző volt.

Jegyzetek

- 1 1710. október 8-án Dobay László vármegyei főjegyző és Gellén Gergely táblabíró a vármegye összecsomagolt és lepecsételt kuruckori iratait az egri káptalan levéltárában helyezte el megőrzésre. Ezekről az eredeti levelekről készítette másolatait Nagy Iván. Sajnos, az 1707—1708. év leveleit tartalmazó kötet idők folyamán erősen károsodott. Így ma mindössze néhány levél van ezekből az évekből a levéltár őrzetében.
- 2 R. Várkonyi Ágnes: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi szabadságharc idején. Történelmi Szemle 1964 2. szám, 349. o.
- 3 Belitzky János: Nógrád megye története (896—1849)
- 4 Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NmL) Nagy Iván: Rákóczi levelek 1. kötet (továbbiakban NI, Rákóczi levelek) A Rákóczi levelekből leginkább tartalom szerint idézünk, a szó szerinti idézetet betűhíven közöljük.
- 5 U. az 2. kötet.
- 6 Pach Zsigmond Pál: A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban. A magyar történeti kongresszus előadásából. (1953. június 6—13.) Szikra. Bp. 1954. 51—52. o.
- 7 Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai. Hadtörténelmi Intézet, Bp. 1955. Bevezető 29. o.
- 8 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 368. o.
- 9 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet
- 10 Esze Tamás: Id. mű 14. o.
- 11 NmL NI Rákóczi levelek 1. kötet
- 12 Esze Tamás: Id. mű 15. o.
- 13 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 354. o.
- 14 NmL Nógrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (továbbiakban Nm. Kgy.) 13. doboz 7. dossié (Latin eredeti)
- 15 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 356. o.
- 16 NmL NI Rákóczi levelek 1. kötet
- 17 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 368. o.
- 18 NmL NI Rákóczi levelek 2—3. kötet.
- 19 Esze Tamás: Id. mű 19. o.
- 20 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 366. o.

- 21 Takács János: Közterherviselés II. Rákóczi Ferenc korában Zalaegerszeg 1941. 230. o.
- 22 NmL Dicalis összeírás 1709.
- 23 R. Várkonyi Ágnes: Id. mű 374. o.
- 24 NmL NI Rákóczi levelek 4. kötet
- 25 U. az.
- 26 Esze Tamás: Id. mű 37. o.
- 27 NmL Nm. Kgy. 13. doboz 5. dosszié.
- 28 NmL NI Rákóczi levelek 1. kötet
- 29 Belitzky János: Id. mű 221—222. o., NmL Nógrád Vármegye Nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve (továbbiakban Nm. Kgy. Jkv.) 1704. december 29-i ülés.
- 30 Belitzky János: Id. mű 222. o.
- 31 Esze Tamás: Id. mű.
- 32 NmL NI Rákóczi levelek 2—3. kötet
- 33 Esze Tamás: Id. mű 24. o.
- 34 Bánkúti Imre: Gazdasági irányítás és centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban. Folia Archaeologica XV. Bp. 1963. 152—153. o.
- 35 Takács János: Id. mű
- 36 U. az.
- 37 Heckenast Gusztáv: Rákóczi tevékenysége a gazdasági élet fejlesztése érdekében. A magyar történész kongresszus előadásaiából (1953. június 6—13.) Szikra, Bp. 1954. 91. o.
- 38 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet.
- 39 U. az 1—2. kötet.
- 40 U. az. 1. kötet
- 41 NmL Nm Kgy. 13. doboz 5. dosszié
- 42 NmL NI Rákóczi levelek 1. kötet
- 43 Takács János: Id. mű 108. o.
- 44 Bánkúti Imre: A parasztság és a nemesség adózása Rákóczi-szabadságharcban (1703—1711.) Folia Archaeologica, XVIII. Bp. 1966/67. 266. o.
- 45 Takács János id. művében is Nógrád megye portáinak száma ez időben 126.
- 46 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet.
- 46 a. Takács János: Id. mű 114. o., Nm Kgy. Jkv. 1706. július 12.
- 47 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet
- 48 NmL Nm. Kgy. 13. doboz 11. dosszié.
- 49 NmL NI Rákóczi levelek 2—3. kötet
- 50 U. az 1. kötet
- 51 NmL Nm. Kgy. 13. doboz 7. dosszié.
- 52 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet
- 53 NmL Nm Kgy. 13. doboz 7. dosszié.
- 54 NmL NI Rákóczi levelek 2. kötet
- 55 Takács J.: Id. mű 120—121. o.
- 56 U. az 124, 126—127. o.
- 57 Takács J.: Id. mű, Bánkúti I.: A parasztság és nemesség adózása ... 268—269. o.
- 58 Bánkúti I.: A parasztság és nemesség adózása ... 269. o.
- 59 Takács J.: Id. mű 151. o.
- 60 U. az 153. o.

- 61 NmL Nm. Kgy. Jkv. 1703. október 3.
 62 Takács J. Id. mű 187. o.
 63 U. az 192. o.
 64 U. az. 198., 206. o.
 65 NmL Nm. Kgy. 13. doboz 13—14. dosszié
 66 NmL Nm. Kgy. 13. doboz 13. dosszié
 67 U. az.
 68 NmL Nm Kgy. Jkv. 1708. szeptember 24.
 69 Takács J.: Id. mű 238., 243. o., NmL Rákóczi levelek 4. kötet
 70 NmL Nm. Kgy. Jkv. 1709. január 14.
 71 NmL Dicalis összeírás 1709.
 72 NmL Nm. Kgy. Jkv. 1709. jan. 14., Dicalis összeírás 1709.
 73 NmL NI Rákóczi levelek 4. kötet
 74 Bánkúti: A parasztság és nemesség adózása. 276. o.
 75 NmL NI Rákóczi levelek 4. kötet
 76 Takács J.: Id. mű 275., 279., 281. o.
 77 NmL NI Rákóczi levelek 4. kötet
 78 Bánkúti I.: A parasztság és nemesség adózása ... 276—278. o.

IDEGEN KIFEJEZÉSEK SZÓTÁRA, MÉRTÉKEK MAGYARÁZATA

abaposztó	= rackajuh vagy kecske szőréből készült festetlen, durva posztó	eximál	= megszüntet
acceptál	= elfogad	expediál	= kibocsát
administrál	= szolgáltató	fiskális birtok,	
aggravatio	= megterhelés	fiscalitás	= kincstári birtok, jövedelem
allaborál	= megmunkál	fiscus, fiscális	= kincstár, kincstári
alleviál	= könnyít	font (bécsi, amely M.-on is általános volt	= 560 g
assignál	= utalványoz	fundus	= 1. telek, jobbágytelek; 2. pénzösszeg, tőke; 3. alapítvány, közalap
assignatio	= utalvány, kiutalás		
centenarius (1 mázsa)	= 100 font	gregarius	= gyalogos
commissarius	= biztos	gremium	= kebel, testület
commissariat	= biztosság	impositio	= kivetés
compánia	= század	in	= -ba, -be, -ban, -ben
consolál	= megvigasztal	inspektor	= tisztartó
contravenial	= ellenkezik	instál	= kérelmez
defalcál	= leszámít	intimatio	= utasítás
denominál	= kinevez	intimál	= utasít
dica	= rovás (a közterhek kivetésénél alkalmazott vagyoni egység, pl.: 2 ökör)	kila	
dicator	= dicális összeíró	(űrmérték)	= 46,89 liter
dispositio	= rendelkezés	köböl	= (gabona mérésére) (kassai) 125,06 lit.
dominium	= uradalom	libra	= azonos a fonttal
effectual	= megvalósít	limitatio	= árszabás
exactio	= behajtás	limitál	= megszab
executio	= végrehajtás	magazinum	= raktár
exhauriál	= kimerít, ürít		

1 magyar forint	= 16 $\frac{1}{3}$ garas = 50 krajcár = 100 dénár	1 rhénes, rhénes forint (rh. fl.) (német forint)	= 1 $\frac{4}{5}$ magyar forint = 20 garas = 60 krajcár = 120 dénár
modalitás	= módozat		
observatio	= megfigyelés		
obtingens	= ráeső rész		
Oeconomicum		serio	= komolyan
Consilium	= Gazd. Tanács	sistal	= előállít, megállít
pactatum	= szerződés, egyezés	statutum	= rendelet, határozat
porta (portális)	= 1. jobbágyporta; 2. adóporta (eszmei adóegység)	subsidium	= segítség
portio (porcio)	= 1. egy katonai személy ellátására szolgáló napi élelemadag (kb. fél font hús, egy font kenyér); 2. hadiadó	superveniál	= következik
		szapu v. véka	= kassai = 33,2 liter, pozsonyi = 62,53 liter
		1 tallér	= 2 rhénes forint = 2 $\frac{2}{5}$ magyar forint = 40 garas = 120 krajcár = 240 dénár
praeoccupal	= elfoglal	taxa (taksa)	= adó, pénzbeli szolgáltatás
praestal	= bemutat, előad	ulna (rőf) (hosszmérték)	= bécsi, amely M.-on is használatos volt = 78 cm
prefektus	= felügyelő, előljáró		
proportio	= arány	valor	= érték
quantum	= jövedelem	véka v. szapu	= kassai = 33,2 liter, pozsonyi = 62,53 liter
proventus	= mennyiség		
recrutázni	= katonát állítani		
regement		viritim	
(regiment)	= ezred	insurgál	= fejenként fegyvert fog
remedium	= orvosság		
	= ellenes, ellene		
renitens	= tusakodó		
repartiál	= keres		
requirál	= feloszt		

Tanulmányok, tudományos dolgozatok

Gáspár János

Nógrád megye felszabadulása

Az utóbbi években mind gyakrabban jelennek meg az ország egy-egy nagyobb gazdasági egységének, egy-egy megyéjének felszabadulását széleskörűen bemutató tanulmányok, kiadványok. Hogy erre csak most, a felszabadulást követő 25—30 év múlva kerül sor, korántsem a nemtörődömség, érdektelenség volt az oka, hanem az, hogy lényegében csak ezekben az években kerültek gyűjteményes kötetekben kiadásra a magyarországi harcokban résztvevő szovjet egységek parancsnokainak visszaemlékezései, illetve magyar hadtörténészek — hadijelentésekre, a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Archivumának anyagára, valamint egyéb nyugaton megjelent visszaemlékezésekre támaszkodó — az egész ország felszabadulásának körülményeit tárgyaló tanulmányok.

E könyvek egy része a felszabadulás eseményeit leíró jelleggel, általában tájakhoz kapcsolva tárgyalja, (1) más részük ugyanakkor hadtörténeti szemmel, szigorúan korabeli archív anyag, hadijelentések, stb. alapján nemcsak bemutatja, de összefüggéseiben is értékeli a szovjet hadsereg magyarországi felszabadító harcait, illetve ezek lefolyását meghatározó katonai és politikai hátteret. (2) Igen lényeges a kiadványok harmadik fajtája, melyekben az azokat összeállítók — kommentár nélkül — korabeli dokumentumok, röpiratok, jelentések, jegyzőkönyvek fotókópiáit, vagy másolatait adják az olvasó kezébe. (3)

A problémát — azon túlmenően, hogy nehezen hozzáférhetők (4) — az jelenti, hogy ezekben a szerzők a maguk szempontjai szerint taglalják az eseményeket, és így a megyéhez kapcsolódó cselekmények szétszórt tárgyalása megnehezíti felhasználásukat. A krónikásnak ugyanakkor ezek a tanulmányok megkönnyítik a helyzetét, hiszen feladata csupán az, hogy a forrásokból összegyűjtse és rendszerezze a saját megyéjére vonatkozó anyagot, és azt — helyismeretere támaszkodva — leírja, az olvasók széles köre számára hozzáférhetővé tegye.

Lényegében nem lehet más célja e tanulmánynak sem. A megye felszabadításának eseményei röviden összefoglalva már megjelentek a „Nógrád megye története” című monográfia IV. kötete utolsó fejezetében. A szerző ebben a munkájában nem kíván újat adni, ha-

nem csupán a forrásmunkák felhasználásával a korábbiaknál részletesebben, sokoldalúbban — az adott történelmi keretbe illesztve — szeretné bemutatni a szovjet hadsereg megyénk felszabadításáért vívott harcát.

Nógrád megye felszabadításának történetét tárgyaló — eddig megjelent — cikkekben és tanulmányokban a szerzők az események leírását — az egymáshoz kapcsolódó hadiesemények konkrét folyamatából kiragadva — általában azzal kezdik, hogy „A szovjet hadsereg 1944. december 5-én kezdte meg Nógrád megye felszabadítását”. Bár ez a megállapítás (a megye mai területére vonatkoztatva) igaz, mégsem szabad megfeledkeznünk arról, hogy megyénket a Vörös Hadsereg a hazánk felszabadításáért, Magyarországnak a háborúból való kivezetése és Németország ellen fordítása érdekében (5) indított harcok során, a budapesti hadművelet 3. és 4. szakaszában szabadította fel. A megye felszabadítása tehát csak egyik — bár fontos — részét képezte a Budapest elfoglalásáért indított harcnak.

A konkrét hadieseményeket figyelembe véve a megye felszabadításáért indított első támadás 1944. november 16-án indult meg. Ezt követte a Budapest bekerítését célzó 1944. december 5-i második támadás, majd a megye teljes felszabadítását, az úgynevezett „Mátrai kiszögellés” felszámolása, és ennek kapcsán a salgótarjáni iparmedence és a megye északi területének az ellenséges csapatoktól való megtisztítása fejezte be 1944. december 31-én. Tanulmányomban tehát, a megye felszabadításával kapcsolatos események tárgyalásánál — a történelmi hűség érdekében — az előbbi sorrendet követem.

Ezt megelőzően azonban ismerkedjünk meg azokkal, akik a győzelmeket szervezték és harcukkal tevékeny szerepük volt a megye felszabadításában.

A harcosok és parancsnokaik

A 2. Ukrán Front megyénket felszabadító hadseregeinek harcosai sok nehéz csatában kovácsolódtak ütőképes egységekké. Nem egy hadtest és hadosztály viselte a büszke „gárdista” címet, igen sok harcos és tiszt gimnasztorkáján volt ott a már megfakult zöld szalagon az emlékérem, bizonyítva, hogy viselője Sztálingrád óta üzi a németeket. Igen sokan viselték a megfakult, vagy új piros és arany sávokat, jelezve, hogy a harcok során könnyebben, vagy súlyosabban megsérültek. A régiek közül alig-alig volt olyan, akinek mellét egy vagy több érdemérem, vagy érdemrend nem díszítette volna, és nem egy harcos és tiszt viselte a „Szovjetunió Hőse” kitüntetés arany csillagát. A Jassi-i áttörés, a Ploestiért folytatott harcok, a debreceni nagy páncélos csata után több ezren kaptak kitüntetést és előléptetést, és ezek száma a megye felszabadítása után még csak szaporodott, A. T. Gyejnega gépesített felderítő rajparancsnok pl. Nógrád megyében kapta meg a „Szovjetunió Hőse” kitüntetést. (6)

A harcok során sok volt a veszteség is, és meggyénkben is sok ismert, vagy névtelen szovjet hős nyugszik.

De összeforrott — egymást már Sztálingrádtól vagy korábról ismerő — tábornokok voltak a győzelmek szervezői és vezetői is. (7)

MALINOVSZKIJ marsall Sztálingrádnál altábornagyként a 66. hadsereg parancsnoka volt. 1942 decemberében mint a 2. gárda hadsereg parancsnoka részt vett a Paulus csapatait felszabadítani szándékozó Mannstein áttörési kísérletének felszámolásában. Kurszknál, mint vezérezredes már a Délnyugati Front parancsnoka. A Jassi—Kisinyevi csatában annak a Hans Friessner vezérezredes hadseregét veri szét, akivel Magyarországon újból és újból szembekerül. Ezt követően kapja meg a marsalli csillagot (1944. szept. 10-én) és bár Bukarestnél repülőgépét találat érte és megsebesült, mégis eredményesen vezette tovább a 2. Ukrán Front harcait.

SZUSZAJKOV a Front haditanácsának tagja a német támadás megindulása óta harcolt. 1941 júliusában a Berezínánál és Minszk alatt hadtestkomisszár volt. 1943-ban altábornagyként a Voronye-zsi Front-, 1943 nyarán (Kurszknál) pedig a Sztjeppei Front haditanácsának tagja. A Jassi áttörés után 1944. szeptember 13-án vezérezredessé léptették elő.

ZAHAROV vezérezredes, a front törzsfőnöke, altábornagyként hasonló beosztásban dolgozott Malinovszkij mellett a Sztjeppei Front vezérkarában is. Ugyanitt harcolt az 53. hadsereg parancsnokaként **MANAGOROV** altábornagy is, aki 1945. januárjában a Budapesti hadseregcsoport parancsnoka lett.

SUMILOV vezérezredes, még mint vezérőrnagy a 64. hadsereg élén Sztálingrád védője volt és ő fogadta Paulus és vezérkara kapitulációját. A gárdista címet elért hadseregét 1943 júliusa óta mint a 7. gárdahadsereget vezette tovább Románián és a magyarországi harcokban.

KRAVCSENKO vezérezredes ugyancsak a sztálingrádi harcoknál tette ismertté nevét. Ő volt az, aki a 4. harcokosi-hadtest parancsnokaként Kalacsnál bezárta a gyűrűt a várost ostromló német hadseregek körül. 1943 januárjában Voronyezsnél vezérőrnagy, októberben Kurszknál már altábornagy.

PLIJEV altábornagy nevével 1942 januárjában találkozunk először a Moszkvát védő csapatoknál, amikor Volokalamszknál vezérőrnagyként átvette a 2. gárda lovashadtest parancsnokságát.

De ugyanígy régi, sok csatát megjárt parancsnok volt **TROFIMENKO** vezérezredes a 27. hadsereg, és **GORJUNOV** vezérezredes az 5. légi hadsereg, valamint a front többi magasabb egységének parancsnoka is. És a régiek mellett felnőttek az újak, mint pl. **SZAVOLJOV** vezérőrnagy, aki 1944. augusztus 26-án vette át az 5. gárda harcokosi-hadtest parancsnokságát, vagy **KRUZE** vezérőrnagy, aki szinte közvetlenül a Nógrád megyei felszabadító harcokat megelőzően vette át a 24. gárda lövész hadtest vezetését.

Az előzmények. A harc helyzet november közepéig.

Mint az előzőekben már jeleztem, Nógrád megye felszabadítása konkrét tervként első ízben Malinovszkij marsall 1944. november 16-i parancsában fogalmazódott meg. Mik voltak röviden ennek a parancsnak közvetlen előzményei?

A 2. Ukrán Front csapatai 1944. október 28-ig lényegében teljes szélességében elérték a Tisza vonalát, sőt azon átkelve — a Duna-Tisza közén birtokba vett 20—100 kilométer mély és 120 kilométer széles nagy hídfőállás mellett — további hídfőket foglaltak el. Az ellenség jelentős veszteségeket szenvedett (8), de az október eleji állományhoz képest nagymértékben megfogyatkozott a front lövészadosztályai harcosainak száma is. A lövész századok létszáma 70—75 főre, a géppuskás és aknavető századoké pedig 35—40 főre csökkent. (9)

Különösen a debreceni páncélos csatában nagy anyagi és ember-veszteségeket szenvedtek a gépesített és harckocsi hadtestek is. Emellett a harckocsik és rohamlövegek zöme a 2—2500 km-es harci út megtétele után javításra szorult, kedvezőtlenül vált a lőszer ellátás, az utánpótlás ideje is jelentősen meghosszabbodott az erősen megrongálódott állapotú utakon. (10)

Malinovszkij marsall — a Főparancsnokságnak adott részletes jelentése alapján — azt várta, hogy az adott helyzetben a támadás folytatásához szükséges erők felvonultatására, (a hadosztályok feltöltéséhez) megfelelő felkészülési időt kap. A Magyarországon erre az időre kialakult politikai és katonai helyzet azonban azt kívánta, hogy a szovjet csapatok minél hamarabb kezdjék meg tevékenységüket Budapest térségében. Malinovszkij — a helyzetet mérlegelve — október 28-án a Főparancsnoktól telefonon mindössze 5 nap haladékot kért a támadás megindítására. Sztálin azonban a vezérkar javaslata alapján határozott parancsot adott a támadás október 29-i megindítására. (11)

Az események alakulása a Frontparancsnok aggályait igazolta, a 46. hadsereg ereje kevésnek bizonyult Budapest gyors, menetből való elfoglalására. Bár az ellenséges állások áttörése az október 29-én 95 km-es arcvonalon megindított támadás során sikerült, és az első lépcsőben támadó 2. és 4. gárda gépesített hadtest előrevetett csapatai november első napjaiban Budapest közvetlen előterébe jutottak, az ellenségnek erre az időre sikerült erőinek átcsoportosítását befejeznie, és a fővárost védő Atila vonalat nagy erőkkel megszállnia. November 4-én tehát — amikor a front összefegyvernemi magasabb egységei elérték a gépesített hadtestek vonalát — már késő volt ahhoz, hogy délről mért csapással elfoglalják a fővárost. A legnagyobb gondot az jelentette, hogy a szovjet csapatok arcvonalának közepe hegyes ékként egészen Budapestig ért, a szárnyak azonban nagyon lemaradtak. (12)

A helyzetet értékelve a Főparancsnokság november 4-i direktívájában a 46. hadsereg támadásának ideiglenes leállítása mellett el-

rendelte, hogy „...a Front jobbszárnyának minél gyorsabban a Tisza nyugati partjára való áthelyezése után, széles arcvonalon támadást kell indítani a jobbszárny-erőkkel észak-északkeletről, a balszárny-erőkkel pedig délről, összehangolt csapással az ellenség budapesti csoportosításának szétzúzására.” (13)

A direktíva végrehajtása érdekében Malinovszkij átcsoportosította erőit, és a 27. és 53. hadsereg előrevetett osztagai november 6-án megkezdtek az átkelést a Tiszán, másnap estig egy összefüggő 80 km széles és 8—17 km mély hídfőt hoztak létre a folyó jobb partján, majd Füzesabony irányában bontakoztatták ki támadásukat. A német csapatok rendkívül szívósan védekeztek (14), ennek ellenére a főcsapás irányában támadó 4. gárda gépesített hadtest és a 27. gárda lövész hadtest november 15-én estig elfoglalta Jászberényt és kijutott a Jászárokszállás, Pusztamonostor, Tóalmás, Kóka terepszakaszra. A 27. hadsereg magasabb egységei ugyanerre az időre felszabadították Emődöt, és így megszakították a vasúti és közúti összeköttetést Budapest és Miskolc között. Az 53. hadsereg november 14-én birtokba vette Heves községet. A nagy veszteségek és a szovjet nyomás arra készítette a német „Dél” hadseregcsoport törzsét, hogy november 16-án elrendelje a csapatok visszavonását a Mátra és Bükk déli lejtőin kiépített „Karola” állásba. (15)

A támadás üteme — az elért eredmények ellenére — elmaradt a tervezettől. A legfelsőbb szovjet hadvezetés a november közepére kialakult helyzetből azt a következtetést vonta le, hogy a 2. Ukrán Front meglevő erői nem elegendők Budapest elfoglalására, ezért november 14-én kelt direktívájával 200 harckocsi és 4000 embert bocsátott Malinovszkij marsall rendelkezésére a Front csapatai megerősítésére, illetve a veszteségek pótlására. (16)

Az első kísérlet

A Frontparancsnok terve — a támadás tervezettnél lassúbb üteme ellenére — továbbra is az volt, hogy a Mátra—Bükk—Zempléni hegység vonulatát birtokba véve, a német „Dél” hadseregcsoportot megfosztja az összefüggő védelem kiépítésének lehetőségétől, majd a tartalékban levő, kellően feltöltött és pihent egységekből álló 6. gárda harckocsi hadsereget — a 7. gárdahadsereg sávjában — ütközetbe vetve bekeríti a budapesti csoportosítást. Ennek érdekében Malinovszkij november 16-án parancsot adott, hogy a Front seregtestei november 19-én a következő terepszakaszokat ériék el: (a Front sávjában jobbról-balra haladva) (17)

40. hadsereg
27. hadsereg
53. hadsereg
7. gárda hadsereg
Lovas-gépesített csoport

Vámosújfalú-Boldva
Szuhakálló, Nagyvisnyó, Bátor
Pétervására, Kisterenye, Pásztó
Ecseg, Nógrádkövesd, Nógrádverőce,
Szécsény, Balassagyarmat,
Cserhátsurány

4. gárda gépesített hadtest	Érsekvadkert, Rétság, Romhány
2. gárda gépesített hadtest	Órszentmiklós, Szada
46. hadsereg	Rákosszentmihály, Kispest, Csepel.

Malinovszkij marsall november 16-i parancsa tehát — elérendő terepszakasként — már konkrét Nógrád megyei célokat határozott meg.

A támadás kibontakozását rendkívüli módon megnehezítette a kedvezőtlen időjárás. Novemberben 16. csapadékos nap volt. Bár az 5. légi hadsereg november 11-től 26-ig napi átlag 250 felszállással támogatta a front magasabb egységeinek támadását, a légi támogatás csak 6 napon át volt teljes, a többin csupán korlátozott mértékű. Az elázott földutakat már november elején is alig lehetett használni, a hónap végére pedig már teljesen járhatatlanná váltak, még a gépkocsik számára is. A páncélos erőket csak korlátozott mértékben lehetett harcba vetni. (18)

További problémát jelentett, hogy a hadműveleti felépítés kis mélysége miatt a csapatok átcsoportosításának rejtése nem volt tökéletesen megoldható; a felderítési adatokból az ellenség helyesen következtethetett a várható támadásra és főcsapásának irányára; megfelelő idő állt rendelkezésére, hogy felkészüljön a támadás fogadására.

Az előbbieken vázolt okok következtében a front csapatainak a parancsban meghatározott célokat a kitűzött időre nem sikerült elérniük. A 27. hadsereg két hadteste az erdős-hegyes terepen csak lassan haladt előre, és bár november 17—18-án betörték Diósgyőrbe és Szirmabesnyőre, itt a támadás elakadt, mivel Friessner vezérezredes (a német „Dél” hadseregcsoport parancsnoka) a miskolci irány megerősítése érdekében ide csoportosította át a 24. páncélos dandár ezredeit és a 239. rohamlőveg dandárt, és így a német csapatok ellenállása jelentősen megerősödött.

November második felében valamelyest megjavították helyzetüket a 27. hadsereghez balról csatlakozó 53. hadsereg csapatai is. Az ellenség célja itt a „Karola” állások biztosítása érdekében a Tarna völgy lezárása volt, ami sikerrel járt. A szovjet csapatok több napos heves harcban végül is november 24-én estig Andornaktálya, Egerszólát, Sirok, Mátrafüred, Ótházhuta, Abasár terepszakazon elérték a „Karola” állást, amit a 8. vadász- és a 24. páncélos hadosztály, illetve a magyar 2. páncélos és a 25. gyalog hadosztály védett. (19) A német csapatok Siroknál rendkívül heves ellenállást fejtettek ki, mert a község elvesztése esetén a szovjet csapatok kijutottak volna a pétervásári medencébe és megnyílt volna az út Salgótarján felé. A terep a védőknek kedvezett, mivel a két Tarna egyesülése után a Mátra keleti és a Bükk nyugati vonulatai szinte összeérnek egymással, és az érintkezési ponton ott áll a siroki vár, mint az átjáró őre. A németek még a várromokat is felhasználták védelmük megerősítésére, és az omladozó falak között páncéltörő ágyúkat állítottak fel, és onnan is lőtték az utat és a község előterét, úgy hogy itt majdnem egy hónapig állt a front. (20)

Az 53. hadsereg balszárnyán Plijev lovas-gépesített csoportja támadott a 7. gárda hadsereg 49. lövész hadtestével. Velük szemben a német 1. páncélos-, és 76. gyalog hadosztály, valamint a magyar 2. páncélos és a 25. gyalog hadosztály részei védekeztek. Plijev csapatai november 16-án felszabadították Vámosgyörköt és átvágták a Budapest—miskolci vasútvonalat. Ezt követően Gyöngyös irányában folytatta előnyomulását és november 19-én — több ellenlökés elhárítása és a benne levő erők szétverése után — a 4. gárda lovas-hadtest és a 23. harcokcsi-hadtest csapatai több irányból behatoltak Gyöngyösre és a nap folyamán felszabadították a várost. (21) A frontvonal november 20—21-én Gyöngyösorszinál húzódott az erdő szélén. A Gyöngyös-szurdokpüspöki út a szovjet csapatok kezén volt. A támadást folytatva Plijev altábornagy a csapást Szurdokpüspöki felé tervezte kifejleszteni, és az ellenség heves ellenállását megtörve a német erőket november 25-én estig Gyöngyöspata, Rózsaszentmárton-kelet, Lőrinci vonalára szorították vissza, és Apc és Lőrinci között elérték a Zagyva folyót. (22)

Ez a manőver kedvezően hatott Sumilov vezérezredes 7. gárda hadserege főerőinek támadásánál. Ezek a csapatok november 16-tól a Hatvan-aszódi terepszakaszh elfoglalásáért harcoltak. A főcsapásiránnyal szemben a 23. páncélos-, a 4. és a 18. SS páncélgránátos hadosztály, a 46. és a fokozatosan beérkező 357. gyalog hadosztály védekezett, tartós ellenállásra berendezkedve. Hatvan felszabadítása érdekében a hadsereg parancsnok átcsoportosította erőit, és a támadásba a 4. gárda lövész-hadtest mellett bevonta a 2. gárda gépesített hadtestet, továbbá 30. lövész hadtestet is, és november 25-én megindította támadását. (23) A támadás sikeres volt, és november 26-án a Szovjet Tájékoztatási Iroda a következőket jelentette:

„Magyarországon csapataink elfoglalták Hatvan városát... Lovasságunk éjszaka úttalan utakon és sárban, kerülő mozdulatot hajtott végre és elfoglalta a Zagyva folyón keresztül vezető egyik hidat, és elvágta az ellenséges helyőrség visszavonulási útját. Ezzel egyidejűleg a szovjet gyalogság és harcokcsik délről és délnyugatról támadták meg a németeket és behatoltak a városba. Kemény harcok után az ellenséget szétvertük. Az ellenséges csapatrészek eldobálva fegyvereiket és műszaki felszereléseiket, futásban kerestek menedéket, de az úton a szovjet lovasság megtámadta és szétszórta őket. Egy napi harc alatt mintegy 1000 hitlestist semmisítettünk meg és 8 német harcokcsit gyűjtöttunk fel. 750 német és magyar katona és tiszt esett foglyul.” (24)

A következő napokban a szovjet csapatok az arcvonalat fokozatosan előretolták az Aszód—Kartal—Lőrinci terepszakasgra, és ezzel a frontvonal már közvetlenül Nógrád megye déli határainál állt, sőt Lőrincinél már az akkori Nógrád megye határain belül húzódott.

Nem járt teljes sikerrel a főcsapásirány balszárnyán harcoló 30. lövész hadtest és a 7. román hadtest támadása sem. A csapatok november 29-ig csak a Bag—Galgahévíz—Valkó és az attól délre eső erdő vonalát érték el. Itt az ellenség az előre berendezett állásokban

megkapaszkodott és elszántan védekezett. A szovjet—román csapatoknak a hónap végéig tartó, szinte állandó rohamai — a súlyos veszteségek ellenére — sem jártak sikerrel és az ellenség megtartotta állásait. (25)

A 2. Ukrán Front november végéig elért sikerei tovább nehezítették a német „Dél” hadseregcsoport helyzetét. A német arcvonal Gyöngyösnél kettészakadt, és az erősen korlátozta az élőerők és eszközök gyors átcsoportosításának lehetőségét. A szovjet csapatok az ellenséget a „Karola” vonal állásaiba vetették vissza és sok helyen be is ékelődtek ezekbe az állásokba. (26)

Tyimosenko marsall, a főhadiszállás képviselője — aki a 4., 2., és 3. Ukrán Front tevékenységének összehangolásával volt megbízva — 1944. november 21-i jelentésében értékelte a front tevékenységét. A jelentés az utóbbi hónapok tervezettnél lassúbb ütemű előnyomulása okát — többek között — az alábbiakban jelölte meg: (27)

A viszonylagos erőfölény birtokában a Front parancsnoksága arra törekszik, hogy három irányban verje szét az ellenség csoportosítását... Az erre való törekvés az erők szétforgácsolásához vezet, és lehetetlenné teszi a szükséges fölény biztosítását... Ily módon a lövés-magasabbegységek az egyes hadseregek és irányok között arányosan vannak elosztva... A gyorscsapatok a szervezett védelem áttörésekor egymástól függetlenül, kellő tűzérési támogatás és gyalogsági együttműködés nélkül tevékenykednek...

(Tyimosenko marsall bírálata túl szigorú. A Front erőinek csaknem egyenlő elosztása ugyanis nem egy hibás parancsnoki elhatározás következménye volt, hanem a támadás széles arcvonalra történt kiterjesztésének logikus és szükségszerű következménye. Emellett kevés volt a tűzérési lőszer és a harckocsierő, ezért az ellenséges védelem gyors áttörésének nem voltak meg a feltételei, és így a harcselekmények elhúzódoó jelleget öltöttek. G. J.)

Az értékelés összefoglalásaként Tyimosenko marsall jelentésében a következőket javasolta: (28)

„A fentiek miatt célszerűnek tartom, hogy a 2. Ukrán Front parancsnokától a következőket kívánjuk meg:

Vizsgálja felül korábbi elhatározását, és olyan csoportosításokat alakítson ki, amelyek két irányban abszolút túlerőben vannak az ellenséggel szemben. Ezek az irányok:

- a) Hatvan—Balassagyarmat, mint alapvető irány és
- b) Miskolc, mint kisegítő irány...

A főhadiszállás egyetértett Tyimosenko marsall véleményével, és november 26-án kiadott direktívájában, a szándékolt hadművelleti felépítés módosításaként megparancsolta: (29)

— a támadás sikere érdekében a 7. gárdahadsereg sávjában legalább két áttörő tűzerőadosztályt összpontosítsanak;

— a 6. gárda-harckocsihadsereget és Plijev tábornok csoportját a

7. gárdahadsereg sávjában alkalmazzák; a 7. gárdahadsereg ne kettő, csupán egy gépesített hadtestet adjon át sávjából a 46. hadseregnek;

— szűkítsék le a 7. gárdahadsereg arcvonalszakaszát az 53. hadsereg rovására, ez egyúttal lehetővé teszi, hogy az 53. hadsereg délnyugatról megkerülje az erdős-hegyes körzetet.

A támadás terve és a felkészülés

Malinovszkij marsall a Főhadiszállás direktívájában foglaltakból levonta a megfelelő következtetéseket és úgy látta, hogy a csapatok átcsoportosítása, az élőerőkben és a harci-technikai eszközökben elszenvedett veszteségek pótlása és megfelelő tartalékok képzése harc közben már nem oldható meg, és ezért a Főparancsnokságtól engedélyt kért a front balszárnyán levő három hadsereg támadó tevékenységének ideiglenes leállítására. (30) A Főparancsnokság ehhez hozzájárulását adta.

A front parancsnoka — a kapott direktíva szempontjait figyelembe véve — november 27-én új elhatározást hozott: (31)

1. A főcsapást a 7. gárdahadsereg méri 8 km-es szakaszon; első lépcsőben hat, a második lépcsőben két hadosztályt alkalmaz. A hadsereg — a megerősítésre utalt két áttörő tüzérhadosztály lövegeivel együtt — összesen 2074 löveggel és aknavetővel rendelkezik. Az áttörés szakaszán kerül bevetésre a 6. gárda-harcoksi-hadsereg, állományában 350 harcokcsival. Jobbszárnya mögül lép ütközetbe a Plijev-csoport 90 harcokcsival. A gyalogság közvetlen támogatását a 27. harcokcsidandár látja el 70 harcokcsival. A főcsapás szakaszán ezek szerint a tüzérségi sűrűség arcvonalankilométerenként 260 löveg és aknavető, a harcokcsicsoport pedig 510 harcokcsiból áll.

2. Az 53. hadsereg négy hadosztállyal mér csapást 4 km-es szakaszon, egy arcvonal-kilométeren 100 lövegsűrűséget hoz létre. A hadsereg harcokcsikkal nem rendelkezik.

A Főhadiszállás a front parancsnok elgondolását jóváhagyta. Ezt követően Malinovszkij marsall november 27-én kiadott parancsában a következő feladatokat állította a front csapásmérő csoportosítása elé: (32)

Az 53. hadsereg négy lövészadosztály erőivel törje át az ellenség védelmét Szücsi—Lörinci arcvonalszakaszon és fejlessze tovább a támadást Szarvasgede—Kutasó—Szécsény általános irányban. Elérendő terepszakaszok: az 1. hadműveleti nap végén Kepes—Csécse—Bodony; a 2. hadműveleti nap végén Lúcfalva—Herencsény—Szanda; a 3. hadműveleti nap végén Karancslapujtó—Ballasgyarmat.

A 7. gárdahadsereg nyolc lövészadosztály erőivel — ebből hat az első lépcsőben — törje át az ellenség védelmét Hatvan—Kartal arcvonalszakaszon és fejlessze ki a támadást Verseg—Kálló—Acsa—Csővár—Nőtincs általános irányban. Elérendő terepszakaszok: az 1. hadművelleti nép végén Tyánka—Erdőkürt—Galgamácsa; a 2. hadművelleti nép végén Becske—Legénd—Rád—Vácrátót, a 3. hadművelleti nép végén Ipolyszög—Borsosberény—Nóg-rádverőce—Duna. Elérve Nagykökényes—Verseg—Magyalospusztai terepszakaszát, biztosítsa a 6. gárda-harcoksihadsereg és a Plijev-csoport bevetését az áttörésbe.

A 6. gárda-harcoksihadsereg készüljön fel ütközetbevetésre Nagykökényes—Verseg—Magyalos pusztai vonalában a 7. gárdahadsereg harcrendjén keresztül, és fejlessze energikusan tovább a támadást Verseg—Kálló—Vanyarc—Alsópetény—Borsosberény általános irányban. Az áttörés 1. napjának végéig foglalja el Felsősáp, Csővár, Acsa; a 2. nap végéig pedig Borsosberény, Tolmács, Tereske körzetét.

A Plijev-csoport készüljön fel ütközetbevetésre a 6. gárda-harcoksihadsereggel együtt és fejlessze határozottan tovább a támadást Nagykökényes—Szirák—Becske—Cebovce általános irányban. Az áttörés 1. napjának végéig foglalja el Szirák, Vanyarc; a 2. nap végéig Mohora, Sente, Magyarnándor körzetét.

A támadás további tűztámogatása érdekében Malinovszkij marsall utasította az 5. légi hadsereg parancsnokát — Gorjunov tábornokot —, hogy a 7. gárdahadsereg áttörési szakaszán tömegesen vesse be csatarepülőit és bombázógépeit, csatarepülőgépekkel támogassa a harcoksi-hadsereget és Plijev tábornok csoportját, fedezze főcsoportosításukat. (33)

A Front balszárnycsapatái támadásának ideiglenes leállítása — különösen a magasabbegység parancsnokoknak és a törzseknek — korántsem jelentett pihenőt, rájuk ugyanis a direktíva jóváhagyását követően rendkívül felelősségteljes munka hárult. A hadsereg, hadtest és hadosztályparancsnokok elképzelései és utasításai alapján a törzsek — a törzsfőnökök irányítása alatt — azonnal hozzáláttak a konkrét támadási tervek kidolgozásához. Tekintve, hogy a Főhadiszállás parancsára a 7. gárdahadsereg arcvonalszakaszát az 53. hadsereg rovasára le kellett szűkíteni, a két hadsereg parancsnok kijelölte az új támadási sávhatárt, és parancsot adott az erők átcsoportosítására.

A hadsereg és hadtest parancsnokok mind gyakrabban keresték fel tájékozódás céljából saját csapataik peremsávját. A törzsek a légi és egyéb harcászati felderítés alapján tájékozódtak az ellenséges csapatok elhelyezéséről és tűzerejéről, és ezek figyelembevételével hozzákezdtek a konkrét támadási tervek kidolgozásához.

Sok problémát okozott, hogy a törzseknek még mindig nem álltak rendelkezésükre nagy méretarányú térképek (34), és ezek hiánya nagymértékben gátolta munkájukat. (A műútnak jelzett utakról csak a támadás során derült ki, hogy az csak egyszerű kövesút, a térképeken pataknak jelzett folyóvizek pedig — a november vége

óta szinte állandósult esőzések következtében — megduzzadtak, és a környező területet szinte mocsárrá változtatták, és a támadás folyamán — különösen a páncélos egységeknek — sok gondot okoztak.) A csapatok törzsében hadijátékokon, gyakorlatokon tanulmányoztak olyan kérdéseket, mint a gyalogság tűzhenger alatti támadása, gépesített (harcocsi) egységek, magasabb egységek tevékenysége az áttörésbe való bevetés idején, valamint vezetésük az ellenség hadművelleti mélységében folyó támadás során. Eközben a parancsnoki állomány figyelmét felhívták azokra a nehézségekre, amelyekkel az erdős-hegyes terep viszonyai között minden bizonnyal találkozni fognak. (35)

Nem sok pihenőjük volt a harcosoknak sem, akik — bár a támadás terve és időpontja ismeretlen volt előttük — csupán saját csapattesteik éjszakánkénti előre mozgásából következtettek arra, hogy új, nagy támadás előtt állnak. A peremsávban — az ellenség megtévesztése érdekében — a megszokott harci tevékenység folyt, és felfel lángoltak a szokásos tűzérési tűzpárbajok is. (Erre az ellenséges tűzérési útegek helyének bemérése érdekében is szükség volt.) Bár a nagy sár rendkívül megnehezítette, folyamatosan felzárkóztak a páncélos csapatok és a tűztámogatást biztosító tüzegegységek is. A hadtápraktárak is mind közelebb települtek a peremsávhoz és megkezdték az élelem és lőszerjavadalmazás szétosztását a csapatoknak.

December 4-én — hétfőn — lényegében befejeződött a felkészülés a támadásra. Az egységek politikai tisztjei folyamatosan ismertették a Szovjet Távirati Iroda hadijelentéseit a dunántúli harcok sikereiről, és a 2. Ukrán Front támadásban levő jobbszárny egységeinek eredményeiről. Örömmel hallották, hogy az 57. hadtest csapatai november 30-án kemény harcokban felszabadították Eger városát, és ennek során 400 magyar és német foglyot ejtettek, és nagymennyiségű felszerelést és hadianyagot zsákmányoltak. (36) Kitérő lelkesedéssel értesültek róla, hogy december 3-án — két heti rendkívül heves harc után — a Front csapatai felszabadították Miskolcot és Moszkva — a Legfelsőbb Parancsnok 1944. december 3-i napi-parancsa értelmében — a haza nevében 224 ágyú 20 üdvlövésével köszöntötte hős csapatait. (37)

Az egységek — parancsnokaik, valamint a régi és a csak a legutóbbi napokban felvett új párttagok indítványára — egymás után tették fogadalmat, hogy méltók lesznek bajtársaikhoz, és lendületes támadással ők is kiérdemlik a moszkvai dísztűzet. A harcosok és tisztek között egyébként is ünnepi hangulat uralkodott, mivel a szovjet haza december 5-ét, egyik nagyszerű ünnepét — az Alkotmány napját — köszöntötte. (38)

Nógrád megye 1944 november végén

Nógrád megye területé már 1944 november közepén nagy katonai táborhoz volt hasonló. A megszálló német fasiszta csapatok és

nyilas cinkosaik állandó rettegésben tartották a megye lakosságát. A helyzet — a Vörös Hadsereg támadása elől visszavonuló egységek megyénkbe való áttelepítését követően — november végére — december elejére még csak tovább romlott és mind élesebbé tette a lakosság ellenállását.

Bár a Miskolc—budapesti vasútvonal elvesztése következtében a fasiszta csapatoknak a fővárossal való közvetlen összeköttetése — és az utánpótlás biztosítása — lényegében megszűnt, mégis, a „Dél” hadseregcsoport parancsnoksága a 2. Ukrán Front balszárnycsapatai támadásának leállításából arra a következtetésre jutott, hogy a front a Mátra—Cserhát vonalában megmerevedett, és minden rendelkezésre álló saját és polgári erőt igénybe vett állásai megerősítésére.

A terep — és ennek a szovjet hadvezetés is tudatában volt — rendkívül kedvezett a védelemnek. A szelíd, lankás dombok észak felé egyre inkább hegyekké magasodnak, a tágas völgyek mind jobban összeszűkülnek, a szántóföldek helyét a lejtős domboldalakon erdők foglalják el, jó rejtékhelyet biztosítva az utakat lezárva tartó géppuskáknak és páncéllőró ágyúknak. A dombok közötti kis medencék mélyén egymást követik a községek, amelyek ebben az időben mind erődítményekké váltak. (39)

A németek csapatostól hajtották erődítési munkára a községekben maradt nőket és gyermekeket, hogy az első — mintegy 20 km mélységű — védelmi lépcsőjüket kiépítsék. Nagykökényest, Vanyarcot és Bercelt, valamint a védelem mélységében Bért és Bujákat az ellenség megerősített körzetekké építette ki lövészárkokkal és akadályrendszerekkel. A községek szélső házait tűzfészekké rendezték be. A Vanyarc körüli magaslatokon föld—fa erődöket építettek. A Berceltől délre levő utakat — de általában minden utat, ahol a terep a kitérést nem tette lehetővé — aknamezőkkel zárták le. Védelmi terepszakaszt készítettek elő a németek Balassagyarmat—Rétság—Vác vonalában is. (40)

Nem egy helyen a helybeli lakosság is kevésnek bizonyult a védelmi munkákhoz. A német katonai parancsnokság pl. 1944. november 22-én az Apc—Zagyvaszántó környékén létesítendő védelmi vonal építéséhez gusztávaknai és karancslejtőszaknai bányászokat akart kirendelni, ami nyílt ellenállást váltott ki. Mintegy 300 bányász — a parancsot megtagadva — november 23-án leszállt a bányába, hogy ott várják be a szovjet csapatok megérkezését. A németek és a csendőrök a legbrutálisabb módon próbálták a bányászok és a hozzájuk csatlakozó 22 szökött magyar katona ellenállását megtörni, ez azonban — csupán — az áram kikapcsolása, a bányaventilláció leállítása, gázbombák és ködgyertyák ledobása után — november 27-én sikerült, amikor 270, majd másnap további 33 ember elhagyta a bányát. A németek az első csoportot Salgótarjánba vitték, a másiktól ötöt a helyszínen kivégeztek és a további gyilkolást csupán egy ismeretlen magyar katonatiszt közbelépése akadályozta meg. Hatan — közöttük Kozik Ferenc a mozgalom vezetője — továbbra is lenn maradtak, majd egy vágaton kijutva egy hó-

napig a Karancs erdőségeiben bújálva várták meg a felszabadító szovjet csapatokat. (41)

Az ellenállás a megye egyéb területén is jelentkezett. Egy Losonc-ról Balassagyarmatra tartó katonavonat 1944. szeptember 22-i felrobbantását követően a megye területét hivatalosan is „partizánoktól fertőzött” területté nyilvánították. A német fasiszta csapatok és nyilas kiszolgálóik tehát korántsem érezhették biztonságban magukat, és ez nagy gondot okozott a német katonai parancsnokságnak.

A németek minden erővel tartani akarták Magyarország megszállásuk alatt álló területeit. Szálasi Ferenc december 4-én — tehát a 2. Ukrán Front csapatai új támadásának megindulása előtti napon — a „Gyepű I.”-ről Hitlerhez utazott kihallgatásra.

A találkozón — a Birodalmi Kancellária félig romokban heverő palotájában — Szálasi csak Ribentrop hosszú „előadása” után jutott szóhoz. A nemzetvezető patetikus stílusban mindent megígért: „Mindен magyar katona megteszi kötelességét és harcolni fog a Dunánál, a Balatonnál, a nyugati határoknál és ha szükséges Bécs alatt vagy Salzburgnál, mindaddig, amíg a végső győzelmet Németország oldalán kivívják.” Guderian vezérezredes azonban konkrét kéréseket terjesztett elő: a német vezérkar — mondta Guderian — az ellen-séget a Margit vonal, Budapest és a Mátra vonalában fel akarja tartóztatni. Ehhez a magyar hadvezetőség bocsásson rendelkezésére a Margit vonal megerősítésére, a reteszállások és páncélakadályok kiépítésére honvéd egységeket és minden szükséges munkaerőt. (42)

A német vezérkar részére ezekben a napokban a legnagyobb gondot a dunántúli arcvonal helyzete jelentette. A 3. Ukrán Front csapatai december 4-ig lendületes támadással felzárkóztak a Sio vonalára, sőt át is lépték azt, és a Margit vonalat fenyegették, aminek megtartása viszont létkérdés volt a német hadvezetés részére.

A „Dél” hadseregcsoporthoz tartozó a Dunán átkelt szovjet csapatok megállítására és visszavetése érdekében már november 25-én a Dunántúlra csoportosította át az 1. és 23. páncélos hadosztályt és az LVII. páncélos hadtest parancsnokságát és december elején kivonás alatt állt Nógrádból a 2. magyar páncélos hadosztály is, amelyet feltöltésre Esztergomba vontak össze. A „Dél” hadseregcsoporthoz tehát — bár december első napjaiban már számolt a Hatvan térségében összpontosult szovjet erők támadásával — a főcsapás irányára helytelenül következtetett és a páncélos hadosztályok kivonásával éppen a szovjet csapatok tervezett áttörési szakaszán gyengítette meg saját arcvonalát. (43)

Az átcsoportosítás ellenére a megye területén igen jelentős német és magyar katonai erő állomásozott jól megerősített állásokban. A védelmet a „Dél” hadseregcsoporthoz tartozó parancsnokának — Hans Friessner vezérezredes — irányítása alatt a Fretter-Pico tüzérségi tábornok vezetésével álló 6. német hadsereg és Otto Wöhler 8. német hadseregének részei látták el. Ez utóbbi alá tartoztak a 3. magyar hadsereg Heszlénny József vezérezredes parancsnoksága alatt álló részei is. (44)

A főcsapás iránnyal szemben a IV. páncélos hadtest alárendeltségében a 76., a 46., és a 357. német gyaloghadosztály; a 18. SS páncélgránátos hadosztály; a 4. SS. Rendőr (Polizei) páncélgránátos hadosztály; a 13. páncélos hadosztály részei; valamint a — lényegében német parancsnokság alá rendelt — 20. magyar gyaloghadosztály és az időközben kivonásra került 2. magyar páncélos hadosztály egységei állomásoztak, (45) melyen lépcsőzött védelemben, rohamlövegekkel, páncéltörő és tüzéregységekkel megerősítve. (46) A német parancsnokság az 1—1 zászlóalj erőnyi harcászati tartalékot Verseg és Pusztamogyoród körzetében helyezte el, hadművelleti tartalékait pedig Balassagyarmat és Vác körzetében csoportosította. (47) A harcok alatt Balassagyarmatra irányították Egerbaktáról a 24. páncélos hadosztályt; Vácra a Feldherrnhalle páncélgránátos hadosztályt, valamint Ipolybalog—Ipolyhídvég térségébe a Dirlewanger különleges dandár egységeit is. (48)

A védelemre felsorakoztatott egységek tehát nagy erőt képviseltek, harci moráljuk azonban már nem a régi volt. Különösen a magyar egységeknél mind gyakoribbá váltak a szökések, de jelentkeztek a bomlás jelei a német csapatoknál is.

A támadás első napja

December 4-én estére a 2. Ukrán Front csapásmérő csoportosítása befejezte felkészülését. A parancsnokok megegyezően egyeztettek terveiket szomszédaikkal és a tűztámogatást biztosító tüzérség és légierő parancsnokaival. Bár a front és a hadsereg meteorológusai továbbra is hideg, esős időt jeleztek, az éjszaka folyamán a peremsávban levő egységeket fokozatosan felváltották a támadás első lépcsőjébe beosztott hadosztályok harcosai, és a Hatvan—Aszód közötti műút mentén felzárkóztak *Kravcsenko* páncélosai is.

A támadásnak a Szücsi—Lőrinci—Hatvan—Kartal közötti mintegy 12 km-es szakaszon kellett megindulnia. Ezen belül jobbszárnyon a Szücsi és Lőrinci közötti 4 km-es terepszakaszon I. M. Managarov altábornagy 53. hadseregének négy hadosztálya sorakozott fel: a 24. lövészhadtest 72. és 81., valamint a 49. lövészhadtest 375. és 203. lövész hadosztálya. A csoportosítás tűztámogatását a saját (hadsereg, hadtest és hadosztály) tüzérségének kellett biztosítani, közvetlen harcokosi támogatásuk nem volt. (49)

A főcsapás végrehajtása *Sumilov* vezérezredes 7. gárdahadserege nyolc hadosztályára hárult a Hatvantól nyugatra levő Bajpuszta és Kartal közötti 8 km-es szakaszon. A peremsávra — a támadás első lépcsőjeként — hat hadosztály zárkózott fel: a 25. gárda lövész hadtest 227. lövész-, és a 36. és 53. gárda lövész hadosztálya, valamint a 30. gárda lövész hadtest 151., 155. lövész-, és 25. gárda lövész hadosztálya. A gyalogság támogatása érdekében az első lépcsőbe osztották be 70 harcokcival a 27. harcokcsi dandárt is. (50)

A támadás sikere érdekében Malinovszkij marsall a 7. gárdahadsereg szakaszára összpontosította a Front tüzer csoport lövegeinek zömét is, és így a 8 km-es sávban — a saját tüzérséggel együtt — összességében 2074 tüzérési cső várta a tűzparancsot. Felszállásra készen álltak Gorjunov tábornok bombázói és harci repülői, és felsorakozott bevetésre Kravcsenko vezérezredes 6. gárda harcokcsi hadseregének 5. gárda harcokcsi-, és 9. gárda gépesített hadteste 350, valamint a Plijev csoport 90 harcokcsija és rohamlövege is. (51)

A 7. gárdahadsereg övezetében tehát rendkívül nagy erő — 8 hadosztály, több mint 2000 löveg és aknavető, valamint 510 harcokcsi és rohamlöveg — volt összevonva, és ez az egész arra a mintegy 8 km-es áttörési szakaszra irányult, ahol a csatának el kellett dőlnie. Arcvonalkilométerenként egy-egy hadosztály, (81 lövész szakasz), 260 löveg és aknavető, 64 harcokcsi és rohamlöveg. Minden 4 méteren egy tüzérési cső, és minden 16 méteren egy harcokcsi, ha frontban támadnának. A terv természetesen más. A tüzérési előkészítést követően a gyalogságot közvetlenül csak 70 harcokcsi fogja támogatni, a többi pedig — egymás mögött — csak delután gördül át a lövészek sorain a siker kísézésére.

A parancsnokok — a sokéves frontgyakorlatnak megfelelően — most is az alvástól lopták el az időt, a legénységtől azonban megkövetelték, hogy pihenjenek. Az ezredek élzászlóaljai — amelyeknek az első lépcsőben kell támadniuk — csupán 5-én hajnalban vonultak előre, a peremvonal lövészárkaiba, és mögöttük teljesen rejtve és fedve felzárkóztak a második lépcső hadosztályai, a harcokcsik és rohamlövegek is.

A háború gépezetét üzemképes állapotba helyezték, beigazították. megolajozták, csak a jelet várták a megindítására. A parancsnokok az időt már az egyezményes „Cs” jelzésű pillanattól számolták, hogy mennyi van még hátra a támadás megindításáig. Bár a tájra sűrű köd ült, a légierő parancsnoka és törzsfőnöke biztosította a légítámogatást.

És elérkezett a „Cs” időpont, 1944. december 5-e 9 óra 30 perc, és a front tüzérsege bekopogott Nógrád megye kapuján. A ködös reggeli csendben egyszer csak felhangzott a „Katyusák” győzelmes zenéje. Ez volt a jel a tűz megnyitására, és ezt követően borzalmas erejű tűz zúdult a németek állására. (52) *Sumilov* vezérezredes, hadsereg parancsnok visszaemlékezésében így jellemezte a tüzérési előkészítést:

„A 7. hadsereg figyelőállása három és fél kilométernyire az első vonaltól helyezkedett el. A figyelőállásból döbbenetes látvány tárult a szemlélő tekintete elé. Több mint 1500 löveg ontotta megsemmisítés nélkül a tüzet az ellenség védelmi állásaira. Ugyanakkor a légvédelmi ütegek szintén földi célpontokat söpörtek végig sorozataikkal.” (53)

A köd ellenére kis (6—8 gépes) csoportokban egymás után húztak el a szovjet csapatok fölött az 5. légi hadsereg harci gépei és bom-

bázói, hogy lépcsőzetesen támadják az ellenséges támpontokat és ellenállási csomópontokat, valamint az előerőt és harci technikát. A németek peremsávja fölött, és még messzebb, a látóhatár széléig több kilométer szélességben a robbanások valóságos falat emeltek, füstfüggönyt vontak. Röpködtek a fedezékek fa részei.

A megszakítás nélküli tüzéségi tűz 45 percig tartott és 10 óra 15 perckor felröppentek az égre a rakéták, a tüzéség előre helyezte tüzét és szinte vezényszó nélkül a peremsáv egész hosszában felharsant a kiáltás: A hazáért, Sztálinért, előre! Hurrá!

Megindult a roham! A hitleristák az első védelmi vonalukban a tüzéségi tüztől jelentékeny veszteséget szenvedtek. Az esős, ködös időben váratlanul indított támadás meglepte az ellenséget, a sáros terep viszont nehezítette az előnyomulást. Bármennyire is felszántott azonban a tüzéség az előkészítés és a roham támogatása közben köröskörül mindent, a lövészárkokból mégis erős tűz fogadta az előre törő harcsokat. A hátsó vonalakból ugyancsak géppuska tűz, és beásott harcokcsik tüze próbálta meg lefektetni a támadó szovjet gyalogságot.

A támadás a szívós védekezés ellenére mindinkább teret nyert. A megsebesült, demoralizált németek megadták magukat, százak és százak heverték holtan a lövészárkokban és a harcmezőn. A 25. gárda lövész hadtest csapatai Heréd felé törtek előre, ahol azonban az ellenség második védelmi csoportosulásába ütköztek, és ismét fel-lángoltak a harcok. Hasonló szívós ellenállásba ütköztek Versegtől délre a 30. lövész hadtest hadosztályai is, ahol a fasiszta csapatok visszavonulóban harcokocsikkal, rohamlövegekkel és páncélozott csapatszállító járművekkel erős ellenállást tanúsítottak és ennek következtében a támadás üteme lelassult. (54) Ennek ellenére a harc sikeres volt, és a délelőtti folyamán a szovjet csapatok mintegy 12 km szélességben és 3—6 km mélységben áttörték az ellenség mélyen tagolt védelmét. A sikerben nagy szerepe volt az 5. légi hadseregnek is, melynek csatarepülői a támadás első napján — a kedvezőtlen időjárás ellenére — mintegy 800 felszállást hajtott végre, és ezek több mint fele a csapatok közvetlen támogatását szolgálta. (55)

A harcokra *Sumilov* vezérezredes így emlékszik vissza:

„A rendkívül intenzív tüzéségi előkészítés után támadásba indultak a harcokocsizók és a gyalogság, és déli 12 órára megértek a feltételek arra, hogy az ütközetbe bevessük a 6. harcokcsi hadsereget. *Malinovszkij* marsall kiadta a parancsot a támadásra.” (56)

És a 25. gárda lövész hadtest csapatai mögött 14 órakor megindultak *M. V. Volkov* altábornagy 9. gárda gépesített hadtestének harcokcsi és gépesített dandárai, a 30. lövész hadtest mögött pedig 13 órakor *M. I. Szavoljov* vezérőrnagy 5. gárda harcokcsi hadtestének T. 34-esekkel ellátott harcokcsi dandárai. (57) A 6. gárda harcokcsi-hadsereg hadtestei eredetileg a következő feladatokat kapták:

1. A 9. gárda gépesített hadtest a 34. páncéltörő tüzérdandárral, a 357. légvédelmi tüzérezreddel, a 70. műszaki zászlóaljjal — ha a

25. gárda lövészhadtest egységei elérik Nagykökényes-Verseg terepszakaszt — lépjen ütközetbe Heréd—Nagykökényes—Erdőtarcsa—Vanyarc—Nógrádsáp menetvonalon azzal a feladattal, hogy ... a támadás első napjának végére foglalja el Gagaguta—Nógrádsáp terepszakaszt. Ezután pedig legyen kész harctevékenység végrehajtására Nézsa—Alsópetény—Bánk—Nagyoroszi irányában.

2. Az 5. gárda harcközi hadtest a 67. műszaki zászlóaljjal — miután a 30. lövész hadtest gyalogsága eléri a Nagykeresztes—Verseg terepszakaszt — lépjen ütközetbe a következő menetvonalon: Tura—Verseg—Kálló—Acsa. Feladata, hogy ... a hadművelet első napjának végére foglalja el Acsa és Csővár körzetét. A továbbiakban legyen kész a támadás folytatására Csővár—Keszeg—Nőtincs—Tolmács irányokban. (58)

A harcközi csoportosítás tervezett csapásának fő iránya lényegében a 8. és 6. német hadsereg csatlakozását követte, ahol a „Dél” hadseregcsoportnak pillanatnyilag bevethető tartaléka nem volt. (59) Ennek ellenére a fasiszta csapatok — meglevő erőikkel — rendkívül heves ellenállást fejtettek ki, és megnehezítette a támadók helyzetét a mély, felázott talaj is. Mindez azonban csak lelassította a támadás ütemét, de feltartóztatni nem tudta azt. A gyalogság sorain átgördülő harcközi és rohamlövegek véglegesen eldöntötték a csata kimenetelét és megteremtették a harcászati siker kimélyítésének lehetőségét.

*

M. V. Volkov altábornagy 9. gárda gépesített hadtestének hadrendjében az első lépcsőt a 46. gárda harcközi dandár alkotta. (pk: *Mikho* g. alezredes). Mögötte támadtak a 18. és 31. gárda gépesített dandárok (pk-ok: *Ovcsarov* g. alezredes és *Szeleznyev* g. alezredes), míg a hadtest-tartalékok a 30. gárda gépesített dandár, a 35. gárda aknavető osztály (a katyusák), valamint a 70. műszaki zászlóalj képezte. A támadó csapatok jobbszárnyának biztosítását a 14. gárda motorkerékpáros zászlóalj látta el. (60)

A 46. gárda harcközi dandár parancsnoka 14 órakor kapta meg a parancsot a harcbevetésre. A parancsnok a dandár 1. gárda harckozászlóalja parancsnokhelyettesének — D. F. *Loza* gárfőhadnagy — vezetésével azonnal egy — a támadási irányban előre vetett — osztagot különített ki, azzal a feladattal, hogy semmisítse meg az ellenséget a lakott területeken, és így biztosítsa a dandár határozott előremozgását.

Nógrád megye 1944. évi határait elsőként az előrevetett osztag — *Abramov* gárfőhadnagy parancsnoksága alatt álló — harcközi százada lépte át, és előrenyomulva betört Herédre. Itt a község északnyugati részén lesben álló rohamlövegek és páncéltörő ágyúk tüzébe ütközött, és rövid időn belül hét harckozót és néhány sebesültet veszített. A harcba beavatkozott *Kucserov* gárfőhadnagy géppisztolyos százada, és tüzrelvi támogatást az előrevetett osztagot a harcközi mögött haladó többi alegység is, így az osztag az ellenséget

megsemmisítve tovább törhetett előre Nagykökényes irányába. (61)

Az igen kemény — a vártnál lényegesen erősebb — ellenállást tanúsító fasiszta csapatok Nagykökényes déli szélén ismét megállásra kényszerítették Abramov páncélosait. A dandár parancsnoka —, hogy az ellenség ellenállását megtörje és még a sötétség beállta előtt biztosítsa az előrevetett osztag előnyomulását észak felé — újabb harckocsizó egységeket küldött az osztag segítségére, és ezek rövid idő alatt megsemmisítették a Nagykökényestől délre levő ellenséges tűzfészeket.

A németek — annak tudatában, hogy az állandó esőzések következtében a felázott földeken a páncélosok nem mozoghatnak — a támadást délről, az országúton várták. *Jakuskin* gárdaszázados és *Scserbany* gárdafőhadnagy 1. és 2. gárda harckocsizászlóalja azonban Mikho gárdaalezredes parancsára nyugat felől megkerülte a községet és így a Nagykökényes előtti hídnál fedezékben levő ellenség hátába kerültek. A váratlan csapás meglepte a fasiszta csapatokat, akik védelmi állásaikat azonnal feladták, és a brigád harckocsijai szinte a visszavonuló ellenség sarkában nyomultak be Nagykökényesre, amit félórás kemény harc után sikerült felszabadítaniok. (62)

Az előrevetett osztag egységei a község északi szegélyén gyülekeztek, majd soraikat rendezve, löszert vételeztek és felkészültek a támadás folytatására. *Ionov* gárdahadnagy harckocsiszakasza Héhalom felé, *Iszajkin* gárdaalhadnagy páncélosai pedig Erdőtarcsa felé indultak az ellenség üldözésére. Ez utóbbiak Nagykökényestől északnyugatra 2 km-re az útkereszteződésnél — már Nógrád megye mai határán belül — szétverték a visszavonuló németek nem nagy ellenállást tanúsító, három ágyúból és gyalogsággal megrakott hat gépkocsiból álló menetoszlopát. (62)

Szabaddá vált az út Erdőtarcsa felé, és így — a rendelkezésre álló adatok alapján — *Iszajkin* gárdaalhadnagy harckocsi szakasza volt az első szovjet egység, melynek katonái — felszabadítóként — a mai Nógrád megye területére léptek. A felderítő szakasz a sötét éjszakában rendkívül óvatosan mozgott előre, ellenállással azonban nem találkozott. Éjjel 11 órakor *Iszajkin* harckocsizóinak előőrse elérte Erdőtarcsa déli szegélyét. A községben teljes csend volt. A lakosság a pincékben bújt meg, de tető alá húzódtak a viharos decemberi szél és az eső elől a támadásra nem számító német katonák is. Az utcán csak egy járőr sétált fel és alá. Az előrevetett osztag parancsnoka jelentette a helyzetet a dandárparancsnoknak, és engedélyt kért Erdőtarcsa meglepetésszerű éjszakai megrohamozására.

Mikho gárdaalezredes a tervhez hozzájárult, és parancsot adott, hogy a rohamozó egységek a falu északi szegélyének elérése után ne álljanak meg, hanem nyomuljanak tovább előre Vanyarc irányában. *Abramov* gárdahadnagy harckocsiszázada az úton menetalkatba fejlődve támadott, kétoldalt pedig *Kucserov* gárdafőhadnagy géppisztolyosai rohamoztak.

Az ellenséget teljesen váratlanul érte a támadás, és legtöbbjük hiányos öltözetben, egy szál fehérneműben iparkodott menteni életét. A szovjet csapatok kezére kerültek az ellenség felszereléssel megrakott gépkocsijai, lánc talpas vontatói, és a templomnál a fák alatt álló két használható rohamlővege is. A vártnál kisebb ellenállás láttán azonban a harckocsizók hibát követtek el, nem rongálták meg az ellenség által elhagyott rohamlővegeket, és így azok német kezelői — az éj leple alatt visszaszivároghva — tüzzel fogadták a dandár előre mozgó harckocsijait. Az ellenségnek ezt a maroknyi ellenálló csoportját hamar felszámolták, a hiba azonban egy szovjet harckocsi elvesztésébe és néhány sebesülésbe került. (63)

A rajtaütés tehát sikerrel járt és Erdőtarcsa 1944. december 5-én éjjelre felszabadult. A község felszabadítása során elesett szovjet harcosokat később a templom kertjében temették el. Emléküket kis kőoszlop őrzi, és a községi tanácsház falán elhelyezett márványtábla ezzel a felirattal:

„Ezt a községet szabadították fel Nógrád megyében elsőként, 1944. december 5—6-án a Vörös Hadsereg hős harcosai.” (64)

A 9. gárda gépesített hadtestének támadásával lényegében azonos időben megindultak M. I. *Szavoljov* vezérőrnagy 5. gárda harckocsi hadtest-tartalékot a 20. gárda harckocsidandár képezte, és a hadtest séggel megerősített 21. gárda harckocsidandár képezte (pk: I. L. *Tretyak* alezredes). Mögöttük kellett harcba lépnie a 22. gárda harckocsidandárnak G. T. *Pavlovskij* alezredes, és a 6. gárda gépesített lövészdandárnak D. M. *Oszadcsij* ezredes parancsnoksága alatt. A hadtest tartalékot a 20. gárda harckocsidandár képezte, és a hadtest balszárnyát az ellenség esetleges váratlan támadásai ellen a 80. gárda motorkerékpáros zászlóaljnak kellett biztosítania. (65)

A 21. gárda harckocsidandár egységei december 5-én 17 óra 30 perckor gördültek át a 30. lövészhadtest gyalogságának harcrendjén, és megkezdték támadásukat Verseg irányában. Az ellenség a községet erős páncéelhárító csomóponttá építette ki, ezért *Tretyak* alezredes dandárparancsnok úgy döntött, hogy Verseget kis erővel blokkirozza, a főerővel pedig megkerüli a községet. A kitűzött feladatnak megfelelően a 21. harckocsidandár alegységei Versegtől keletre átkeltek a Vanyarc patakon, és a községet megkerülve attól északnyugatra rátértek a köves útra és Kálló felé törtek előre.

Verseg ellen a támadást 19 órakor az időközben beérkező 22. gárda harckocsidandár és a 6. gárda gépkocsizó lövészdandár alegységei indították meg. Az ellenség szívós ellenállását a támadóknak csak mintegy nyolc órai harcban sikerült megtörni, és a községet december 6-án hajnali 3 órakor felszabadították. A németek megmaradt erői északi irányban vonultak vissza. (66)

Rendkívül heves harcok folytak december 5-én a Szücsi—Lőrinci közötti 4 km-es szakaszon is, ahol — a csapásmérő csoportosítás

jobbszárnyán — a háromnegyedórás heves tüzérségi előkészítés után 10 óra 15 perckor I. M. *Managarov* altábornagy 53. hadseregének négy hadosztálya indult rohamra. Bár a harcokcsi-támogatás nélkül végrehajtott támadás során a 49. és 24. lövészhadtest alegységei Szücsinél és Rózsaszentmártonnál több helyen beékelődtek az ellenség védelmébe, a szovjet csapatok a nap folyamán lényegesebb teret nem nyertek. (67) Ennek ellenére a támadás nagy segítséget nyújtott a balszárnyon támadó 7. gárda hadseregnek, mivel az egyidejű támadás lekötötte az ellenséget, és meggátolta az erők átcsoportosításának lehetőségét.

A Szücsi—Lőrinci—Hatvan—Kartal között december 5-én indított támadás első napi eseményeit együttesen értékelve megállapíthatjuk, hogy bár a támadó csapatok az eredetileg december 5-re kitűzött terepszakaszokat — az ellenség vártnál szívósabb ellenállása következtében — nem érték el, a támadás sikeres volt, mivel a csapatok kedvező helyzetbe kerültek, hogy megkezdhessék a siker kifejlesztését a védelem mélységébe.

A siker kifejlesztése, december 6

A 9. gárda gépesített hadtest harcosai a december 6-ra virradó éjszaka nem igen gondolhattak alvásra. A 46. gárda harcokcsidandár Erdőtarcsa felszabadítását követően az ellenség további visszaszívargásának megelőzése érdekében még az éj folyamán megkezdte a környék megtisztítását. A második lépcsőben előnyomuló 83. harcokcsiezred és a 18. gárda gépesített dandár a már felszabadított Nagykökényes irányában, ellenlökést végrehajtó német századdal bocsátkozott harcba és a támadó század felét megsemmisítette, a többit szétszórta, illetve fogságba ejtette. Az ellenség négy rohamlővegéből kettőt kilőttek, kettőt pedig sértetlenül zsákmányul ejtettek.

A terep megtisztítása és az oldalak biztosítása után *Mikho* gárdaalezredes 46. harcokcsidandára azonnal támadásba lendült. Hajnali 3 órakor a harcokcsizók elérték Nagyuzsapuszta előterét. A terep itt az állandó esőzések következtében — szinte mocsárrá változott és *Jelizarov* gárdaszázados alegységének és a műszakiaknak kemény két órai munkával sikerült csak ezen az egy km-es szakaszon az áthaladást biztosítani. A munkát a harcokcsideszant géppisztolyosai a Nagyuzsapusztától északra levő magaslat elfoglalásával biztosították, és így a harcokcsizók 5 órakor végre kiérték a Vanyarc felé vezető köves útra. (68)

A két órás idővesztés kedvezett az ellenségnek, mivel az lehetővé tette, hogy elszakadjanak az üldözőktől, és Vanyarc község előtt számukra kedvező terepen hevenyészett védelmi rendszert építsenek ki. A támadók azonban nem hagytak időt a védelmi munkák befejezésére, és a kövesútra térés után 20 perccel *Jelizarov* páncélosai már Vanyarctól alig egy km-re voltak és felkészültek a község menetből való elfoglalására.

Az élen — a páncélosokon ülő géppisztolyosokkal — *Szamszonov* gárdahadnagy harcokciszakasza haladt, és — a baloldaltól az erdőből páncéltörő ágyúk tüzével, rohamlövegekkel és gyalogsági egységekkel ellenálló német csapatok szétverése után — a visszavonuló ellenséget üldözve betört Vanyarc déli részére. A németek — a szomszédos harcokcsi hadtest támadása előtt Kálló irányából visszavonuló oszlop katonáit is bevonva a védelembe — nagy erővel védtek Vanyarcot, és lényeges túlerőben voltak *Szamszonov* csapataival szemben, és ezért a szakasz a házak között rejtve védelembe vonult és jelentette az ellenség erejét és tűzrendszerének elhelyezését parancsnokának. (69)

A terep az ellenségnek kedvezett, mivel a község délnyugati szélén lévő szakadék rendkívül összeszűkítette a támadás arcvonalát és így a harcokcsizóknak közvetlenül a házak mellett kellett elhaladnia, ahonnan a jól álcázott németek hatásosan védekezhettek. A község nyugati részét a németek rakétákkal világították meg, hogy megakadályozzák a támadók északi irányba való áttörését.

Jelizarov gárdaszázados a parancsnokokkal pontosította a harcokcsik és gyalogság együttműködésének módját, majd a parancsnoki harcokcsiból vörös rakéta röppent az égre, és a levegő ágyúk tüzétől lett hangos. A harcokcsik géppuskarúze utat nyitott a géppisztolyos egységeknek, akik e fedezet alatt támadva egymás után semmisítették meg az ellenséges lövegek kezelőit és páncéloklőseit, és foglalták el a kijelölt objektumokat.

A védelem magja a templomnál és a környező házaknál volt, ahova *Moszunov* gárdahadnagy szakasza tört előre. A szakaszparancsnok harcokcsija aknára futott és megállt, *Moszunov* azonban ennek ellenére tovább irányította a szakasz támadását, és tovább tüzelt saját harcokcsijából is, és mire pirkadni kezdett a falu központja már szilárdan a szovjet csapatok kezén volt. Az ellenség a falu nyugati részén azonban továbbra is szívósan védekezett: páncéltörő lövegeivel és beásott harcokcsijainak tüzével érzékeny veszteséget okozott a támadóknak. Időközben beérkeztek a Nagyuzsapuszta körzetében lemaradt 2. gárda harcokcsizászlóalj alegységei, és ez el is döntötte a harcot. Mire a nap felkelt, Vanyarc szabad volt. (70)

Erdőtarcsától Vanyarcig a szovjet csapatok megsemmisítettek 12 löveget, 18 lőszerrel megrakott tehergépkocsit és több egyéb katonai járművet.

A Vanyarc előtti cserjésben a hadizsákmány 2 használható tüzérűteg és 3 harcokcsi, Vanyarc körzetében pedig 3 rohamlöveg, 6 löveg, 2 harcokcsi és 20 gépkocsi volt. A támadók az ellenség mintegy 180 katonáját és tisztjét ejtették foglyul, a nagy tűzerejű ellenség felett aratott siker tehát igen jelentős volt.

A győzelem tovább erősítette a támadók harcikedvét, és a harcokcsizók és gépesített lövészek azonnal tovább indultak Bercel felé, ahol az ellenség utolsó megerősített védelmi vonala a községet kö-

rülveő magaslatokon húzódtott. Az utakat jelentős aknamezőkkel zárták le, a hidakat felrobbantották, és a támadás várható irányában — az út kétoldalán levő erdővel borított magaslatokon — jelentős tüzérségi erőt és rohamlöveget vontak össze.

A 46. gárda harcokcsidandár — bár *Beleckij* mérnökőrnagy 31. gárda műszaki zászlóaljának utászai az aknák felszedésével, illetve megsemmisítésével és szükséghidak építésével minden segítséget megadtak — csak lassan haladt előre, és csak 6-án estére sikerült Bercel előterét elérni. A védelemnek kedvező terep megnehezítette a harcokcsik manőverezését, le kellett mondani arról, hogy a falut a harcokcsizók és a velük együtt, vagy közvetlenül mögöttük támadó gyalogság menetből foglalja el. Új taktikát kellett alkalmazni.

A Bercelért folyó harc első lépcsőjében *Doronkin* gárdahadnagy harcokcsi-deszant százada támadott, és rohamát a második lépcsőben haladó 2. gárda harcokcsi zászlóalj tüzelt támogatta. Ebben a harcrendben a géppisztolyosok tüze megakadályozta, hogy a németek páncéltörő fegyvereiket eredményesen használhassák a harcokcsik ellen, és ennek köszönhető, hogy a községben az ellenséget viszonylag gyorsan sikerült megsemmisíteni, és 6-án estére már Bercel is szabad volt. Megkezdődhetett az ellenség harcászati védelmének áttörése. (71)

*

A 9. gárda gépesített hadtest gyors előnyomulásához nagy biztonságot nyújtott, hogy a hadtestparancsnok állandó rádió összeköttetést tartott az ugyancsak előnyomulóban levő 5. gárda harcokcsi hadtest parancsnokával és *Pljjev* tábornokkal, és így tudomása volt arról, hogy hadtestének szárnyai biztosítva vannak. Erre a közvetlen összeköttetésre azért is szükség volt, mivel részben a kedvezőtlen, elaknásított terep, részben pedig a szétvert ellenség üldözésének szükségessége a dandárokat nem egyszer arra kényszerítette, hogy a szomszédos hadtest támadási sávján keresztülvonulva támadjanak tovább.

Szavoljov vezérőrnagy 5. gárda harcokcsihadtestének 21. gárda harcokcsidandára még 5-én éjszaka Verseg megkerülése és blokkírozása után Kálló felé vonult előre, és 6-án hajnalban merész csapással betört a községbe, és egyrészét sikerült is elfoglaltatnia az ellenségtől. Ereje azonban kevésnek bizonyult a község felszabadításához. Közben azonban *Pavlovskij* alezredes 22. gárda harcokcsidandára és *Oszadcsij* ezredes 6. gárda gépesített lövész dandára 6-án hajnali 3 órára megtörték a Verseget hevesen védő német csapatok ellenállását, és felszabadították a helységet, majd a Kállón harcoló 21. dandár segítségére sietve és azzal együttműködve harc képtelenné tették a Kálló északi részében védekező ellenség maradványait, és felszabadították Kálló községet. A harcok során megsemmisítettek 4 rohamlöveget, és zsákmányoltak 4 nehéz löveget és egy nagy — felszereléssel megrakott — hadtápvonatot. A megvert ellenség észak felé, Vanyarc irányában vonult vissza, amit viszont ebben az időben

már *Mikho* gárda alezredes 46. gárda harcokcsi dandárának alegységei támadtak. (72)

A Kállót felszabadító 5. gárda harcokcsi hadtest további feladata az volt, hogy a községen keresztül forduljon nyugatnak Erdőkürt-Acsa—Csővár irányába. A harcokcsizók meg is kísérelték, hogy az Ecskendi erdő északi nyúlványán áttörjenek a Galgavölgy felé, ez azonban nem sikerült. A hegyes-völgyes, erdőkkel borított terep Erdőkürt és Acsa között kedvező volt a németek számára a védelem megszervezésére. Így az Erdőkürtöt felszabadító harcokcsizók kénytelenek voltak visszafordulni a Kálló—vanyarci műútra, hogy az Ecskendi-erdőt északról megkerülve juthassanak el eredeti céljukhoz, Csővárhoz. (73)

A *Volkov* altábornagy csapatai által már felszabadított Vanyarcot a 21. és 22. gárda harcokcsidandár alegységei 6-án 12 óra 30 perckor érték el. Időközben az 5. gárda harcokcsihadtest parancsnoksága arra az elhatározásra jutott, hogy a támadás továbbfejlesztése és meggyorsítása érdekében a hadtest első lépcsőjébe a 21. helyett a 22. gárda harcokcsidandár csapatai kerüljenek. *Lavrinyenko* vezérőrnagy hadtestparancsnok-helyettes parancsát *Pavlovskij* alezredes Vanyarcon kapta meg, és ezt követően a dandárparancsnok 12 óra 40 perckor előrevetett osztagot küldött ki Galgaguta-Nógrádsáp irányába, főerőivel pedig Csővár irányába fordult, és a községet — a 6. gárda gépesített lövészdandárral együttműködve — félórás harc után 15 óra 30 perckor felszabadította. (74)

A főcsoportosítás jobbszárnyán *Managarov* altábornagy 53. hadserege hadosztályainak december 6-án sem sikerült áttörnie a németek Szücsi—Lőrinci közötti reteszállásait, és így *Plijev* altábornagy lovas-gépesített csoportja gépesített dandárjai és lovas hadosztályai a 7. gárdahadsereg áttörési sávjának jobbszárnyán csatlakozott a csapásmérő főcsoportosításhoz. *Plijev* páncélos és kozák alegységei 6-án reggel a 46. gárda harcokcsidandár jobbszárnyát biztosító 14. gárda motorkerékpáros zászlóalj útvonálán (Nagykökényes—Héhalom—Egyházasdengeleg) vonultak előre. Az ellenség — *Kravcsenko* páncélosainak a közeli, megerősített községekre mért csapásának hatására — e községekből visszavonult. *Plijev* altábornagy december 6-án délután már a felszabadított Szirákra helyezhette át harcálláspontját, hogy onnan irányíthassa csapatainak további támadását, melynek célja Balassagyarmat felszabadítása volt.

A csoport harcbalépése kedvezően hatott az 53. hadsereg tevékenységére is a 24. hadtest csapatai ugyanis december 6-án — a németek sorozatos ellenlökéseivel szemben — felszabadították Lőrincit. (75)

A védelem mélységében, december 7-9

A szovjet csapatok december 5—6-i sikereit látva, a német hadvezetés előtt mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet hadvezetés célja a 8. és 6. német hadsereg erőinek szétválasztása, az erőkkel

való manőverezés megghiúsítása, Budapest északról való bekerítése. A hadműveleti térképeken kirajzolódó vörös nyilak hegyei mind határozottabban Balassagyarmat, Ipolyság, Vác irányába mutattak. A 357. és 2. gyalogos hadosztályok részekre szabdalt alegységei és a 18. SS páncélos hadosztály erői — visszavonulásukat harcokocsikkal és tüzérséggel megerősített utóvédekkel biztosítva — északnyugat felé húzódtak vissza. (76)

A Fretter-Pico csoport képtelen volt az előretörést megállítani és a védelmet helyreállítani. „A helyzet mind nehezebbé válik” jegyzi meg az „Elárult csaták” című könyvében Hans Friessner vezérezredes. A német „Dél” hadseregcsoport sietve előrevonta tartalékait, és kérte a főparancsnokságot, hogy az Ipoly völgyének biztosítására „legalább átmenetileg” vezényeljenek erőket Szlovákiából Zvolenen (Zólyomon) keresztül. A veszélyeztetett erők támogatására az ipolysági szűkületbe irányították a 2. magyar páncélos hadosztályt, a „Feldherrnhalle” hadosztályt pedig Vác térségébe dobták át. Egerbaktáról Balassagyarmatra indították a 24. páncélos hadosztályt és Ipolybalog-Ipolyhidvég térségébe csoportosították át a Friessner vezérezredes által csak „fegyencek, kommunisták és kalandorok eszeveszett bandája”-ként emlegetett Dirlewanger különleges SS dandár egységeit is. (77)

Mindez azonban már nem segített a németek helyzetén. A szovjet páncélosok Galgagutánál már 6-án este elérték a Galga patak keleti partját. Az ellenség az utak mentén létesített támpontokon keményen védekezett: az utakra aknazáratokat telepített, a hidakat felrobantotta és minden lehetséges módon lassítani igyekezett a szovjet gyorsan mozgó magasabbegységek előnyomulását, de nem sikerült elhárítania *Kravcsenko* 6. gárda harcközi hadserege hadtesteinek összehangolt csapásait. (78)

A 46. gárda harcközi danár parancsnoka, Mikho gárda alezredes Bercel elfoglalása után a főerők élére rendelte a tartalékból az 1. és 3. harcközi zászlóaljat, és e friss erők határozott csapásokkal még az éjszaka folyamán menetből elfoglalták Galgagutát, Nógrádsápot és Nézsát. (79) Ugyanakkor a 22. harcközi dandár Csővárról kiindulva csatlakozott a 9. gárda gépesített hadtest Nézsá irányából támadó 18. és 31. gárda gépesített dandáraihoz és azokkal szorosan együttműködve gyors előretöréssel menetből elfoglalták Keszteget, Ósagárdot, Nőtincset, majd hajnali 4 órakor Tolmácsot. Ezt követően *Ovcсарov* 18. gárda gépesített dandára egy előrevetett osztaggal elfoglalta Diósjenőt és Nógrádot, átvágva ezzel a Budapest—balassagyarmati vasútvonalat. A parancsnok harcbiztosító járőrt küldött ki Jásztelekre. A 22. gárda gépesített dandár mögött támadó 21. dandár élelgegye — a 2. gárda harcközi zászlóalj — Nőtincsből kiindulva az elágazásnál 3 páncélelhárító löveg és egy századnyi gyalogság ellenállásába ütközött. A zászlóalj az ellenséges csapatát rövid harc után felszámolta és menetből elfoglalta Szendehelyt és Katalin pusztát. A hadtest 6. gárda gépesített lövészdandár 7-én 10 óra 30 perckor Csővár délnyugati részénél összpontosította erőit, majd a dandár — a lőszerutánpótlás beérkezése után — 16 órakor bevonult

— az akkor Nógrád megyéhez tartozó — Pencre, és a Rád község felé vezető utat egy zászlóaljnyi erővel lezárva védelembe vonult. (80)

A 9. gárda gépesített hadtest harmadik dandára, a 46. gárda harc-kosci dandár — miután Bercelen átadták helyüket a Plijev csoportnak — ugyancsak a már felszabadított Nézsára csoportosult át, majd erőit északnyugatnak fordítva menetből elfoglalta Alsópétényt. Ezt követően az alegységek — gyalogság és műszakiak — harc-kocsikon észak felé törtek előre és 7-én 18 órakor a dandár felderítői elérték Bánk községet. Az ellenség itt mintegy zászlóaljnyi gyalogos erővel rendezkedett be védelemre, és védelmét 3—4 harc-kocsival és egy tüzerüteggel is megerősítette. A terep kedvezett az ellenségnek, mivel a község déli részéig nyúló patak, a vasút, valamint az előtérben levő magaslatok megkönnyítették a németeknek a védelmi harc megvívását.

Doronkin gárdaörnagyszászlóaljának géppisztolyos lövészei a Vágáshegyi erdő oltalma alatt rejtve megközelítették a vasútállomást. A rohamot a község déli szélén levő erdőből indították, és az sikerrel is járt: a vasútállomás hamarosan a szovjet katonák kezére került. A harc-kocsizók ezalatt délnyugatról megkerülték a védelem támpontjait —, bár nehézségek közepette — átkeltek a patakon és a tó nyugati partján egészen a templomig törtek előre. A dandárparancsnok rakéta je'ére — a 2. gárda harc-kocsizászlóalj ágyúi tüze'nek fedezete alatt — rohamra indultak *Doronkin* géppisztolyosai is, és 7-én 19 órára Bánk községet sikerült teljesen megtisztítani a fasiszta csapatoktól. (81)

Szinte ezzel egyidőben a hadtest 31. gárda gépesített dandára elfoglalta Rétságot, (ahol a németek egyik harc-kocsizó kiképző iskolája volt), és ott 14 használható harc-kocsit és rohamlöveget zsákmányolt.

A rendkívül gyors előrenyomulás azonban veszélyt is rejtett magában. A hadtáp egységek a tartalékok előremozgása során az utakon keletkezett nagy „dugók” miatt lemaradtak, és a 46. gárda harc-kocsidandár további előnyomulását nagyban veszélyeztette az üzemanyaghiány. A támadást ennek ellenére folytatni kellett, és az nem remélt sikerrel járt.

A dandárparancsnok 21 óra 30 perckor — *Loza* gárda főhadnagy parancsnoksága alatt — egy harc-kocsiszázadból és két géppisztolyos szakaszból álló előrevetett osztagot indított útra Nagyorosi térségébe, azzal a feladattal, hogy vágják át az ipolyság—balassagyarmati vasútvonalat. Az előrevetett osztag lényegében ellenállás nélkül határozott menettel közeledett Borsosberény felé. A községtől 2,5 km-re azonban a felderítők ellenséges gépkocsikat és gyalogságot jeleztek. Az osztag — menetalakzatban maradva — tüzellel és lánc-talppal tört az ellenségre. A németeket a váratlan éjszakai roham teljesen elképesztette és fegyvereiket és felszereléseiket eldobálva az erdőbe menekültek. A harc-kocsik a szétszórt fegyverzetet a sárba taposva tovább haladtak, és az osztag menetből elfoglalta Borsos-

berényt, majd — üzemanyagot keresve — megállás nélkül a vasútállomásig tört előre.

És a bátrakat segíti a szerencse. Az öröm határtalan volt, amikor az állomáson az osztag 400 hordó Diesel olajat talált. Ez nagy kincs volt, mivel lehetővé tette, hogy a szétvert és demoralizált — komolyabb ellenállásra képtelen — ellenséget tovább lehetett üldözni. A drága zsákmány őrzésére két harckocsi és tíz katona maradt hátra, a többiek pedig — a harckocsikra tett teli hordókkal — azonnal a Nagyoroszi előtt álló felderítők után indultak. Az előrevetett osztag 23 órakor érte el Nagyoroszi déli szélét. A harckocsik teljes üzemanyag feltöltésére nem volt idő, így csupán néhány vödör olajat töltöttek a tartályokba és az osztag a gyalogságot támogatva benyomult a községbe és rövid időn belül ki is verték a németeket Nagyorosziból. (82)

A 6. gárda harckocsihadsereg két hadteste a támadás harmadik napján rendkívüli sikereket ért el. A gépesített és harckocsizó dandárok az ellenség védelmének egész harcászati mélységét áttörve, a nehéz erdős-hegyes terepen, kedvezőtlen időjárásban, kemény harcok árán mintegy 70—100 km-t tettek meg és kijutottak a hadműveleti mélységbe. Bár a saját veszteségek is érzékenyek voltak, az ellenség halottakban, foglyokban és haditechnikában elszenvedett vesztesége lényegesen súlyosabb volt. A zsákmányul ejtett gépkocsik, lövegek, harckocsik és egyéb hadfelszerelés számbavétele napokat vett igénybe.

A gyors előrenyomulás miatt azonban a hadtáp nem tudta követni a bázistól mind távolabbra kerülő harckocsi dandárokat, és gépesített lövész hadosztályokat, akadozott a lőszerutánpótlás és az üzemanyagellátás. Rendkívül veszélyes volt az is, hogy míg a 6. gárda harckocsihadsereg két dandára már mélyen az ellenség hátában, a hadműveleti terület mélységében harcolt, az oldalai nem voltak kellően biztosítva, *Plijev* altábornagy magasabb egységei ugyanis december 7-én még nem tudták átvenni a *Kravcsenko* páncélosai által diktált ütemet.

A lovas-gépesített csoport 4. gárda gépesített hadtestének 14. dandára 7-én a Bér patak kopár völgyében nyomult előre, a hegyek tövében levő községnél azonban ellenállásba ütköztek, és így a megerősített Bér községet kemény harcban csak délután 3 órakor sikerült elfoglalni. A további előnyomulásnak a községet körülvevő erdős hegyek útját állták. A dandár alegységei a felázott földutakon északnyugatnak, Becske irányába nyomultak előre. Ugyanebbe az irányba támadott délről — Bercelről — a hadtest 15. gárda gépesített-, és a 36. gárda harckocsidandára is. Az ellenség harckocsikkal, rohamlövegekkel és tüzérséggel is védte a községet, amit azonban — érzékeny veszteséget szenvedve — kénytelen volt feladni és a környező erdőkbe visszavonulni. (83)

A hadtest egységei az éjszaka folyamán az ellenség üldözését nem folytatták, csupán biztosító osztagokat küldtek ki Magyarnándor

Terény, Cserhátaláp irányába, a községekbe azonban aznap már nem mentek be. (84)

Kravcsenko vezérezredes a 6. gárda harcokcsi hadsereg parancsnoka a 9. gárda gépesített hadtest rendkívüli gyors sikereit értékelve világosan látta, hogy a támadás további erőltetése — a szárnyak biztosítása, a hadtáp előrevonása, és a harcoló csapatok lőszer és üzemanyag ellátmányának feltöltése nélkül — kalandorság volna. Ezért a hadtest feladataként az elért pozíció megerősítését, és a szárnyak biztosítása érdekében csupán helyi jelentőségű feladatok végrehajtását tűzte ki célul, 8- és 9-ére.

Ennek során a 14. motorkerékpáros zászlóalj 8-án 9 óra 40 perckor harcban elfoglalta Nógrádkövesdet, melyet az ellenség egy szakasszal és két harcokcsival védett. A 46. gárda harcokcsi dandár Bánkon — a harcokcsik üzemanyaggal való feltöltése és a lőszerellátmány kiegészítése után eredményesen védte állásait. A németek a nap folyamán a 8. gyal. és 18. pc. gránátos hadosztály részeivel északkeletről több ízben is támadták a szovjet állásokat. Délután 13 óra 30 perckor pl. az ellenség 4 rohamlóveg támogatásával egy zászlóaljnyi erő támadta a 46. gárda harcoksidandár Bánkon levő egységeit, a támadás azonban ismét kudarcba fulladt. A gyalogság harcrendjében álló páncélelhárító lövegek az egyik rohamlöveget kilőtték, a többi elmenekült, és az erdőbe húzódtak vissza a támadó gyalogság szétvert egységei is.

Az ellenség újabb támadással nem kísérletezett, légiereje ugyanakkor szakadatlan felderítést végzett a hadtest körzetében, és több ízben bombázta az utánpótlási vonalakat, és a felzárkózó alegységeket. A sötétség beálltával — bár az előremozgás célja csupán a pozíciók megjavítása volt — ismét a szovjet csapatok vették át a kezdeményező szerepet.

A korábban tartalékban levő 30. gárda gépesített dandár 8-án érkezett meg Galgagutáról Rétság körzetébe, és másnap, 9-én délután — a hadtest jobbszárnyának biztosítása érdekében — a kapott parancs értelmében már harcba lépett, elfoglalta Tereskét, majd kiverte a németeket Érsekvadkertről is.

Támadásba lendült *Szeleznyev* gárdaezredes 31. gárda gépesített dandára is. Itt a cél Drégelypalánk felszabadítása, az Ipoly elérése volt. A hadtestfelderítők a községből harcokcsik és gyalogsági erők összevonását jelentették, ezért a parancsnok a község éjszakai rohammal való elfoglalása mellett döntött. A fő csapás végrehajtása *Bjelov* gárdaezredes 85. gárda harcokcsiezredére hárult, az 1. és 2. gépkocsizó lövész zászlóalj ugyanakkor keletről, Patak irányából igyekezett bekeríteni az ellenséget.

A támadás teljes sikerrel járt. A község alá leoltott lámpákkal érkező páncélosok váratlanul igen erős tűzcsapást mértek a községre, mire azonban a megzavarodott ellenség a harcokcsijaihoz és

lővegeihez ért, a Patak irányából érkező lövész egységek tüzéppora fogadta őket, és a németek fegyvereiket és harci technikájukat elhagyva megfutamodtak. A zsákmány itt is nagy volt, köztük pl. 8 teljesen használható, harckész állapotban levő harckocsi, amiből négyet a szovjet harckocsizó'k azonnal kezelésbe is vettek, és saját ágyúikkal lőtték a menekülő ellenséget.

Drégelypalánk elfoglalásával a 9. gárda gépesített hadtest — pozícióját lényegesen megjavítva — kijutott az Ipolyhoz, a magyar—csehszlovák határra. (85)

Lényegesen hevesebb — és döntő jelentőségű — harcok folytak azonban december 8-án és 9-én a 9. gárda gépesített hadtest két szárnyán. A balszárnyon az 5. gárda harckocsihadtest 20. dandára Penc körzetéből Rád irányában támadott, a 21. dandár 2. gárda harckocsiászlóalja Szendehely—Katalinpuszta vonalában a Duna felé szorítva az ellenséget átvágta a Váctól északnyugat felé haladó műutat és a 21. és 22. dandárok főerői már 7-én este megkezdték előkészületeiket a Vác elleni támadásra. (86)

A német „Dél” hadseregcsoport parancsnokságát aggasztotta a Csővár—Penc—Vác körzetében kialakult helyzet, mivel a 357. gyaloghadosztályt és a 18. SS páncélgránátos hadosztályt a bekerítés veszélye fenyegette Vác elvesztésével. A védelem megerősítése érdekében ezért még 7-én Vác térségébe dobták át a „Feldherrnhalle” hadosztályt, hogy az a 13. páncélosadosztály részeivel — egy keleti irányú csapással — megállítsa a szovjet előretörést. A csapás azonban hamar elakadt a Galga völgyében, és a németek megkezdték a visszavonulást a pesti hídfőbe. Vácnál — némi megerősítéssel — a 2. magyar páncélos hadosztály maradt védelemben, a 357. gyaloghadosztályt a Szentendrei-sziget védelmére vonták vissza, a 18. SS páncélgránátos hadosztály maradványa pedig a Börzsönybe vonult vissza. (87)

A szovjet csapatok előnyomulását már nem lehetett feltartóztatni. A gyorscsapatok sikereit tovább fejlesztve *Sumilov* vezérezredes 7. gárdahadsereg összefegyvernemi magasabbegységei négy nap alatt mintegy 55 km-t törtek előre, és Kismarosnál elérték a Dunát, a hadsereg 30. lövészhadteste az 5. gárda harckocsihadtesttel együttműködve kiverte az ellenséget Vácról, majd Vác délkeleti körzetéből déli irányban támadva északról és északkeletről áttörték Budapest külső védőövének első és második állását. (88)

Rendkívül eredményes harcokat vívott december 8—9-én *Plijev* altábornagy lovas gépesített csoportja is. A 6. gárda harckocsihadsereg 9. hadteste csapásainak hatására az ellenség megmaradt csapatait Balassagyarmat védelmére vonta vissza, és így a lovashadosztályok kozák felderítői általában szabad utat jelezhettek. *Zsdanov* altábornagy 4. gárda gépesített hadtestének dandárai és *Szokolov* altábornagy 6. gárda lovashadtestének hadosztályai így 8-án — szinte ellenállás nélkül, sok községben megszálló erőt sem hagyva — vonultak keresztül Szanda, Terény, Cserháthaláp, Cserhátsurány, Magyarnándor, Debercsény, Mohora és Csesztve községeken. A néme-

tek csak Balassagyarmat előterében Szügnél kísérelték meg — siketelenül — az ellenállást, *Zsukov* ezredes 36. gárda harckocsidandárának páncélosai ugyanis 8-án 21 órakor menetből elfoglalták Szügy községet. A dandár azonnal tovább támadott és 22 órakor már Balassagyarmat déli részének előterében harcolt és kétszer is megkísérelte a város menetből való elfoglalását, ez azonban akkor éjszaka még nem sikerült. (89)

A németek visszavonuló egységeikkel, a 24. páncélos hadosztály ezidőre beérkezett részeivel (20 harckocsival, közöttük „Királytigris”-ekkel), magyar légvédelmi ütegekkel és pótalakulatokkal jelentősen megerősítették a város védelmét. A felderítők jelentései alapján az ellenség a várost délről aknamezőkkel zárta le.

A döntés másnapra maradt. *Csanpalov* ezredes 312. éjjeli bombázó-repülő hadosztályának gépei támadásaikkal egész éjjel zavarták az ellenséget. *Plijev* tábornok ezalatt előrevonta *Nyikitin* ezredes 14. és *Andrianov* alezredes 15. gárda gépesített dandárát, *Pavlov* vezérőrnagy 8. és *Belouszov* vezérőrnagy 13. gárda lovas hadosztályát, valamint a lovas-gépesített csoport tüzérségét is. (90)

A támadást az előrevont egységek 9-én hajnali 5 órakor — a tüzéség rövid, de hatásos tűzcsapása után — indították meg. Az ellenség a védelem teljes szélességében heves ellenállást tanúsított. A város felszabadítását azonban megakadályozni nem tudták, és Balassagyarmat este 6 órakor már szilárdan a szovjet csapatok kezén volt. A németek jelentős veszteségeket szenvedve (megsemmisült 11 harckocsijuk, 2 rohamlövegük, 11 aknavetőjük és 3 lőszerraktáruk) az Ipolyon túlra vonultak vissza, és miután felrobbantották maguk mögött az Ipoly hidját, a folyó jobbpartján levő magaslatokon ásták be magukat. (91)

A *Plijev* csoport, amikor a Szanda-hegy lábánál északra fordult és a műúton haladva Balassagyarmat felé tört előre, gyors előrenyomulása közben az úttól jobbra eső vidéket nem érintette, illetve az ottani községeken csupán oldalbiztosító és felderítő járőrei vonultak keresztül. Ezek tényleges felszabadítása a csoport mögött az áttörésbe benyomuló 53. hadsereg lövész csapataira várt. Lőrinci december 6-i elvesztése után a németek fokozatosan feladták a Szücsi—Lőrinci közötti állásaikat, és harcolva hátrábbi vonalakba vonultak vissza.

Az 53. hadsereg *Tyerentyev* vezérőrnagy vezette 49. lövészhadtestének hadosztályai az ellenség nyomában haladva — és a 76. német gyalogos hadosztály tüzéséggel és harckocsikkal támogatott ellenlékéseit kivéve — még 8-án felszabadították Zagyvaszántó, Palotás, Szarvasgede, Kisbágyon, Apc és Jobbágyi községeket, majd 9-én a Szurdokpüspöki—Csécse—Buják előterében megkapaszkodó ellenséget támadták. *Kruze* vezérőrnagy 24. gárda lövészhadtestének csapatai ugyanekkor (9-én), kihasználva a *Plijev*-csoport sikereit, északnyugati irányban haladva felszabadították Szandát, Terényt és Cserháthaláp községeket, és elérték a Herencsény—Cserhátsurány terepszakaszt. (92)

A haza köszönete

A Nógrád megyében 1944. december 5—9 között lezajlott harcokkal párhuzamosan, azokkal egyidejűleg, és összehangolva rendkívül sikeres harcokat vívtak a szovjet csapatok Ercsinél — ahol váratlanul átkeltek a Dunán-, és a Dunántúlon a Margitvonalnál. A náci propaganda anyagot már nyilas cinkosaik sem hitték, és mind gyakrabban forgatták rádiójuk — de a katonai vevőkészülékek — kereső gombját Moszkva hullámhosszára. Még a Szálasi kormánynak is működött „rádió figyelő”-szolgálat, ami 1944. december 11-én hétfőn (két napos késéssel) az alábbi jelentést állította össze: (93)

„A magyarországi hadszíntéren a harcok súlypontja ismét Budapest térségébe helyeződött át. Sztálin tábornagy szombaton este (azaz 9-én) napiparancsban közölte, hogy Budapesttől északkeletre Malinovszkij csapatai áttörték az ellenség szilárdan megépített védelmi vonalát, és elérték a Dunát. Ezzel egyidejűleg Budapesttől délre szovjet csapatok átkeltek a Duna nyugati partjára és egyesültek Tolbuhin tábornagy délről északi irányban előnyomuló csapataival. E hadműveletek során — mondja a szombati hadijelentés — Balassagyarmat, Vác, Nógrád, Aszód és Ercsi, valamint százötvennél több helység a Szovjet kezére került . . .”

A rádió figyelőszolgálat jelentése pontos volt, a szovjet haderők legfőbb parancsnoka ugyanis 1944. december 9-én az alábbi napiparancsot intézte a 2. Ukrán Hadseregcsoport parancsnokához és vezérkari főnökéhez: (94)

A 2. Ukrán Hadseregcsoport csapatai Budapesttől északkeletre áttörték az ellenség erősen kiépített és megerősített védelmi vonalát, és az áttörési terepet 120 km-re kiszélesítve 60 km mélyen behatoltak az ellenség védelmi berendezésébe, átkelve Budapesttől északra a Dunán. Ezzel egyidőben az arcvonal csapatai Budapesttől délre is átkeltek a Dunán, áttörték a folyó nyugati partján levő ellenséges erődvonalat, és a Velencei-tónál egyesültek azokkal a csapatainkkal, melyek a Duna mentén, annak nyugati partján északi irányban támadnak.

A támadó hadműveletek során a Hadseregcsoport csapatai az ellenség számos fontos védelmi támpontját foglalták el, úgymint BALASSAGYARMAT, NÓGRÁD, VÁC, ASZÓD és Ercsi VÁROSOKAT, és ezeken kívül még 150 más helységet.

Az elért sikerek emlékére azok az egységek és csapattestek, melyek leginkább kiváltak az ellenség védelmi vonalainak áttörésénél és a dunai átkelésnél, kitüntetésre terjesztendők elő.

Ma december 9-én, este 20 órakor hazánk fővárosa, Moszkva a haza nevében 224 ágyúból leadott 20 üdvlövessel üdvözli a 2. Ukrán Hadseregcsoport diadalmas csapatait, az ellenség védelmi vonalának áttörőit és a dunai átkelőket.

A kiváló haditettekért köszönetemet fejezem ki az Önök által vezetett hadseregeknek, melyek az ellenség védelmi vonalai áttörésének és a Duna átkelésének harcaiban kitűntek.

Örök dicsőség hőseinknek, kik a haza szabadságáért és függetlenségéért vívott harcokban életüket áldozták.

Halál a német hódítókra!

Moszkva, 1944. december 9.

Sztálin

legfelsőbb főparancsnok

a Szovjetunió marsallja

Malinovszkij marsall csapatait december folyamán — egy hét leforgása alatt — immár másodízben érte tehát az a megtiszteltetés, hogy Moszkva — a haza nevében — 224 ágyú 20 ösztüzével köszöntötte a győzteseket. A frontparancsnok a napiparancsot még aznap ismertette hadsereg- és hadtest parancsnokai előtt, akik érthető örömmel vitték a jó hírt csapataikhoz. A magasabbegység parancsnokai, valamint az alegységek tisztjei és harcosai kitörő lelkesedéssel fogadták a haza köszönetét.

A hadosztály parancsnokok már eddig is iparkodtak a harcosok helytállását a saját hatáskörükben adományozható medáliákkal, vétségi érmekkel elismerni. Most azonban — a parancs értelmében — sor kerülhetett a csak a hadsereg parancsnokok által adható érdemrendek és más magasabb fokozatú kitüntetésre is, és így a hadosztály parancsnokok korábbi javaslatai alapján — egymás után terjesztették be a kitüntetendők névsorát a hadsereg, illetve a frontparancsnok törzséhez.

Az elbírálás is meggyorsult és még a Nógrád megyei harcok alatt igen sokan kapták meg a Bátorság Érdemérem, a Dicsőség Érdemrend különböző fokozatait, vagy a Vörös Csillag Érdemrend kitüntetését.

WÓGRÁD RÉGYE FELSZÁRADÍTÁSÁNAK
ELSŐ FÁZISA

Balassagyarmat

Szécsény

Kiskunfélegyháza

Kiskunmács

PLIEV LGCS

5. gd. HK hdt.

9. gd. g. hdt.

10. gd. g. hdt.

11. gd. g. hdt.

12. gd. g. hdt.

13. gd. g. hdt.

14. gd. g. hdt.

15. gd. g. hdt.

16. gd. g. hdt.

17. gd. g. hdt.

18. gd. g. hdt.

19. gd. g. hdt.

20. gd. g. hdt.

21. gd. g. hdt.

22. gd. g. hdt.

23. gd. g. hdt.

24. gd. g. hdt.

25. gd. g. hdt.

26. gd. g. hdt.

27. gd. g. hdt.

28. gd. g. hdt.

29. gd. g. hdt.

30. gd. g. hdt.

31. gd. g. hdt.

32. gd. g. hdt.

33. gd. g. hdt.

34. gd. g. hdt.

35. gd. g. hdt.

36. gd. g. hdt.

37. gd. g. hdt.

38. gd. g. hdt.

39. gd. g. hdt.

40. gd. g. hdt.

41. gd. g. hdt.

42. gd. g. hdt.

43. gd. g. hdt.

44. gd. g. hdt.

45. gd. g. hdt.

46. gd. g. hdt.

47. gd. g. hdt.

48. gd. g. hdt.

49. gd. g. hdt.

50. gd. g. hdt.

51. gd. g. hdt.

52. gd. g. hdt.

53. gd. g. hdt.

54. gd. g. hdt.

55. gd. g. hdt.

56. gd. g. hdt.

57. gd. g. hdt.

58. gd. g. hdt.

59. gd. g. hdt.

60. gd. g. hdt.

61. gd. g. hdt.

62. gd. g. hdt.

63. gd. g. hdt.

64. gd. g. hdt.

65. gd. g. hdt.

66. gd. g. hdt.

67. gd. g. hdt.

68. gd. g. hdt.

69. gd. g. hdt.

70. gd. g. hdt.

71. gd. g. hdt.

72. gd. g. hdt.

73. gd. g. hdt.

74. gd. g. hdt.

75. gd. g. hdt.

76. gd. g. hdt.

77. gd. g. hdt.

78. gd. g. hdt.

79. gd. g. hdt.

80. gd. g. hdt.

81. gd. g. hdt.

82. gd. g. hdt.

83. gd. g. hdt.

84. gd. g. hdt.

85. gd. g. hdt.

86. gd. g. hdt.

87. gd. g. hdt.

88. gd. g. hdt.

89. gd. g. hdt.

90. gd. g. hdt.

91. gd. g. hdt.

92. gd. g. hdt.

93. gd. g. hdt.

94. gd. g. hdt.

95. gd. g. hdt.

96. gd. g. hdt.

97. gd. g. hdt.

98. gd. g. hdt.

99. gd. g. hdt.

100. gd. g. hdt.

101. gd. g. hdt.

102. gd. g. hdt.

103. gd. g. hdt.

104. gd. g. hdt.

105. gd. g. hdt.

106. gd. g. hdt.

107. gd. g. hdt.

108. gd. g. hdt.

109. gd. g. hdt.

110. gd. g. hdt.

111. gd. g. hdt.

112. gd. g. hdt.

113. gd. g. hdt.

114. gd. g. hdt.

115. gd. g. hdt.

116. gd. g. hdt.

117. gd. g. hdt.

118. gd. g. hdt.

119. gd. g. hdt.

120. gd. g. hdt.

121. gd. g. hdt.

122. gd. g. hdt.

123. gd. g. hdt.

124. gd. g. hdt.

125. gd. g. hdt.

126. gd. g. hdt.

127. gd. g. hdt.

128. gd. g. hdt.

129. gd. g. hdt.

130. gd. g. hdt.

131. gd. g. hdt.

132. gd. g. hdt.

133. gd. g. hdt.

134. gd. g. hdt.

135. gd. g. hdt.

136. gd. g. hdt.

137. gd. g. hdt.

138. gd. g. hdt.

139. gd. g. hdt.

140. gd. g. hdt.

141. gd. g. hdt.

142. gd. g. hdt.

143. gd. g. hdt.

144. gd. g. hdt.

145. gd. g. hdt.

146. gd. g. hdt.

147. gd. g. hdt.

148. gd. g. hdt.

149. gd. g. hdt.

150. gd. g. hdt.

151. gd. g. hdt.

152. gd. g. hdt.

153. gd. g. hdt.

154. gd. g. hdt.

155. gd. g. hdt.

156. gd. g. hdt.

157. gd. g. hdt.

158. gd. g. hdt.

159. gd. g. hdt.

160. gd. g. hdt.

161. gd. g. hdt.

162. gd. g. hdt.

163. gd. g. hdt.

164. gd. g. hdt.

165. gd. g. hdt.

166. gd. g. hdt.

167. gd. g. hdt.

168. gd. g. hdt.

169. gd. g. hdt.

170. gd. g. hdt.

171. gd. g. hdt.

172. gd. g. hdt.

173. gd. g. hdt.

174. gd. g. hdt.

175. gd. g. hdt.

176. gd. g. hdt.

177. gd. g. hdt.

178. gd. g. hdt.

179. gd. g. hdt.

180. gd. g. hdt.

181. gd. g. hdt.

182. gd. g. hdt.

183. gd. g. hdt.

184. gd. g. hdt.

185. gd. g. hdt.

186. gd. g. hdt.

187. gd. g. hdt.

188. gd. g. hdt.

189. gd. g. hdt.

190. gd. g. hdt.

191. gd. g. hdt.

192. gd. g. hdt.

193. gd. g. hdt.

194. gd. g. hdt.

195. gd. g. hdt.

196. gd. g. hdt.

197. gd. g. hdt.

198. gd. g. hdt.

199. gd. g. hdt.

200. gd. g. hdt.

201. gd. g. hdt.

202. gd. g. hdt.

203. gd. g. hdt.

204. gd. g. hdt.

205. gd. g. hdt.

206. gd. g. hdt.

207. gd. g. hdt.

208. gd. g. hdt.

209. gd. g. hdt.

210. gd. g. hdt.

211. gd. g. hdt.

212. gd. g. hdt.

213. gd. g. hdt.

214. gd. g. hdt.

215. gd. g. hdt.

216. gd. g. hdt.

217. gd. g. hdt.

218. gd. g. hdt.

219. gd. g. hdt.

220. gd. g. hdt.

221. gd. g. hdt.

222. gd. g. hdt.

223. gd. g. hdt.

224. gd. g. hdt.

225. gd. g. hdt.

226. gd. g. hdt.

227. gd. g. hdt.

228. gd. g. hdt.

229. gd. g. hdt.

230. gd. g. hdt.

231. gd. g. hdt.

232. gd. g. hdt.

233. gd. g. hdt.

234. gd. g. hdt.

235. gd. g. hdt.

236. gd. g. hdt.

237. gd. g. hdt.

238. gd. g. hdt.

239. gd. g. hdt.

240. gd. g. hdt.

241. gd. g. hdt.

242. gd. g. hdt.

243. gd. g. hdt.

244. gd. g. hdt.

245. gd. g. hdt.

246. gd. g. hdt.

247. gd. g. hdt.

248. gd. g. hdt.

249. gd. g. hdt.

250. gd. g. hdt.

251. gd. g. hdt.

1944. dec. 4-én este.

1944. dec. 9-én este.

deo. 5-6-án
deo. 7-8-9-én
deo. 9-ét követően

Irány Ipolyság, december 10-12

Kravcsenko páncélosai tehát december 9-én estére Drégelypalánknál érték az Ipolyt, és velük egyidőben, tőlük keletre — Balassagyarmat felszabadításával — *Plijev* harcokoszói és kozákjai is kiérték a folyó balpartjára. Közöttük azonban az ellenségnek egy — területileg ugyan nagy, de viszonylag nem számottevő erővel védett, és a túlpartról kellően nem biztosított — mintegy 20 km hosszú és 5—8 km mélységű hídfőállása maradt. A folyó az állandó esőzések következtében nagymértékben megáradt, szélessége helyenként elérte a 300—400 métert, a hidakat az ellenség, visszavonulása után felrobbantotta.

A 6. gárda harcokoszihadsereg katonái a többnapos szakadatlan harc következtében fáradtak voltak, a harcokoszik zsákmányolt üzemanyaggal futottak, a lőszerjavadalmozás sürgős kiegészítésre szorult. Ebben a helyzetben — bár a következő cél a folyó túlpartján fekvő Ipolyság elfoglalása volt — a harcokoszihadsereg parancsnoka nem erőszkolta az azonnali, menetből való partot-váltást. A harcokoszók 10-én pihentek, karbantartást végeztek, kiegészítették lőszer- és üzemanyagkészletüket, a hadtest-törzsek pedig elkészítették a további támadás terveit.

A csapásmérő csoportosítással szemben Szentendre—Szob vonalában a 357. német gyaloghadosztály; Szob—Nagybörzsöny körzetében a 2. magyar páncélos hadosztály; Bernecebaráti, Ipolyvisk, Kis-tompa, Ipolyság szakaszon pedig a 18. SS páncélosgránátos hadosztály, a „Dirlwanger” különleges SS dandár és a 8. páncélos hadosztály rendezkedett be védelemre. (95) Az ellenség különösen Ipolyság előterében erősítette meg védelmét, mert a város elvesztése megnyitotta volna az utat a szovjet csapatok előtt a Kisalföld felé. Hontot a németek harcokoszikkal és rohamlővegekkel, Tesmagot tűzér-séggel és aknavető ütegekkel is védtek, és megerősítették az Ipoly folyó mögött Ipolyszék—Ipolybalog—Ipolyhídvég vonalában kiépített védelmi vonalat is. (96)

Ipolyság felszabadítása a 6. gárda harcokoszihadsereg 9. gépesített hadtestére várt. *Volkov* altábornagy hadtest-parancsnok elhatározása az volt, hogy a várost két irányból egyidejűleg indított támadással szabadítja fel. Az Ipoly bal partja mentén nyugati irányban a 46. gárda harcokoszidandár a 31. gárda gépesített dandár támogatásával Honton és Bernecebaráti keresztl frontális támadást indít Ipolyság irányában, a 18. gárda gépesített dandár alegységeinek ugyanakkor a folyó jobbpartjára átkelve Ipolyhídvég—Ipolynyék irányában indított szárnycsapással kell segítséget nyújtania a másik két dandár támadásának sikere érdekében. (97)

Az első akadály Hont község volt. A Börzsöny északi nyúlványai itt egészen a folyóig érnek, az Ipoly szűk völgyében a harcokoszik számára alig volt manőverezési lehetőség. Az utakat az ellenség elaknásította, az átjárókat tűzér-ségi tűzzel biztosította, és így a megye legnyugatibb községének elfoglalása nagyon nehéz feladat volt.

A támadás 10-én este 6 órakor kezdődött, és szinte megszakítás nélkül három napon keresztül tartott. Az aknamezőkön a dandár több harckocsija megsemmisült. *Beleckij* mérnök-őrnagy utászaira várta a feladat, hogy kapukat nyissanak az aknamezőkön. Ez — a veszteségek ellenére — sikerrel is járt, és a harckocsik, rohamlövegek, és a mögöttük előnyomuló lövész és géppisztolyos alegységek előtt megnyílt az út Hont községbe. A támadás sikeréhez nagy segítséget nyújtott *Kukuskin* gárdaőrnagy 35. gárda aknavető osztálya (a „Katyusások”), akik pontos és hatásos tűzükkel nagy veszteséget és zavarodottságot okoztak a fasiszta csapatoknak. A támadás végül is sikeres volt, és a németek — bár az utakat elaknásították, és a hidakat felrobbantották — az üldöző szovjet csapatokkal sarkukban visszavonultak, és a községet feladták. (98)

Nem volt könnyebb feladata a 18. gárda gépesített dandárnak sem, akiknek partot kellett váltaniuk, hogy az Ipoly jobb partján folytathassák támadásukat. *Ovcsarov* gárda alezredes dandárparancsnok egységei 10-én először Ipolyhídvég körzetében kísérelték meg az átkelést a mintegy 300 méterre duzzadt folyón. A műszakiak munkáját azonban az ellenség állandó tüzével nagyon megnehezítette. A dandárparancsnok ezért úgy döntött, hogy az Ipoly bal partján levő kiterjedt hídfőállást részben felszámolva Ipolyvecénél is megkísérli a partot-váltást. Ezért 11-én este csapataival elfoglalta Ipolyvecét, majd 12-re virradó éjjel két pontonnal gyalogos és géppisztolyos egységeket szállított át a túlpartra, és két zászlóaljnyi erővel hídfőállást foglalt ott. Ezzel egyidőben egy zászlóaljnyi lövész — tüzérségi támogatással és a 83. gárda harckocsiezred helyből vezetett ágyú és géppuskatüzének fedezete alatt — Ipolyhídvégnél kelt át a folyón.

A 18. gárda gépesített dandár csehszlovák területre érve támadási irányát azonnal Ipolyság felé fordította, és ezzel nagy segítséget nyújtott a 31. gépesített és 46. harckocsidandároknak, amelyek előtt ezidőtájt már szintén a megáradt folyó képezte a legnagyobb akadályt a támadás folytatásánál. (99) A harc december 12-én már Nógrád megye határain túl — helyenként csehszlovák területen — Ipolyság felszabadításáért folyt, ami december 14-én sikerrel is járt. (100)

A szovjet főparancsnokság előtt ezidőre mind nyilvánvalóbbá vált, hogy megvan a reális lehetőség a német csapatok harapófogóba zárásához. Ezért a főparancsnokság december 12-én kiadott 220 280 számú direktívájában elrendelte, hogy a 2. és 3. Ukrán Front csapatai északról és délről egyidejűleg mért csapásokkal kerítsék be és zúzzák szét az ellenség budapesti csoportosítását, és foglalják el a magyar fővárost. A támadásra mindkét frontnak december 19—20-ra kellett készen lennie. (101)

A direktíva végrehajtásában nagy feladat várt a 6. gárda harckocsihadserég két hadtestére, melyeknek Ipolyságból kiindulva Szógyén irányába kellett támadniuk, hogy Esztergom körzetében kiussanak a Duna északi partjára. (102)

Kravcsenko páncélosai meg is kezdték a felfejlődést a támadáshoz. Az 5. gárda harcokcsihadtest dandárai még 11-én éjszaka Patak—Nagyoroszi—Borsosberény—Érsekivádkert körzetébe — tehát a 9. gárda gépesített hadtest mögé — csoportosították át erőiket. Még a megyében voltak tehát, a megye nyugati területeinek felszabadítását azonban már befejezték. (103) December 22-én a német LVII. páncélos hadtest 150 harcokcsival és rohamlöveggel indított ellentámadása során Bernecebarátinál megközelítette a megye határát, Nógrád megye nyugati területeire december 12-ét követően német csapatok már nem jutottak el. (104)

A *Plijev* csoport harcai Szécsényért, december 10-16

Plijev altábornagy lovas-gépesített csoportjának gépesített és harcokcsi dandárjai Balassagyarmat felszabadítása után, 9-én este védelembe mentek át, illetve egyes alegységek nyugatnak fordulva 10-én — vasárnap — hajnalban felszabadították Ipolyszög községet és fokozatosan megtisztították az Ipoly déli partját az ellenséges erőktől.

Az eddigi hadműveletek következtében a szovjet csapatok arcvonalában mindinkább egy olyan déli irányú kiszögellés keletkezett, ahonnan az ellenség csapást mérhetett az Ipoly vonalát elért szovjet főerők jobbszárnyára. Ennek lehetősége Malinovszkij marsallt december 9-én arra készítette, hogy a *Plijev* csoport főerőit Balassagyarmatnál keletnek fordítsa Szécsény—Salgótarján—Losonc körzetének elfoglalása céljából. (105)

A parancs értelmében a 4. gárda gépesített hadtestnek Szécsény irányába — tehát a cél érdekében (mint a Nagy Honvédő Háború folyamán nem egyszer) „haza felé fordulva” — kellett támadnia. A hadtest feladata az volt, hogy elfoglalt helyzetéből kiindulva Húgyag—Pösténypusztá—Ludány—Nógrádszakál—Vilke általános iránnyal támadjon Losonc körzetéig. Közben Petőpuszta—Pöstyénpuszta körzetéből mérjen csapást Szécsényre és a 6. gárda lovas hadtesttel együttműködve foglalja el a várost. Ennek befejezése után december 10-én jusson ki Losonc körzetébe és foglalja el a várost. (106)

A feladat megoldása azonban a vártnál lényegesen nehezebbnek bizonyult. A német hadvezetés felismerte, hogy milyen veszély fenyegetné csapatait az Ipolyvölgy elvesztésével. Tudatában voltak annak is, hogy amennyiben Losonc a szovjet csapatok kezére kerül, úgy az utolsó lehetőség is megszűnik számukra, hogy a megye legértékesebb területének, a salgótarjáni iparmedencének már folyamatban levő kirablását — a leszerelt gépek vasúton való elszállítását — befejezhesse. A német „Dél” hadseregcsoport parancsnoksága Szécsénynél kívánta útját állni a szovjet csapatoknak, és ez — rendkívül nagy erők összpontosításával — heteken keresztül sikerült is.

A németek a nagyközség megtartása érdekében Szécsénybe vonták össze a 18. SS páncélgránátos és a 46. gyalogos hadosztályt. A környező magaslatokon mintegy 12 tüzér és aknavető üteget helyeztek el, és a védelembe 20 harcokocsit is beállítottak. Védelemre rendezték be az épületeket is. A lakóházak udvarán ütegállásokat építettek ki, az ablakokból géppuskák tüzeltek. Tüzérségük olyan erős és jól telepített volt, hogy nappal egyetlen szovjet katona feltűnésekor is ágyúval vagy aknavetővel lőttek. (107)

A harcok Balassagyarmattól keletre december 10-én hajnalban kezdődtek. A hadtest 14. gárda gépesített dandárának előrevetett osztaga éjjel 2 órakor indult meg a Szécsény felé vezető egyetlen rendelkezésre álló úton, és rövidesen követte őket saját dandáruk, majd a 15. gépesített és a 36. harcokocsi dandár is. A csapatok az éj leple alatt gyorsan haladtak előre, és Őrhalom és Hugyag községek menetből való elfoglalása után a 14. gárda gépesített dandár harcrendben reggel 9 óráig mintegy 1,5 km-re megközelítette az Ipoly túlsópartján fekvő Szécsénykovácsit. Ugyanerre az időre a 15. gárda gépesített dandár egységei kb. 2,5—3 km-re — a 36. gárda harcokocsidandár pedig — az ellenség harcbiztosítását szétverve —, kb. egy km-re közelítette meg Szécsényt.

A szovjet hadvezetés azonban nem számolt a német csapatok — előzőekben vázolt — nagymérvű összpontosításával. A Szécsénytől nyugatra levő magaslatokról az ellenség igen heves, szervezett tüzérségi, aknavető és géppuskatűzzel fogadta az előnyomuló szovjet egységeket, és földre kényszerítette őket. A nagyközség menetből való elfoglalása nem sikerült, a támadás elakadt, sőt 11-én 18 óra 30 perckor — tüzérségi előkészítés után — a németek egy zászlóaljnyi gyalogossal és öt páncélossal ellenlökést kezdeményeztek. A támadást a 14. gárda gépesített dandár — időközben Hugyagra érkezett — első zászlóalja megállította és az ellenséget kiindulási állásaikba vetették vissza.

Nem sikerült azonban előrejutniuk a szovjet csapatoknak sem, és Szécsénytől nyugatra állandósult a tüzérségi párbaj. Nagy nehézségbe ütközött az utánpótlás biztosítása is. A terep kedvezett a védőknek. A magaslatokról az ellenség belátta a szovjet csapatok harcrendjének egész mélységét, és az útvonalat intenzív ágyú és aknavető tűz alatt tartotta. Utánpótlást és erősítést csak az éjszaka sötétjében lehetett a támadó csapatokhoz eljuttatni. Mindinkább nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, hogy a német védelem áttörését csak megfelelő mennyiségű erő és eszköz összevonásával lehet biztosítani.

Bár a kedvezőtlen terepen és rossz útviszonyok mellett az erők összevonása igen nehéz volt, 12-ére virradó éjszaka a hadtest tüzérségét nyitott tüzelőállásokba vontatták, és ezek erőteljes tűzcsepásai után 12-én 10 órakor a 4. gárda gépesített hadtest — szoros együttműködésben a 4. és 6. gárda lovashadtesttel — általános rohamot indított Szécsény ellen. A támadást az ellenség saját légierőjének támogatásával visszaverte, sőt másnap öt esetben is ellentámadást indított a szovjet csapatok ellen.

Eredménytelenül végződtek a 13-i harcok is, sőt az ellenségnek sikerült világos nappal Szécsénybe szállítani további hat tüzérsztyált. A védelem megerősödése ellenére a szovjet csapatok 14-én és 15-én is elkeseredetten támadtak. Az eredmény csupán az volt, hogy a 15. gárda gépesített dandárnak a község délnyugati szélén sikerült mintegy 15 házat elfoglalnia, megtartani azonban nem tudták és az ellenség sorozatos ellencsapásokkal estére kiszorította őket ezekből a házakból is.

Az ellenséggel vívott küzdelem december 16-án is tovább folytatódott. Ekkor a front parancsnoka — értékelve a Szécsény körül kialakult bonyolult helyzetet — parancsot adott, hogy *Plijev* tábornok lovas-gépesített csoportját vonják ki az arcvonalból és állásait — az egyes hadosztályaival már az Ipoly partjáig felzárkózott — 53. hadsereg csapatai vegyék át. *Plijev* tábornok egységei pedig csoportosuljanak át a 6. gárda harckocsihadsereg mögé Ipolyszög—Kóvár—Drégelypalánk körzetébe. (108)

A főcsapásiránytól keletre, december 10—16

Mint az előzőekből kitűnik, *Managarov* altábornagy 53. hadserege négy hadosztályának december 5-én — tehát a főcsapással egyidőben — indított támadása korántsem volt olyan sikeres, mint a 6. gárda harckocsihadseregé. A németek a Mátra előtt húzódó „Karola vonal”-hoz csatlakozó reteszállásukat, amelynek áttörése a pásztói völgyön keresztül utat nyitott volna a szovjet csapatok előtt a zagyvavölgyi iparmedence és Salgótarján felé, a terep adta kedvező helyzetet kihasználva rendkívüli módon megerősítették.

A harckocsi támogatás nélkül indított támadás — melynek eredményeként Malinovszkij marsall november 27-i parancsa értelmében az 53. hadsereg csapatainak az első nap Kepes—Csécse—Bodony; a másodikon Luciny (Lúcfalva)—Herencsény—Szanda; a harmadik hadműveleti nap végéig pedig a Karancslapujtó—Szécsény—Balassagyarmat terepszakaszt kellett volna elérnie (109) — lényegében már az első napon elakadt. és bár a 49. lövész hadtest alegységei Szücsi és Rózsaszentmárton között több helyen beékelődtek az ellenség védelmébe, a német vonalak áttörése nem sikerült.

Csupán részleges sikereket hozott december 6-a is, amikor a 24. hadtest alegységei a reteszállás balszárnyán elfoglalták Lőrinci községet. Az arcvonal többi részén az előnyomulás igen lassú volt, sőt az ellenség sorozatos ellenlökései következtében a szovjet csapatok nem egy helyen védelembe kényszerültek. Változatlan hevességgel folytak a harcok december 7-én és 8-án is, ekkor azonban — mivel a *Plijev* csoport időközbeni előretörése mindinkább veszélyeztette a német csapatok jobbszárnyát — az ellenség állandó ellentámadások közepette fokozatosan feladta állásait. A kedvező helyzetet kihasználva *Tyerentyev* vezérőrnagy 49. lövészhadtestének hadosztályai — a 76. német gyalogos hadosztály tüzérséggel és harckocsikkal támogatott ellenlökéseit kivéve — december 8-án az előnyomulás

útjába eső településeket felszabadítva felzárkóztak a Szurdokpüspöki—Csécse—Buják előterében megkapaszkodó ellenségre. (110)

A hadsereg más alegységei ezzel egyidejűleg a Plijev csoport mögött előnyomulva a gyorsanmozgó alakulatok és a Balassagyarmatra vezető út biztosítása érdekében egymás után szabadították fel az úttól keletre fekvő településeket és december 9-én *Kruze* vezérőrnagy csapatai már elérték a Herencsény—Cserhátsurány terepszakaszt (110). Az elért eredmények tehát nem voltak olyan látványosak, mint a 6. gárda harcoksihadseregé, az itt harcoló alegységek szívós előnyomulása ugyanakkor mind nehezebbé tette a Mátra déli lábánál megkapaszkodott ellenség helyzetét, melyet a bekerítés veszélye fenyegetett, az 53. hadsereg jobb-szárnyának csapatai ugyanis ez idő alatt jobbról is megkerülték a Mátrát és elérték Nógrád megye keleti előterét. A szovjet csapatok vonala december 8-án (a jobb-szárnyról kiindulva) Egerbakta—Sirok—Domoszló—Mátrafüred—Gyöngyöspata—Szurdokpüspöki—Csécse—Buják—Cserhátsurány—Szügy községek előterébe húzódott, mindinkább és határozottabban kirajzolódott tehát — a hadtörténészek által „Mátrai kiszögellés”-ként emlegetett — frontvonal.

Az 53. hadsereg csapatai már december 8-án elérték a községet, és 9-én el is akarták foglalni azt, a támadás azonban nem járt sikerrel, Szurdokpüspökinél az arcvonal megmerevedett. A Mátra nyugati vonulata, a Muzslatető és a Nagykoncsur délnyugati nyúlványai itt szinte a Zagyvaig érnek, tovább nyugatra pedig a Cserhát délkeleti erdős lankái biztosítottak jó védelmi lehetőséget a német csapatoknak. Támadni elsősorban a patakok völgyében az utak mentén lehetett, ezeket a helyeket azonban az ellenség páncéltörő tűzérsséggel, beásott harcokcsikkal és szervezeten telepített géppuskák tüzével — viszonylag kis erővel — védeni tudta, sőt Bélahalompuszta, Csécse és Buják körzetéből ellenlökések sorozatával is lassította a szovjet csapatok előnyomulását. (112)

Malinovszkij marsall december 8-i parancsa ismét nem számolt azzal, hogy az ellenség a „Mátrai kiszögellés” nyugati szárnyán még mindig képes szervezett védekezésre, pedig a németek és a „Botond” harccsoport még jelentős erővel rendelkezett. A szovjet csapatok a parancsban előírt támadási ütemet nem tudták megvalósítani és a szívósan védekező ellenséget csak lassan — szinte lépésről-lépésre — lehetett viasszaszorítani.

A jelenségre a Szálasi kormány „rádiófigyelő szolgálata” is élesen reagált. A december 11-én összeállított jelentésében ugyanis — a vasárnap esti szovjet hadijelentésre hivatkozva — még azt jelenti, hogy

„Budapesttől északkeletre és északra a szovjet vasárnap (azaz 10-én) folytatta támadását és elfoglalta Buják, Ipolyzög, Ipolyvece, Drégelypalánk, Szödliget és még negyven községet. A szovjet hadijelentés hangsúlyozza, hogy az egyik község Budapesttől mindössze 8 mérföldnyire van északra . . .” (113)

A december 13-i rádió híresszeállítás — bár a tényeket nem tagadja el — mégis a két nappal korábbinál lényegesen derülátóbb:

„A Duna folyótól északra és északkeletre folyó küzdelemről — nyilvánvalóan a szovjet előnyomulás ütemének meglassúbbodása miatt — alig érkezik jelentés az ellenséges táborból. A keddi (december 12-i) szovjet hadijelentés a Balassagyarmat és Salgótarján között fekvő Nagylóc és Rimóc, valamint az ezektől délre levő Bokor elfoglalását közli...” (114)

A nyilasok derülátása természetesen indokolatlan volt. „Az ellenséges tábor” hallgatása korántsem a támadás elakadását, mint inkább az arcvonal helyzetének bonyolultságát jelezte. Míg ugyanis a németek pl. Szurdokpuszti és Buják között szívósan védték retheszállásaikat, addig a Terény—Balassagyarmati út; az Ipoly és a Dobogó hegy vonulata által határolt háromszögben oly gyorsan és „rugalmasan” elszakadtak a szovjet csapatoktól, hogy ez a terület napokon keresztül szinte „senki földje” volt. Így történhetett meg, hogy *Plijev* altábornagy kozákjai már 12-én eljuthattak Nagylóc és Rimóc községekbe, és csupán ott ütköztek a Szécsény bekerítésének megakadályozása érdekében kiépített német retheszállásokba.

Az 53. hadsereg balszárnyán harcoló 24. gárda lövész hadtest hadosztályainak tehát ezekben a napokban egyik legfontosabb feladata az volt, hogy a Szécsényt ostromló csapatok hátát és oldalát biztosítsák. A hallgatás alapvető oka így mindössze az volt, hogy a hadtest két hadosztályának december 10—11-i hadmozdulatai lényegében harc nélkül zajlottak le. *Orlov* ezredes 81. gárda lövész hadosztályának ezredei december 10-én Balassagyarmatnál érték el az Ipolyt, és a területet a Szelistyei malom magasságáig megtisztítva biztosították a folyó bal partját. Másnap felzárkózott melléjük *Loszev* vezérőrnagy 72. gárda lövész hadosztályának két ezrede is, akik Szelistye és Órhalom között látták el ugyanezt a feladatot. (115)

Loszev vezérőrnagy harmadik ezrede 11-én Herencsényben maradt, majd másnap — a kapott parancsnak megfelelően — Nógrádsipek irányában indított támadást. Az ellenség ezt, és az ettől északra eső területet — csupán kisebb géppisztolyos egységeket hagyva hátra — lényegében kiürítette, és így az ezred december 13-án Nógrádsipeken túlhaladva elfoglalta Rimócot, a másik két ezred pedig Órhalom körzetéből csatlakozott *Plijev* tábornok Szécsényt ostromló csoportosításához (116)

Rimóc végleges elfoglalásával a Herencsény—Nógrádsipek—Rimóc vonalától északnyugatra az Ipolyig terjedő terület teljességgel tartathatlanná vált a németek számára. A 72. és 81. gárda lövész hadosztályok ezredeinek nem okozott különösebb nehézséget, hogy december 14—15-én megtisztítsák ezt a területet a kisebb-nagyobb német géppisztolyos csoportoktól, és felszabadítsák Marcal, Iliny, Majlátgárdony, Csitár, és Varsány községeket, valamint Kőforrás, Felsőtáb és Farkasalmás-pusztá kisebb lakott településeket. (117)

Az előbbieken említett terület ellenséges erőktől való megtisztítása nem csak azzal járt, hogy a szovjet csapatok arcvonala lerövidült, és biztonságossá vált a Plijev csoport utánpótlása, de kedvezően befolyásolta a 24. gárda lövész hadtest többi magasabbegységének a Dobogó hegy keleti lábánál folyamatban levő támadása végső kimenetelét is. Itt, a Szarvashegy tövében fekvő Buják előterében végeredményben már december 8-a óta folytak a német ellenlékésekkel tarkított harcok, míg végül 10-én sikerült elfoglalni a községet. (118)

Szoboljev ezredes 1. gárda légideszant-hadosztálya természetesen nem állt meg Bujáknál, hanem két ezredével másnap (11-én) betört a Dobogó és Tepke között elterülő völgybe. A Keleti Cserhát e két párhuzamos bérc sora, a közöttük meghúzódó erdős völgy, és az erdők közé zárt hat kis — alig 300—400 fős — falu mindmennyi kedvező lehetőséget nyújtott a németeknek, hogy viszonylag csekély erővel is szilárd, hosszú ideig tartható, védelmet építsenek ki, az előre haladás tehát sok veszéllyel és nehézséggel járt. (119)

A völgyhajlat első megerősített községe Bokor volt, amit a légideszant hadosztály ezredei kétnapos harc árán december 12-én foglaltak el, és még aznap támadást indítottak Kutasó községért is. A németek elkeseredetten védték a községet és a szovjet gyalogság jelentős veszteséget szenvedett. A harcot végül a 6. gárda légideszant-ezred időközben beérkező tüzérei és aknavetői döntötték el. A községet felszabadítva, a hadosztály alegységei 13-án már Cserhátszentiván elfoglalásáért harcoltak. (120)

Ennél az alig 300 lelket számláló kis falunál rendkívül elkeseredett harc bontakozott ki. Az 1. gárda légideszant-hadosztály ezredei 13-án kora délután betörték a községbe és el is foglalták. A németek azonban mintegy 300 főnyi — harcokocsikkal és rohamlövegekkel támogatott — gyalogos erővel ellenlökést hajtottak végre, és a szovjet csapatokat a község délnyugati szélére szorították vissza. Az ellenség a nap folyamán mind újabb és újabb ellenlökéssel próbálta a szovjet egységeket még hátrább visszavetni, ez azonban már nem sikerült, mivel a hadosztály alegységei — bár a községet aznap már nem tudták ismét elfoglalni — szilárdan tartották állásaikat. (121)

Heves harcok folytak ezzel egyidejűleg, 9-ét követően Csécse és Szurdokpüspöki előterében is. Itt a 49. lövész hadtest 203. és 375. hadosztályai rohamozták az ellenséges állásokat, az előrehaladás üteme azonban rendkívül lassú volt. December 10-én elfoglalták Bélahalmot és Lapos pusztát. Másnap további egy kilométernyi teret nyertek és csupán 12-én sikerült betörniük a már napok óta támadott Szurdokpüspökibe, ahol végre sikerült leküzdeni a 76. német gyalog hadosztály alegységeinek ellenállását és az esti órákban megtisztították a községet az ellenségtől. Ez az eredmény lényegesen megkönnyítette a Csécse előtt harcoló szovjet csapatok helyzetét. Ezt a községet azonban már csak másnap sikerült felszabadítaniuk. (122)

Nem sok eredményt hozott a 49. hadtest 6. hadosztályának a Mát-ra nyugati nyúlványainál indított támadása sem, ahol az erdős-hegyes terepen a szovjet csapatok december 10-én csupán két kisebb települést (Pusztafajzat és Medgyes), majd másnap az onnan mintegy 1,5 km-re levő Havas hegyet foglalták el, és ott az elért terepszakaszon megkapaszkodva védelembe vonultak. (123)

Az eddigiek alapján Malinovszkij marsall úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a front csapásmérő csoportosítására váró feladatok sikerére érdekében meg kell gyorsítani a jobbszárnyon harcoló seregtestek tevékenységét és fel kell számolni a mátrai kiszögellést. Ezért december 14-én utasította *Zsmacsenko* vezéreztredest a 40., és *Trofi-menko* vezéreztredest a 27. hadsereg parancsnokát, hogy energikusan tovább támadva december 18-án estig fejezzék be az ellenséges védelem felgöngyölítését az erdős-hegyes terepen, és helyezték át támadó arcvonalukat Szlovákiába. Ugyanakkor a mátrai arcvonal-kiszögellés felszámolása és az ellenség pásztói csoportosításának gyors szétzúzása érdekében *Managarov* altábornagy azt a parancsot kapta, hogy az 53. hadsereg — szorosan együttműködve *Plijev* tábornok lovas-gépesített csoportjával — határozott csapásokkal támadjon Pásztó-Kisterenye irányában, verje szét az ellenség ellenállását és 17-én estére foglalja el a Nádújfalu—Kisterenye—Nógrádmegyer terepszakaszt. *Plijev* altábornagynak ugyanebben az időben — Szécsény felől fedezve magát — főerőivel Hollókő—Kisterenye irányában támadva kellett elérnie Nógrádmegyer—Kisterenye vonalát. (124)

Managarov altábornagy a feladat megvalósítása, és a csapatok irányításának megjavítása érdekében a 6. lövészhadosztályt kivonta a 49. lövész-hadtest állományából és az 57. lövészhadtestnek rendelte alá, a 110. gárda lövészhadosztály ugyanakkor a 49. lövészhadtest állományába került. (125)

A kapott parancs alapján az 53. hadsereg parancsnoka hadtesteknek feladatát az alábbiakban határozta meg: (balról jobbra haladva). (126)

24. gárda lövészhadtest (1. g. légideszant ho., 72. és 81. g. lövész ho.)

15-én estére: Alsózsunypusztá—Nagylóc

16-án estére: Nógrádmegyer—Szécsény

17-én estére: Az Ipoly part megtisztítása Ludányig, és hídfőállás foglalás.

49. lövész hadtest (375; 203., és 110. g. lövész ho.)

15-én estére: Szorospatak—Tar—Garáb

16-án estére: Kisterenye—Kisfalud

17-én estére: Salgótarján—Karancsság—Nagypatak völgye.

57. lövész hadtest (228., 243. 6. lövész ho. és az 1. román gyalogos ho.)

Az elért terepszakaszból kiindulva kikülönített önálló osztályokkal tevékenykedjen, tisztítsa meg az ellenségtől az erdős hegytömegeket és 17-én estére foglalja el a Pétervására—Nádújfalu—Kisterenye terepszakaszt, majd vonja utánuk a főerőket.

December 15-én az 53. hadsereg magasabbegységei készen voltak a kapott parancs végrehajtására, és 16-án reggel 9 órakor a hadsereg csapatai felújították támadásukat.

A mátrai kiszögellés felszámolása, december 16-22.

Plijev altábornagy lovas-gépesített csoportjának 4. gárda gépesített hadteste december 15—16-án még mindig Szécsényt ostromolta, a megerősített ellenállási csomóponttá kiépített községben azonban a 18. SS páncélgránátos-, és a 46. német gyaloghadosztály kedvező körülmények között védekezett és sorra visszaverte a szovjet csapatok rohamait. A támadó csoporthoz időközben csatlakoztak a 24. hadtest 72. gárda lövészadosztályának egységei is, amelyek — Rimócot tartva — Szécsénytől délre mintegy 500 méterre foglaltak állást. *Plijev* két lovashadteste ugyanakkor Nagylócon keresztül Hollókő, illetve a Kis-Zagyvavölgyben levő településcsoport irányába indított támadása során Sámsonháza—Nógrádmegyer vonalában harcolt. A 24. gárda lövészhadtest másik két hadosztálya a 15-ig elért terepszakaszon védelemben volt. (127)

Lényegesen hevesebb harcok bontakoztak ki 16-án a 49. lövészhadtest előtti arcvonalszakaszon, ahol a német XXIX. gyalogos-, és a IV. páncélos hadtest magasabbegységei — elsősorban a 76. német gyalogos hadosztály és a Botond harccsoport erői — kétségbeesett elszántsággal próbálták késleltetni az arcvonalkiszögellés felszámolását. A szovjet csapatok támadásának kibontakozását nagyon megnehezítette, hogy a németek — harckocsikkal és rohamlövegekkel támogatott — gyalogos erőkkel Pásztó és Cserhátszentiván körzetéből egymás után indították ellenlökéseiket.

A Tepke hegyvidéke rendkívül nehéz terep volt. Az ellenség az utakat és a patakok völgyét jól szervezett tűzrendszerrel, beásott harckocsikkal, tűzérséggel és aknavetőkkel lezárta, a községeket megerősítette. Ennek ellenére a szovjet csapatoknak a 16-án felújított támadás eredményeként sikerült a német állásokat áttörni és teret nyerve még aznap felszabadították Ecseget és Kozárdot, valamint Vámostanya, Nagymező-, és Bableves puszta lakott településeket. A 81. gárda lövész hadosztály egységei ezzel elérték a Bézma és a Tepke hegy közötti átjárót, és itt kétfelé válva egy részük keletnek, a többiek pedig nyugat felé, a Zsunyi patak völgyében Cserhátszentiván irányában támadtak tovább. (128)

Ezt a párszáz lakosú kisközséget az 1. gárda légideszant-hadosztály ezredei december 13-án egyszer már elfoglalták, a németek azonban — jelentős erőkkel — még aznap visszafoglalták és napokon keresztül nemcsak tartották a községet, de páncélos ellenlökésekkel megpróbálták még visszább szorítani a szovjet csapatokat. Sikerük azonban csupán átmeneti volt és csak a lakosságnak okoztak indokolatlan veszteségeket, 17-én ugyanis a 49. hadtest — most már — két oldalról támadó ezredei elől kénytelenek voltak harcolva visszavonulni. *Orlov* ezredes 81. gárda lövészadosztályának kelet felé fordult ezredei ezalatt az ellenség ellenállási csomópontjait leküzdve

felszabadították Alsótold, Felsőtold községeket, majd 18-án Garábot, Nagy-zsunypusztát és Hollékört. Ezt követően a hadosztály előrevetett osztagai felvették az érintkezést a *Plijev* csoport és *Loszer* vezérőrnagy 72. gárda lövészadosztály Nagylócon levő egységeivel és közösen hozzákezdhettek a körbezárt Dobogótető erdőinek a ki-sebb bujkáló német csoportoktól való megtisztításához. (129)

Rendkívüli hevességgel lángoltak fel a harcok december 16-át követően a 49. lövészhadtest arcvonalán, különösen a Szurdokpüspökitől északra a Zagyvavölgyében, illetve a pásztói medencében. Itt a 76. német gyalogos hadosztály Pásztó előterében építette ki első védelmi vonalát, amit tüzéséggel és páncélos alakulatokkal is megerősítettek. A község elvesztésével is számolva, előkészítették védelemre a Mátraszöllös—Tar—Hasznos körzetét és — a helyi lakosság, munkaszolgálatosok és a báró Solymossy uradalomban őrzött szovjet hadifoglyok igénybevételével — gyors ütemben folyt a Kistere-nye—Maconka és Lengyend puszta vonalának erősítése is. (130)

Pásztó térségében első lépcsőben a hadtest 375. gárda lövészhadosztályának alegységei támadtak és egy napos harc után a községet két oldalról átkarolva, december 17-én a kora hajnali órákban Pásztót felszabadították. A megvert csapattöredékek az úgynevezett „Mátra-sarok”-ban kiépített állásaikba vonultak vissza az utánuk nyomuló 375. és 110. gárda lövész hadosztályok csapatai elől, de a vonalat — bár a védelembe bekapcsolódtak a 4. SS Polizei páncélgránátos hadosztály egységei is — alig egy napig tudták tartani, és 17-én estig elfoglalták Muzsla pusztát, Mátraszöllös, Hasznos és Tar községeket, majd másnap a 110. gárda lövészadosztály egységei Mátraverebély vasútállomásának elfoglalása után már a község felszabadításáért harcoltak. (131)

A német IV. páncélos hadtest parancsnoksága megpróbálta rendezni szétvert kötelékeit és Kistereyén akarta megvetni lábát. Ez akkor már kényszerűség volt, időközben ugyanis megmozdult az arcvonal a Mátra előterében húzódó „Karola vonal” balszárnyán is. A szovjet csapatok arcvonala itt november 20-a óta Gyöngyösorszinál húzódott az erdő szélén, és tovább a Gyöngyös—Szurdokpüspöki műút mellett, ami a szovjet erők kezén volt. December 16-án az 57. lövész hadtest magasabbegységei is támadásba lendültek és Gyöngyösorszinál áttörve az ellenség védelmét az erdős-hegyes terepen, a rendkívül súlyos harcok után december 18-án elérték Mátraszentimrét, Mátraszentlászlót és Mátraszentistvánt, a 228. lövészadosztály ezredei tehát közvetlenül Nógrád megye mai határánál álltak. (132)

*

Az elért eredményeket értékelve megállapíthatjuk, hogy bár *Managarov* altábornagy hadtestei és magasabbegységei december 18-án estig lényegében csak a 15-ére előírt feladatokat teljesítették, a siker mégis jelentős volt. Az ellenséges arcvonal két sarkát — Szécsényt, de különösen a „Karola vonal” védőit a szovjet csapatok

előretörése következtében a bekerítés veszélye fenyegette. A 27. hadsereg jobbszárnyán a Sajó völgyében támadó szovjet csapatok ugyanis december 18-ig mélyen beékelődtek a 8. német és az 1. magyar hadsereg közé, és főerőkkel Rimaszombat, részeikkel pedig Ózd felé törtek előre és december 20-án elfoglalták Rimaszombatot és Feledet, és ezután Fülek—Losonc irányában támadtak tovább.

A 8. német hadsereg balszárnyán a XXIX. hadtest arcvonalán keletkezett rés lezárására a hadseregparancsnokság a 76. gyaloghadosztály csapatait a mátrai arcvonalakiszögellésből füleki irányba csoportosította át, és ugyanakkor az arcvonalat kénytelen volt a Szécsényt védő 18. SS. páncélgránátos hadosztály Ipolyság körzetébe való átirányításával is meggyengíteni. (133)

Az erők átcsoportosítására került sor szovjet részről is. Az Ukrán Front parancsnoka december 18-án utasította *Managarov* altábornagyot, hogy december 20-ig az 53. hadsereg magasabbegységeivel váltsa fel a lovas-gépesített csoport hadosztályait, *Plijev* tábornok 4. gárda gépesített-, és 6. gárda lovashadteste pedig december 21-én reggelre összpontosuljon Nyekije, Drégelypalánk, Ipolyszög körzetében, mivel a Frontparancsnok a *Plijev* csoportot az 53. hadsereg és a 7. gárdahadsereg csatlakozásán a siker kifejlesztésére tervezte alkalmazni Komárom általános irányba. (134)

Managarov altábornagy parancsára december 18-án 20 óráig a 4. gárda gépesített hadtest Szécsénytől délre és nyugatra levő csapatait a 24. gárda lövészhadtest 72. gárda lövészadosztályának alegységei váltották fel. Másnap, 19-én megkezdődött a 6. gárda lovashadtest hadosztályainak leváltása a Kis-Zagyvavölgyi településcsoport előterében. Helyüket Sámsonháza körzetében a 110. gárda lövészadosztály egy ezrede, Nagybárkány, Kisbárkány és Luciny (Lúcfalva) előtt a 203. lövészadosztály ezredei vették át. Ezzel egyidejűleg a Mátra előterében az 57. lövészhadtest 243. lövészadosztálya terepszakaszát az 1. román önkéntes hadosztály csapatainak adta át, mivel nekik parancs szerint 22-én hajnalra Szügy—Kincsespuszta—Szalokpuszta—Nyirespuszta körzetbe kellett átcsoportosulniuk. Ugyancsak 18-án reggel a hadseregparancsnok a 6. lövészhadosztályt az 57. hadtest állományából visszarendelte a 49. lövészhadtesthez, ahol a parancsnok a hadosztályt a 375. és 110. gárda lövészadosztályok között Tar körzetében vetette harcba. (135)

Az átcsoportosítás alatt természetesen csak korlátozott mérvű harcok folytak. Szécsény körzetében a 72. gárda lövészadosztály ezredei már 17-én bekapcsolódtak a harcokba, a *Plijev* csoport gépesített hadtestének leváltása tehát harcok közepette történt, sőt a németek — saját átcsoportosításuk fedezése, és a figyelem elterelése érdekében — több ellentámadást indítottak a szovjet csapatok vonalai ellen. *Managarov* altábornagy azonban — a felesleges veszteségek elkerülése érdekében — már nem erőltette Szécsény azonnali elfoglalását, hanem parancsot adott *Kruze* vezérőrnagynak, hogy a 24. gárda lövészhadtest hadosztályaival minden oldalról zárja körül Szécsényt, és csak azután indítson általános támadást a megerősí-

tett község ellen. A bekerítés feladata az 1. gárda légideszant-hadosztály harcosaira várt, akik Nagylócon keresztül Nógrádmegyer—Magyargéc irányába indítottak támadást.

Mozgalmas napok voltak december 21- és 22-e a 6. gárda lovas-hadtest állásait átvevő ezredek harcosainak is, akik a váltást követően azonnal támadást kezdeményeztek a vonalaik előtt levő községek elfoglalására. Elsőnek a 203. lövészhadosztály ért el eredményt Kisbárkány felszabadításával, majd támadásukat továbbvezetve december 22-én estig a hadosztály 619. lövészezrede elfoglalta Nagybárkányt, a 610 lövészezred harcosai Lúcfalvát, az 592. ezred pedig a településcsoporttól északra 2 km-re harcolt. Rendkívül heves harcok folytak Márkházaért, amit *Ogarodov* vezérőrnagy 110. gárda lövészhadosztálya foglalt el és azt a németek — rohamlővegekkel támogatott — ellenlökéseit visszaverve meg is tartották, sőt 21-én délen már Szupatakot is elfoglalták, vagyis Kisterenyétől alig pár kilométerre északra álltak. (136)

A leghevesebb — és a szovjet csapatok szempontjából legsikeresebb — harcok ezekben a napokban a mátrai arcvonalon bontakoztak ki. A balszárnyon a szovjet csapatok már 18-án Nógrád megye határánál álltak, és lassan nyomultak előre Szorospaták bányatelepen és Nagybátony irányába, és 21-én fel is szabadították a községet és vasútállomását. (137)

Legkésőbb a Mátra alján mozdult meg az arcvonal. Itt december 20-án az 57. lövész hadtest két hadosztálya és az 1. Önkéntes Tudor Vladimirescu” román hadosztály (amely ekkor már a „Debreceni” előnevet viselte) lendült támadásra északi irányba, egyenesen neki a hegynék. Szemben velük a német 8. vadászhadosztály védekezett, de a támadást feltartóztatni, nem voltak képesek. A román önkéntesek Domoszlóról, Márkázról és Abasárról a meredek, erdőszobótos vízmosás köves hegyoldalán törtek a gerinc felé a nehéz téli időjárási viszonyok között. A főcsapás Abasárról a Kékestető irányában bontakozott ki és a támadás már 20-án sikerrel járt, és Kékesről a Galyatetőn is túljutottak a támadók. Felszabadult Mátraháza is, ahol 1944 októberében Friessner vezérezredesnek a „Dél” hadsereg-csoport parancsnokának főhadiszállása volt. Másnap 21-én a támadók átlépték a Kékestől a Tarna völgyéig húzódó gerincet, és megkezdtek leereszkedésüket a Recsk—Parádsasvár közötti műút felé. (138)

A német hadseregparancsnokság reménytelen helyzetbe került. Az 53. hadsereg 57. lövészhadtestének szovjet és román hadosztályai december 21-én 10 km-t nyomultak előre és felszabadították Recsk, Szajla, Bükkszék, Paráds. Bodony. Mátradereske heves megyei községeket, Nógrád megye területén pedig Mátraalmást, Szuhát és Mátramindszentet. (139) Velük szemben a 8. német vadászhadosztály Pétervására—Nemti-, a 49. lövészhadtest csapataival szemben pedig a 4. SS Polizei páncélgránátos hadosztály Lúcfalva—Kisterenye vonalában kísérelte meg az ellenállást. A 8. német hadsereg törzse a kialakult helyzetben azt tervezte, hogy támadó harcokkal a XXIX. hadtest szakaszán megtartja állásait, és a páncélgránátos hadosztály

maradványait leváltja a 8. német vadász hadosztály egységeivel. Erre azonban már nem jutott idő, a német csapatok helyzete ugyanis december 22-én tovább rosszabbodott. Az 57. lövészhadtest szovjet és román hadosztálya lendületes támadása következtében a nagymértékben dezorganizált 8. német vadászadosztály csapatai feladták Pétervásárát, Mátraballát, Ivádot és a Nógrád megyei Dorogházát és Nádújfalut. (139) A 4. SS páncélgránátos hadosztály egységei pedig a 49. lövészhadtest nyomására Márkháza és Lúcfalva után kiűrtették Vizslás és Kazár községeket. (140)

Kisterenye ezekben a napokban — szentanúk elmondása alapján — a Salgótarján felé visszavonuló, illetve a védelmi állásaikat elfoglaló német csapatok zajától volt hangos. A szovjet léghadsereg csatarepülői állandó bombázással zavarták az ellenség hadmozdulatait. A lakosság a községtől északkeletre levő bányavágatokba rejtőzött és ott várta be felszabadítását. A németek a szovjet csapatok támadását Maconka—Lengyend pusztá irányából várták és védelmüket is itt erősítették meg legjobban. A szovjet csapatok ugyanakkor egyszerre három irányból Szupatak, Csengerháza, Kazár és Nagybátony irányából támadtak, és bár a németek — különösen a faluban — szívósan védték állásaikat, a bányatelep felől hátukba támadó egységek elől háztól-házig tartó utcai harcokban kénytelenek voltak visszavonulni, és december 22-én felszabadult Kisterenye. A bányák mélyéről feljövő lakosság örömmel köszöntötte a szovjet csapatokat, amelyek a község felszabadításával lényegében befejezték a „Mátrai kiszögellés” felszámolását. (141)

Az elért eredményeket az biztosította (és segítette), hogy december 20-án — a korábban elfoglalt terepszakaszról nyugati irányban támadásba lendültek a 27. hadsereg hadtestei is. A hadsereg főerői — a szovjet hadijelentés szerint (142) — már 20-án elfoglalták Rimaszombatot és Feledet, és támadásukat Fülek—Losonc irányába vezették tovább. A hadsereg balszárnyán harcoló 35. lövészhadtest hadosztályai ugyanakkor — a főerőkkel párhuzamosan támadva — 21-én elfoglalták Ózdot, Csokvaományt és Bélapátfalvát. (142) A velük szemben védekező 15. német gyalogadosztály Járdánháza-Borsodszentgyörgy; a 27. magyar gyalogadosztály pedig Borsodnádasd—Tarnalelesz vonalában kísérelte meg helyreállítani a védelmet. (143) Az új védelmi vonal leküzdése a szovjet csapatoknak egy napi harcába került, és a hadtest egységei december 22-én Bükszenterzsébet—Zabar szakaszon már megközelítették a Tarnát. (144)

A nyugat felé visszavonuló német csapattestek helyzetét rendkívül bizonytalanná tette, hogy a csatlakozó-szárnyon a 8. német vadászadosztály is gyors hátrálásban volt észak felé, és arcvonalát 22-én már Pétervására—Kisterenye közötti műút északi oldalára vonta vissza. Az ellenség kétségbeesett erőfeszítésekkel próbálta védelmének egységét fenntartani, vagy legalábbis lassítani a szovjet csapatok előnyomulásának ütemét, ez azonban a 3—5 harcokcsival támogatott és zászlóaljnyi erejű gyalogos egységek ellenlökései ellenére sem sikerült, a harcok Salgótarján előterébe helyeződtek át. (145)

A salgótarjáni iparmedencében, december 23-26

Az iparmedence felszabadítására keletről és délről összehangolt támadás indult. December 22-én 21 órakor *Trofimenko* vezérezredes, a 27. hadsereg parancsnoka az alábbi feladatokat állította a Nógrád megye irányában támadó csapatai elé:

„A 35. gárda lövészhadtest szervezze meg a 3. gárda légideszant-hadosztály további előrehaladását azzal a céllal, hogy 23-án estére elérje Farkasházpuszta—Perespuszta vonalát (Bárnától 3 km-re északra, illetve 2 km-rel délre);

A 2. román hegyi lövészadosztály 23-án estére érje el a Belesérpuszta—Cered terepszakaszt.” (146)

A két hadosztály egységei — teljesítve az eléjük tűzött feladatot — sikeresen haladtak nyugati irányban és 23-án megkezdték a harcot megyénk keleti részein. A 2. román hegyi lövészadosztály csapatai a nap folyamán megfeszített harcokban mintegy 2—3 km-t nyomultak előre és estig megközelítették Zabart és Szederkénypusztát. Lényegesen gyorsabb volt a 3. gárda légideszant-hadosztály előrehaladási üteme. A hadosztály e napon mintegy 10 km-t nyomult előre és 23 órakor alegységei Szederkénytől délre 1 km-re, és Bárnától 2 km-rel délre húzódó magaslat vonalában harcoltak. (147)

December 24-én 11 óra 45 perckor — mintegy 25 perces tüzérségi előkészítés után — a 2. román hegyi-lövészadosztály csapatai rohamra indultak és kiverték Zabarból a 15. német gyalghadosztály egységeit. (148) Bárna községnél a légideszant hadosztálynak lényegesen nehezebb helyzete volt. A hegyek között megbúvó kis bányászfalu a németek ellenállási góccá alakították ki. Az erdőt, a magaslatokat és a községet külön-külön meg kellett ostromolni, miközben a németek ellenlökéseit is le kellett küzdeni. A települést végül is a szovjet csapatoknak december 24-én utcai harcok után sikerült felszabadítani. (149)

A 27. hadsereg támadási sávjátára baloldalt (az említett települések kizárásával) Pétervására, Salgótarján, Ludány volt. Így a hadsereg 35. lövészhadtestének Nógrád megyében tevékenykedő két hadosztálya harcait kedvezően segítette, hogy a csatlakozó szárnyon az 53. hadsereg 49. lövészhadtestének egységei ugyanerre az időre, 24-én elfoglalták Nemtit, Mizserfát és Mátraszelét.

Ezzel a szovjet és román csapatok kettévágták a 8. német vadászadosztály védelmi vonalát. (150) Az ellenség kénytelen volt sietve kivonni egységeit a Bárnától délkeletre fekvő és délről — Nádújfalu irányából is támadott Homokterenyéről és Mátranovákról. Ugyancsak 24-én a szovjet csapatok szinte harcok nélkül megszállták a Mátraszelétől nyugatra fekvő — és az ellenség által már korábban (22-én) kiűritett — két régi bányászközséget Kazárt és Vizslást is. (151)

A szovjet csapatok tehát december 24-én lényegében már közvetlen Salgótarján előterében álltak. A 49. lövészhadtest a Tarján pa-

tak két oldalán támadó 6., és 375: lövész-hadosztályának ezredei este 20 óráig nyugatról, délről és keletről is körbezárták — a ma már közigazgatásilag is Salgótarjánhoz tartozó — Zagyvapálfalvát. Mögöttük Kotyházánál és Márkházapusztánál a 110. lövészadosztály-, Vizslás—Kazár—Mátraszele vonalában pedig a hadtest további magasabbegységei készülődtek a harcra, (152) északkeleti irányból pedig a 3. gárda légidezzant-hadosztály ezredei közelítettek a város felé.

*

Salgótarján — az iparmedence központja — már december eleje óta felbolydult katonai táborhoz volt hasonlítható. A rendőrség épületébe beköltözött a 4. SS Polizei hadosztály parancsnoksága és a Gestapo. A rendbiztonság „őrzését” — ami a lakosság megfélemlítését jelentette — a csendőrség és a nyilas egységek vették át. Az SS. bénító-romboló alakulatainak irányításával erőteljes ütemben folyt az üzemek leszerelése, és — bár a munkások haláltmgévető bátorsággal szabotálták a munkát és lopták vissza a már elszállításra előkészített gépeket, alkatrészeket és nyersanyagot — a város teherpályaudvaráról egymás után gördültek ki a lepecsételt vagonok a még egyedüli lehetséges iránya, észak felé Fülek—Lósonc—Zólyom útvonalon.

A házak falain — bár megfakulva és félig letépdesve — még ott tarkállottak az október végén kiragasztott és a „totális mozgósítást” elrendelő rózsaszín, fehér és zöld plakátok azonnali bevonulást parancsolva 14—70 évig minden fiatalnak és öregnek, leventének és felmentettnek. A parancsot megtagadók részére „legenyhébb” büntetésként a „felkoncolást” jelölték meg büntető szankcióként. A bevonulás helyett azonban mind többen választották a Karancs és a környező hegyek rejtékhelyet nyújtó erdeit, és itt találtak menedéket a visszavonuló magyar csapatoktól megszökö honvédek is. És közülük nem egynek sikerült felvenni a kapcsolatot a „Nógrádi” partizánokkal.

A német parancsnokságnak — a délről támadó szovjet csapatok sikerei mellett — mind több gondot okoztak a hátukban működő partizán csoportok, elsősorban Nógrádi Sándor partizánjai, akik Salgótarján közvetlen közelében Karancsberényben, a Légrádi vadász-kastélyban szervezték meg harcálláspontjukat. A csoport létszáma napról-napra nőtt és így december 20-án a „D—2-es számú napi-parancs” szerint a csoport partizán egységgé alakult és hozzákezdtek Salgótarján felszabadítási tervének elkészítéséhez. (153)

December 20-át követően mindinkább a fejtelenség, zavarodottság lett úrrá a városban. A német parancsnokság megpróbálta megszervezni a védelmet, hogy legalább saját csapatai és haditechnikai felszerelésének rendezett visszavonulását biztosítsa. Tüzérségi üteget helyeztek e még a hatalmas vöröskereszttel jelzett bányakórház udvarán is. A kórházat kiürítették, a betegeket házakba helyezték ki. (154) Lázas sietséggel tüzelő állásokat és futóárokrendszert építettek ki a várost övező hegyeken, robbantáshoz készítették elő az összes hidakat, sőt az egyszerű átereszeket is.

Az SS. egységek katonái, a csendőrök és a nyilas pártszolgálatosok ugyanakkor raboltak, fosztogattak és rettegésben tartották a lakosságot. December 20-án a nyilasok este 6-tól reggel 6-ig kijárási tilalmat rendeltek el. A magyar katonák közötti szökési hullám megfékezésére december 22-én (tehát alig pár nappal a végső összehozásuk előtt) elrettentésként a Főtéren felakasztottak két szökött katonát. (154) December 24-én a városparancsnokság kihirdette az ostrom-állapotot, és a kijárási tilalom kezdeti időpontját este 5 órában szabták meg. Gépi erővel felszaggatták a vasúti sínek közötti talpfákat, leszaggatták a telefon és villanyvezetékeket. És mintha az utolsó felvonás kezdetét jelezte volna, este Zagyvaróna felől hatalmas detonáció hallatszott és a városra és környékére teljes sötétség borult. A fasiszta robbantó egységek esztelen dühükben visszavonulásuk utolsó aktusaként felrobbantották a Zagyvarónai Hőerőmű gőzturbináit és generátorait, és ezzel teljessé tették az iparmedence üzemeinek vandál elpusztítását. (155)

*

A több irányból is visszafelé özönlő német csapatok megszervezését, és a védelem egységes irányításának biztosítását azonban a parancsnokság már nem tudta megoldani. A szovjet csapatok támadása az ellenség — helyenkénti heves ellenállása ellenére december 25-én is további tért nyert. A 8. német hadsereg törzse — napi-jelentésében — a helyzetet így jellemezte: (156)

„Az ellenség mély betörést ért el Salgótarján dél és délkeleten. Az ellenséges csapatok előretörtek a város keleti széléig. A 4. SS. „Polizei” páncélgránátos hadosztály és a 8. vadász hadosztály között, valamint a 8. vadászhadosztályon belül a csatlakozás jelenleg megszűnt.”

A német jelentés nem említi, de lényegében hasonlóan zavaros volt a helyzet a 8. vadász, és a 15. gyaloghadosztály csatlakozásánál is. A megye legészakibb területén — az országhatárnál — a 35. hadtest alárendeltségében támadó 2. román hegyi-vadászhadosztály december 25-én kiverte az ellenséget Magyar-Zabarból és harccal elfoglalta Ceredet, és másnap harcot kezdett Vecseklőért és Tajtiért. (157)

A román egységektől délre a Bárna elfoglalásánál szétvert — és visszavonuló — ellenséges kötelékeket üldözve a 3. gárda légideszant-hadosztály ezredei 25-én Feketebik és Szilvaskő felé támadtak. Az erdős terep most a szovjet csapatoknak kedvezett, így ugyanis — a német földi és légi megfigyelés elől rejtve — viszonylag gyors ütemben törhettek előre, és 25-én estére sikerült elérniük az erdő szélén Zagyvaróna felé vezető szerpentin műutat, itt azonban a Karancs felől heves tüzérségi tüzet kaptak, és így támadásukat átmenetileg le kellett állítaniuk. (158)

A 49. lövészhadtesthez tartozó 1. román önkéntes „Tudor Vladimirescu” hadosztály Mátraszéléről kiindulva a Zagyvavölgyében hú-

zódó úton egyenesen észak felé Zagyvaróna irányában támadt, és egyes alegységei 25-én este 8 óráig délről 2 km-re megközelítették Zagyvarónát. Más ezredei ugyanakkor egy km-rel túlhaladtak Ináshón, és a Pécskő és Somlyó hegy közötti gerincen kiépített — Salgótarjánt keleti irányból védő — német állásokat támadták. (159)

Ugyanennek a védelmi vonalnak déli — Somlyó hegyi — szárnyát a 49. lövészhadtest Kazár irányából érkező magasabbegységei rohamozták meg. A németek itt is szívósan ellenálltak, ez azonban már csak a városból menekülő SS. csapatok visszavonulását biztosító utóvédharc volt. A védekezőknek visszaút nem volt, mert műszaki alakulataik a mögöttük levő fahidat már délután 4 órakor felrobbantották. Az áttörés — bár a harc 34 szovjet katona életébe került — sikerrel járt, és december 25-én, karácsony estén 21 óra körül Forgács-bányatelepnél a szovjet felderítő egységek Salgótarján területére léptek. (160)

A régi felrobbantott fahíd helyén ma szilárd köhíd áll, és mellette egy évszázados tölgyfa oldalán egy bronz emléktábla hirdeti:

„Hála a felszabadító hadseregnek, mely 1944. december 25-én este 9,30-kor e helyen lépte át városunk határát”

A harcokban elesett szovjet hősöket a somlyói és forgácsi bányászok közös sírba temették, és minden karácsonykor felkeresik az emléktáblát és a sportpálya mellett álló vörös gránit emlékművet, hogy leróják kegyeletüket a hősök előtt, akik a város határában adták életüket a magyar szabadságért vívott harcban. (160)

Az ellenség utóvédjének leküzdése után a harcok elcsendesedtek és lassan megindult a havazás. A szovjet elővéd és az utánuk előnyomuló főerők azonban nem tudhatták, hogy a németek — kisebb géppisztolyos csoportokat hátrahagyva — lényegében már elmenekültek Salgótarjából, és így csak lassan — szinte háztól-házig lopakodva — nyomultak előre a Forgács patak melletti kocsúton, és hajnalban a Főutat elérve az Üveggyárnál ismét felrobbantott híd állta útjukat.

A várost — mintegy megadást jelképező zászló — mindenfelé fehér hólepel borította, és a 26-án reggel a Forgács telepen, Forgács utcán és az üveggyár környékén ébredő lakosok a gyülölt acélkék és fekete egyenruhás németek helyett már a minden irányból előnyomuló vöröscsillagos, kucsmás és báránybőr subás katonákat láthatta az úton, akik az üveggyár előtt észak és dél felé fordulva megkezdtek a város megtisztítását az itt-ott megbújt és védekező ellenségtől és az aknáktól. A feladat nem volt veszélytelen. A házak és üzemek falára nem egy helyen kellett kiírni a műszakiaknak, hogy „VNYIMANYIJE, MINI” (Vigyázat, akna), és napokba tellett, míg helyükbe a „MINE NYET” (Aknamentes) felirat került, de a városban a 49. hadtest felszabadító egységei lényegesebb, komolyabb ellenállásba már nem ütköztek.

De december 26-án hajnalban Salgótarjántól délre és északra is megmozdult a frontvonal. Zagyvapálfalvába egyszerre három irány-

ból nyomultak előre a 6., 375., és 113. lövész-hadosztályok alegységei. A község felszabadítása most már csak rövid időt vett igénybe. A magasabbegységek csatlakoztak a hadtest Salgótarjánát megtisztító többi alakulatához, és eközben felszabadították — a ma már ugyancsak Salgótarján részét képező — Baglyasalját is. (161)

A derült éjszakában a frissen hullt szó szinte világított, és ez jó lehetőséget nyújtott a 3. légideszant-hadosztály ezredeinek, hogy sorukat rendezve tovább támadjanak nyugatnak. Egységeik 26-án harcolva felszabadították Zagyvarónát, és a mai strand környékén elérték a Salgótarjából Somoskőújfalu felé húzódó műutat. Este 8 órára a légideszant-hadosztály 2. gárda lövész ezrede Zagyvarónától 4 km-rel nyugatra állt, a 10. gárda lövészezred pedig elfoglalta Ponyipusztát. (161)

A szovjet hadműveleti térképeken Salgótarján északi részénél egy kis félkör látható, lefelé álló várakkal, és megközelítőleg kelet-nyugat irányú hosszú kettős vonal: a hadsereg sávhatárának jelzése. Ahol ma az 1919-es emlékműként szolgáló évszázados fa áll, ott húzódott 1944 decemberében a sávhatár az 53. és 27. hadsereg között, jelezve, hogy Salgótarján felszabadítása az 53. hadsereg feladata. (162) Ez persze nem lehetett akadálya annak, hogy a hadseregek együttműködve harcoljanak. Így, amikor a 3. gárda légideszant-hadosztály 8. lövész ezrede elérte a műutat, a parancsnok azonnal déli irányba fordította egységeit, hogy minden erejükkel nyújtsanak segítséget a 49. hadtest már Salgótarján megtisztításán fáradozó hadosztályainak.

Salgótarján tehát fennállása legszebb karácsonyát élte át, ajándékként a legnagyobbat, a szabadságot kapta a szovjet csapatoktól. *Managarov* altábornagy, az 53. hadsereg parancsnoka azonban már jövőre gondolt. Az ellenség a várostól nyugatra levő magaslatokon, Karancsság, Karancsalja, Somoskőújfalu vonalában kísérelte meg védelmét újjászervezni. A parancsnok ezért utasítást adott, hogy a siker kifejlesztése és biztosítása érdekében a 49. lövészhadtest energikusan vezesse tovább támadását Bocsárlapujtő—Nógrád-szakál általános irányban, és a 24. lövészhadtesttel együttműködve december 28-án reggelre érje el Lítkét. (163) Hasonló értelmű feladatot kapott a 3. gárda légideszant-hadosztály is, amelynek részére *Gorcsajev* altábornagy — a 35. hadtest parancsnoka — december 27-én estig elérendő célként Karancskeszit jelölte meg. (164)

Az utolsó felvonás, december 26-31

A *Plijev* lovas-gépesített csoport hadtestének felváltását követően az 53. hadsereg balszárnyán, a 24. gárda lövészhadtest arcvonalszakaszán lényegesebb változás nem történt. A 81. gárda lövészhadosztály védelmi harcokat vívott a Szécsénytől nyugatra levő erdő (Káprás)—Hugyag—Órhalom—Balassagyarmat szakaszon, és megkezdte előkészületeit, hogy a kapott parancs értelmében az Ipoly északi partján újabb hídfőállásokat foglaljon el, illetve a régieket kiszélesítse. A 72. gárda lövészadosztály ezredei nyugatról és dél-

ről támadva heves harcokat vívtak Szécsény előterében, az 1. gárda légideszant hadosztály pedig — Szécsény keletről való bekerítése érdekében — Nógrádmegyer—Magyargéc irányában kezdeményezett támadást. (165)

Az ellenség valamennyi arcvonalszakaszon hevesen védekezett, és légi felderítéssel, és 3—4 repülőgépből álló kötelékekkel végrehajtott bombázással támadta a szovjet egységek támadó alegységeit. A 49. hadtest sikerei természetszerűleg kedvezően éreztették hatásukat a 24. hadtest arcvonalszakaszán is. Az 1. gárda légideszant-hadosztály ezredei december 24-én estére — heves harcok után — elfoglalták Nógrádmegyert és tovább folytatták támadásukat Magyargéc irányába (166), és 25-én este 8 órakor a hadosztály egységei már Nógrádmegyertől északra 1 km-re, illetve Magyargéctől 1 km-rel délnyugatra harcoltak. (167)

A december 25—26-án Salgótarján körzetében elért sikert kifejelesztve az 53. hadsereg 24. és 49. lövészhadteste, valamint a 27. hadsereg megyénkben harcoló hadosztályai egybehangolt támadást indítottak a megye északi részét még megszállva tartó fasiszta csapatok ellen. Az általános támadás megindításához kedvező helyzetet teremtetett, hogy a német csapatok hadrendje megbomlott. A IV. SS „Polizei” páncélgránátos hadosztály a Nógrád megyéért vívott több napos ostrom alatt például olyan nagy veszteséget szenvedett, hogy a 8. német hadsereg törzse a „Dél” hadseregcsoport parancsnokságának most már nemcsak a szétvert 18. SS páncélgránátos és 46. gyaloghadosztály, hanem az említett 4. SS „Polizei” páncélgránátos hadosztály megmaradt egységeit is csak harccsoportonként javasolta alkalmazni. (168)

Az ellenség — bár egyes terepszakaszokon még beásta magát, és hevesen védekezett —, lényegében valamennyi arcvonalszakaszon visszavonulóban volt, és ellenlökéseivel csupán csak lassítani tudta a szovjet csapatok támadásának ütemét.

December 27-én a megye területén előnyomuló csapatok jobbszárnyán a 2. román hegyivadász-hadosztály Egyházasbást, Vecsek-lő és Tajti elfoglalása után nyugat felé támadva ismét Nógrád megye területére ért és 28-án estig felszabadította Somoskőt, Somoskőújfalut és Bükkrépusztát. (169)

A 3. gárda légideszant-hadosztály — 2. gárda lövészezredével a Karancs hegység körzetét fedezve — főerőivel december 27-én a Karancsalja előterében védekező ellenséget támadta. Ezzel egyidejűleg — tőlük délre — a 49. lövészhadtest 110. gárda lövészadosztályának alegységei lényegében harc nélkül elfoglalták az ellenség által kiürített Kishartyánt és Sóshartyánt, majd megkezdték Ságújfalu ostromát. Másnap a községet elfoglalva felszabadították a szomszédos Etest, és a környező bányatelepeket, valamint Karancsságot. A hadosztály alegységei ezzel egyidejűleg 28-án segítséget nyújtva a légideszantosoknak együttes erővel leküzdötték a németek ellenálását Karancsalján is. A visszavonuló ellenséget a 3. légideszant-hadosztály 8. ezrede — a Dobroda patak völgyében — Bocsárlapúj-

tőig üldözte, ott azonban az ellenség heves tűzébe ütköztek, és ezért az ezred védelembe ment át. (170)

Meggyorsult az előrenyomulás üteme az 1. gárda légideszant-hadosztály arcvonal szakaszán is. December 27-én a Nógrádmegyer irányából támadó légideszantos ezredek megtörték a német csapatok ellenállását, elfoglalták Magyargécet és lendületesen tovább nyomultak Kisgéc és Karpagéc irányába, majd az éjszaka folyamán — igen nehéz feltételek és terepviszonyok között — merész megkerülő manővert hajtva végre reggelre átvágták a Szécsényből Endrefalvára vezető műutat, és lényegében teljessé tették Szécsény bekerítését. (171)

A németek számára mindinkább világossá vált, hogy Szécsényt már nem lehet tartani, és ezért 27-én 12 óra 30 perckor kétségbeesett kísérletet tettek, hogy harckocsik támogatásával nyugati irányban kitörjenek Szécsényből. A támadás a 72. gárda lövészadosztály 229. gárda lövészezrede ellen indult, amely azonban okosan felhasználva a magaslatot, az útkanyarokat és a vasúti töltést, az ellenséget erős gyalogos és harckocsielhárító tűzzel fogadta, és 20 perc alatt megállította és visszavetette. (172)

Másnap — december 28-án — hajnalban azután *Tyerentyev* vezérőrnagy 49. lövészhadtestének magasabbegységei minden oldalról rohamra indultak — a már december 10-e óta ostromlott Szécsény ellen. A fasiszta csapatok az utolsó pillanatig kétségbeesetten védekeztek. Minden házárt, minden épületcsoportért harcolni kellett, míg végül is 12 óra 30 percre a nagyközséget sikerült megtisztítani az ellenségtől. Szécsényben jelentős hadizsákmány jutott a szovjet csapatok kezére, többek között 22 különböző űrméretű löveg, 3 aknavető, gyalogsági fegyverek, nagymennyiségű harckocsi-elhárító akna és egy lőszerraktár. (173)

Szécsény elfoglalásával a szovjet csapatok felszámolták az ellenség Nógrád megyében levő utolsó szervezeten védett és megerősített csomópontját. A 72. lövészadosztály egységei 28-án este észak felé támadva már Pöstyénpuszta-, a légideszantosok pedig Benczúrfalva előterében álltak, a kelet felől visszavonuló német csapatok hátában.

*

Az év utolsó három napjában a megye északi részén — bár egyes csapatok és kisebb alegységek szívósan védekeztek, sőt nem egy esetben heves ellenlökésekkel és tűzérési tűzzel ideig-óráig meg is állították a szovjet csapatok lendületes támadását — szervezett, egységes irányítású arcvonalat kialakítani már nem voltak képesek. A németek bevethető tartalékkal már nem rendelkeztek, az 53. hadsereg parancsnoka ugyanakkor előrevonta és harcbanvetette a 375. hadosztályt és a „Tudor Vladimirescu” román önkéntes hadosztályt is, és csapatai — a hadsereg sávhatárát átlépve — tevékeny segítséget nyújtottak a 27. hadsereg megyénk területén harcoló két hadosztálynak harcához.

A 3. gárda légideszant hadosztály ezredei 28-án este Bocsárlapújtó előtt álltak harcban az ellenséggel. Ekkor a 35. gárda lövészhadtest parancsnoka pontosította a légideszantosok feladatát. Ennek lényege az volt, hogy a hadosztály 29-én reggel főerejével az út mentén haladva támadjon Litke irányába. Útközben semmisítse meg az ellenálló ellenséges erőket, és a nap végére foglalja el az Egyházasgerge-Hársashegy terepszakaszt. A támadást 29-én 12 órakor kezdje meg.

A hadtest magasabbegységei — a kapott parancsnak megfelelően — 29-én támadásba mentek át, és átkaroló manővert végrehajtva az ellenség szárnyára mértek csapást. A 2. román hegyivadász-hadosztály mintegy 8 km-t előrenyomulva felszabadította Karancsberényt és támadását a Nagyromhány felé vezető úton tovább haladva már Csehszlovák területen folytatta. (174)

A támadás során — a magyarországi harcok során — ritkán előforduló esemény történt. A román csapatok parancsnokánál jelentkezett a Nógrádi Sándor vezette partizán egység megbízottja, és ezt követően az egység csatlakozott a 2. román hegyivadász-hadosztályhoz, amely a szovjet hadtest parancsnoksághoz irányította át őket. A Nógrádi partizánok egyébként nem harc nélkül jutottak el ehhez az ünnepélyes pillanathoz. December 27-én hajnalban Macskalyuk felől mintegy 400 visszavonuló SS. tört rá az Abroncsospusztán meghúzódó partizánokra, akik a harcot felvéve több óráig ellenálltak és jelentős veszteséget okoztak a németeknek, közben azonban maguk is 7 hősi halottat vesztettek. A túlerő elől végül is kénytelenek voltak visszavonulni észak felé a Monasza hegységbe, és itt vették fel a kapcsolatot az előrenyomuló román csapatokkal. (175)

Támadásba lendült a 3. légideszant hadosztály is, és 2. gárda lövészezrede megtörve az ellenség Bocsárlapújtótól nyugatra és délre kifejtett elkeseredett ellenállását elfoglalta a községet és Kutaspusztát. A hadosztály 10. gárda lövészezrede a sikert kifejlesztve üldözőbe vette a menekülő ellenséget, és a 49. hadtest — időközben felzárkózott — 375. lövészhadosztályának alegységeivel együttműködve elfoglalta Karancskeszit, majd előnyomult Marakodi pusztáig és attól északra védelembe ment át. (176)

Ugyanaznap — tehát 29-én este 20 óráig — az 53. hadsereg 49. lövészhadtestének magasabbegységei az alábbi terepszakaszokat érték el:

— a „Tudor Vladimirescu” román önkéntes gyalogos hadosztály egységei a támadáshoz felzárkózva a nap folyamán elérték az Etes-Ságújfalu terepszakaszt, és csatlakozva a támadásban levő 110. gárda lövész hadosztályhoz — azokkal szorosan együttműködve felszabadították Szalmatercset és Pusztatercset;

— a 110. gárda lövészhadosztály más ezredei ezzel egyidejűleg Csomapusztán keresztül haladva megtisztította a Kisgéctől északra levő erdőt, és Endrefalva irányában támadott tovább. (177)

A nap eseményéhez tartozik, hogy a 24. gárda lövészhadtest 81. gárdahadosztályának alegységei átkeltek a befagyott Ipoly folyón és hídfőállást létesítettek a folyó északi partján Erdőszelestyénél és Szlovákgyarmaton, a Szécsényt felszabadító magasabbegységek pedig Pöstyénpuszta előtt felzárkóztak a további támadáshoz. (178)

*

December 30-án a 2. román hegyivadász-hadosztály már Szlovákia területén harcolt, a 3. gárda légideszant-hadosztály kötelékei pedig az előző nap elért terepszakaszon Egyházasgerge előterében fejlődtek fel a további támadáshoz. Az 1. román önkéntes hadosztály egységei az ellenség szívos ellenállását leküzdve, és annak több — harcokocsikkal támogatott — ellenlökését visszaverve, a nap folyamán felszabadították Pilinyt és Szécsényfalfalut, a 110. gárda lövészhadosztály alegységei pedig Endrefalvát. Megindultak észak felé az Ipoly balpartján az 1. gárda légideszant hadosztály ezredei is, és elfoglalták Pöstyénpusztát, majd tovább haladva Ludányt és Halászt, a 72. gárda-lövészhadosztály alegységei pedig Ipolykürt pusztáért harcolt. (179)

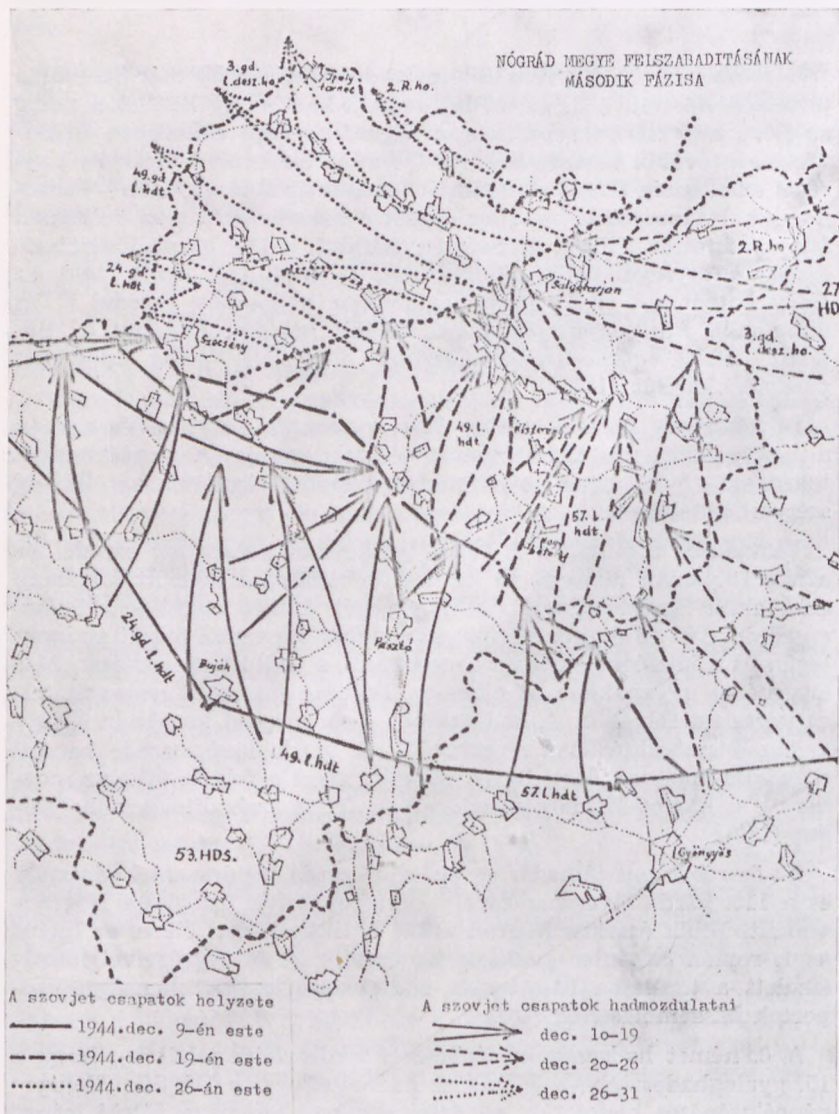
És felvirradt 1944. december 31-e, vasárnap. Az év — és egyben a megye teljes felszabadításának — utolsó napja. A szovjet csapatok a szó szoros értelmében minden irányból támadták az ellenség szétvert kötelékeit.

Támadásba indultak a 3. gárda légideszant hadosztály ezredei, és a nap folyamán mintegy 10 km-t előrehaladva a délelőtt folyamán elfoglalták Egyházasgergét, Mihálygergét, Litkét, majd két lövész-ezred délután 16 órakor Törincs körzetében menetből átkelt az Ipoly jegén és a községet elfoglalva megkezdte a hídfő kiszélesítését. Más alegységei ugyanakkor az ellenség üldözése közben ugyancsak felzárkóztak a folyóhoz. A hadosztály — pár nappal korábban Salgótarján felszabadításában résztvevő — 8. gárda lövészezrede harccal elfoglalta Ipolytarnócot, Rárós pusztát, majd a folyón átkelve megkezdte a harcot Kisdályópusztáért, és fel is szabadította a helységet. (180)

Az összehangolt támadás során az 1. gárda légideszant hadosztály és a 110. gárda lövészhadosztály együttes erővel elfoglalta Nógrádszakált. Tőlük északra Nógrádszakál és Litke között elérte az Ipolyt az 1. román önkéntes gyalogos hadosztály is, és egységeivel hozzákezdett a területen itt-ott még felbukkanó kisebb ellenséges csoportok felszámolásához. (181)

A 8. német hadsereg kétségbeesett erőfeszítése tehát —, hogy a 15. gyaloghadosztály, a 8. vadász hadosztály, és a IV. SS. „Polizei” páncélgránátos hadosztály együttes erejével lezárja a füleki irányt — eredménytelen volt. December 31-én estig a szovjet csapatok Ipolytarnóc és Ludányhalászi között teljesen megtisztították az Ipoly balpartját a szétvert ellenség kószáló csoportjaitól, és a folyón több helyen átkelve már Szlovákia területén üldözték az ellenséget. (182)

A szilveszteri harangszó már a szabad Nógrád megye és szabad Északmagyarország munkásait és parasztjait köszöntötte, a 2. Ukrán Front támadási sávjában a szovjet csapatok teljesen kiűzték az ellenséget az ország területéről.

Egy meghiúsult kísérlet, bezárul a gyűrű Budapestnél

December 31-én azonban nemcsak megyénk mai területén hallgattak el a fegyverek. Sikeresen teljesítették erre az időre a 2. Ukrán Front — Nógrád megye nyugati felének felszabadításában részt vett — magasabbegységei eredeti hadászati célkitűzéseit: a budapesti ellenséges csoportosítás keletről és északról való körülzárását is. E harcok eredményeként szabadult fel — az akkor közigazgatásilag megyénkhez tartozó — szobi járás területe és népe is.

Az ellenség mindenáron meg akarta akadályozni Budapest körbezárását, és ennek érdekében nagy erőkkel vissza akarta vetni Malinovszkij csapatait Balassagyarmatig. A megye elvesztését tehát a németek — a maguk részéről — korántsem tekintették befejezett ténynek. Céljuk érdekében rendkívül nagy erőt összpontosítottak az Ipoly kanyarba, a Börzsönybe, tehát megyénk nyugati határainak előterébe. December közepén a Szentendre, Szob, Nagybörzsöny, Bernecebaráti, Ipolyvisk, Kistompa, Ipolyságnál húzódó vonal mögött a 357. német gyaloghadosztály, a 2. magyar páncélos hadosztály, a 18. SS. páncélgránátos hadosztály, a „Dirlewanger” különleges SS dandár, és a 8. német páncélos hadosztály volt hevenyészett védelemben. (183)

A tervezett támadás sikere érdekében maga Guderian tábornok, a német szárazföldi csapatok vezérkari főnöke is közbeavatkozott, és megparancsolta, hogy még — az egyébként szintén erősen támadott — dunántúli „Margit vonal”-ból is vezényeljenek új hadosztályokat e térségbe. Ezért a német hadvezetés december 19-én Székesfehérvár körzetéből a 8. páncélos hadosztály körzetébe irányította a 3. és a 6. páncélos hadosztály gyalogerőit (az ún. páncélgránátos ezredeket), másnap pedig a magyar „Szent László” hadosztályt is, amelyeket 1944. októberében állítottak fel, és a legkorszerűbb fegyverekkel láttak el. (184)

A német szárazföldi csapatok főparancsnoksága, az OKH utasította Kirchner tábornokot, az XVII. páncélos hadtest parancsnokát: a rendelkezésre álló erőkkel vesse vissza a Börzsöny mögé a szovjet csapatokat, és Balassagyarmattól nyugatra állítsa helyre az összeköttetést a 6. és 8. hadsereg között. (185)

Malinovszkij marsall azonban megelőzte a németeket. Befejezte az erők átcsoportosítását a 6. gárda harcokcsi hadsereg mellé és mögé felsorakoztatta a 7. gárda-hadsereg magasabbegységeit, és bár a *Plijev* csoport még mozgásban volt, december 20-án 10 órakor megindította támadását a német vonalak ellen. A 7. gárdahadsereg 25. és 27. gárda lövészhadtest hadosztályai viszonylag gyorsan áttörték az ellenség hevenyészett védelmi vonalát. Kóspallagon és Márianosztrán keresztül délről és északról megkerülték a Börzsönyt és másnap (21-én) estig kijutottak az Ipoly keleti partjára. Az ellenség csupán egy hídfőt tudott megtartani Ipolydamásd, Jelemba, Letkés körzetében. Számottevő sikert ért el az áttörésbe bevett 6. gárda harcokcshadsereg is. A harcokcsi- és gépesített dandárok

Déméndnél törték át a védelmet és estig 32 km-t megtéve, már az első hadműveleti napon elfoglalták Lévát, ezután Nagykálnál metetből átkeltek a Garamon és betörték a Kisalföldre. (186)

December 22-én azonban váratlan fordulat történt. Kirchner tábornok Ipolyszakálás térségéből a 6., 8., 3. német és a 2. magyar páncélosadosztállyal, mintegy 150—200 harckocsival és rohamlőveggel ellencsapást mért Ipolyság irányába, és a páncélos élek megközelítették Kistompát, Viskovcet, Bernecebarátit és Parassapusztát. Kistompánál azonban az átcsoportosításban levő *Plijev* csoport 4. gárda gépesített hadteste megállásra kényszerítette a német LVII. páncéloshadtest egységeit. Kirchner tábornok másnap harcban vetette az időközben beérkezett Szent László hadosztályt is, kitűzött célukat — Ipolyság visszafoglalását — azonban 23-án sem tudták megvalósítani, sőt helyzetük kritikussá vált, mert balszárnyuk fedezetlen maradt. (187)

Malinovszkij marsall felismerte a szovjet csapatok számára kedvező helyzetet, és nem is késett kihasználni azt. December 24-én este utasította *Kravcsenko* vezérezredest, hogy a 6. gárda harckocsi hadsereg biztosítsa magát a Garam felől, főerőivel pedig december 25-én 10 órakor mérjen csapást Esztergom általános irányban, és a 7. gárdahadsereggel együttműködve semmisítse meg az ellenséges erőket Ipolyszakállas körzetében, és tőle délnyugatra. Ezt követően erős előrevetett osztaggal vegyen birtokba átkelőhelyet a Dunán. (188)

A parancs értelmében 25-én *Kravcsenko* hadtestei Léva térségéből déli irányban indították meg támadásukat, és az Ipoly és Garam völgyében heves küzdelem bontakozott ki. A németeknek számos ellencsapással 25-én ugyan még sikerült lassítani a szovjet páncélosok támadásának ütemét, másnap azonban az LVII. német páncélos hadtest helyzete már lehetetlenné vált. A 6. gárda harckocsi hadsereg egy erőteljes csapással a német hadtest hátába került, és az 5. gárda harckocsihadtest kijutott Kicsind térségébe. A 7. gárda-hadsereg magasabbegységei ugyanez alatt az idő alatt Ipolytölgyesnél átkeltek az Ipolyon, és harcok közben előnyomulva 26-án Esztergomtól északra elérték a Dunát, melynek túlsópartján a 18. harckocsihadtest dandárai ugyanaznap elfoglalták Esztergomot. (189)

A 2. és 3. Ukrán Front — egyidejűleg december 20-án megkezdett — összehangolt támadását tehát teljes siker koronázta. Kijutottak a Dunához, felvették a kapcsolatot, és kialakították a budapesti csoportosítás bekerítésének belső arcvonalát. Mindkét oldalon megkezdődhetett az elfoglalt terület teljes megtisztítása, és Buda, valamint Pest ostroma. (190)

Kudarca fulladt tehát a németek utolsó kísérlete is, hogy Nógrád megyébe benyomulva helyreállítsák az összeköttetést a 6. és 8. német hadsereg egységei között, sőt — mint az előző fejezetekből ismeretes — a szovjet csapatok a salgótarjáni iparmedencében, valamint a Salgótarján—szécsényi vonaltól északra fekvő területeken

a 8. hadseregére is súlyos vereséget mértek, és ezzel december 31-re ténylegesen befejezték Nógrád megye területének, és az itt élő 210 ezer ember felszabadítását. Budapesten és a Dunántúlon még folytak a súlyos harcok, a szabad Nógrád megye lakói azonban már hozzákezdhettek a háborús pusztítás felszámolásához, a békés építőmunkához.

Vérben született a megye szabadsága. Szovjet harcosok ezrei feküdték sebesülten, rokkantan a megye különböző kórházaiban, és sokszázan a legdrágábbat, életüket áldozták azért, hogy a megye népe ismét szabadon élhessen és dolgozhasson.

Fény és árnyék

A szovjet csapatok előnyomulását követően a szabadság fénye lé-
pésről-lépésre üzte, hajtotta maga előtt a fasiszmus sötét árnyát.

December első napjaiban Magyarország fasiszta megszállás alatt álló területein még javában tombolt a nyilas terror. Vezérek azonban — mint patkányok a süllyedő hajóról — rablott kincseiket összecsomagolva már menekültek a körbezárással fenyegetett Budapestről. Szálasi — a németek és önmaga által kinevezett „nemzetvezető” Gyepü I-ről Hitlerhez készült, hogy tíz évi várakozás után végre tiszteleghessen hűbérura előtt, és felajánlhassa a „Kárpát—Duna—Nagyhaza” szenvedő népének életét és vérért, a föld gabonáját és olaját, a gépeket és mindent, amire Hitlernek a „totális háborúhoz” a „végső győzelem”-hez szüksége volt. (191)

Nógrád megyében — ha nem is teljesen a nyilasok elképzelésének megfelelően — mindezek gyakorlati megvalósítása folyt. December elején a megye megerősített német katonai táborhoz volt hasonló. Nógrád megyében a németek — az ipar mellett — Budapestet védtek, és védelmét a „megbízhatatlan” magyarok helyett saját maguknak tartották fenn. Az SS. parancsnokság beköltözött a salgótarjáni rendőrkapitányságra. A helyi lakosokat és a bányászokat erődítési munkákra vezénylik, de a bányászok megtagadták a hadimunkát. Egymást érték a „SAS” behívók, de a bevonultak száma nem nőtt. Emelkedett ezzel szemben az erdőkbe menekültek száma, egyre erősödött a partizán veszély. Nógrádi Sándor partizáncsoportja az Ipoly túlszárnyán már az átkeléshez készülődött, a németek ugyanakkor a lakosság megfélemlítésére katonaszökevényeket és ellenállókat lőttek agyon Salgótarjában. Az SS romboló különítmények robbantásra készítették elő az üzemeket, a csendőrök és nyilasok ellenőrzése mellett teljes erővel folyt a gépek leszerelése, az alkatrészek és nyersanyagok vagonba rakása, és ugyanakkor a kirablás — nemegyszer haláltmegvető bátorsággal végrehajtott — szabotálása. (192)

A megye és a magyar nép jövője szempontjából azonban a döntő, történelmi események 1944. decemberében hazánk már korábban felszabadított területein zajlottak le.

A megye határaitól délre december első napjaiban a Szücsi—Hatvan—Kartal közötti 12 kilométeres szakaszon befejeződéshez közeledett a 2. Ukrán Front főcsapásmérő csoportosítása magasabb-egységeinek összevonása. Egymás után foglalták el kiinduló állásait *Sumilov* és *Managarov* tábornokok hadseregének lövészhadosztályai. *Kravcsenko* vezérezredes harckocsizó és gépesített dandárai, *Plijev* altábornagy páncélosai és kozákjai. Két áttörő tüzerhadosztály és a hadseregek tüzérése — összességében több mint 2000 löveg és aknavető — várta a támadás kezdetét jelző tűzparancsot, és bevetésre készen álltak az 5. légi hadsereg vadász és csatarepülői, valamint bombázói. (193)

Távolabb, az ország egyik leghamarabb felszabadított területén, Szegeden lényegében ugyanezekben a napokban — konkrétan december 2-án — a Magyar Kommunista Párt, a Magyar Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazda-Földmunkás és Polgári Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt és a szakszervezetek megalakították a „Magyar Nemzeti Függetlenségi Front”-ot. (194)

A Függetlenségi Front magáévá tette a Magyar Kommunista Párt által — az új magyar államiség, a népi demokratikus Magyarország megteremtésére — kidolgozott programot, mely szerint minden felszabadult helységben meg kell alakítani a MNFF helyi szervét, a Nemzeti Bizottságot, majd a nemzeti bizottságok és a demokratikus szervezetek választott képviselőiből alkotmányozó nemzetgyűlést kell összehívni, amely megválasztja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. (195)

A program minden tekintetben alkalmas volt egy szenvedéssel teli korszak lezárására, és egy új, minden tekintetben szabad korszak megindítására. Az elfogadott program a demokratikus átalakulás útját a következő, legfontosabb feladatok megoldásában jelölte meg: (196)

- azonnali bekapcsolódás a fasiszmus elleni felszabadító háborúba;
- a háborús bűnösök megbüntetése és valamennyi népellenes, fasiszta szervezet feloszlata;
- a közigazgatási szervek, a bíróságok, a hadsereg és a karhatalom demokratizálása;
- a demokrácia szellemével ellentétes törvények és rendeletek hatálytalanítása;
- a politikai szabadságjogok helyreállítása;
- széles körű földreform végrehajtása;
- a kartellek és nagybankok állami ellenőrzés alá helyezése;
- a kőolajforrások, a bauxit-, a szén-, és ércbányák, a villanytelepek államosítása;
- a dolgozók érdekeinek legteljesebben megfelelő szociálpolitikai és demokratikus külpolitika folytatása.

A kibontakozó népi demokratikus forradalom területi bázisa elsősorban a legkorábban felszabadult Tiszántúl volt. December 5-én megalakult a Nemzeti Bizottság Debrecenben, amit a Magyar Nem-

zeti Függetlenségi Front megbízottai — mintegy demokratikus örökségként — az „Ideiglenes Nemzetgyűlés” és az „Ideiglenes Nemzeti Kormány” székhelyeül jelöltek ki.

Ettől kezdve Debrecen fontos események színhelye lett. December 13-án megalakult a Bizottság, amely előkészületeket tett a képviselők megválasztására, a nemzetgyűlés összehívására és a kormány megalakítására. Az Előkészítő Bizottságra és a szovjet hatóságokra is komoly feladat várt. A debreceni előkészületeket a legnagyobb titokban kellett tartani, az arcvonal ugyanis még viszonylag közel volt, és a németek a dunántúli repülőterekről könnyen elérhették a tiszántúli városokat. Minden eszközzel meg kellett tehát akadályozni, hogy a fasiszták bombázáporba ne fojtsák az Ideiglenes Nemzetgyűlést. (197)

A másik problémát a szállítóeszközök hiánya jelentette, és itt is a szovjet parancsnokságok segítettek. Az Előkészítő Bizottság tagjai a Vörös Hadseregtől kapott teherautókon és lovaskocsikon sorra járták a felszabadított területek városait és nagyobb községeit, hogy segítséget nyújtsanak a helyi nemzeti bizottságok megalakulásához és a nemzetgyűlési képviselők megválasztásához. Az idő sürgetett. A megválasztott képviselők a teherautókon tovább is indultak a következő városba, vagy nagyközségbe, és így december 20-án egy-másután érkeztek vissza a teherautók az előkészítő bizottság tagjaival, és a választott képviselőkkel Debrecenbe. (198)

December 21-én — tehát alig egy nappal azután, hogy Malinovszkij marsall csapatai Nógrád megyében már a salgótarjáni iparmedence felszabadításáért, illetve a megyétől nyugatra a dunai átkelőhelyek megszerzéséért, a budapesti ellenséges csoportosulás teljes bekerítéséért indították meg támadásukat — Debrecenben a százados hagyományokat őrző református kollégium oratóriumában összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 szabadon választott képviselője. A képviselők már az első napon Szózatot fogadtak el a magyar néphez. Ebben:

„Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ünnepélyesen kijelenti, hogy kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar szuverenitás birtokosa.” (199)

A Szózat kitért a német megszállás alatt levő országrész felszabadítására is:

„Nem szabad ölbe tett kézzel nézni, hogy a magyar hazát egyedül az orosz hadsereg szabadítsa fel a német járom alól! A szabadságot, a függetlenséget csak akkor érdemeljük meg igazán, ha magunk is cselekvően, minden erőnkkel kivesszük részünket a saját felszabadításunkból: álljon talpra a nemzet a szent szabadságharcra a német elnyomók ellen!” (200)

A Szózat a továbbiakban az ország újjáépítésére hívta fel a magyar népet, meghirdette a demokratikus átalakulást és a földreformot.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés külön felhívással fordult a még fel nem szabadított területeken harcoló katonákhoz:

„Honvédek! Nincs más parancs a számotokra, mint a nemzet parancsa! Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a nemzet nevében parancsolja: fordítsátok fegyvereiteket a német elnyomók ellen, támogassátok a felszabadító Vörös Hadsereget, csatlakozzatok a magyar szabadságharcához, a szerveződő új magyar nemzeti haderőhöz!” (201)

Másnap, december 22-én a nemzetgyűlési képviselők a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front javaslatára megválasztották az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, élén Dálnoki Miklós Béla vezérezredessel. A kormány a nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján december 23-án fegyverszünetet kért az antifasiszta szövetséges hatalmaktól és kijelentette, hogy kész az Egyesült Nemzetekkel vállalva részt venni a hitleri Németország elleni háborúban.

*

December közepén, amikor az Előkészítő Bizottság tagjai a szovjet hadsereg teherautóin a felszabadult országrészt járták, Nógrád-ba még nem jutottak el. Balassagyarmat az Ipoly partján alig egy hete szabadult fel, Szécsény, Pásztó és Salgótarján még náci megszállás alatt volt a front túlsó oldalán. Nógrád megyében tehát nem volt küldöttválasztás, Nógrád megyét még nem képviselték — nem képviselhatték — az Ideiglenes Nemzetgyűlés munkájában.

A megye azonban, ha pár napos késéssel is, de jelentkezett a Nemzetgyűlésnél.

A Nógrádi partizán egység szikratávírója azokban a napokban néma volt, telepe kimerült, egyidőre megszűnt a partizánok összeköttetése felettes parancsnokságukkal, és a már szabad országrésszel. Sürgősen akkumulátort vagy legalábbis zseblámpaelemeket kellett szerezni. És *Sandoval José*, a híradók parancsnoka vállalkozott a szinte megoldhatatlan feladatra. Hatodmagával — német egyenruhába öltözve — a német hadosztályra hivatkozva a salgótarjáni SS. ezredparancsnokságról szereztek elemeket, és rövidesen sikerült is üzembe helyezni az egység szikratávíróját. (202)

Szamszonyenko Tanyja, az egység rádiója 1944. december 24-én örömteli hírt fogott készülékén: „Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány.” (203) Rövidesen vették a szikratávíron a Nemzetgyűlés — magyar néphez intézett — „Szózat”-át is. Az egységgel a szózatot az egység parancsnoka a D. 3-as napiparancsban ismertette december 25-én. A napiparancs a következő mondatokkal fejeződött be: (204)

„Egységünk katonái azokért az eszmékért álltak harcba — köztük sokan már hosszú évekkel ezelőtt — amelyek az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjában foglaltatnak. Egységünk katonáit esküre szólítjuk fel, hogy az ideiglenes kormány hű katonái legyenek és parancsait mindhalálig bátran teljesítsék.”

Az egység partizánjai a politikai biztos előtt felesküdték az Ideiglenes Nemzeti Kormányra, majd az egység parancsnoki kara szikratávíron a következő üzenetet küldte Debrecenbe: (205)

„A nógrádi partizánegység tisztjei és katonái, a magyar szabadságharc régi harcosai, nagy lelkesedéssel fogadták az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának hírért és a mai napon felesküdték, hogy mindhalálig hűen teljesítik a nemzet kormányának parancsait. A német rablók által még megszállt területen állva folytatják a harcot az ellenség teljes megsemmisítéséig.”

A „Szózat” azonban nemcsak a partizánokhoz jutott el, hanem az „Igaz szó”-n keresztül a hadifogolytáborokban levő magyarokhoz is. Október 15-e után a szétbomló magyar hadseregben mind gyakoribb lett az egyéni szökés, és a kisebb kötelékek alkalmasszerű átállása. Egyszer-egyszer parancsnokok által szervezett és végrehajtott átállások is előfordultak: ezredeket, zászlóaljakat vezettek át a Vörös Hadsereg oldalára. (206) A szovjet hadifogolytáborokban 1944 végén tehát voltak már olyan tisztek, akikre rá lehetett bízni az új magyar hadsereg szervezését és vezetését. Ott voltak azok a munkás-paraszt katonák is, akik ugyancsak önként mentek át a Vörös Hadsereg oldalára. Ezek jelentős többségével úgy lehetett számolni, hogy vállalják a fasiszták elleni harcot, ha engedik és ha hívják őket. (207)

A Szózat hívó szava élénk visszhangra talált ezek között az emberek között. Cseljabinszk, Temesvár, Debrecen, Jászberény és a többi hadifogolytábor magyar lakói közül már december végén ezren és ezren jelentkeztek az alakuló önkéntes magyar hadosztályokba azzal, hogy készek harcolni a faszizmus ellen. És a jelentkezők között — okmányokkal és emléklappokkal igazolhatóan — százan és százan ott voltak a salgótarjániak, etesiek, karancsaljaiak, az iparvidék dolgozói és a megye nincstelen parasztjai is. Közülük sokan — az 1., és 6. magyar gyaloghadosztály tagjaként — Ausztriában éltek meg a győzelem napját, bizonyítva, hogy Nógrád fiai hűek maradtak a 19-es hagyományokhoz. (208)

A múlt öröksége. Ahonnan el kellett indulnunk

A szabadság fénye mellett sötét árnyékként telepedett azonban megyénkre az az örökség, amit a 25 éves horthy-faszizmus és az azt betetőző nyilas rémuralom hagyott maga után. Bár a megye felszabadítása viszonylag rövid időt vett igénybe, és huzamosabb állóharok a megye mai területén csupán Szécsényben és környékén voltak, mégis az emberi életben és anyagi eszközökben keletkezett pusztulás rendkívül nagy volt.

Dr. Kovács Jenő Nógrád-Hont vármegye alispánjának — az 1945—1946 évről készített — 1947. június 17-i jelentése szerint „a háború okozta károk által súlytott vármegyék közül Nógrád-Hont vármegye országos viszonylatban a harmadik helyen állott.” Bár a jelentés — a többi korabeli felméréshez hasonlóan — Nógrád-Hont

vármegyéről készült (tehát a december végén felszabadított szobi járás adatait is tartalmazta) megállapításai hűen tükrözik a mai Nógrád megye felszabadulás utáni helyzetét. (209)

A nyilasok által szított háborús hisztéria következtében a megyéből mintegy 2500—3000 ember menekült el, és ezek közül 1945. június 30-ig mintegy 1000 még nem tért vissza. A faji okokból és politikai meggyőződésük miatt elhurcoltak, és a különböző haláltáborokba deportáltak száma megközelítette az 11000 főt, akik közül alig 4000 maradt életben és tért haza otthonába. Mintegy 500—600 főre tehető az egyéb háborús cselekmények következtében meghaltak száma, és így a megye emberéletben elszenvedett vesztesége 8—9000 volt, a megye összlakosságának mintegy 4—4,5 százaléka. (210)

A felszabadítást megelőzően, illetve a felszabadítási harcok során a megye 58 községét és városát érte légitámadás, közülük kettőt több mint tízszer. A földi harcoktól szenvedett községek és városok száma meghaladta a 80-at, és bár ezeknek közel fele csupán egy-két napig volt hadszíntér, a harcok során a megye lakóházainak 20 százaléka (7000 lakás) megsérült. (211) Az Építés és Közmunkaügyi Minisztérium Balassagyarmatot és a megye járásait „rombolt”-nak nyilvánította. (212)

A hadműveletek során a megye közellátási helyzete aggasztó volt. Az élet megindítását ugyanakkor rendkívül megnehezítette, hogy a közlekedés a megyében szinte teljesen megbénult. A felszabadulás időpontjában az akkori megye mintegy 1000 km-nyi úthálózata siralmas állapotban volt. A harcok következtében a főutak — de még a kisebb jelentőségű mellékutak is — járhatatlanná váltak. Egyes útszakaszokat mesterségesen szántottak fel, máshol úgyszólván 100 méterenként bomba és aknatölcsérek szaggatták fel az úttestet. A hidak nagyrészt a visszavonuló németek megrongálták és a legfontosabbakat — mintegy 90-et — felrobbantották. Egyik községből a másikba közúti járművel egyáltalán nem, de sok esetben gyalogosan is nehezen lehetett eljutni. Az utak, szántóföldek és erdők tele voltak gépkocsi, harckocsi és ágyúroncsokkal, telepített, vagy csak szabadon otthagyt aknákkal, szétszórt lövedékekkel. (213)

Súlyosbította a közlekedési helyzetet, hogy a visszavonuló fasiszta romboló különítmények a vasúti talpfákat vandál módon felszaggatták, a táviró oszlopokat kidöntötték, a vasúti mozdony és kocsiparkot elrabolták, lehetetlenné téve a vasúti közlekedést és szállítását. (214)

Nem is annyira a felszabadulással együttjáró harci események, mint inkább a megszálló német csapatok semmit sem kímélő rombolásai, és a menekülésüket megelőző rablás végtelenül nagy károkat okozott az akkor a megye iparát jelentő salgótarjáni iparmedence bányáiban, és gyáraiban is.

Az üzemek leszerelése és nyugatra hurcolása lényegében már 1944 közepén megkezdődött. A hadiüzemekké nyilvánított gyárak mun-

kásai — szigorú katonai fegyelem alatt — saját polgári ruhában dolgozó katonákká váltak, a német és magyar katonai parancsnokok — a csendőrség és nyilas besúgók segítségével — szinte lehetlenné tették a nyílt ellenállást. Az üzemeket, bénító és romboló SS. osztagok tartották megszállva, készen arra, hogy szükség esetén mindent elpusztítsanak maguk mögött, amit elrabolni — idő hiányában — már nem voltak képesek. (215)

A bányák üzemvitele szempontjából nélkülözhetetlen gépeit, a szállító vitlákat, a vízszivattyúkat, a szellőző berendezések mintegy 500 motorját leszerelték és elszállították. A bányák nagyrészt elöntötte a víz, a vágatok beszakadoztak, az ipar kenyerét jelentő szén termelése szinte lehetetlen feladat volt. (216)

Az Acélárugyárban a német romboló osztagok vandalizmusa nem ismert határt. A készáru és anyagraktárakat kirabolták, műszereket, kisebb gépeket és a legfontosabb alkatrészeket vagonokba rakva, vagy gépkocsikkal elszállították. A gázkemence boltozatait beomlasztották. Szinte az utolsó pillanatban felrobbantották az üzem víz-, gőz-, gáz-, és villamosvezeték hálózatát. A bénítás aránya megközelítette a 70%-ot. (217)

Hasonló sorsra jutott a mai ZIM előde a Vasöntőde és Tűzhelygyár is, ahol a gyár gépeit leszerelték, és nagyrésztükét — az anyag és készáru készlettel együtt a Németországi Pirnába szállították. (218) Az alig pár éve üzembe helyezett Ötvözetgyár akkori egyke-mencés üzemét a megszállók 100 százalékosan tönkretették, leszerelt gépeit Katowice környékére hurcolták, az idő hiányában már el nem szállítható gépeket üzemképtelenné tették, vagy felrobbantották. (219)

Nem kímélték a hadigazdálkodás szempontjából nem jelentős — csupán lakossági ellátás céljait szolgáló — Öblösüveggyárat és Siküveggyárat sem. A nagyteljesítményű, automata Owens üvegfúvógépet, az üveghúzó gépeket szétszerelték és a Mühlig Unió részére Teplicz-Schönauba vitték, az el nem szállítható gépeket felrobbantották vagy használhatatlanná tették. A bénítás-rombolás mértéke itt is közel 70 százalékos volt. (220)

Gyalázatos, esztelen pusztításaik betetőzéseként — közvetlenül visszavonulásuk előtt — felrobbantották a Vízválasztói Erőmű négy turbo gépcsoportját is, és ezzel — legalábbis véleményük szerint — halálra ítélték a megye és a környék összes ipari üzemét, a sötétségbe vetették vissza a megye sokat szenvedett lakosságát. (221)

A helyzet tényleg kritikus volt, és ezt csak súlyosbította az, hogy a közellátás — különösen a városok élelmiszer ellátása — szinte megoldhatatlan probléma volt. Részben a nyugatra menekült földbirtokosok utasítására, részben pedig a visszavonuló csapatok élelmezése céljaira a németek a magtárakat kirabolták, a malmokat felrobbantották, az állatállomány nagyrészt leölték vagy elhajtották, a megmentett szarvasmarha, sertés és juhállomány nagy része

pedig takarmányhiány miatt elpusztult. A szántóföldek nagy része igavonóerő, de főként vetőmag hiányában felszántatlanul, parlagon maradt. (222)

A németek azt hitték, hogy maguk mögött „felperzselt földet” hagyva megbénítják a megye életét. Számításon kívül hagyták azonban a megye népének élni akarását, és a szovjet csapatok segítő-készségét. A felszabadult nép saját szemével győződhetett meg a fasiszta propaganda hazug voltáról.

A múlt öröksége súlyos volt, de a nép életkedvét, jövőbe vetett hitét a német megszállók és nyilas cinkosaik kiölni nem tudták. A munkások és az itthon maradt műszakiak a felszabadulást követően azonnal megjelentek munkahelyeiken. Előkerültek a megmentett, eldugott gépek, a romok alól „kibányászták” a használható alkatrészeket és nyersanyagot. Az Acélárugyár első energiatermelő egysége már 1945. január 2-án áramot adott az iparmedencének. Munkába álltak a bányászok, hogy — habár rendkívül nehéz körülmények között — biztosítsák az ipar számára nélkülözhetetlen szenet. Benépesült a határ, parasztságunk a szovjet csapatoktól kapott lovakkal — de ha kellett ásóval és kapával — hozzákezdett a föld megműveléséhez, hogy földbe kerülhessen a Szovjetuniótól ajándékba kapott vetőmag. (223)

A megye két városában és községeiben egymás után alakultak meg a Nemzeti Bizottságok, megkezdték működésüket a közigazgatási és államhatalmi szervek. A megye dolgozó népe hozzálátott, hogy tettekkel váltsa valóra a Magyar Kommunista Párt által kidolgozott, és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front által elfogadott, majd december 23-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány által jóváhagyott programot, bizonyítsa, hogy tud élni a szabadsággal, amit — hosszú évszázados elnyomás után — a hős szovjet csapatok hoztak el számára.

Függelék

A 2. Ukrán Front

Nógrád megye felszabadításában részt vett magasabbegységeinek parancsnoki állománya

1. 2. Ukrán Front parancsnoka

A haditanács tagja
A haditanács tagja
A front törzsfőnöke
A hadműveleti osztály vezetője
A politikai osztály vezetője

A felderítő osztály vezetője
A tüzérség parancsnoka
A páncélos csapatok parancsnoka
A műszaki csapatok parancsnoka
A híradó csapatok parancsnoka
A vegyi szolgálat főnöke
A hadtáp főnök

R. J. MALINOVSZKIJ.
a SZ. U. marsallja
I. Z. SZUSZAJKOV vezérezredes
M. M. SZTAHURSKIJ altábornagy
M. V. ZAHAROV vezérezredes
N. O. PAVLOVSZKIJ vezérőrnagy
A. N. TYEVCSENKOV
altábornagy
F. F. POVETKIN vezérőrnagy
N. Sz. FOMIN vezérezredes
A. V. KURKIN vezérezredes
A. D. CIRLIN altábornagy
A. I. LEONOV altábornagy
A. V. BABUSKIN vezérőrnagy
V. I. VOSZTRUHOV altábornagy

7. Gárda hadsereg

Hadseregparancsnok
A haditanács tagja
A haditanács tagja
Törzs-főnök

M. Sz. SUMILOV vezérezredes
A. V. MUHIN vezérőrnagy
F. K. SCSEBBAK ezredes
G. Sz. LUKIN vezérőrnagy

27. hadsereg

Hadseregparancsnok

A haditanács tagja

Sz. G. TROFIMENKO
vezérezredes
P. V. SZEVASZTYANOV
vezérőrnagy

A haditanács tagja
A haditanács tagja
Törzsfőnök

R. J. BULDOVICS ezredes
G. M. BRAGIN vezérőrnagy

53. hadsereg

Hadseregparancsnok
A haditanács tagja
A haditanács tagja
Törzsfőnök

I. M. MANAGAROV altábornagy
P. I. GOROHOV altábornagy
A. V. CARJEV vezérőrnagy
A. J. JAKOVLEV vezérőrnagy

6. gárda harcokcsihadsereg

Hadseregparancsnok

A haditanács tagja
Törzsfőnök

A. G. KRAVCSENKO
vezérezredes
G. L. TUMANYAN vezérőrnagy
A. I. STROMBERG vezérőrnagy

5. légi hadsereg

Hadserегparancsnok	Sz. K. GORJUNOV vezérezredes
A parancsnok politikai helyettese	V. I. SMIRNOV vezérőrnagy
Törzsfőnök	N. G. SZELEZNYEV altábornagy

Lovas-gépesített csoport

Parancsnok	A. I. PLIJEV altábornagy
A parancsnok politikai helyettese	I. F. GRISCSENKO ezredes
Törzsfőnök	N. A. PICSUGIN vezérőrnagy

Hadtest parancsnokok

24. gárda lövészhadtest	A. J. KRUZE vezérőrnagy
25. gárda lövészhadtest	G. B. SZAFIULIN altábornagy
27. gárda lövészhadtest	J. Sz. ALEHIN vezérőrnagy
30. lövészhadtest	G. Sz. LAZKO vezérőrnagy
35. gárda lövészhadtest	Sz. G. GORJACSEV altábornagy
49. lövészhadtest	G. N. TYERENTYEV vezérőrnagy
57. lövészhadtest	F. A. OSZTASENKO vezérőrnagy
4. gárda lovashadtest	V. Sz. GOLOVSZKIJ vezérőrnagy
6. gárda lovashadtest	Sz. V. SZOKOLOV altábornagy
4. gárda gépesített hadtest	V. I. ZSDANOV altábornagy
9. gárda gépesített hadtest	M. V. VOLKOV altábornagy
5. gárda harcokosi-hadtest	M. I. SZAVELJEV vezérőrnagy
3. gárda vadászrepülő hadtest	I. D. PODGORNIJ altábornagy

Hadosztály parancsnokok

1. gárda légideszant-hadosztály	D. F. SZOBOLJEV ezredes
3. gárda légideszant-hadosztály	I. N. KONYEV vezérőrnagy
6. lövészadosztály	I. F. OBUSENKO vezérőrnagy
25. gárda lövészadosztály	N. P. KORKIN ezredes
36. gárda lövészadosztály	G. P. LILENKO vezérőrnagy
53. lövészadosztály	D. V. VASZILJEVSZKIJ ezredes
72. gárda lövészadosztály	A. I. LOSZEV vezérőrnagy
81. gárda lövészadosztály	M. A. ORLOV ezredes
110. gárda lövészadosztály	M. I. OGORODOV vezérőrnagy
151. lövészadosztály	D. P. PODSIVAJLOV vezérőrnagy
155. lövészadosztály	N. J. BATLUK ezredes
227. lövészadosztály	G. N. PREOBRAZSENSZKIJ vezérőrnagy
228. lövészadosztály	I. N. JESZIN vezérőrnagy
243. lövészadosztály	N. N. PARFENTYEV ezredes
297. lövészadosztály	A. I. SZTANKEVICS ezredes
303. lövészadosztály	K. Sz. FEDOROVSZKIJ vezérőrnagy
375. lövészadosztály	V. D. KARNUHIN vezérőrnagy
409. lövészadosztály	J. P. GRECSANIJ vezérőrnagy

1. T. Vladimirescu	
román önkéntes	
gyalogos hadosztály	HAUPT MIRCEA ezredes
2. román hegyi lövészadosztály	BARTOLOMEU G.
	dandártábornok
8. lovashadosztály	P. A. HRUSZTALJEV ezredes
9. gárda lovashadosztály	V. G. GAGUA ezredes
10. gárda lovashadosztály	V. V. NYIKIFOROV ezredes
11. gárda lovashadosztály	L. A. SZLANOV ezredes
12. gárda lovashadosztály	V. I. GRIGOROVICS vezérőrnagy
13. gárda lovashadosztály	G. A. BELOUSZOV vezérőrnagy
30. lovashadosztály	I. F. BLIZNYUK ezredes
63. lovashadosztály	P. M. KRUTOVSZKIH
	vezérőrnagy
6. gárda	
vadászrepülő-hadosztály	I. I. GEJBO ezredes
13. gárda	
vadászrepülő-hadosztály	I. A. TARANYENKO ezredes
14. gárda	
vadászrepülő-hadosztály	A. P. JUDAKOV ezredes
218. éjjeli	
bombázó-repülő-hadosztály	N. K. ROMANOV ezredes
312. éjjeli	
bombázó-repülő-hadosztály	V. P. CSANPALOV ezredes

Dandárparancsnokok

20. gárda harckocsi-dandár	F. A. ZSILIN ezredes
21. gárda harckocsi-dandár	I. L. TRETYAK alezredes
22. gárda harckocsi-dandár	G. T. PAVLOVSZKIJ alezredes
36. gárda harckocsi-dandár	P. Sz. ZSUKOV ezredes
46. gárda harckocsi dandár	N. M. MIHNO alezredes
14. gárda gépesített dandár	N. A. NYIKITIN ezredes
15. gárda gépesített dandár	M. A. ANDRIANOV alezredes
18. gárda gépesített dandár	A. M. OVCSAROV alezredes
30. gárda gépesített dandár	J. J. VORONOV ezredes
31. gárda gépesített dandár	K. F. SZELEZNYEV ezredes
6. gárda gépesített lövész dandár	D. M. OSZADCSIJ ezredes

A megye felszabadításában részt vett alegységek ismert parancsnokai

Abramov
Beleckij
Bjelov
Bogdanov
Boljugov

g. hdgy. hk. szd. pk.
mérn. örgy. műsz. zlj. pk.
g. alezr. hk. ezd. pk
g. hdgy. hk. szak. pk.
g. szds. hk. zlj. pk.

Dagkajevics K.
 Danyilcsenko
 Danyikin
 Dorodkin
 Doronkin
 Dzsabarov F.
 Golubev
 Goszego
 Ionov
 Iszajkin
 Jacsmenkov
 Jakuskin
 Jelizarov
 Kibarjov
 Konsin I. J.
 Kozirjov
 Kucserov
 Kukuskin
 Lavrinyenko
 Loza D. F.
 Mankov
 Moszunov
 Olajnyik M.
 Pruzsanszkij
 Rajzin
 Romanov
 Romanyenko
 Scserbany
 Szamszonov
 Szergejev
 Verbovoj

g. hdgy. av. szd. pk
 g. fhdgy. hk. szd. pk.
 g. hdgy. hk. pk.
 g. hdgy. hk. szd. pk.
 g. örgy. gpi. zlj. pk.
 g. hdgy. hk. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pl.
 g. fhdgy. löv. szd. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pk.
 g. hdgy. tü. üteg pk.
 g. szds. hk. zlj. pk.
 g. szds. hk. zlj. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pk.
 g. hdgy. av. szak. pk.
 g. hdgy. tü. üteg. pk.
 g. fhdgy. gpi. sz. pk.
 g. örgy. av. oszt. pk.
 g. vörgy. hk. hadt. pk. h.
 g. fhdgy. hk. zlj. pk. h.
 g. szds. mkp. zlj. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pk.
 g. hdgy. löv. szd. pk.
 g. fhdgy. löv. szd. pk.
 g. szds. löv. zlj. pk.
 g. szds. gk. löv. zlj. pk.
 g. örgy. hk. zlj. pk.
 g. fhdgy. hk. zlj. pk.
 g. hdgy. hk. szak. pk.
 g. hdgy. gk. löv. szak. pk.
 g. hdgy. hk. pk.

A Nógrád megyei harcok kitüntetettjei

A Szovjetunió Hőse

A. T. Gyejnega felderítő rajpk.

Alekszander Nyevszkij Érdemrend

Olajnyik Mihail g.hdgy. század pk. (Bárna)

Vörös Csillag Érdemrend

Fazil Dzsabarov
 Ponomarjov
 Garagyin
 Kazbek Dagkajevics
 Kibarjov
 Korablin
 Zavjalov
 J. J. Konsin

g. hdgy. (Bánk)
 g. őrm. (Bánk)
 g. őrm. (Bánk)
 g. hdgy. (Kutasó)
 g. hdgy. (Hont)
 g. őrm. (Hont)
 g. szk. (Nagyoroszi)
 g. hdgy. (Kutasó)

Nagy Honvédő Háború Érdemrendje II. fokozat

Szergejev	g. hdgy. (Szécsény)
Inojadov	g. őrm. (Szécsény)
Pruzsanszkij	g. fhdgy. (Karancsság)

Dicsőség Érdemrend III. fokozat

Galocskin	g. őrm. (Hont)
Szafonov	g. őrm. (Hont)
Szergejev	g. őrm. (Hont)
Hohlov	g. őrm. (Hont)
Romaskin	g. őrm. (Hont)
Szamszije	eü. őrm. (Hont)
V. Ny. Kuznyecov	őrv. (Cs. szt. iván)
J. B. Pily	őrv. (Cs. szt. iván)
Koncsev	eü. nővér (Cs. szt. iván)
Szjora	g. szk. (Szécsény)
Jucsenko	g. őrm. (Szécsény)
A. Szojdemendor	őrm. (Szécsény)
Tavanyenko	őrm. (Szécsény)
Tadzsibajev	harcos (Szécsény)
Babjokov	g. tőrm. (Kutasó)
Kolod	g. őrm. (Karancsság)

Bátorság Érdemérem

Zsirinykin	g. őrv. (Vanyarc)
Ljubov Dzujaba	eü. nővér (Hont)

Egyéb Érdemrend és Érdemérem

Iszmailov	géppuskás (Szécsény)
Snojanov	g. őrm. (Szécsény)
Abdulajev	harcos (Szécsény)
Kurtamanov	harcos (Hasznos)
Kurisev	g. őrm. (Kotyháza)
Malohov	g. őrm. (Kotyháza)
Kuramsin	g. harcos (Kotyháza)
Mankov	g. szds. (Kazár)

Jegyzetek

- 1 a) Ároakai Lajos: Emlékező tájak. A Szovjetunió Vörös Hadse-
regének harcai nyomán. (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest,
1970)
- b) Csima János: Makótól—Sopronig. (Móra Ferenc Kiadó, 1970)
- 2 a) A Nagy Honvédő Háború története IV. kötet (magyarul) (Zrí-
nyi Katonai Kiadó, Budapest, 1967)
- b) Fejezetek hazánk felszabadításának történetéből (Zrínyi Ka-
tonai Kiadó, 1960)
- c) Hazánk felszabadulása, 1944—1945 (Zrínyi Katonai Kiadó,
1970)
- d) Magyarország felszabadítása (Zrínyi Katonai Kiadó — Kos-
suth Könyvkiadó, 1975)
- e) Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyar-
országon (Zrínyi Katonai Kiadó, 1965)
- f) Tóth Sándor: Budapest felszabadítása (Zrínyi Katonai Kiadó,
1975)
- g) D. F. Loza: A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád
megyében. (Hadtörténelmi Közlemények, 1967—4 szám)
- h) M. V. Zaharov: Délkelet és Középeurópa felszabadítása (Zrí-
nyi Katonai Kiadó, 1973)
- i) Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása (Szikra, Budapest,
Budapest, 1955)
- j) Nógrád megye története III. kötet (Nógrád megyei Tanács
VB.)
- 3 a) Karsai—Somlyai: A felszabadulás krónikája, 1944 ősze —
1945 tavasza (Kossuth Könyvkiadó, 1970)
- b) Felszabadulás, 1944. szept. 26—1945. ápr. 4. Dokumentumok
(Szikra, 1955)
- c) Sz. M. Styemenko: A vezérkar a háború éveiben (Zrínyi Ka-
tonai Kiadó — Kossuth Könyvkiadó, 1975)
- 4 A forrásmunkák egyrészét az Országos Széchenyi Könyvtár; a
Debreceni Egyetemi Könyvtár; illetve a Makói Járási Könyv-
tár bocsátotta rendelkezésemre.
- 5 Nemes Dezső I. mű 75. old.
- 6 M. V. Zaharov: I. mű 221—222. old.
- 7 Ugyanott 423—449. old.; és a Nagy Honvédő Háború története
II—III—IV. kötet.
- 8 A debreceni hadművelet kezdetén a német hadosztályok lét-
száma 4000—6000 fő volt. Október 27-én már csupán két had-
osztály állománya haladta meg a 3000 főt, egygyé pedig a 2000-t;
a többi létszáma 850—1900 fő között mozgott. A magyar hadosz-
tályok létszáma 3500—5000 főről 700—2000 főre csökkent. (HL.
Filmtár. 1252 tekercs. KTB/HGr Süd 181/27)
- 9 Az 53. hadsereg 57. lövészhadtestének állománya és fegyverzete
pl. 1944. november 1-én az alábbi volt: (Fejezetek hazánk fel-
szabadításának történetéből 15. old.)

	Katona	Puska	gép- pisztoly	Golyó- szóró	gép- puska	Akna- vető a)	Öveg b)
1. g. légideszant hadoszt.	5826	3188	1308	140	54	60	45
203. lövészhadosztály	5107	2431	788	94	34	51	28
228. lövészhadosztály	1420	2088	763	103	37	44	31
a) 82 és 120 mm-es; b 76 és 122 mm-es							
10 Magyarország felszabadítása	160. old.						
11 Ugyanott	161. old., és Hazánk felszabadulása 61. és 131—133. old.						
12 Hazánk felszabadulása	62—63. old.						
13 Magyarország felszabadítása	166—168. old.						
14 Egy korabeli német jelentés csapataik helyzetét az alábbi sorokkal jellemzi: „Nappal harcolniuk kellett és tartani a vonalat, éjjel pedig utóvédek fedezete alatt visszavonultak. Másnap újra kezdődött a harc az orosz harckocsikkal és az egyre közelebb nyomuló gyalogsággal.” (Idézi a Hazánk felszabadulása c. mű 65. oldal)							
15 Magyarország felszabadítása.	171—172. old.						
16 Ugyanott	172. old. A 200 harckocsival Malinovszkij marsall Kravcsenko vezérezredes tartalékban levő 6. gárda harckocsi-hadseregét töltötte fel.						
17 Ugyanott	172—173. old.						
18 Hazánk felszabadulása.	65—66. old.						
19 Magyarország felszabadítása.	174—175. old.						
20 Árokai Lajos: i. mű	127. old.						
21 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg . . .	135. old.						
22 Árokai Lajos: I. mű	129. old. és Magyarország felszabadítása 173. old.						
23 Ugyanott							
24 Csima János: I. mű	56—57. old.						
25 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg . . .	135. old.						
26 Magyarország felszabadítása	175. old.						
27 Ugyanott	176. old., és Hazánk felszabadulása 284—285. old.						
28 Ugyanott és Tóth Sándor: Budapest felszabadítása	63. old.						
29 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása	63—64. old. és Sz. M. Styemenko: I. mű 285—286. old.						
30 Hazánk felszabadulása	66. old.						
31 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása	64. old.						
32 Ugyanott	66—67. old. és Magyarország felszabadítása 177. és 186. old. Az 53. hadsereg részére 1. hadműveleti nap végére elérendő terepszakaszként jelzett „Kepes—Csécse—Bodony” feltehetőleg elírás, és helyesen: „Ecseg—Csécse—Bágyon” értendő alatta.						
33 Hazánk felszabadulása	67. old.						
34 Árokai Lajos: I. mű	76. old.						
35 D. F. Loza: I. mű	592. old.						
36 Felszabadulás (Dokumentumok)	58—59. old.						
37 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg . . .	138—139. old.						

- 38 D. F. Loza: I. mű 592. old.
- 39 Árokai Lajos: I. mű 132. old.
- 40 D. F. Loza: I. mű 588. old.
- 41 Árokai Lajos: I. mű 145—146. old.
A karancsejtősi bányászok ellenállásának eseményeit részletesen a „Nógrád megye története” IV. kötete „A partizánharc kibontakozása” c. fejezete ismerteti. (I. mű 215—218. old.)
- 42 Karsai—Somlyai: I. mű 109—112. old.
- 43 Magyarország felszabadítása 178. old. és Tóth Sándor: Budapest... 69. old.
- 44 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg... 72. old.
- 45 Magyarország felszabadítása 178. old. és Tóth Sándor: Budapest... 69. old.
- 46 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg... 143. old.
- 47 D. F. Loza: I. mű 588. old.
- 48 Magyarország felszabadítása 173—178. old.
- 49 A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának archívuma: AMO. CCCP. F. 240. op. 2779. d. 1780. li. 38—39
- 50 AMO. CCCP. F. 341. op. 5312. d. 662. li. 3—6
- 51 Malinovszkij marsall a főhadiszállásnak a következőket jelentette: „A főcsapás szakaszán összevonom a tüzérséget, s így módon 1 arcvonal km-re 260 cső jut, továbbá a harckocsi-csoportot, összesen 510 harckocsival.” (Idézi a AMO. CCCP. F. 240. op. 73 765, d. 42. li. 139. alapján a „Hazánk felszabadulása” c. mű 67. old.)
D. F. Loza: I. mű 588. old. térképmellékleten harckocsi sűrűségként említ 510 hk/arcvonal km-t. Az előbbieket szerint ez az adat téves.
- 52 D. F. Loza: I. mű 592. old.
- 53 Árokai Lajos: I. mű 132. old.
- 54 D. F. Loza: I. mű 593. old.
- 55 Hazánk felszabadulása 71. old.
- 56 Árokai Lajos: I. mű 132. old.
- 57 D. F. Loza: I. mű 593. old.
- 58 Ugyanott 589. old.
- 59 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 69. old.
- 60 D. F. Loza: 589—590. old.
- 61 Ugyanott 594. old.
- 62 Ugyanott 595. old.
- 63 Ugyanott 596—598. old.
- 64 Árokai Lajos: I. mű 132—133. old.
Egyértelműen Erdőtarcsát jelöli meg a mai Nógrád megye első felszabadult községeként Csima János (Makótól—Sopronig. 124. old.) és Jakab Sándor is. (Hadtörténelmi Közlemények 1967/4 szám 638. oldalán a „Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején” c. tanulmányában.)
Nógrád megye története III. kötet 229. oldalán ugyanakkor a következők olvashatók: „Szirák volt az első Nógrád megyei község, mely felszabadult a német és magyar fasiszták elnyomása alól.” A kijelentés D. F. Loza idézett tanulmányán alapszik, aki a következőket írja (598. old): „A 14. gárda motorkerékpáros

zászlóalj — az eléje tűzött feladatnak megfelelően — 5-én 16 óra 30 perckor elfoglalta Szirákot.”

Még akkor is, ha az előbbi kijelentés helytálló, az első felszabadított község még így sem lehetett volna Szirák, oda ugyanis csak Héhalom—Egyházasdengelegen keresztül lehetett eljutni. A zászlóaljnak a parancs szerint (D. F. Loza: I. mű 590. old.) Héhalom—Szirák—Bér útvonalon kellett előre mozognia, a 9. gárda gépesített hadtest odalvédeként, és így nem előzhette meg az 5-én éjjel Erdőtarcsánál harcoló főcsapatokat. A visszaemlékezésen alapuló tévedést cáfolja egyébként Csima János is, aki idézett műve 123. oldalán azt írja, hogy „A Zagyvavölgyéből Plijev lovasgépesített csapatai Sziráknak vették az irányt... December 6-án Szirákért folyt a harc...”

A rendelkezésre álló adatok tehát világosan bizonyítják, hogy a mai megye területén az első felszabadult község Erdőtarcsa volt. A felszabadítás időpontja moszkvai idő szerint december 5-én 24 óra, magyar idő szerint december 5-én 22 óra.

- 65 D. F. Loza: I. mű 590. old.
- 66 Ugyanott 598. old.
- 67 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 71—72. old.
- 68 D. F. Loza: I. mű 599. old.
- 69 Ugyanott 600. old.
- 70 Ugyanott 601—602. old.
- 71 Ugyanott 603. old.
- 72 Ugyanott 598. és 604. old.
- 73 Árokai Lajos: I. mű 134. old.
- 74 D. F. Loza: I. mű 604. old.
- 75 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 72. old.
- 76 D. F. Loza: I. mű 605. old.
- 77 Ugyanott 588. old.; Magyarország felszabadítása 173—178. old.;
Tóth Sándor: A szovjet hadsereg... 143. és 161. old.
- 78 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 70. old.
- 79 D. F. Loza: I. mű 605. old.
- 80 Ugyanott 608—609. old.
- 81 Ugyanott 605—606. old. és Árokai Lajos: I. mű 138. old.
- 82 Ugyanott 607—608. old.
- 83 Ugyanott 614—615. old. és Árokai Lajos: I. mű 131. old.
- 84 Helybeli lakosok visszaemlékezései.
- 85 D. F. Loza: I. mű 610—611. old.
- 86 Ugyanott 609. old.
- 87 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 70. old.
- 88. Ugyanott 71. old. és Hazánk felszabadulása 71. old.
- 89 D. F. Loza: I. mű 615. old.
- 90 M. H. Zaharov: I. mű 471. old. és Árokai Lajos: I. mű 139. oldal.
- 91 D. F. Loza: I. mű 615. old.
- 92 Ugyanott 620—622. old.; Árokai Lajos: I. mű 140—141. old. és
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 72. old.
- 93 Karsai—Somlyai: I. mű 141. old.
- 94 Felszabadulás (Dokumentumok) 62—63. old.
- 95 Magyarország felszabadítása 183. old.

- 96 D. F. Loza: I. mű 611. old.
- 97 D. F. Loza: I. mű 611—612. old.
- 98 Ugyanott 612. old.
D. F. Loza, az idézett mű 613 oldalán részletesen tárgyalja a Hont és Bernecebaráti között fekvő „Homok” község felszabadításáért folytatott harcot. Tekintve, hogy ilyen nevű község a jelzett területen nincs, ezt a részt az anyagból kihagytam.
- 99 D. F. Loza: I. mű 614. old.
- 100 Magyarország felszabadítása 181. old.
- 101 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 104. old.
- 102 Ugyanott 105. old.
- 103 D. F. Loza: I. mű 614. old.
- 104 Magyarország felszabadítása 184. old.
- 105 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 72. old.
- 106 D. F. Loza: I. mű 616. old.
- 107 Ugyanott 617. old.; és Árokai Lajos: I. mű 140. old.
- 108 Ugyanott 616—618. old.
- 109 Magyarország felszabadítása 177. és 186. old. Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 66—67. old.
- 110 Ugyanott 72. old.
- 111 D. F. Loza: I. mű 620. old.
- 112 Ugyanott és Árokai Lajos: I. mű 130. old.
- 113 Karsai—Somlyai: I. mű 142—143. old.
- 114 Ugyanott 144. old.
- 115 D. F. Loza: I. mű 622. old.
D. F. Loza tanulmányában itt, és a továbbiakban is következetesen a 82. gárda lövészhadosztályt említi az 53. hadsereg 24. lövészhadtest részeként, holott valójában a hadosztály száma 81. volt, M. A. Orlov ezredes parancsnoksága alatt. (M. V. Zaharov Idézett mű 434. old.)
- 116 D. F. Loza: I. mű 623—624. old.
- 117 Ugyanott 625. old.
- 118 Ugyanott 622. old. és Árokai Lajos: I. mű 141. old.
- 119 Árokai Lajos: I. mű 141. old.
- 120 D. F. Loza: I. mű 623. old.
- 121 Ugyanott 624. oldal és Árokai Lajos: I. mű 141. old.
- 122 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 110. old.
- 123 D. F. Loza: I. mű 622. old.
- 124 Ugyanott 624. old. és Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 111. old.
- 125 Ugyanott 624. old.
- 126 Ugyanott 624—625. old.
- 127 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 110.; 112—113. old.
- 128 Árokai Lajos: I. mű 141. old. és D. F. Loza: I. mű 625. old.
- 129 Árokai Lajos: I. mű 142. old. és D. F. Loza: I. mű 627. old.
- 130 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg ... 168. old. és Nógrád megye története. III. 220. és 232. old.
- 130 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg ... 168. old. és Nógrád megye története. III. 220. és 232. old.
- 131 Tóth Sándor: A szovjet hadsereg ... 167—168. old. és D. F. Loza: I. mű 627—628. old.

- 132 Árokai Lajos: I. mű 129. old.
- 133 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 114. old.
- 134 Ugyanott 113. old.
- 135 D. F. Loza: I. mű 627—628. old.
- 136 Ugyanott 628—629. old.
- 137 Csima János: I. mű 119. old.
- 138 Árokai Lajos: I. mű 128—129. old.
- 139 Szovjet hadijelentés. Magyar Újság 1944. december 22. szám.
- 140 Árokai Lajos: I. mű 119. old.; Tóth Sándor: A szovjet hadsereg... 168—169. old.; Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 124. old.
- 141 Árokai Lajos: I. mű 131. old.; Tóth Sándor: A szovjet hadsereg... 168. old.;
Nógrád megye története III. 232—233. old.
- 142 Szovjet hadijelentés. Magyar Újság, 1944. december 22.
- 143 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 114. old.
- 144 Ugyanott 124. old.
- 145 Ugyanott 124. old.
- 146 D. F. Loza: I. mű 620. old.
- 147 Ugyanott 629. old.
- 148 Ugyanott 630. old.; és Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 124. old.
- 149 Árokai Lajos: I. mű 144. old.
- 150 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 124. old.
- 151 Árokai Lajos: I. mű 143. old.
- 152 D. F. Loza: I. mű. 630. old.
- 153 A Nógrádi Sándor vezette partizáncsoport (ill. egység) tevékenységével a Nógrád megye története III. kötet 215—228. oldalon részletesen foglalkozik.
- 154 Nógrád megye története III. kötet 233. old.
- 155 Jakab Sándor: Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején (Hadtörténelmi Közlemények 1967/4. sz. 641. old.)
- 156 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 126. old.
- 157 D. F. Loza: I. mű 631. old.
- 158 Árokai Lajos: I. mű 144. old.
- 159 Ugyanott 143. old.; D. F. Loza: I. mű 632. old.
- 160 Árokai Lajos: I. mű 143. old.
- 161 D. F. Loza: I. mű 632. old.
- 162 Árokai Lajos: I. mű 144. old.
Salgótarján felszabadításáról a „Nógrád megye története III. kötet 234. oldalán a következők állnak:
„A 3. gárda légideszant-hadosztály Konyev vezérőrnagy vezetésével támadásba lendült és Kazár—Somlyó—Forgács irányából a hadosztály 8. lövészezrede december 25-én felszabadította Salgótarján”. Ez így leírva a harcesemények leegyszerűsítése és a pár sorban is sok tárgyi tévedést tartalmaz.
a) A város felszabadítása kezdetének időpontjául ugyan valamennyi szerző december 25-ét jelöli meg, a teljes felszabadítás azonban csak 26-án fejeződött be.

b) Valamennyi szerző Mátraszele—Kazár irányából Forgácsot jelöli meg, mint ahol a szovjet egységek először megjelentek. Ez viszont azt jelenti, hogy ezek az egységek az 53. hadsereg 49. lövészhadtestének hadosztályai voltak és nem a 27. hadsereg 35. hadtestének csapatai, ahová a 3. gárda légideszant hadosztály tartozott.

c) A hadseregek közötti sávhatár világosan jelezte, hogy Salgótarján felszabadítása a 49. lövészhadtest feladata. Amikor azonban a 3. gárda légideszant hadosztály 8; lövészrezde 26-án a mai strandnál elérte a műutat, dél felé fordulva részt vett a város felszabadításában és megtisztításában. A várost tehát — mint Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 125. oldalán írja: „December 26-án a 49. és 35. hadtest együttes csapással elfoglalta Salgótarját.”

163 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 125. old.

164 D. F. Loza: I. mű 632. old.

165 Ugyanott 627—628. old.

166 Ugyanott 631. old.

167 Ugyanott 632. old.

168 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 125. old.

169 D. F. Loza: I. mű 632—633. old.

170 Ugyanott 633. old. és Árokai Lajos: I. mű 125. old.

171 D. F. Loza: I. mű 633—635. old.

172 Ugyanott 633. old.

173 Ugyanott 635. old.

174 Ugyanott 634. old.

175 Magyarország felszabadítása 342. old. és Nógrád megye története III. 227. old.

176 D. F. Loza: I. mű 634. old.

177 Ugyanott 634—635. old.

178 Ugyanott 635. old.

179 Ugyanott 635—636. old.

180 Ugyanott 635. old.

181 Ugyanott 636. old.

182 Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 126. old.

183 Magyarország felszabadítása, 183. old.

184 Ugyanott; Árokai Lajos: I. mű 152. old. és Hazánk felszabadulása 144. old.

A Dunántúlról hirtelenében átdobott magyar és német harcosi és páncélgránátos hadosztályokat Friessner vezérezredes (a „Dél” hadseregcsoport parancsnoka) a Balaton és Velencei tó között akarta harcbevetni a „Késői szüret” (Spätlese) fedőnevű hadműveletben. December közepén a hadművelet megkezdését Friessner kérésére halasztották el; december 20-a után a „késői szüret” helyett „korai kapkodás”-ra kényszerült, hogy — legalább ideiglenesen — feltartóztathassa az újabb szovjet csapást. (Zalka Miklós: Roham 03.30 Kozmosz könyvek 1975. — 122. 123. old.)

185 Magyarország felszabadítása, 183. old.

186 Ugyanott 183, 184. old.; és Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 117. old.

- 187 Ugyanott 184. old; és Árokai Lajos: I. mű 152, 153. old.
- 188 Ugyanott 184. old; és Hazánk felszabadulása 145. old.
- 189 Magyarország felszabadítása 184., 185. és 221. old.
- 190 Ugyanott 221. old; és Hazánk felszabadulása 145., 146. old.
- 191 Karsai—Somlyai: A felszabadulás krónikája 108, 109. old.
- 192 Nógrád megye története III. kötet 207—220. old.
- 193 Sz. M. Styemenko: I. mű 285., 286. old., Hazánk felszabadulása 67. old. stb.
- 194 Magyarország felszabadítása, 191. old.
- 195 Ugyanott
- 196 Ugyanott és Zalka Miklós: I. mű 121. old.
- 197 Magyarország felszabadítása 375. old.
- 198 Ugyanott 191. és 375. old.
- 199 Ugyanott 192. old és Felszabadulás (Dokumentumok) I. mű 202—207. old.
- 200 Felszabadulás: I. mű 202—207. old. és Sz. M. Styemenko: I. mű 292, 293. old.
- 201 Ugyanott
- 202 Nógrád megye története. III. kötet 226. old.
- 203 Révai József: Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében (Budapest, 1945), 25. old.
- 204 Ugyanott 27. old.
- 205 Ugyanott 29. old.
- 206 Magyarország felszabadítása, 377. old.
- 207 Ugyanott 378. old.
- 208 Nógrád m. hadkieg. és tv. parancsnokság „45-ösök” nyilvántartása.
- 209 Nógrád-Hont vármegye alispánjának jelentése, 1945—1946 évről (1947. jún. 17.)
- 210 Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. (Statistikai Szemle 1946. évf. 1—6. szám) 9—10. old.
- 211 Ugyanott
- 212 Nógrád-Hont vm. alispánjának jelentése
- 213 Ugyanott
- 214 A felszabadult Nógrád megye 25 éve (Központi Statisztikai Hivatal Nógrád megyei Igazgatósága. Salgótarján 1970.) 7. old.
- 215 Ugyanott 8. old.
- 216 Dr. Gajzágó Aladár: A salgótarjáni iparvidék (Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján, 1962) 36. old.
- 217 Ugyanott 137. old.
- 218 Ugyanott 164. old.
- 219 Ugyanott 152. old.
- 220 Ugyanott 185. és 200. old.
- 221 Ugyanott 116. old.
- 222 A felszabadult Nógrád megye 25 éve, 10. old.
- 223 Ugyanott 37. old.
- 224 M. V. Zaharov: I. mű. 423—448. old.
- 225 D. F. Loza: I. mű. 587—636. old.
- 226 Ugyanott

Henkey Gyula — Kalmár Sándor

Adatok Nógrád megye népességének etnikai embertani vizsgálatához

A) VIZSGÁLATI KÖRÜLMÉNYEK. ANYAG ÉS MÓDSZER

1973. és 1974. évben a szerzők egyike embertani vizsgálatokat végzett Nógrád megye területén az egri múzeum által előre meghatározott kutatópontokon. Tíz községben összesen 1553 személyt vizsgált az alábbi részletezés szerint:

	Férfiak	Nők
Mátramindszent	51	65 (tisza palóc)
Nádújfalu	55	50 (tisza palóc)
Karancsság	74	87 (tisza palóc)
Órhalom	94	100 (tisza palóc)
Hugyag	59	83 (tisza palóc)
Mátraszőlős	98	89 (egyéb palóc)
Buják	111	113 (egyéb palóc)
Rimóc	92	92 (egyéb palóc)
Bárna	72	80 (egyéb palóc)
Lucfalva	42	46 (szlovák eredetű)
	748	805

A vizsgálatokat minden községben a tudószűrések alkalmával végezte. Azon önként jelentkező 24—60 éves személyeket vizsgálta, akiknek apai és anyai családneve szerepelt az 1828. évi összeírásban. Az 1828. évi névsorokat a Nógrád megyei levéltár készítette el. A községek kijelölésénél az volt a célkitűzés, hogy tiszta palóc, szlovák származásúakkal kevert palóc, a megye déli részén fekvő palóc és tiszta szlovák eredetű község egyaránt legyen a kutatópontok között. A lucfalvai szlovák származásúak vizsgálatára azért került sor, mert evangélikus vallásuk folytán nem keveredtek a környékbeli palóc községek népességével. A megye északi részén fekvő azon községek népességét, amelyekben a vizsgáltak között és az 1828. évi összeírásban a szlovák nevek gyakorisága nem haladja meg a 10 százalékot, a szerzők tiszta palócnak nevezik, a kevert palócoknál a szlovák eredetű családnevek gyakorisága 17 és 58 százalék között

van. Mátraszőlősen a szlovák nevek előfordulása csak 3 százalék, de a tiszta palóc községektől délre van, így az egyéb palócok közé került.

A felvétel és feldolgozás módszere

Martin (MARTIN—SALLER 1957—66) technikájával az alábbi méreteket vettük fel: testmagasság, ülőmagasság, fejhossz, fejszélesség, homlokszélesség, járomívszélesség, morfológiai arcmagasság, állkapocsszögletisélesség, orrmagasság és orrszélesség. A szemszint és a hajszint, bár csak megfigyeléssel, de a Martin—Schulz szemszín-, illetve a Fischer—Saller hajszintábla alapján rögzítettük. A morfológiai jellegek felvételét Martin (MARTIN—SALLER 1957—66) és WENINGER (1940) előírásai szerint végeztük. Az anyag statisztikai jellemzésére a következő paramétereket adjuk meg: esetszám (N), aritmetikai átlag (M), variancia (s^2), szórás (s), terjedelem (V) és a Howells-féle szigma ráció (THOMA 1957).

B) A NÓGRÁD MEGYEI NÉPESSÉG SZOMATOLÓGIÁJA

A népességre jellemző alapadatokat az 1—13. táblázatok tartalmazták. A vizsgált népességet embertani szempontból az alábbiak jellemzik.

Testmagasság

A testmagasság átlaga a tiszta palócoknál és az egyéb palócoknál mindkét nemnél nagyközepes, a lucfalvai szlovák származású férfiaknál magas, nőknél nagyközepes. A tiszta palócok testmagassága lényegesen magasabb, mint az egyéb palócoké, a lucfalvai szlovák származásúak termete viszont nagyobb a tiszta palócok átlagánál is. Amennyiben községenként vizsgáljuk a Nógrád megyeiek testmagasságának átlagát, úgy az mindkét nemnél a mátramindszentiekénél a legnagyobb és a mátraszőlősieknél a legkisebb.

Ülőmagasság

Az ülőmagasság átlaga férfiaknál a lucfalvai szlovák származásúaknál, nőknél a tiszta palócoknál a legnagyobb, a legkisebb pedig az egyéb palócoknál. Amennyiben a testmagasság százalékában kifejezett relatív ülőmagasságot vizsgáljuk, úgy az mindkét nemnél az egyéb palócoknál a legnagyobb és a lucfalvaiaknál a legkisebb.

Fejhossz

A fejhossz minden vizsgált Nógrád megyei népességnél hosszú. Férfiaknál leghosszabb az egyéb palócok, nőknél a lucfalvaiak, míg a férfiaknál a legrövidebb a lucfalvaiak, nőknél az egyéb palócok feje. Megjegyezzük, hogy az összes Nógrád megyei átlagok közel vannak egymáshoz.

Fejszélesség

A fejszélesség a legnagyobb a tiszta palóc férfiaknál és a szlovák származású lucfalvai nőknél. Az egyéb palócok fejszélessége mindkét nemnél a legkisebb. A fejszélesség átlaga az egész vizsgált népességnél a széles kategóriába esik.

Homlokszélesség

Mind a férfiaknál, mind a nőknél legszélesebb a tiszta palócok homloka, a legkeskenyebb pedig mindkét nemnél a lucfalvaiaknál. A nők homlokszélessége az egész megyében aránylag egységes, a férfiaknál ezen méretnél térnek el leginkább a lucfalvai férfiak a palóctól.

Járomívszélesség

A legszélesebb mindkét nemnél a tiszta palócok járomíve, a legkevésbé széles pedig a lucfalvaiaké. A járomívszélesség átlaga minden vizsgált községben a széles kategóriába esik.

Morfológiai arcmagasság

Az arc minden vizsgált Nógrád megyei népességnél közép magas. A tiszta palóc, az egyéb palóc és a lucfalvai átlagok közel állnak egymáshoz.

Állkapocsszögletisélesség

Az állkapocsszögletisélesség átlaga az egész vizsgált népességnél közel áll egymáshoz. Legszélesebb az állkapocsszöglet mindkét nemnél az egyéb palócoknál.

Orrmagasság

Alig van eltérés az átlagok között. Legnagyobb a tiszta palóc férfiak és a lucfalvai nők méretének átlaga, a legkisebb pedig mindkét nemnél az egyéb palócé.

Orrszélesség

Az átlagok közel állnak egymáshoz. A legkeskenyebb mindkét nemnél a lucfalvaiak, a legszélesebb pedig az egyéb palócok orra.

Fejjelző

A fejjelző átlaga Nógrád megyében eléggé egyöntetű. A jelző a tiszta palócoknál és a lucfalvaiaknál a hyperbrachycephaliába (igen rövidfejűség), az egyéb palócoknál a brachycephalia (rövidfejűség) felső határába esik. A legrövidebb mindkét nemnél a lucfalvaiak fejjelzője.

A morfológiai arcjelző egyike a legeggyöntetűbb jellegeknek. A jelző átlaga a rimóci nők kivételével minden népességnél az euryprosop (alacsonyarcú) kategóriába esik. A legalacsonyabb a tiszta palócok arcjelzője.

Orrjelző

A jelző átlaga minden népességnél a leptorrhiniába (keskenyorrúságba) esik. Legkeskenyebb a lucfalvaiak, a legszélesebb pedig az egyéb palócok orrjelzője.

Student-féle t -próba

A tiszta palócok és az összes palócok között a férfiaknál a testmagasság, az ülőmagasság és a fejjelző átlaga mutat szignifikáns (jelentős), a nőknél pedig a testmagasság, az ülőmagasság és az orrmagasság átlaga mutat erősen szignifikáns eltérést, a többi tíz jelleg átlaga között nincs szignifikáns eltérés.

A tiszta palócok és a lucfalvai szlovák származásúak között férfiaknál csak a homlokszélesség átlagánál van szignifikáns eltérés, a további 12 jelleg átlagánál, valamint a nőknél az összes jelleg átlagánál nincs szignifikáns eltérés.

Az összes palócok és a lucfalvaiak között a férfiaknál csak a homlokszélesség átlagánál, nőknél a testmagasság, orrmagasság és az orrjelző átlagánál van szignifikáns eltérés, a többi jelleg átlagánál az eltérés nem szignifikáns.

A t -próba értékei szerint tehát a jellegek túlnyomó többségénél az átlagok között nincs szignifikáns eltérés az összes palócok és a tiszta palócok között, a lucfalvai szlovák származásúak pedig még kevésbé térnek el az összes palócoktól és a tiszta palócoktól, mint azok egymástól. Megjegyezzük, hogy a lucfalvaiakkal kapcsolatos eredmények a kis esetszám miatt torzíthatnak.

Snedecor-féle F -próba

A varianciák tekintetében a tiszta palócok és az összes palócok között férfiaknál a morfológiai arcmagasságnál, az arcjelzőnél és az orrjelzőnél, nőknél csak az állkapocsszögletisélességnél van szignifikáns eltérés.

A tiszta palócok és a lucfalvaiak varianciái között férfiaknál a homlokszélességnél, nőknél pedig a fejjelzőnél van szignifikáns eltérés.

Az összes palócok és a lucfalvaiak varianciái között szignifikáns eltérés egyetlen jellegnél sincs.

Bartlett próba és varianciaanalízis

Elvégeztük az öt tiszta palóc népesség varianciáinak Bartlett próbáját, annak a megállapítására, hogy a népessegek varianciái lényegesen különböznek-e. Férfiaknál az orrmagasság és az orrszélesség erősen szignifikáns, a morfológiai arcmagasság szignifikáns eltérést adott, míg a további tíz jelleg tekintetében az eltérés nem szignifikáns. Nőknél a homlokszélesség, az orrszélesség és a fejjelző erősen szignifikáns, a tesmagasság, a fejhossz, az állkapocsszöglet-szélesség és az arcjelző tekintetében szignifikáns, a további hat jelleggel kapcsolatban nem szignifikáns. A Bartlett próba eredménye tehát megengedi a varianciaanalízis elvégzését, ugyanis férfiaknál kifejezett homogenitást jelez és nőknél is csak három jellegnél mutatható ki erősen szignifikáns eltérés.

A varianciaanalízis azt mutatja, hogy a jellegek döntő többségénél, mindkét nemnél a tizenhárom jelleg közül kilencnél a tiszta palócok átlagos varianciája elsősorban a községeken belüli szóródásból ered, nem pedig a községek átlagai között mutatkozó szignifikáns eltérésekből. Megemlítjük, hogy erősen szignifikáns eltérés csak a nők ülőmagasságával kapcsolatban észlelhető.

A fej és az arc legfőbb morfológiai jellegei

Járomcsont testének helyzete

Férfiaknál a tiszta palócok és az egyéb palócok megoszlása közel áll egymáshoz, a lucfalvaiaknál néhány százalékkal több a lekerekített és kevesebb az előreálló járomcsont. A nőknél az egyéb palócok között kissé több a lekerekített, és kissé kevesebb az előreálló járomcsont, a tiszta palócok és a lucfalvaiak között nincs eltérés.

Orralap formája

A tiszta palócoknál és az egyéb palócoknál az orralap formájának megoszlása közel áll egymáshoz, a lucfalvaiaknál mind a férfiaknál mind a nőknél kissé több a keskeny orralap.

Állmagasság

Férfiaknál a tiszta palócok és az egyéb palócok megoszlása közel áll egymáshoz, a lucfalvaiaknál kissé gyakoribb az alacsony és a magas áll. Nőknél az egyéb palócok és a lucfalvaiak megoszlása megegyező, míg a tiszta palócoknál kissé gyakoribb az alacsony és a magas áll.

Gonion táj fejlettsége

Férfiaknál az egyéb palócoknál és a lucfalvaiaknál egyaránt gyakoribb a kiugró állkapocsszöglet, mint a tiszta palócoknál. Nőknél

a tiszta palócok és az egyéb palócok megoszlása közel áll egymáshoz, a lucfalvaiaknál a gyengén fejlett forma lényegesen gyakoribb.

Homlokprofil

Férfiaknál a hátrahajló homlok kissé gyakrabban fordul elő az egyéb palócoknál és a lucfalvaiaknál, mint a tiszta palócoknál. Nőknél a megoszlás a három népességnél csaknem teljesen megegyező.

Orrhát profilja

Férfiaknál a tiszta palócoknál gyakoribb a konvex és ritkább a konkáv orr, mint az egyéb palócoknál és a lucfalvaiaknál. Nőknél a legtöbb konkáv orr az egyéb palócoknál és legkevesebb a lucfalvaiaknál észlelhető, míg a konvex orr a legnagyobb mértékben a lucfalvaiaknál és legkisebb mértékben az egyéb palócoknál mutatható ki.

Orrhát kiemelkedése

E téren a férfiaknál alig van eltérés, míg a nőknél a lucfalvaiaknál gyakoribb a közepesen kiemelkedő orrhát, mint a tiszta és az egyéb palócok között, az erősen kiemelkedő orrhát előfordulása a három csoportnál csaknem teljesen megegyező.

Tarkó profilja

A tiszta palócoknál néhány százalékkal gyakoribb az enyhén domború tarkó, mint az egyéb palócoknál és a lucfalvaiaknál. Nőknél a tiszta palócok és az egyéb palócok között nincs eltérés, míg a lucfalvaiaknál gyakoribb az erősen domború tarkó, mint a palócok mindkét csoportjánál.

Szemszín

A tiszta palócoknál férfiaknál leggyakoribb a barna szemszín, utána a kevert (zöldes) következik, a legkisebb mértékben pedig a világos árnyalatok (kék, szürke) fordulnak elő. Az egyéb palócok szemszínének megoszlása csaknem teljesen megegyező a lucfalvaiakkal, mindkét népességnél a világos szemszín a leggyakoribb.

Nőknél a tiszta palócok és az egyéb palócok megoszlása közel áll egymáshoz, míg a lucfalvaiaknál lényegesen kisebb a barna, és lényegesen nagyobb a zöldes szemszín előfordulása és a világos csak 3 százalékkal több, mint a tiszta palócoknál.

Hajszín

E téren nincs lényeges eltérés a népeiségek között. Ugyanis a barna-fekete hajszín előfordulása mindhárom népességnél és mindkét nemnél 90 százalék felett van. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a sötét hajszín előfordulása a palócoknál kissé nagyobb mér-

tékü. Bár a szőke (A—L) hajszín előfordulása Lucfalván is csak 2,4, illetve 2,2 százalék, de az átmeneti, általunk szőkésbarnának nevezett M—O árnyalatok gyakorisága kissé nagyobb, mint a palócoknál. Hangsúlyoznunk kell, hogy Nógrád megye egyike hazánk azon területeinek, ahol felnőtteknél a sötét hajszín előfordulása feltűnően nagy mértékű.

C) A NÉPESSÉG TAXONÓMIAI ÖSSZETÉTELE

A jellegek variációja

A vizsgált férfiak kilenc méretével és három jelzőjével kapcsolatban kiszámítottuk a meghatározható szigma rációkat, vagyis a jellegek szórását az egész emberi faj megfelelő szórásának százalékában fejeztük ki. A kapott értékek a 28. táblázatban láthatók. A méretek és jelzők átlagos szigma rációi szerint a palócok és a lucfalvaiak eléggé homogének. A palóc közösségek közül az átlagos szigma ráció legalacsonyabb értékeit a mátramindszentiekkel kapcsolatban kaptuk. A kilenc méret átlagos szigma rációja 88,08, a három indexé pedig 82,31.

A taxonómiai elemzés eredményei

A taxonómiai elemzést LIPTÁK PÁL módszerével (1962) végeztük el. A vizsgált egyének a túlnyomónak minősített jellegegyüttes alapján kerültek egy-egy típusba, illetve a meghatározatlanok község. Az elemzés eredményeit a 29. táblázatban közöljük.

A palócok között három típusnak, a turanidnak, a pamirinak és a keletibaltinak van nagyobb jelentősége a népesség összetételében.

A turanidok között leggyakoribb az alföldi változat. Ezeknél a termet nagyközepes vagy magas; a fej enyhén hosszú, széles vagy igen széles, brachy-, hyperbrachycephal; az arc széles, igen széles, közép-magas, euryprosop; a homlok meredek; az orrhát egyenes; az arc síkjából közepesen kiálló; a járomcsont teste enyhén lapos; a tarkó enyhén domború; a hajszín barna, fekete; a szemszín barna vagy zöldes. Jellegzetes képviselőit a 10—16 képeken mutatjuk be. (Megemlítjük, hogy Lipták ezt a változatot cromagnoid C-nek nevezi.) A 18—21. képeken látható egyének a jellegek túlnyomó többsége tekintetében az alföldi típushoz sorolhatók, de a 18. képen az orrhát a közepesnél erősebben kiemelkedő, a 19. képen látható nő orra enyhén konkáv, a 20. képen bemutatott férfi tarkója lapos, a 21. képen látható nő orrcsúcsa pedig enyhén felálló. Nógrád megyében is előfordul a turanid típusnak erősen andronovói jellegű változata is (4—9. kép), melynél a termet kifejezetten magas, az alkat igen erőteljes, a fej és az arc méretei átlagban kissé nagyobbak, mint az alföldi változatnál. Gyakori a turanid és a pamíri típus átmeneti formája is. Turanid túlsúly mellett e változat a 22—27. képeken látható.

A tiszta pamíri típus aránylag ritkán fordul elő (37—39. kép). Jellemző a nagyközepes termet, középhosszú-rövid, széles-középszéles, hyperbrachy-brachycephal fej, enyhén széles, középszéles, kö-

zép magas-magas, meso-leptoprosop arc, meredek homlok, az arc síkjából a közepesnél kissé erősebben kiemelkedő, enyhén konvex vagy egyenes orr, lehajló orrsúcs, a tarkó lambdatáji lapultsága, sötét hajszín és barna vagy zöldes szemszín. Lényegesen gyakoribb a pamiro-turanid átmeneti változat, melyet pamíri túlsúly mellett a 28—36. képeken mutatunk be. Ezeknél a fej méretei általában nagyobbak, mint a tiszta pamíriaknál, a járomív és az állkapocsszöglet is szélesebb, a termet kissé magasabb, az alkat erőteljesebb. A 40. képen mutatjuk be a pamíri és a dinári típusnak átmeneti formáját. A kifejezetten magas áll és a tompa állkapocsszöglet meglátásunk szerint a pamíri típustól fokozati eltérést mutató dinaroid jellegek. Meg kell jegyeznünk, hogy a pamíri és a dinári jellegek elhatárolása főleg egyes nőknél nehézségeket okozott (32. kép). A pamíri típuson belül előfordul még a pamiro-armenid (42. kép) és a pamiro-turanio-armenid (41. kép) forma is, bár mindkettő lényegesen ritkábban, mint a Duna—Tisza közén.

A keletbalti típusnak klasszikus formáját (43. és 44. kép) aránylag kis számban észleltük (kisközepes-közepes termet, enyhén hosszú, széles, brachycephal fej, széles, alacsony, euryprosop arc, rövid, az arc síkjából a közepesnél gyengébben kiemelkedő, konkáv orrhát, felálló orrsúcs, kiugró állkapocsszöglet, világos szemszín és sötét-szőke, szőkésbarna hajszín.) A keletbalti típusba sorolt egyének között több altípus és átmeneti forma is észlelhető. Erre már korábban NEMESKÉRI (1943) is rámutatott. A Palócföldön gyakori az erősen lapponoidos jellegű (46—48. kép) és számottevő az erősen cromagnoidos jellegű változat (49—51. kép), valamint a keletbalti-mongoloid átmeneti forma 52—54. kép). A NEMESKÉRI (1943) szerint a szlávokra jellemző keletbalti-északi kevert formát csak elvétve észleltük. Az erősen lapponoidos jellegű változatnál a fej inkább középhosszú, az orrhát az arc síkjából még kevésbé kiemelkedő, az orrszárny eredése hangsúlyozottabban a subnasale alatt van, a hajszín gyakran világosbarna. Az erősen cromagnoidos jellegű keletbalti változatnál a termet nagyközepes-magas, az alkat robosztus, a fej és az arc méretei nagyobbak, az orrhát az arc síkjából közepesen vagy a közepesnél kissé erősebben kiemelkedő, az állkapocsszöglet kiugrása hangsúlyozottabb, a bőrszín világosabb. Megemlítjük, hogy a szerzők egyike már megemlékezett a keletbalti típus erősen lapponoid jellegű változatáról a gyöngyöspatakiakról és a mátraderecskeiekéről készített tanulmányában (HENKEY 1975) és e változat jellegzetes képviselőjét mutatta be a 46. képen.

Röviden megemlékezünk a ritkábban előforduló típusokról is. A dinári típusra a magas, igen magas termet, a széles, középhosszú, hyperbrachycephal fej, enyhén széles vagy középszéles, magas, leptoprosop arc, férfiaknál félmeredek, nőknél meredek homlok, erősen kiemelkedő, konvex orr, magas áll, tompa állkapocsszöglet, lapos tarkó és a sötét hajszín a jellemző. A fenti leírás leginkább a 91. képen szereplő egyénre jellemző. Hasonlóan a Duna—Tisza középhez (HENKEY 1973) a palócok között is előfordul az a túlnyomóan dinaroid forma, melynél a járomív igen széles és a járomcsont teste is enyhén előreáll.

Bár a lapponoid típus tiszta formában nem olyan gyakori, hogy részletes jellemzést adhassunk, de néhány jelleget azért megemlítünk: kisközepes vagy alacsony termet, középhosszú, széles, hyperbrachycephal-brachycephal fej, alacsony, széles, euryprosop arc, domború homlok, az arc síkjából gyengén kiemelkedő, rövid, konkáv orr, a subnasalehoz képest alul eredő orrszárny és alacsony áll. Megjegyezzük, hogy a lapponoid jellegek lényegesen gyakrabban észlelhetők a nőknél, mint a férfiaknál.

Az alpi és a lapponoid típus között inkább csak fokozati eltérés van, egyéb típusokkal való keveredés esetén az alpi és a lapponoid jellegek egymástól való elhatárolása egyes személyeknél nehézségeket okoz. Tekintettel arra, hogy az alpi típus a palócok között tiszta formában csak ritkán és főleg nőknél észlelhető, itt csak a lapponoidoktól való fokozati eltérésekre mutatunk rá, melyek a kissé magasabb termet, erősebb csontozat és izomzat, erős hízási hajlám, a fej és az arc kissé nagyobb méretei, magasabb áll, az arc síkjából kissé jobban kiemelkedő orr, a járomcsont testének fokozott lekerítettsége, gyengén fejlett állkapocsszöglet, a subnasalehoz képest alul eredő orrszárny nem jellemző.

A mongoloid jellegek markáns formában inkább csak a nőknél észlelhetők (67. kép). Bár a mongoloidok előfordulása kissé nagyobb, mint a Duna—Tisza között, de távolról sem olyan gyakori a palócok között, mint ahogy azt *BARTUCZ* vélte, aki szerint a palócságban a mongoloidok gyakorisága egyes községekben 20—25 százalékra is felemelkedik. Meg kell említenünk, hogy *BARTUCZ* Órhalmot, Hutyagot és Rimócot azok között említi, melyekben különösen sok mongoloid arccal találkozhatunk. Az urali (europoszibirid) típust tiszta formában nem észleltük.

Az egyes típusokat és a kevert formákat a műmelléklet képeivel mutatjuk be. A palócok az 1—87. a lucfalvai szlovák származásúak a 88—96. képeken láthatók. A képen bemutatott egyének méreteit a 30. táblázatban adjuk meg.

D) A VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK EGYÜTTES ÉRTÉKELESE

A tiszta palócok a méretek és jelzők átlagai szempontjából meglepően egységesek, az átlagos szigma ráció eredményei szerint is eléggé homogének és a variancia analízis terén sem mutatkozik szignifikáns (jelentős) eltérés a jellegek túlnyomó többségénél. Hajszín szempontjából a tiszta palócok feltűnően egységesek, a barna-fekete hajszín aránya mindkét nemnél és minden községben 95 százalék felett van. A szemszín megoszlásának aránya is eléggé egységes, mindkét nemnél és minden községben a világos (kék, szürke) előfordulása a legritkább, a mátramindszenti férfiak és a karancssági, órhalmi nők kivételével a barna szemszín a leggyakoribb, a kevert (zöldes) szemszín a fenti kivételek mellett középső helyen áll. Taxonómiai szempontból a honfoglaló magyarság törökös elemeivel kapcsolatba hozható típusok — a turanid, a pamiri és az előázsiai — együttes előfordulása megközelíti a *LIPTÁK* (1958) által a honfoglalók koponyáinak vizsgálata alapján kimutatott százalékot. A tisz-

ta palócok között a turanidon és a pamirin kívül a többi típus előfordulása nem jelentős, és a finnugorokkal és a szlávokkal kapcsolatba hozható keletbalti típus előfordulása csak 6,8%, csak kis mértékben haladja meg a honfoglalókra jellemző 4%-ot (LIPTÁK 1958).

Méretek és jelzők szempontjából az összes palócok is eléggé egységesek, elsősorban a testmagasságnál, az ülőmagasságnál és a nők orrmagasságánál mutatkozik eltérés a tiszta palócokhoz képest, ugyanis az egyéb palócok átlagban alacsonyabb termetűek és a nők orrmagassága kisebb. Morfológiai jellegek szempontjából az orrprofilnál és az állkapocsszögletnél van eltérés a tiszta palócokhoz képest. Ennek oka, hogy az egyéb palócoknál mindkét nemnél gyakoribb a konkáv orr és a kiugró állkapocsszöglet. Hajsztin szempontjából az összes palócok is egységesek. a barna-fekete hajsztin csak a bárnai és a rimóci férfiaknál kevesebb 1—2%-kal a 95%-nál. Szemsztin szempontjából a tiszta palócokhoz képest a nőknél alig van eltérés, a férfiaknál viszont lényegesen több a világos (kék, szürke) szemsztin előfordulása, a bujáki és a mátraszőlősi férfiaknál a világos szemsztin gyakoriság szempontjából az első helyen áll. Taxonómiai szempontból az egyéb palócok között kissé csökken a turanid és a pamíri típus előfordulása, és ezzel párhuzamosan Bárna kivételével emelkedik az erősen kevert, meghatározatlanok és kisebb mértékben (Buják kivételével) a keletbalti jellegek gyakorisága is.

A méretek és jelzők átlagai szempontjából a lucfalvai szlovák származásúak is alig térnek el a tiszta és az összes palóctól. A t-próba eredményei alapján a tiszta palócokhoz képest kizárólag a férfiak homlokszélességénél mutatkozik eltérés, és az is csak szignifikáns. A Snedecor féle F-próba értékei azt mutatják, hogy a lucfalvaiak és a tiszta palócok varianciái között csak a férfiak homlokszélességénél és a nők fejfelzójénél mutatkozik szignifikáns eltérés, az összes palócokhoz képest pedig egyik jellegnél sincs szignifikáns eltérés. Egyes morfológiai jellegek megoszlásában már nagyobb eltérés mutatkozik. A lucfalvai férfiaknál gyakoribb a lekerekített járomcsont, mint a palócoknál, mindkét nemnél kissé gyakoribb a keskeny orralap, férfiaknál több a kiugró, nőknél a gyenge állkapocsszöglet, férfiaknál gyakoribb a konkáv és kevesebb a konvex orr, míg a lucfalvai nőknél e téren éppen fordított a helyzet, több közöttük a konvex és kevesebb a konkáv orrú, mint a palócoknál. A lucfalvai férfiak szemsztinének megoszlása közel áll az egyéb palócokhoz, a tiszta palócoktól viszont eléggé eltér, a lucfalvai nőknél viszont a kevert (zöldes) szemsztin lényegesen gyakoribb, mint a palócoknál. A hajsztinnél alig van eltérés, a lucfalvaiaknál is mindkét nemnél 90%-on felül van a barna-fekete hajsztin előfordulása. Taxonómiai szempontból bár számottevő a lucfalvaiak között a középázsiai eredetű pamíri és turanid típus előfordulása, de azért kevesebb, mint a palócok között, és említeni kell, hogy az eltérés e téren a tiszta palóctól nagyobb mértékű. A keletbalti típus 4,2%-al gyakoribb, mint a palócoknál — a tiszta palócokhoz képest az eltérés 5,7% — és feltűnően nagy a taxonómiai szempontból erősen kevert meghatározatlanok száma.

Bartucz L. (évszám nélkül): A magyar ember. Budapest.

Henkey Gy. (1973): Adatok a jászdózsai lakosság antropológiájához. Jászdózsa és a palócság kötetben 1—32. Eger—Szolnok.

Henkey Gy. (1975): Gyöngyöspata és Mátraderecske népességének etnikai embertani vizsgálata. A gyöngyösi Mátra Múzeum kiadásában megjelenés alatt.

Lipták P. (1958): Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Arch. Hung. 8: 199—268.

Lipták P. (1962): Homo sapiens — species collectiva. Anthrop. Közl. VI/1—2: 17—27.

Martin R.—Saller K. (1957—66): Lehrbuch der Anthropologie I—IV. Stuttgart.

Nemeskéri J. (1943): Az embertan és a magyar őstörténet. A magyarság őstörténete kötetben, szerk. Ligeti Lajos, 223—239.

Thoma A. (1957): Folytonos eloszlású jellegek variációjának mérése. Anthrop. Közl. 4: 67—79.

Weninger, J. (1940): Die anthropologischen Methoden der menschlichen Erbforschung. Handbuch der Erbbiologie des Menschen II. 1—50. Berlin.

1. táblázat

Testmagasság (1)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	170,84	45,77	6,77	157—183
Nádújfalu	55	169,40	21,80	4,67	158—177
Karancsság	74	170,53	25,29	5,03	161—183
Órhalom	93	169,09	30,75	5,55	156—183
Hugyag	59	168,34	38,44	6,20	154—185
tiszta palóc összesen	332	169,60	31,66	5,63	154—185
Mátraszőlős	97	167,68	32,87	5,73	154—182
Buják	111	168,77	25,05	5,01	157—180
Rimóc	92	168,55	30,12	5,49	155—181
Bárna	72	168,82	48,38	6,95	152—186
egyéb palóc összesen	372	168,44	33,06	5,75	152—186
palócok mindösszesen	704	168,99	32,74	5,72	152—186
Lucfalva	42	170,14	42,18	6,49	159—184

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	159,74	34,69	5,89	144—173
Nádújfalu	50	158,32	33,23	5,77	147—170
Karancsság	87	157,46	26,81	5,18	146—172
Órhalom	100	158,35	36,25	6,02	139—171
Hugyag	83	157,58	26,50	5,15	144—171
tiszta palóc összesen	385	158,23	31,97	5,65	139—173
Mátraszőlős	89	155,22	33,50	5,79	143—169
Buják	112	155,71	27,99	5,29	140—172
Rimóc	91	156,20	28,07	5,30	141—169
Bárna	80	157,50	30,93	6,21	145—172
egyéb palóc összesen	372	156,10	32,54	5,70	140—172
palócok mindösszesen	757	157,17	33,37	5,78	139—173
Lucfalva	45	158,33	29,50	5,43	147—170

2. táblázat

Ülőmagasság (23)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	90,04	8,40	2,90	86—99
Nádújfalu	55	88,14	8,68	2,95	81—95
Karancsság	74	88,91	7,26	2,70	84—96
Órhalom	94	88,46	11,41	3,38	81—100
Hugyag	59	87,95	9,29	3,04	82—96
tiszta palóc összesen	333	88,66	9,68	3,11	81—100
Mátraszőlős	97	88,04	8,25	2,87	81—95
Buják	111	88,18	9,33	3,05	79—96
Rimóc	92	88,01	9,24	3,04	81—95
Bárna	72	88,38	13,49	5,67	80—96
egyéb palóc összesen	372	88,14	9,85	3,14	79—96
palócok mindösszesen	705	88,39	9,84	3,14	79—100
Lucfalva	42	88,81	11,48	3,39	81—96

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	86,25	9,47	3,08	79—93
Nádújfalu	50	84,20	7,02	2,65	78—92
Karancsság	87	83,62	6,33	2,52	78—90
Órhalom	100	83,94	10,10	3,19	76—91
Hugyag	83	83,81	7,77	2,78	74—91
tiszta palóc összesen	385	84,26	9,07	3,01	74—93
Mátraszőlős	89	83,17	10,79	3,28	76—90
Buják	113	82,63	8,00	2,83	74—89
Rimóc	92	83,05	8,50	2,91	77—90
Bárna	80	84,45	9,72	3,05	78—93
egyéb palóc összesen	374	83,25	9,59	3,10	74—93
palócok mindösszesen	759	83,76	9,58	3,10	74—93
Lucfalva	45	83,97	9,56	3,09	76—92

3. táblázat

Fejhossz (1)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	186,80	25,64	5,06	178—202
Nádújfalu	55	186,40	34,13	5,84	172—198
Karancsság	74	186,41	36,08	6,01	170—201
Órhalom	94	187,35	37,24	6,10	172—201
Hugyag	59	187,47	32,43	5,69	174—197
tiszta palóc összesen	333	186,92	34,06	5,84	170—202
Mátraszőlős	98	187,53	25,33	5,03	174—200
Buják	111	186,13	33,30	5,77	170—202
Rimóc	92	187,88	21,93	4,68	178—202
Bárna	72	188,83	29,88	5,47	174—202
egyéb palóc összesen	373	187,45	28,68	5,35	170—202
palócok mindösszesen	706	187,20	31,29	5,59	170—202
Lucfalva	42	186,40	27,81	5,27	178—200

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	179,57	23,03	4,80	168—192
Nádújfalu	50	179,00	32,63	5,71	170—197
Karancsság	87	177,80	25,09	5,01	165—190
Órhalom	100	177,73	22,02	4,69	165—188
Hugyag	83	178,19	19,82	4,45	162—188
tiszta palóc összesen	385	178,32	24,26	4,93	162—197
Mátraszőlős	80	177,91	27,15	5,21	167—188
Buják	113	178,72	23,19	4,82	165—191
Rimóc	92	177,74	26,72	5,17	166—192
Bárna	80	178,17	35,74	5,97	164—193
egyéb palóc összesen	374	178,17	27,83	5,28	164—193
palócok mindösszesen	759	178,25	26,02	5,10	162—197
Lucfalva	46	178,65	22,74	4,77	164—187

4. táblázat

Fejszélesség (3)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	161,51	18,65	4,32	153—170
Nádújfalu	55	161,89	27,61	5,25	149—174
Karancsság	74	160,69	38,74	6,22	141—180
Órhalom	94	161,43	34,31	5,86	147—185
Hugyag	59	161,20	33,88	5,82	146—172
tiszta palóc összesen	333	161,31	31,88	5,65	141—185
Mátraszőlős	98	160,31	35,02	5,92	145—176
Buják	111	161,21	25,02	5,00	150—177
Rimóc	92	160,44	27,00	5,20	151—170
Bárna	72	161,24	30,83	5,52	146—175
egyéb palóc összesen	373	160,79	29,44	5,43	145—174
palócok mindösszesen	706	161,03	30,66	5,54	141—185
Lucfalva	42	161,09	24,23	4,92	150—172

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	154,58	23,03	5,29	145—169
Nádújfalu	50	154,72	16,77	4,10	145—166
Karancsság	87	155,11	22,17	4,71	142—167
Órhalom	100	155,49	23,37	4,83	144—167
Hugyag	83	155,64	21,68	4,66	145—169
tiszta palóc összesen	385	155,18	22,83	4,78	142—169
Mátraszőlős	89	154,92	29,56	5,44	144—172
Buják	113	154,72	21,60	4,65	142—167
Rimóc	92	154,03	18,51	4,30	142—162
Bárna	80	154,32	28,51	5,34	142—175
egyéb palóc összesen	374	154,51	24,33	4,93	142—175
palócok mindösszesen	759	154,85	23,68	4,87	142—175
Lucfalva	46	155,50	22,79	4,77	148—170

5. táblázat

Homlokészélesség (4)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	113,88	22,75	4,77	105—122
Nádújfalu	55	114,09	23,88	4,87	100—124
Karancsság	74	114,00	23,04	4,80	98—124
Órhalom	94	113,40	20,80	4,56	105—124
Hugyag	59	113,66	26,55	5,15	99—127
tiszta palóc összesen	333	113,77	23,16	4,81	98—127
Mátraszőlős	98	112,87	21,46	4,63	101—124
Buják	111	113,83	16,99	4,12	104—124
Rimóc	92	113,18	18,66	4,32	105—125
Bárna	72	113,23	18,44	4,29	102—121
egyéb palóc összesen	373	113,30	18,99	4,36	101—125
palócok mindösszesen	706	113,52	21,01	4,58	98—127
Lucfalva	42	111,67	15,26	3,95	105—121

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	110,83	17,49	4,18	103—123
Nádújfalu	50	109,84	16,63	4,10	101—122
Karancsság	87	110,53	18,37	4,29	99—119
Órhalom	100	108,33	13,24	3,64	98—115
Hugyag	83	109,41	16,71	4,09	98—123
tiszta palóc összesen	385	109,68	17,18	4,15	98—123
Mátraszőlős	89	109,00	18,49	4,30	101—120
Buják	113	109,62	14,90	3,86	100—119
Rimóc	92	108,60	16,77	4,09	99—124
Bárna	80	109,49	21,19	4,60	98—118
egyéb palócok összesen	374	109,19	17,73	4,21	98—124
palócok mindösszesen	759	109,44	17,51	4,18	98—124
Lucfalva	46	109,00	24,22	4,92	99—126

6. táblázat

Járomívszólesség (6)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	148,08	23,11	4,81	137—158
Nádújfalu	55	147,34	30,25	5,50	134—159
Karancsság	73	147,44	30,83	5,55	129—158
Órhalom	94	147,17	33,06	5,75	134—160
Hugyag	59	145,54	38,12	6,17	132—158
tiszta palóc összesen	332	147,11	32,10	5,67	129—160
Mátraszőlős	98	145,81	32,91	5,74	133—157
Buják	111	147,11	28,46	5,34	135—162
Rimóc	92	146,52	23,05	4,80	136—156
Bárna	72	146,18	26,59	5,16	132—157
egyéb palóc összesen	373	146,44	28,19	5,31	132—162
palócok mindösszesen	705	146,76	30,14	5,49	129—162
Lucfalva	42	146,14	25,87	5,08	138—157

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	140,66	24,51	4,95	131—153
Nádújfalu	50	139,76	30,07	5,48	131—153
Karancsság	87	140,25	25,52	5,05	124—148
Órhalom	100	139,43	24,65	4,97	128—155
Hugyag	83	139,59	21,54	4,64	128—152
tiszta palóc összesen	385	139,90	25,06	5,01	124—155
Mátraszőlős	89	138,89	30,96	5,56	127—156
Buják	112	140,04	28,20	5,31	123—152
Rimóc	92	138,90	20,79	4,56	129—156
Bárna	80	139,40	29,34	5,42	127—151
egyéb palóc összesen	373	139,35	27,52	5,25	123—156
palócok mindösszesen	758	139,63	26,35	5,13	123—156
Lucfalva	46	139,22	27,26	5,22	128—152

Morfológiai áramagasság (18)

Férfiak					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	122,22	41,77	6,46	107—136
Nádújfalu	55	122,71	30,88	5,56	109—135
Karancsság	74	121,82	36,94	6,08	109—139
Órhalom	94	121,33	33,02	5,75	106—136
Hugyag	59	119,53	24,18	4,92	110—131
tiszta palóc összesen	333	121,49	34,31	5,86	106—139
Mátraszőlős	98	120,26	39,71	6,30	104—137
Buják	111	121,70	36,56	6,05	109—141
Rimóc	91	122,51	49,48	7,03	108—141
Bárna	72	120,85	40,21	6,34	106—136
egyéb palóc összesen	372	121,35	41,98	6,48	104—141
palócok mindösszesen	705	121,42	38,36	6,19	104—141
Lucfalva	42	121,18	35,47	5,96	111—138

Nők					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	111,80	44,60	6,68	98—128
Nádújfalu	50	112,60	32,90	5,74	101—127
Karancsság	87	112,56	40,46	6,36	93—127
Órhalom	100	112,27	34,38	5,86	99—131
Hugyag	83	110,86	28,75	5,36	99—125
tiszta palóc összesen	385	112,00	36,50	6,04	93—131
Mátraszőlős	89	110,63	33,96	5,83	94—123
Buják	113	111,35	32,25	5,68	96—123
Rimóc	92	113,59	25,27	5,03	101—128
Bárna	80	111,69	38,94	6,23	96—138
egyéb palóc összesen	374	111,80	33,55	5,79	94—138
palócok mindösszesen	759	111,90	35,06	5,92	93—138
Lucfalva	46	112,06	40,16	6,34	93—121

Állkapocsszögletsszölesség (8)

Férfiak					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	112,67	21,83	4,67	104—124
Nádújfalu	55	113,58	33,25	5,77	100—128
Karancsság	74	113,05	26,38	5,14	102—126
Órhalom	94	112,60	27,77	5,27	101—125
Hugyag	59	111,25	28,24	5,31	97—124
tiszta palóc összesen	333	112,63	28,07	5,30	97—128
Mátraszőlős	98	113,05	28,23	5,31	102—128
Buják	111	113,81	44,40	6,66	98—130
Rimóc	92	113,13	33,37	5,78	102—127
Bárna	72	112,38	25,77	5,08	102—125
egyéb palóc összesen	373	113,17	34,09	5,84	98—130
palócok mindösszesen	706	112,91	31,32	5,60	97—130
Lucfalva	42	113,09	29,00	5,38	104—126

Nők					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	106,51	24,72	4,97	97—117
Nádújfalu	50	105,74	29,64	5,45	96—120
Karancsság	87	105,22	20,64	4,54	96—116
Órhalom	100	105,07	18,69	4,32	92—117
Hugyag	83	104,41	19,83	4,45	91—114
tiszta palóc összesen	385	105,29	22,26	4,72	91—120
Mátraszőlős	89	106,24	26,77	5,17	94—122
Buják	113	105,78	26,61	5,16	93—119
Rimóc	92	104,88	26,99	5,20	92—116
Bárna	80	105,48	28,90	5,38	93—117
egyéb palóc összesen	374	105,60	27,47	5,24	92—122
palócok mindösszesen	759	105,44	24,85	4,99	91—122
Lucfalva	46	104,37	19,23	4,39	95—115

9. táblázat

Orrmagasság (21)

Férfiak					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	55,04	7,72	2,78	49—61
Nádújfalu	55	53,66	10,13	3,18	45—61
Karancsság	73	54,10	8,67	2,94	47—62
Órhalom	94	52,70	11,37	3,37	44—61
Hugyag	57	52,93	12,42	3,52	46—62
tiszta palóc összesen	330	53,57	10,87	3,30	44—62
Mátraszőlős	97	52,60	10,64	3,26	40—60
Buják	111	53,17	10,62	3,26	46—62
Rimóc	91	53,48	16,90	4,11	45—64
Bárna	72	53,43	12,92	3,59	46—62
egyéb palóc összesen	371	53,15	12,73	3,57	40—64
palócok mindösszesen	701	53,35	11,89	3,45	40—64
Lucfalva	42	53,28	11,43	3,18	45—61
Nők					
	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	50,17	12,24	3,50	43—56
Nádújfalu	50	50,28	9,47	3,08	40—57
Karancsság	87	49,91	9,78	3,13	43—56
Órhalom	98	49,63	7,08	2,66	42—55
Hugyag	83	49,78	8,29	2,88	44—61
tiszta palóc összesen	383	49,90	9,19	3,03	40—61
Mátraszőlős	80	48,47	8,71	2,95	41—57
Buják	113	48,89	9,05	3,01	42—57
Rimóc	91	50,02	10,63	3,26	41—58
Bárna	80	48,62	10,77	3,18	41—60
egyéb palóc összesen	373	49,01	10,08	3,17	41—60
palócok mindösszesen	756	49,46	9,83	3,13	40—61
Lucfalva	46	50,00	9,91	3,14	42—56

Orrszélesség (13)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	36,02	3,98	1,99	32—41
Nádújfalu	55	36,45	5,85	2,42	30—42
Karancséság	73	35,75	5,44	2,33	31—43
Órhalom	94	35,14	5,38	2,32	30—43
Hugyag	58	35,62	4,73	2,17	30—41
tiszta palóc összesen	331	35,71	5,36	2,32	30—43
Mátraszőlős	97	35,87	5,95	2,44	31—44
Buják	111	35,66	6,01	2,45	30—44
Rimóc	91	36,04	5,94	2,44	31—43
Bárna	72	35,71	6,41	2,53	31—43
egyéb palóc összesen	371	35,82	6,08	2,47	30—44
palócok mindösszesen	702	35,77	5,74	2,40	30—44
Lucfalva	42	35,24	6,30	2,51	32—44

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	33,11	3,38	1,84	29—38
Nádújfalu	50	33,28	6,50	2,55	28—39
Karancséság	87	32,90	4,51	2,12	27—39
Órhalom	98	32,17	4,45	2,11	28—38
Hugyag	83	32,58	5,84	2,42	28—39
tiszta palóc összesen	383	32,73	5,01	2,24	27—39
Mátraszőlős	89	32,37	4,67	2,16	27—38
Buják	113	32,00	4,25	2,06	27—38
Rimóc	91	32,42	4,36	2,09	27—38
Bárna	80	32,49	4,18	2,04	28—38
egyéb palóc összesen	373	32,30	4,40	2,10	27—38
palócok mindösszesen	756	32,52	4,76	2,18	27—39
Lucfalva	46	32,14	3,97	1,99	28—36

11. táblázat

Fejlesztő (3:1)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	86,49	8,61	2,94	81—92
Nádújfalu	55	86,87	7,54	2,75	81—93
Karancsság	74	86,24	10,79	3,28	80—94
Órhalom	94	86,31	12,49	3,53	79—94
Hugyag	59	85,98	7,88	2,81	79—94
tiszta palóc összesen	333	86,36	9,82	3,13	79—94
Mátraszőlős	98	85,50	10,91	3,30	79—94
Buják	111	86,63	10,24	3,20	75—95
Rimóc	92	85,46	5,54	2,36	79—91
Bárna	72	85,27	9,62	3,12	78—92
egyéb palóc összesen	373	85,78	9,45	3,07	75—95
palócok mindösszesen	706	86,05	9,71	3,12	75—95
Lucfalva	42	86,52	9,49	3,08	79—92

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	86,08	9,20	3,03	79—97
Nádújfalu	50	86,52	8,38	2,90	77—91
Karancsság	87	87,21	6,82	2,61	80—94
Órhalom	100	87,53	8,74	2,96	81—97
Hugyag	83	87,43	7,15	2,56	81—98
tiszta palóc összesen	385	87,06	8,28	2,88	77—98
Mátraszőlős	89	87,07	7,62	2,76	82—94
Buják	113	86,84	7,37	2,72	78—93
Rimóc	92	86,68	6,91	2,63	81—93
Bárna	80	86,47	6,72	2,59	81—97
egyéb palóc összesen	374	86,78	7,22	2,69	78—97
palócok mindösszesen	759	86,92	7,78	2,79	77—98
Lucfalva	46	87,13	5,21	2,28	81—92

12. táblázat

Morfológiai arejelző (18:6)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	82,67	22,55	4,75	71—94
Nádújfalu	55	83,06	17,71	4,21	73—91
Karancsság	73	82,78	24,12	4,91	72—94
Órhalom	94	82,47	15,33	3,92	75—93
Hugyag	59	82,27	14,08	3,75	76—91
tiszta palóc összesen	332	82,63	18,61	4,31	71—94
Mátraszőlős	98	82,59	24,57	4,96	71—99
Buják	111	82,86	21,65	4,65	73—98
Rimóc	91	83,70	24,84	4,98	73—95
Bárna	72	82,95	20,73	4,55	72—96
egyéb palóc összesen	372	83,01	23,19	4,82	71—99
palócok mindösszesen	704	82,83	21,07	4,59	71—99
Lucfalva	42	82,83	22,29	4,72	75—94

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	79,52	27,75	5,27	71—94
Nádújfalu	50	80,58	17,89	4,23	73—89
Karancsság	87	80,24	15,65	3,96	67—88
Órhalom	100	80,60	20,45	4,52	71—91
Hugyag	83	79,46	18,13	4,26	73—92
tiszta palóc összesen	385	80,09	20,01	4,47	67—94
Mátraszőlős	89	79,75	23,76	4,87	66—93
Buják	112	79,64	19,06	4,37	70—89
Rimóc	92	81,78	15,51	3,94	73—92
Bárna	80	80,24	26,41	5,13	68—96
egyéb palóc összesen	373	80,32	21,62	4,65	66—96
palócok mindösszesen	758	80,20	20,82	4,56	66—96
Lucfalva	46	80,60	22,39	4,73	70—91

13. táblázat

Orrjelző (13:21)

Férfiak

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	51	65,61	27,56	5,25	57—78
Nádújfalu	55	68,61	33,41	5,78	56—80
Karancsság	73	66,27	29,29	5,41	53—81
Órhalom	94	66,81	31,96	5,65	56—89
Hugyag	57	67,59	37,89	6,16	54—84
tiszta palóc összesen	330	66,94	32,77	5,72	53—89
Mátraszőlős	97	68,35	42,09	6,49	55—90
Buják	111	67,26	36,08	6,01	55—80
Rimóc	91	67,65	51,19	7,15	48—89
Bárna	72	67,12	40,48	6,36	55—80
egyéb palóc összesen	371	67,61	42,44	6,51	48—90
palócok mindösszesen	701	67,30	38,00	6,16	48—90
Lucfalva	42	66,70	43,30	6,58	54—80

Nők

	N	M	s ²	s	V
Mátramindszent	65	66,26	33,73	5,81	52—81
Nádújfalu	50	66,46	40,66	6,38	51—82
Karancsság	87	66,13	30,72	5,54	54—81
Órhalom	98	65,15	29,47	5,43	53—81
Hugyag	83	65,63	37,53	6,13	48—83
tiszta palóc összesen	383	65,84	33,91	5,82	48—83
Mátraszőlős	89	67,03	38,44	6,20	53—83
Buják	113	65,72	28,33	5,32	54—81
Rimóc	91	65,46	40,49	6,36	50—82
Bárna	80	66,47	45,13	6,72	54—83
egyéb palóc összesen	373	66,13	37,68	6,14	50—83
palócok mindösszesen	756	65,98	35,79	5,98	48—83
Lucfalva	46	64,50	26,26	5,12	55—76

14. táblázat

A kétmintás Student-féle t-próba értékei a csoportok átlagainak összehasonlítására

Férfiak

	I—II	I—10	II—10
Testmagasság	2,70 +	0,58 —	1,79 —
Úlőmagasság	3,37 +	0,29 —	1,30 —
Fejhossz	1,26 —	0,55 —	1,44 —
Fejszélesség	1,25 —	0,24 —	0,37 —
Homlokszélesség	1,35 —	3,19 +	2,53 +
Járomívszélesség	1,61 —	1,15 —	0,36 —
Morfológiai arcmagasság	0,30 —	0,32 —	0,17 —
Állkapocsszögletsszélesség	1,29 —	0,52 —	0,09 —
Orrmagasság	1,62 —	0,53 —	0,23 —
Orrszélesség	0,61 —	1,15 —	1,42 —
Fejjelző	2,48 +	0,32 —	1,48 —
Arcjelző	1,80 —	0,26 —	0,23 —
Orrjelző	1,45 —	0,23 —	0,85 —

Nők

	I—II	I—10	II—10
Testmagasság	5,10 + +	0,14 —	2,59 +
Úlőmagasság	4,55 + +	0,60 —	1,48 —
Fejhossz	0,40 —	0,44 —	0,64 —
Fejszélesség	1,90 —	0,43 —	1,32 —
Homlokszélesség	1,62 —	0,90 —	0,25 —
Járomívszélesség	1,48 —	0,84 —	0,16 —
Morfológiai arcmagasság	0,47 —	0,06 —	0,26 —
Állkapocsszögletsszélesség	0,86 —	1,33 —	1,75 —
Orrmagasság	3,94 + +	0,20 —	2,01 +
Orrszélesség	1,65 —	1,87 —	0,51 —
Fejjelző	1,39 —	0,19 —	0,96 —
Arcjelző	0,69 —	0,69 —	0,34 —
Orrjelző	0,67 —	1,65 —	1,99 +

I—II Tiszta palóc — összes palóc között

I—10 Tiszta palóc — Lucfalva között

II—10 Összes palóc — Lucfalva között

— 95%-os szinten nincs szignifikáns eltérés

+ 99%-os szinten az eltérés szignifikáns

+ + 99,9%-os szinten az eltérés erősen szignifikáns

$$t = \frac{x^1 - x^2}{\sqrt{\frac{s^2_1}{n_1} + \frac{s^2_2}{n_2}}}$$

15. táblázat

A Snedecor-féle F-próba értékei a csoportok átlagos varianciáinak összehasonlítására

Férfiak

	I—II	I—10	II—10
Testmagasság	1,04 —	1,33 —	1,28 —
Ülőmagasság	1,02 —	1,19 —	1,17 —
Fejhossz	1,19 —	1,22 —	1,03 —
Fejszélesség	1,08 —	1,32 —	1,22 —
Homlokszélesség	1,22 —	1,52 +	1,24 —
Járomívszélesség	1,14 —	1,24 —	1,09 —
Morfológiai arcmagasság	1,22 +	1,03 —	1,18 —
Állkapocsszögletszélesség	1,21 +	1,03 —	1,18 —
Orrmagasság	1,17 —	1,05 —	1,11 —
Orrszélesség	1,13 —	1,18 —	1,04 —
Fejjelző	1,04 —	1,03 —	1,00 —
Arcjelző	1,25 +	1,20 —	1,04 —
Orrjelző	1,30 +	1,32 —	1,02 —

Nők

	I—II	I—10	II—10
Testmagasság	1,02 —	1,08 —	1,10 —
Ülőmagasság	1,06 —	1,05 —	1,00 —
Fejhossz	1,15 —	1,07 —	1,22 —
Fejszélesség	1,07 —	1,00 —	1,07 —
Homlokszélesség	1,03 —	1,41 —	1,37 —
Járomívszélesség	1,10 —	1,09 —	1,01 —
Morfológiai arcmagasság	1,09 —	1,10 —	1,20 —
Állkapocsszögletszélesség	1,23 +	1,16 —	1,43 —
Orrmagasság	1,10 —	1,08 —	1,02 —
Orrszélesség	1,14 —	1,26 —	1,11 —
Fejjelző	1,15 —	1,59 +	1,39 —
Arcjelző	1,08 —	1,12 —	1,04 —
Orrjelző	1,11 —	1,29 —	1,43 —

I—II Tiszta palóc — összes palóc között

I—10 Tiszta palóc — Lucfalva között

II—10 Összes palóc — Lucfalva között

— a varianciák között 95%-os szinten nincs szignifikáns eltérés
+ a varianciák között szignifikáns eltérés van 99%-os szinten

$$F = \frac{s_1^2}{s_2^2} \left(s_1 > s_2 \right)$$

16. táblázat

A Bartlett-próba értékei a tiszta palóc közösségek varianciáinak összehasonlítására

	Férfiak	Nők
	χ^2	χ^2
Testmagasság	8,66 —	10,08 +
Ülőmagasság	0,00 —	7,29 —
Fejhossz	4,01 —	11,06 +
Fejszőlesség	9,05 —	5,91 —
Homlokszőlesség	1,94 —	20,91 + +
Járomívszőlesség	8,83 —	4,57 —
Morfológiai arcmagasság	12,98 +	8,18 —
Állkapocsszögletsszőlesség	7,80 —	11,52 +
Orrmagasság	23,16 + +	7,89 —
Orrszőlesség	14,39 + +	18,74 + +
Fejjelző	3,96 —	14,73 + +
Arcjelző	7,81 —	10,69 +
Orrjelző	8,97 —	4,81 —

— a varianciák eltérése nem szignifikáns

+ a varianciák eltérése szignifikáns

+ + a varianciák eltérése erősen szignifikáns

$$\chi^2 = \frac{2 \cdot 3026}{C} \left[f \cdot \lg s^2 - \sum_{i=1}^{i=k} f_i \cdot \lg s_i^2 \right]$$

$$C = \frac{k-1}{3} \left[\sum \frac{1}{f_i} - \frac{1}{f} \right] + 1$$

Variáncianalízis a tiszta palóc községek átlagainak
összehasonlítására

	Férfiak	Nők
	F	F
Testmagasság	2,06 —	0,54 —
Ülőmagasság	3,97 +	9,78 + +
Fejhossz	0,49 —	1,94 —
Fejszélesség	0,40 —	0,68 —
Homlokszélesség	0,26 —	5,21 +
Járomívszélesség	1,63 —	0,80 —
Morfológiai arcmagasság	2,45 +	1,64 —
Állkapocsszögletszélesség	1,59 —	2,00 —
Orrmagasság	5,54 +	0,54 —
Orrszélesség	3,21 +	3,16 +
Fejjelző	0,63 —	3,53 +
Arcejelző	0,30 —	1,19 —
Orrjelző	2,35 —	0,73 —

- a községek átlagainak eltérése nem szignifikáns
 + a községek átlagainak eltérése szignifikáns
 + + a községek átlagainak eltérése erősen szignifikáns

$$F = \frac{MSQ_1}{MSQ_2}$$

$$MSQ_1 = \frac{SQ_1}{f}$$

$$MSQ_2 = \frac{SQ_2}{f}$$

$$f = k - 1$$

$$f = N - k$$

$$SQ_1 = \sum_{i=1}^k n_i (m_i - m)^2$$

$$SQ_2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^{n_i} (x_{ij} - m_i)^2$$

18. táblázat

Járomcsont testének helyzete

Férfiak

	lekerekített		előreálló		előre hegyesedő	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	13	25,5	35	68,6	3	5,9
Nádújfalu	10	18,2	38	69,1	7	12,7
Karancsság	18	24,3	53	71,6	3	4,1
Órhalom	18	19,2	73	77,6	3	3,2
Hugyag	19	32,2	39	66,1	1	1,7
tiszta palóc összesen	78	23,4	238	71,5	17	5,1
Mátraszőlős	29	29,6	65	66,3	4	4,1
Buják	32	29,1	70	63,6	8	7,3
Rimóc	17	18,7	69	75,8	5	5,5
Bárna	19	26,4	52	72,2	1	1,4
egyéb palóc összesen	97	26,1	256	69,0	18	5,2
palócok mindösszesen	175	24,8	494	70,2	35	5,0
Lucfalva	14	33,3	25	59,5	3	7,1

Nők

	lekerekített		előreálló		előre hegyesedő	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	15	23,1	46	70,8	4	6,1
Nádújfalu	20	40,0	30	60,0	—	0,0
Karancsság	19	21,8	67	77,0	1	1,2
Órhalom	27	27,0	70	70,0	3	3,0
Hugyag	27	32,5	49	59,0	7	8,4
tiszta palócok összesen	108	28,1	262	68,1	15	3,9
Mátraszőlős	33	37,1	55	61,8	1	1,1
Buják	42	37,2	64	56,6	7	6,2
Rimóc	38	41,3	52	56,5	2	2,2
Bárna	23	28,7	54	67,5	3	3,8
egyéb palócok összesen	136	36,4	225	60,2	13	3,5
palócok mindösszesen	244	32,1	487	64,2	28	3,7
Lucfalva	12	26,1	32	69,6	2	4,3

19. táblázat

Orralap formája

Férfiak

	széles		közepes		keskeny	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	1	2,0	43	84,3	7	13,7
Nádújfalu	4	7,3	38	69,1	13	23,6
Karancsság	6	8,1	62	83,8	6	8,1
Órhalom	5	5,3	73	77,6	16	17,0
Hugyag	1	1,7	49	83,1	9	15,3
tiszta palóc összesen	17	5,1	265	79,6	51	15,3
Mátraszőlős	4	4,1	84	85,7	10	10,2
Buják	10	9,0	86	77,5	15	13,5
Rimóc	7	7,6	68	73,9	17	18,5
Bárna	6	8,3	45	62,5	21	29,2
egyéb palóc összesen	27	7,2	283	75,9	63	16,9
palócok mindösszesen	44	6,2	548	77,6	114	16,1
Lucfalva	4	9,5	28	66,7	10	23,8

Nők

	széles		közepes		keskeny	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	3	4,6	56	86,2	6	9,2
Nádújfalu	1	2,0	43	86,0	6	12,0
Karancsság	5	5,7	77	88,5	5	5,7
Órhalom	5	5,0	80	80,0	15	15,0
Hugyag	7	8,4	62	74,7	14	16,9
tiszta palóc összesen	21	5,5	318	82,6	46	11,9
Mátraszőlős	3	3,4	74	83,1	12	13,5
Buják	5	4,4	100	88,5	8	7,1
Rimóc	6	6,5	72	78,3	14	15,3
Bárna	6	7,5	61	76,3	13	16,2
egyéb palóc összesen	20	5,3	307	82,1	47	12,6
palócok mindösszesen	41	5,4	625	82,3	93	12,3
Lucfalva	1	2,2	35	76,1	10	21,7

20. táblázat

Állmagasság

Férfiak

	alacsony		közepes		magas	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	5	9,8	40	78,4	6	11,8
Nádújfalu	3	5,5	41	74,5	11	20,0
Karancsság	8	10,8	59	79,7	7	9,5
Órhalom	13	13,8	73	77,6	8	8,5
Hugyag	9	15,3	46	78,0	4	6,8
tiszta palóc összesen	38	11,4	259	77,8	36	10,8
Mátraszőlős	15	15,3	75	76,5	8	8,2
Buják	12	10,8	81	73,0	18	16,2
Rimóc	8	8,7	68	73,9	16	17,4
Bárna	8	11,1	55	74,4	9	12,5
egyéb palóc összesen	43	11,5	279	74,8	51	13,7
palócok mindösszesen	81	11,5	538	76,2	87	12,3
Lucfalva	7	16,7	28	66,7	7	16,7

Nők

	alacsony		közepes		magas	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	7	10,8	50	76,9	8	12,3
Nádújfalu	6	12,0	39	78,0	5	10,0
Karancsság	15	17,2	68	78,2	4	4,6
Órhalom	15	15,0	77	77,0	8	8,0
Hugyag	21	25,3	55	66,3	7	8,4
tiszta palóc összesen	64	15,6	239	75,1	32	8,3
Mátraszőlős	16	18,0	69	77,5	4	4,5
Buják	17	15,0	87	77,0	9	8,0
Rimóc	3	3,3	84	91,3	5	5,4
Bárna	13	16,2	62	77,5	5	6,3
egyéb palóc összesen	49	13,1	302	80,7	23	6,2
palócok mindösszesen	113	14,9	591	77,9	55	7,2
Lucfalva	6	13,0	37	80,4	3	6,5

21. táblázat

Gonion táj fejlettsége

Férfiak

	gyenge		közepes		kiugró	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	4	7,8	41	80,4	6	11,8
Nádújfalu	7	12,7	39	70,9	9	16,4
Karancsság	6	8,1	61	82,4	7	9,5
Órhalom	14	14,9	71	75,5	9	9,6
Hugyag	11	18,6	46	78,0	2	3,4
tiszta palóc összesen	42	12,6	258	77,5	33	9,9
Mátraszőlős	11	11,2	78	79,6	9	9,2
Buják	16	14,4	79	71,2	16	14,4
Rimóc	12	13,0	65	70,7	15	16,3
Bárna	8	11,1	53	73,6	11	15,3
egyéb palócok összesen	47	12,6	275	73,7	51	13,7
palócok mindösszesen	89	12,6	533	75,5	84	11,9
Lucfalva	4	9,5	29	69,0	9	21,4

Nők

	gyenge		közepes		kiugró	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	16	24,6	48	73,8	1	1,5
Nádújfalu	17	34,0	30	60,0	3	6,0
Karancsság	35	40,2	52	59,8	—	0,0
Órhalom	25	25,0	70	70,0	5	5,0
Hugyag	29	35,0	54	65,0	—	0,0
tiszta palóc összesen	122	31,7	254	66,0	9	2,3
Mátraszőlős	27	30,3	59	66,3	3	3,4
Buják	38	33,6	71	62,8	4	3,5
Rimóc	33	35,9	55	59,8	4	4,3
Bárna	26	32,5	48	60,0	6	7,5
egyéb palóc összesen	124	33,2	233	62,3	17	4,5
palócok mindösszesen	246	32,4	487	64,2	26	3,4
Lucfalva	20	43,5	25	54,3	1	2,2

22. táblázat

Homlokprofil

Férfiak

	hátrahajló		meredek		gömbölyűen domború	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	4	7,8	47	92,2	—	0,0
Nádújfalu	9	16,4	46	83,6	—	0,0
Karancsság	8	10,8	64	86,5	2	2,7
Órhalom	11	11,7	83	88,3	—	0,0
Hugyag	8	13,6	50	84,8	1	1,7
Tiszta palóc összesen	40	12,0	290	87,1	3	0,9
Mátraszőlős	18	18,4	78	79,6	2	2,0
Buják	14	12,7	95	86,4	1	0,9
Rimóc	18	19,6	74	80,4	—	0,0
Bárna	10	13,9	59	81,9	3	4,2
Egyéb palóc összesen	60	16,1	306	82,3	6	1,6
Palócok mindösszesen	100	14,2	596	84,5	9	1,3
Lucfalva	7	16,7	35	83,3	—	0,0

Nők

	hátrahajló		meredek		gömbölyűen domború	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	—	0,0	61	93,8	4	6,1
Nádújfalu	1	2,0	46	92,0	3	6,0
Karancsság	3	3,4	74	85,1	10	11,5
Órhalom	5	5,0	85	85,0	10	10,0
Hugyag	—	0,0	73	88,0	10	12,0
Tiszta palóc összesen	9	2,3	339	88,1	37	9,6
Mátraszőlős	1	1,1	81	91,0	7	7,9
Buják	4	3,6	96	85,7	12	10,7
Rimóc	3	3,3	77	82,6	12	13,0
Bárna	—	0,0	73	91,2	7	8,8
Egyéb palóc összesen	8	2,2	327	87,7	38	10,2
Palócok mindösszesen	17	2,2	666	87,9	75	9,9
Lucfalva	1	2,2	40	88,9	4	8,9

23. táblázat

Orrhát profilja

Férfiak

	konkáv		egyenes		konvex	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	2	3,9	21	41,2	28	54,9
Nádújfalu	7	12,7	35	63,6	13	23,6
Karancsság	6	8,1	38	51,4	30	40,5
Órhalom	11	11,7	66	70,2	17	18,1
Hugyag	6	10,2	30	50,8	23	39,0
Tiszta palóc összesen	32	9,6	190	57,1	111	33,3
Mátraszőlős	18	18,4	51	52,0	29	29,6
Buják	24	21,6	61	55,0	26	23,4
Rimóc	17	18,5	53	57,6	22	23,9
Bárna	10	13,9	36	50,0	26	36,1
Egyéb palóc összesen	69	18,5	201	53,9	103	27,6
Palócok mindösszesen	101	14,3	391	55,4	214	30,3
Lucfalva	8	19,0	24	57,1	10	23,8

Nők

	konkáv		egyenes		konvex	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	13	20,0	39	60,0	13	20,0
Nádújfalu	14	28,0	27	54,0	9	18,0
Karancsság	27	31,0	38	43,7	22	25,2
Órhalom	30	30,0	58	58,0	12	12,0
Hugyag	26	31,3	43	51,8	14	16,9
Tiszta palóc összesen	110	28,6	205	53,3	70	18,2
Mátraszőlős	31	34,8	39	43,8	19	21,3
Buják	37	32,7	61	54,0	15	13,3
Rimóc	32	34,8	48	52,2	12	13,0
Bárna	21	26,3	47	58,7	12	15,0
Egyéb palóc összesen	121	32,4	195	52,1	58	15,5
Palócok mindösszesen	231	30,4	400	52,7	128	16,9
Lucfalva	10	21,7	25	54,3	11	23,9

Orrhát kiemelkedése

Férfiak

	gyenge		közepes		erős	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	1	2,0	44	86,3	6	11,8
Nádújfalu	—	0,0	46	83,6	9	16,4
Karancság	1	1,3	67	90,6	6	8,1
Órhalom	1	1,1	76	80,8	17	18,1
Hugyag	—	0,0	51	86,4	8	13,6
tiszta palóc összesen	3	0,9	284	85,3	46	13,8
Mátraszőlős	2	2,0	86	87,8	10	10,2
Buják	3	2,7	99	89,2	9	8,1
Rimóc	—	0,0	74	80,4	18	19,6
Bárna	—	0,0	51	70,8	21	23,2
egyéb palóc összesen	5	1,4	310	83,1	58	15,6
palócok mindösszesen	8	1,1	594	84,1	104	14,7
Lucfalva	1	2,4	34	80,9	7	16,7

Nők

	gyenge		közepes		erős	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	8	12,3	57	87,7	—	0,0
Nádújfalu	—	0,0	46	92,0	4	8,0
Karancság	13	14,9	74	85,1	—	0,0
Órhalom	3	3,0	93	93,0	4	4,0
Hugyag	4	4,8	73	88,0	6	7,2
tiszta palóc összesen	23	7,3	343	89,1	14	3,6
Mátraszőlős	9	10,1	78	87,6	2	2,2
Buják	12	10,6	101	89,4	—	0,0
Rimóc	2	2,2	83	90,2	7	7,6
Bárna	6	7,5	68	85,0	6	7,5
egyéb palócok összesen	29	7,8	330	88,2	15	4,0
palócok mindösszesen	57	7,5	673	88,7	29	3,8
Lucfalva	1	2,2	43	93,6	2	4,3

25. táblázat

Tarkó profilja

Férfiak

	meredek		enyhén domború		erősen domború	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	13	25,5	34	66,7	4	7,8
Nádújfalu	7	12,7	44	80,0	4	7,3
Karancsság	12	16,2	54	73,0	8	10,8
Órhalom	11	11,7	66	70,2	17	18,1
Hugyag	7	11,9	45	76,3	7	11,9
tiszta palóc összesen	50	15,0	243	73,0	40	12,0
Mátraszőlős	15	15,3	64	65,3	19	19,4
Buják	33	29,7	72	64,9	6	5,4
Rimóc	8	8,7	69	75,0	15	16,3
Bárna	13	18,1	45	62,5	14	19,4
egyéb palóc összesen	69	18,5	250	67,0	54	14,5
palócok mindösszesen	119	16,9	493	69,8	94	13,3
Lucfalva	8	19,0	28	66,7	6	14,3

Nők

	meredek		enyhén domború		erősen domború	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	1	1,5	58	89,2	6	9,2
Nádújfalu	—	0,0	38	76,0	12	24,0
Karancsság	—	0,0	78	89,7	9	10,3
Órhalom	—	0,0	80	80,0	20	20,0
Hugyag	—	0,0	56	67,5	27	32,5
tiszta palóc összesen	1	0,3	310	80,5	74	19,2
Mátraszőlős	—	0,0	76	85,4	13	14,6
Buják	—	0,0	91	80,5	22	19,5
Rimóc	—	0,0	72	78,3	20	21,7
Bárna	2	2,5	57	71,2	21	26,3
egyéb palóc összesen	2	0,5	296	79,1	76	20,3
palócok mindösszesen	3	0,4	606	79,8	150	19,8
Lucfalva	—	0,0	30	65,2	16	34,8

26. táblázat

Szemszín

Férfiak

	világos (1a—4a)		kevert (4b—8,10)		sötét (9,11—16)	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	15	29,4	20	39,2	16	31,4
Nádújfalu	15	27,3	16	29,1	24	43,6
Karancsság	19	25,7	22	29,7	33	44,6
Órhalom	21	22,3	30	31,9	43	45,7
Hugyag	12	20,3	18	30,5	29	49,2
tiszta palóc összesen	82	24,6	106	31,8	145	43,5
Mátraszőlős	36	36,7	34	34,7	28	28,6
Buják	42	37,8	31	27,9	38	34,2
Rimóc	32	34,8	39	42,4	21	22,7
Bárna	22	30,6	18	25,0	32	44,4
egyéb palóc összesen	132	35,4	122	32,7	119	31,9
palócok mindösszesen	214	30,3	228	32,3	264	37,4
Lucfalva	15	35,7	13	30,9	14	33,3

Nők

	világos (1a—4a)		kevert (4b—8,10)		sötét (9,11—16)	
	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	13	20,0	21	32,3	31	47,7
Nádújfalu	10	20,0	19	38,0	21	42,0
Karancsság	21	24,1	34	39,1	32	36,8
Órhalom	23	23,0	40	40,0	37	37,0
Hugyag	22	26,5	28	33,7	33	39,8
tiszta palóc összesen	89	23,1	142	36,9	154	40,0
Mátraszőlős	16	18,0	28	31,5	45	50,6
Buják	25	22,1	40	35,4	48	42,5
Rimóc	24	26,1	44	47,8	24	26,1
Bárna	19	23,8	31	38,7	30	37,5
egyéb palóc összesen	84	22,5	143	38,2	147	39,3
palócok mindösszesen	173	22,8	285	37,5	301	39,7
Lucfalva	12	26,1	23	50,0	10	21,8

27. táblázat

Hajszín

Férfiak

	vörös I—VI		szőke A—L		szőkésbarna M—O		barna-fekete P—Y	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	—	0,0	—	0,0	1	2,0	50	98,0
Nádújfalu	—	0,0	—	0,0	—	0,0	55	100,0
Karancsság	2	2,7	—	0,0	—	0,0	72	97,3
Órhalom	—	0,0	—	0,0	—	0,0	94	100,0
Hugyag	—	0,0	—	0,0	—	0,0	59	100,0
tiszta palóc összesen	2	0,6	—	0,0	1	0,3	330	99,1
Mátraszőlős	—	0,0	—	0,0	4	4,1	94	95,9
Buják	2	1,8	—	0,0	1	0,9	108	97,3
Rimóc	1	1,1	2	2,2	3	3,3	86	93,5
Bárna	—	0,0	2	2,8	2	2,8	68	94,4
egyéb palóc összesen	3	0,8	4	1,1	10	2,7	356	95,4
palócok mind összesen	5	0,7	4	0,6	11	1,6	686	97,2
Lucfalva	1	2,4	1	2,4	2	4,8	38	90,5

Nők

	vörös I—VI		szőke P—L		szőkésbarna M—O		barna-fekete P—Y	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Mátramindszent	—	0,0	—	0,0	1	1,5	64	98,5
Nádújfalu	1	2,0	1	2,0	—	0,0	48	96,0
Karancsság	—	0,0	—	0,0	2	2,3	85	97,7
Órhalom	1	1,0	2	2,0	2	2,0	95	95,0
Hugyag	3	3,6	—	0,0	—	0,0	80	96,4
tiszta palóc összesen	5	1,3	3	0,8	5	1,3	372	96,6
Mátraszőlős	—	0,0	—	0,0	1	1,1	88	98,9
Buják	—	0,0	—	0,0	2	1,8	111	98,2
Rimóc	1	1,1	—	0,0	3	3,3	88	95,7
Bárna	—	0,0	2	2,5	2	2,5	76	95,0
egyéb palóc összesen	1	0,3	2	0,5	8	2,1	363	97,1
palócok mindösszesen	6	0,8	5	0,7	13	1,7	735	96,8
Lucfalva	1	2,2	1	2,2	2	4,3	42	91,3

Howels-féle szigma ráció

	Tiszta palóc	Egyéb palóc	Palócok összesen	Lucfalva
Testmagasság (1)	97,07	99,14	98,62	111,90
Fejhossz (1)	94,19	86,29	90,16	85,00
Fejszélesség (3)	108,65	104,42	106,54	94,62
Homlokszélesség (4)	98,16	88,98	93,47	80,61
Járomívszélesség (6)	106,98	100,19	103,58	95,85
Morfológiai aremagasság (18)	91,56	101,25	96,72	93,13
Állkapocsszöglet szélesség (8)	91,38	100,69	96,55	92,76
Orrmagasság (21)	86,84	93,95	90,79	83,68
C. r. szélesség (13)	80,00	85,17	82,76	86,55
méretetek összesen	94,98	95,56	95,47	91,57
Fejjelző (3:1)	92,06	90,29	91,76	90,59
Arcjelző (18:6)	84,51	94,51	90,00	92,55
Orrjelző (13:21)	73,33	83,46	78,97	84,36
jelzők összesen	83,33	89,42	86,91	89,17

29. táblázat

A taxonómiai megoszlás
(%-ban)

	tur	pam	k. bal	dln	alpi	lapp	arm	or	med	mong	urali	cr	ész	x
Mátramindszent	29,3	17,2	7,8	5,2	2,6	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,0	33,6		
Nádújfalu	17,1	21,9	4,8	4,8	3,8	3,8	2,9	1,9	1,0	1,0	37,1			
Karancsság	24,2	19,3	5,6	0,6	5,0	1,8	1,2	1,9	1,2	0,6	38,5			
Órhalom	28,9	11,9	9,3	6,2	6,2	1,5	3,1	3,6	1,5	0,5	27,2			
Hugyag	23,2	15,5	5,6	4,9	7,7	2,8	2,1	0,0	1,4	0,0	36,6			
tiszta palóc összesen	25,2	16,4	6,8	4,3	5,3	2,2	2,1	1,8	1,3	0,4	34,1			
Mátraszőlős	21,9	11,2	10,7	1,6	7,0	2,1	1,6	1,0	0,5	0,5	41,7			
Buják	25,0	10,7	4,0	1,3	7,2	2,2	2,2	0,4	1,3	0,9	44,7			
Rimóc	16,9	8,7	13,6	6,5	5,4	1,6	3,8	1,1	1,6	0,5	40,2			
Bárna	16,4	15,1	13,2	6,6	9,2	4,0	4,0	0,6	1,3	2,7	27,0			
egyéb palóc összesen	20,6	11,1	9,8	3,7	7,2	2,4	2,8	0,8	1,2	1,1	39,2			
palócok mindösszesen	22,9	13,7	8,3	4,0	6,3	2,3	2,5	1,3	1,2	0,7	36,7			
Lucfalva	9,1	12,5	12,5	8,0	5,7	0,0	0,0	1,1	1,1	2,3	47,7			

A fényképtáblákon szereplő személyek antropológiai jellemzői

Sorszám	Testmagasság (1)	Felhossz (1)	Féjszélesség (3)	Homlok szélesség (4)	Árnyékvázlat szélesség (6)	Morfológiai arányosság (18)	Alkakozsosság (8)	Ortmagasság (21)	Orrszélesség (13)	Féjfelz (3:1)	Aréjelző (18:6)	Szemszín (Martin-Schulz)	Hajszín (Fischer-Saller)	Típus
1	167.4	183	159	121	146	121	108	50	33	66.89	82.88	8	W	turanid
2	155.6	174	157	115	148	113	110	51	32	90.23	76.35	13	X	turanid
3	169.1	186	166	124	154	119	123	56	41	89.25	77.27	14	Y	turanid + x
4	169.1	180	165	120	154	120	110	54	41	91.67	77.92	11	X	turanid
5	159.3	186	159	117	151	121	110	53	36	85.48	80.13	9	U	turanid
6	172.1	193	171	118	156	124	125	57	35	88.60	79.49	8	V	turanid
7	159.0	175	153	112	145	111	111	49	32	87.43	76.55	14	Y	turanid
8	175.2	190	167	121	156	127	118	56	39	87.89	81.41	14	W	turanoid
9	164.3	178	162	111	149	116	111	49	38	91.01	77.85	14	X	turanoid
10	153.0	176	161	111	147	111	112	51	36	91.48	75.51	13	Y	turanoid
11	170.1	194	171	111	152	125	111	54	37	88.14	82.24	6	W	turanoid
12	162.1	178	157	111	140	115	105	49	32	88.20	82.14	15	X	turanoid
13	154.1	181	161	111	145	110	113	49	34	88.95	75.86	10	X	turanoid
14	169.4	188	159	111	151	123	116	57	35	84.57	81.46	12	W	turanoid
15	153.7	177	157	111	147	112	111	49	31	88.70	76.19	12	U	turanoid

Sorszám	Testmagnuság (1)	Fejhoassz (1)	Fejz/lesség (3)	Homlokz/lesség (4)	Ábrómivsz/lesség (6)	Morfológiai arcumagnuság (18)	Allkapocsszöglet- sz/lesség (8)	Ornamagnuság (21)	Orrsz/lesség (13)	Fejlező (3:1)	Arelező (18:6)	Szeneszín (Martin-Schulz)	Hajszín (Fischer-Saller)	Típus
16	167.4	191	167	119	155	117	123	54	34	87.43	75.48	13	V	turanoid
17	154.1	178	155	113	137	110	102	49	30	87.08	80.29	6	V	turanoid + X
18	177.2	195	155	120	151	113	125	54	36	85.13	78.31	6	T	turanoid + X
19	160.2	179	158	108	147	110	108	49	32	88.27	74.83	9	X	turanoid + x
20	176.5	188	177	118	161	118	117	54	38	94.15	73.29	9	V	turanoid + x
21	155.8	175	150	109	140	112	100	48	33	85.71	80.00	11	T	turanoid + x
22	171.0	192	158	110	149	131	115	54	37	82.29	87.92	11	Y	tur-(pam)
23	153.1	179	163	112	147	114	107	48	36	91.06	77.55	12	X	tur-(pam)
24	178.2	192	171	124	157	124	115	53	35	89.06	78.98	11	Y	tur-(pam)
25	174.4	191	171	123	150	127	115	55	36	91.10	84.67	15	X	tur-pa.n
26	157.3	176	156	112	143	109	110	51	32	88.64	76.22	13	U	tur-pa.n
27	170.4	188	158	118	148	125	111	56	38	84.04	84.46	14	Y2	tur-pa.n
28	156.4	174	155	104	138	113	105	50	33	90.80	81.88	10	X	pam-tur
29	175.4	184	160	112	143	120	113	54	34	86.96	83.92	13	X	pam-tur
30	157.1	178	157	113	141	117	108	53	32	88.20	82.98	8	U	pam-tur
31	173.2	187	155	111	145	128	117	53	35	82.89	88.28	14	X	pam-tur
32	163.5	179	155	114	147	122	117	51	33	86.59	82.99	13	X	pam-tur
33	173.1	182	163	110	155	128	110	59	38	89.56	82.58	13	X	pam-tur
34	161.9	172	157	107	142	115	107	55	32	91.28	80.99	13	X	pam-tur
35	178.2	183	160	116	151	129	122	56	35	87.43	85.43	8	T	pam-tur
36	164.1	172	163	112	146	110	111	54	31	94.77	75.34	8	V	pam-tur
37	169.1	176	149	109	142	128	110	54	36	84.66	90.14	9	Y2	pamiri
38	152.1	177	153	111	138	111	103	52	31	86.44	80.43	9	W	pamiri
39	167.2	185	158	110	138	118	114	54	36	85.41	85.51	9	Y	pamiri

Sorszám	Testmérés (1)	Rejtőssz (1)	Rejtőssz (3)	Homlokaszélesség (4)	Áronitvzélősség (6)	Morfológiai arcmagasság (18)	Allkapocsözöglet- szélesség (8)	Ortmagasság (21)	Ortszélősség (13)	Rejtőssz (3:1)	Aréjzo (18:6)	Szemszín (Martin-Schulz)	Hajszín (Fischer-Gallert)	Típus
40	156.3	174	149	104	133	115	101	52	31	85.63	86.47	11	W	pan + din
41	173.1	179	159	113	145	130	114	61	33	88.83	89.86	14	X	pa + arm
42	170.1	187	158	117	147	124	120	56	34	84.49	84.85	13	W	pan-tur-arm
43	145.4	172	151	108	139	105	103	45	32	87.79	75.54	2a	O	keletbalti
44	158.8	182	153	115	147	106	115	44	34	84.07	72.11	1e	N	keletbalti
45	153.4	178	151	108	141	111	111	45	31	84.83	78.72	1e	S	keletbalti + x
46	168.2	182	161	113	147	109	103	45	34	88.46	74.15	3	S	keletbalti
47	158.4	180	154	109	138	110	101	46	33	85.56	79.71	4b	O	keletbalti
48	155.8	173	158	110	143	112	114	48	35	91.33	78.32	4a	R	keletbalti
49	171.2	187	159	114	144	119	116	51	36	85.03	82.63	1e	P	keletbalti
50	159.6	187	162	114	148	121	115	50	33	85.53	81.76	3	K	keletbalti
51	152.9	188	157	110	147	116	122	48	32	83.51	78.91	2b	S	keletbalti
52	160.2	181	156	108	137	119	107	52	32	86.19	86.86	1e	R	k. bal + mong
53	161.1	175	157	108	142	105	103	48	33	89.71	73.94	1e	R	k. bal + mong
54	162.1	178	150	110	142	111	109	48	34	84.27	78.17	3	P	k. bal + mong
55	171.7	187	159	107	144	138	117	60	33	85.03	93.83	6	T	dinári + x
56	176.9	178	162	116	141	128	108	56	35	91.01	93.78	3	R	dinári
57	161.2	181	158	102	136	112	99	51	31	87.29	82.35	8	V	dinári
58	169.2	180	160	108	146	124	111	55	30	88.89	85.62	6	T	dinári
59	175.2	182	163	118	155	135	112	69	34	89.53	87.10	6	X	dinári
60	161.6	174	150	104	138	110	99	58	29	83.21	79.71	5	T	dinári + x
61	163.8	185	158	120	147	104	113	40	36	85.41	70.75	9	S	lappno id
62	150.3	174	153	111	136	103	97	40	33	87.03	76.47	15	T	lappno id
63	152.8	180	157	110	137	109	104	48	36	87.22	79.56	7	X	alpi

Sorszám	Testmértékszám (1)	Fejhozság (1)	Fej szélesség (3)	Homlok szélesség (4)	Átlomívszélesség (6)	Morfotípus (18)	Állkapocsöglés szélesség (8)	Orrmagasság (21)	Orrszélesség (13)	Fejfelzár (3:1)	Aréjelzár (18:6)	Szemékszám (Martin-Schulz)	Hajékszám (Fischer-Saller)	Típus
64	157.3	168	156	107	137	102	100	46	50	12.86	74.45	13	W	alpi
65	147.3	175	152	111	138	104	106	44	54	86.86	75.36	11	T	alpi
66	152.2	177	157	118	148	119	109	48	32	88.70	80.41	13	T	alpi + x
67	161.7	175	151	114	138	126	107	51	36	86.29	91.30	13	X	mongoloid
68	171.3	196	161	116	145	119	113	52	37	82.14	82.07	13	Y	mongoloid + x
69	171.3	188	160	117	147	131	121	53	37	85.11	89.12	13	W	mongoloid + x
70	163.2	186	157	105	141	122	111	53	31	84.41	86.52	2a	T	armenoid + x
71	162.8	172	162	111	142	108	108	48	32	94.19	76.06	7	S	tur + k. balti
72	179.2	179	168	111	154	119	122	56	37	93.85	77.27	11	V	tur + din
73	160.9	177	162	106	142	102	117	45	32	91.53	71.83	14	X	tur + lapp
74	164.3	186	158	106	141	127	107	53	31	84.95	90.07	9	U	pam + din
75	173.7	191	164	117	159	135	117	59	35	85.85	84.91	13	X	din + tur
76	171.1	196	173	120	150	125	115	51	43	88.27	83.33	3	W	k. bal + x
77	152.7	182	155	113	140	108	103	48	33	85.15	77.14	3	R	k. bal + alpi
78	152.3	179	160	113	143	107	105	41	33	89.39	74.83	1c	Q	k. bal + alpi
79	154.7	178	158	112	143	103	98	45	32	88.76	72.03	2a	R	k. bal + lapp
80	154.8	181	151	109	135	108	103	45	31	83.43	80.00	1c	T	k. bal + lapp
81	149.8	177	168	109	136	106	107	42	34	83.62	77.94	4b	S	lapp + k. bal
82	153.6	195	167	117	153	117	110	48	37	85.64	76.47	8	R	lapp + k. bal
83	156.2	177	149	109	137	111	102	45	30	84.18	81.02	1e	R	lapp + k. bal
84	159.2	174	149	112	137	107	108	44	34	85.63	78.10	11	W	alpi + k. bal
85	164.9	177	152	109	140	123	110	57	35	85.88	84.25	11	W	arm + pam
86	161.6	177	145	103	135	127	107	56	33	81.92	94.07	13	W	arm + pam
87	168.8	196	158	110	152	133	128	53	38	80.61	87.50	1c	V	urali + x

Sorszám	Testmennyiség (1)	Felhossz (1)	Féjszálésság (3)	Hornlokozatlésság (4)	Járonlívzlésság (6)	Morfológiai arcmagasság (18)	Allkapocsszöglet- szélesség (8)	Orrmagasság (21)	Orrszélesség (13)	Féjfelz (3:1)	Aréfelz (18:6)	Szemszín (Martin-Schulz)	Hajszín Fischer-Saller)	Típus
88	172.8	190	172	117	157	117	120	52	37	90.53	74.52	11	W	turanoid + x
89	171.7	187	168	107	152	118	117	52	33	89.84	77.63	8	T	turanoid + x
90	151.5	176	161	110	139	120	100	56	33	91.48	86.33	13	W	pan-tur
91	182.4	182	162	113	150	128	111	59	33	89.01	85.33	12	W	dinári
92	165.3	187	155	110	142	130	114	60	36	82.89	91.55	14	Y	din + pam
93	157.8	183	166	126	152	107	110	49	35	90.71	70.39	10	R	k. baiti + x
94	176.4	188	167	110	145	118	110	47	33	88.83	81.38	3	V	lappnoid + x
95	159.8	181	155	106	145	121	102	50	31	83.64	83.45	5	Q	nord + din
96	147.8	177	157	111	139	111	101	47	31	88.70	79.86	13	A	mongoloid + x

1

4

2

5

3

6

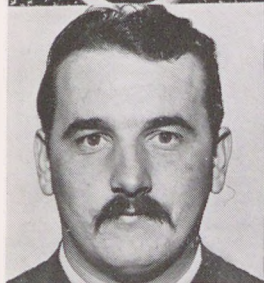

13

16

14

17

15

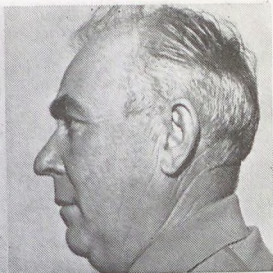
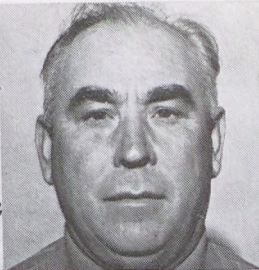

18

19

22

20

23

21

24

25

28

26

29

27

30

31

34

32

35

33

36

55

58

56

59

57

60

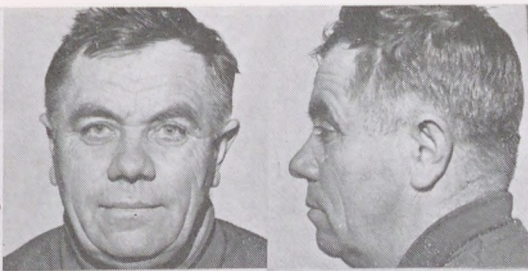

73

76

74

77

75

78

Héjj Csaba:

Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében (1945—1975)

* Az 1975 októberében, a salgótarjáni TIT-székházban, a múzeumi és műemléki hónap alkalmával rendezett előadói konferencián elhangzott előadás közlésre átdolgozott szövege.

A felszabadulás után az első lépés a múzeumi területen a háború okozta károk felmérése volt. A régészeti gyűjtemény kb. 90%-os károsodást szenvedett. (1) Az első régészeti kiállítás 1949-ben nyílt meg Balassagyarmaton. Központi utasításra került sor 1950-től a régészeti gyűjtemény újrael tározására s ennek eredményeként 1891, azaz a múzeum megalapítása óta először külön leltárkönyvbe nyertek besorolást. 1950-ben nevezték ki a közel 60 éves múzeum első régészét Balassagyarmatra Patay Pál személyében. Ő írta 1954-ben a Nógrád megye műemlékei c. kötet régészeti részét. 1957-es távozása után sem lett hűtlen a megyéhez, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaként más munkatársakkal együtt, az elmúlt időszakban jó néhány igen fontos kutatást végeztek el. Az 1959-ben Salgótarjában megalakult Munkásmozgalmi Múzeum is végeztetett ásatásokat az 1960-as évek elején, de az előkerült régészeti anyag már a balassagyarmati múzeumban nyert elhelyezést. (2) 1966—1971 között Gádor Judit főleg a középkor kutatásában ért el jelentős eredményeket. Az Országos Műemléki Felügyelőség az 1960-as évek elejétől sokat tett Nógrád megye középkori egyházi és világi műemlékeinek megmentéséért.

A régészeti gyűjtemény 1973 nyarán átszállításra került az új múzeumi egységbe, a szécsényi Forgách kastélyba. 1975. április 29-én már az új múzeumban nyílt meg a Patay Pál által rendezett régészeti állandó kiállítás „Nógrád megye az őskortól az Árpádkor végéig” címmel.

Őskőkor (Paleolitikum).

Hont község és Parassa puszta területén terepbejárások során 1955-ben 14 őskőkori lelőhelyet sikerült felkutatni s egyúttal 515 kőeszköz került begyűjtésre. (3)

Hont—Parassa pusztai téglagyárnál 1955-ben Gábori Miklós leletmentő ásatás során késő őskori telepet tárt fel. A leleteket a kutató i. e. 9800—8700 közé helyezte el időben. (4)

Újkőkör (Neolitikum).

Nógrádkövesd: 1953-ban Patay Pál leletmentő ásatás során földbe-vájt lakógödrt és hulladékgödrökből újkori telepre utaló Zselizi kultúrához tartozó edénytöredékeket talált. (5)

Szirák-Alsóegres puszta mellett újkőkör végére tehető telepet fí-gyelt meg terepbejárás során Patay Pál 1962-ben. (6)

Zabar-Kenderföldek nevű lelőhelyen újkőkori cserepeket gyűjtött terepbejárás során Gádor Judit 1968-ban. (7)

Rézkör:

Csitár: 1960 táján rézkori ellentett élő rézcsákány került a mú-zeumba. (8)

Galgagutai agyagbányában 1954-ben leletmentő ásatás két gödör feltárását eredményezte. A feltárt objektumok a késő rézkori Péceli kultúrához tartozó telep maradványai voltak. (9)

Kálló-Bikázó dűlőben 1958-ban elrejtett raktárlelet — 12 darab nagyméretű kőkés — került elő. A leletek a javarézkori Bodrog-keresztúri kultúrába tartoznak. (10)

Salgótarján—Pécskö: Későrézkori Péceli kultúra telepét tárták fel 1960-ban Korek József és Patay Pál. (11)

Sóshartyán-i tanácsháza környékén későrézkori Péceli kultúrába tartozó cserepek kerültek begyűjtésre 1955-ben. (12)

Szirákon 1962-ben leletmentés során rézkori leletek kerültek fel-színre. (13)

Vanyarc-Uzsa nevű lelőhelyen Patay Pál későrézkori Péceli kul-túra cserepeit gyűjtötte be 1956-ban. (14)

Bronzkör.

Benczúrfalva—Majorhegy: A régészeti szakirodalomban sokat em-legetett (korábbi nevén Dolány) lelőhelyen későbronzkori telep leletmentő ásatását végezte Patay Pál 1951—1952, valamint 1954-ben. A feltárások során hulladékgödrök, tűzhelyek, az apró leletek között egy sarló öntőmintája, sarlótöredékek, malomkövek, tűzikutyák és számottevő kerámiatöredék került elő. (15)

Bercel: A későbronzkori Pilinyi kultúra néhány lelete került 1974-ben a múzeumba. Egy kis bögre, 3 db bronz ruhadisz, kisméretű bronztekercs bronzhuzal és drót töredékek. (16)

Bercel—Sáfrányhegy: 1954-ben szántás közben bronzkori cserepek kerültek elő. (17)

Bercel—szandai kötélpálya: Későbronzkori telep hulladékgödrei kerültek elő 1953-ban. (18)

Buják—Malomoldal: 1952-ben terepbejárás során telepre, vagy temetőre utaló kerámiaanyag került begyűjtésre, a későbronzkorból. (19)

Buják—Tarisznyapart: Patay Pál 1952-ben a bronzkori Füzesabo-nyai kultúra telepének nyomait figyelte meg. (20)

Balassagyarmat—Vágóhid: 1954-ben Bokor István leletmentő ása-tása egy későbronzkori urnasírt tárt fel. (21)

Cserháthaláp: 1958-ban bronzkori leletek kerültek a múzeumba: 3 db karperec és 3 db gyűrű. (22)

Csécse—Bélahalom: A majortól pár száz méterre kisebb késő-bronzkori telepen találtak cserepeket 1952-ben. (23)

Csécse: 1956-ban bronzkori balta került elő. (24)

Csitár—Hólya-dűlő: 1966. VIII. 6-án szántás közben későbronzkori elrejtett bronzlelet került elő. Az edény, melyben a depot volt, elkallódott és csak néhány edénytöredék került a lelettel együtt a múzeumba. (25)

Csitár—Karnókhegy: Patay Pál 1953-ban későbronzkori telepen gyűjtött cserepeket. (26)

Ecseg—Vár: 1951-ben Patay Pál leletmentő ásatást végzett a kö-zépső bronzkori Füzesabonyi kultúra lelőhelyén. (27)

Héhalom: 1958-ban Horváth Attila helyszíni szemléje bronzkori edényeket eredményezett. (28)

Héhalom—Templomdomb: A terepbejárás által begyűjtött leletek bronzkori telepre utalnak. (29)

Hugyag: 1957-ben útépités során urnatemetőre bukkantak. Zó-lyomi József a későbronzkori Pilinyi kultúra hét sírját mentette meg leletmentéssel. (30)

Karancskeszi—Büdöskúti kőbánya: Későbronzkori telepen gyűjtött kerámiaanyagot Patay Pál. (31)

Kazár—Szőrösi-part: Későbronzkori Pilinyi kultúra urnatemetőjének 8—12 sírját bolygatták meg. 1960-ban leletmentő feltárás során hét sírt és egy égetőkemencét tárt fel Patay Pál (az égetőkemence kora inkább Árpád-kori lenne az ásató feltételezése szerint). (32)

Kisterenye—Hársashegy (másnéven Aranyhegy): A keleti oldalon levő homokbányában bronzkori cserepekkel meghatározott kultúr-réteg volg megfigyelhető 1955-ben. (33)

Kisterenye—Hársashegy: 1956-ban a keleti oldalán levő homok-bányában kilenc, állítólag zsugorított csontvázas sír került elő. A sírok a későbronzkori Füzesabonyi kultúrába tartoznak. A lelet-mentést bányáomlás akadályozta meg. (34)

Kozárd—Pogányvár: 1951-ben terepbejárás során bronzkori edény-töredékeket gyűjtött Patay Pál. (35)

Litke: Későbronzkori Pilinyi kultúra urnatemetőjének 52 sírját tárta fel 1964-ben Kemenczei Tibor. (Az ásató a temetőt többszáz sí-rostra becsülte.) A sírokat kőborítás fedte, az urnákat tállal fedték le, mellettük kisebb edények voltak. Bronztárgy melléklet nagyon kevés volt. (36)

Mátraszőlős—Sóderbánya: 1966-ban Cs. Sós Ágnes későbronzkori Pilinyi kultúra telepen végzett leletmentő feltárást. (37)

Mátraverebély: 1951-ben bronzkorvégi Pilinyi kultúra urnateme-tőjének nyomait figyelte meg Patay Pál. (38)

Mátraverebély: Bronz karperecek kerültek elő Patay Pál 1962-es helyszíni szemlájén. (39)

Nagybátony: 1950—1951-ben nagyarányú leletmentő ásatás során, mely egyúttal a megye legnagyobb feltárása volt, a későbronzkori Pilinyi kultúra 972 sírját tárták fel. Az egész temető kb. 5000 sírosra becsülhető. (40)

Nagybátony: A nagy urnatemetőtől egy kilométerre későbronzkori urnasírt találtak 1953-ban. (41)

Nagybátony: A nagy urnatemető feltárt részeinek közvetlen környékén egy, vagy több sír került elő. Az 1960-as évek elején egy gazdag sír leletei kerültek a Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumba. A leletek miniatűr tárgyak: egy bronz miniatűr diadéma, miniatűr sarkított balta, szögfejú, sarlóstestű tű töredéke, egy többmenetes gyűrű, három darab csüngő. (42)

Nagybátony—Maconka: A Nagybátonyhoz tartozó Maconka és Kisterenye közötti völgyben víztároló építése során későbronzkori telep gödreit metszették vízelvezető árokka. Héjj Csaba a helyszíni szemlék során edénytöredékek mellett egy kisméretű agyag állatszobrot (kutya) és két bronztűt gyűjtött be 1975-ben. (43)

Nagylóc—Kalmár, vagy Pap-tag dűlőben 1956-ban későbronzkori Pilinyi kultúra telepére utaló leletek kerültek elő szántás közben. (44)

Nógrádsáp rk. templom műemléki és régészeti kutatásakor Kozák Éva bronzkori településre utaló edénytöredékeket talált. (45)

Nógrádsáp—Somlyó-hegy: 1956-ban a későbronzkori Pilinyi kultúra kb. 35—40 sírja került felszínre, szőlő aláforgatás közben. Patay Pál szerint feltűnően jelentős számú volt a bronzmellékletes sírok részaránya. (46)

Nógrádszalkál—Rákóczi út: 1956-ban házépítés közben későbronzkori Pilinyi kultúra telepére utaló edénytöredékek kerültek elő. (47)

Pösténypusztá—Homokbánya: Az utóbbi években későbronzkori telephelyet teltek tönkre homokbányászattal. Héjj Csaba helyszíni szemlén egy őrlőkövet és számos edénytöredéket sikerült begyűjteni. (48)

Pösténypusztá—Kassai u. 87.: Pinceásás közben nagyméretű építárolóedény és több edénytöredék a későbronzkori Pilinyi kultúra telepét jelzi. A leleteket Héjj Csaba helyszíni szemle során gyűjtötte be. (49)

Romhány—Várhegy: A Várhegy déli oldalán későbronzkori tűzhelyeket és meghatározatlan korból származó csontvázas sírt találtak 1955-ben. (50)

Salgótarján—Baglyaskő: Patay Pál az 1950-es évek elején helyszíni szemle során bronzkori cserepeket gyűjtött. (51)

Salgótarján—Kenyérgyár: Építkezés alkalmával a későbronzkori Pilinyi kultúra temetőjének néhány sírja került felszínre. (52)

Salgótarján—Luby telep: 1974-ben kertművelés közben későbronzkori telepre utaló leletek kerültek elő, köztük egy majdnem ép halssütő tál, valamint edénytöredékek. (53)

Salgótarján—Pécskő: Patay Pál az 1950-es évek elején terepbejárás során bronzkori cserepeket talált. (54)

Ságújfalu—Várhegy: Későbronzkori telepre utaló leletek kerültek elő az 1950-es évek elején. (55)

Sóshartyán—Kiskő: Gádor Judit 1968-as kiszállásán bronzkori edénytöredékeket gyűjtött. (56)

Sóshartyán tanácsháza mellett 1955-ben Füzesabonyi kultúra és a Pilinyi kultúra leletei kerültek elő Patay ásátásán. (57)

Sóshartyán—Tsz. major: 1969-ben meszes gödör ásásakor késő-bronzkori urnasírra bukkantak. (58)

Szanda—Péterhegy: A középkori objektum leletmentő ásatása során 1968-ban Gádor Judit későbronzkori kerámiát talált. (59)

Szirák—Alsóegres puszta mellett 1962-ben a későbronzkori Pili-nyi kultúra urnatemetőjét észlelte Patay Pál a dombon, a domb al-
jában pedig a későbronzkori Pilinyi kultúra telepére utaló nyomokat észlelt. (60)

Szurdokpüspöki: Kovács Tibor 1965-ös kiszállásán későbronzkori telep jelenségeit észlelte. (61)

Szurdokpüspöki: Gádor Judit 1967-es kiszállása alkalmával bronz-
kori sírok előkerüléséről tehetett jelentést a Magyar Nemzeti Mú-
zeum Adattárának. (62)

Szurdokpüspöki—Kisrét: 1956-ban bronzkori raktárlelet került
elő. (63)

Vaskor

Korai vaskor.

Mátraszőlős—Kerekbikk: 1958-ban Patay Pál helyszíni szemle so-
rán korai vaskori földvárat észlelt. (64)

Mátraszőlős—Királydomb: 1958-ban a kelta temető közelében út-
építés koravaskori telepnyomokat hozott felszínre. (65)

Szkíta kor

Homokterenye—Kerekdomb: A Dornyay Béla által a szakiroda-
lomban tévesen Mátraszele néven bevezetett lelőhelyen Patay Pál
1960-ban hitelesítő ásatása során két szkíta sírt talált. (66)

Nógrádkövesd: Leletmentő ásatás előbb 1952-ben két zsugorított
szkíta kori sírt és néhány darab szkíta kori cserepet eredményezett,
majd 1953-ban ehhez még hét zsugorított csontvázas szkíta sír já-
rult. (67)

Kelta kor

Acsa—Papucs: A Nógrád megyéhez igen közeli Pest megyei lelő-
helyen 1956-ban Patay Pál végzett leletmentő ásatást. A leletek a
Nógrád megyei múzeumok régészeti gyűjteményébe kerültek belei-
tározásra. A kelta telepen végzett kutatás eredménye többek között
egy ház teljes feltárása volt. (68)

Benczúrfalva: Patay Pál leletmentő ásatásán kelta edénytöredé-
kek is kerültek elő. (69)

Bercel: 1972 augusztusában kelta edények: egy tál és egy bögre
került elő. A leletek előbb az egri múzeumba Nagy Árpádhoz kerül-
tek, majd onnan a Nógrád megyei múzeumok régészeti gyűjtemé-
nyébe. (70)

Bercel—Sáfrányhegy: 1954-ben kelta hólyagos karperecet, 1955-
ben szántás közben kelta urnasírhoz tartozó edényeket találtak. (71)

Csécse—Bélahalom: Felszíni lelet, kelta grafitos edény töredéke.
(72)

Egyházasdengeleg: 1969-ben edényben elrejtett kelta pénzekből álló lelet került elő. A leletből 63 darabot sikerült begyűjteni, illetve összeszedni, a helyi kincskeresők kezén tűnt el kb. 20 db. A tetradrachmák ún. Audoleon utánzatok, a macedon pénzek utánzása a helyi, talán a Cotinus törzs önálló pénzverésének bizonyítékai. A helyszínen található edénytöredékekből kelta telep léte tételezhető fel. (73)

Héhalom: 1958-ban Horváth Attila helyszíni szemléje egy kelta tál begyűjtését eredményezte. (74)

Mátraszőlős—Királydombon 1957-ben Patay Pál helyszíni szemle során a homokbányászás alkalmával előkerült három sír leleteit begyűjtötte, illetve a harmadik sírt feltárta. (75)

1958-ban Korek József és Patay Pál leletmentéssel egy nagyobb kelta temető 60 sírját tárta fel. A sírok egy csontvázas sír kivételével hamvasztásosak voltak, s a többség szórt hamvas sír volt. Az ásatók szerint az előkerült leletanyag alapján a La Tène C periodus végére keltezhető. A leletanyag igen egységes, a fegyvermellékletes sírok száma aránylag nagy. A homokbányászattal elpusztított sírok számát az ásató régészek 10—12 sírra becsülték. (76)

Nógrádkövesd: 1953-ban a vaskori és honfoglaláskori sírokat szolgáltató temetőben egy szórt hamvas és három hamvasztásos kelta urnasírt tárt fel Patay Pál. (77)

Nógrádmárcal: Összehajtott kelta kardot gyűjtött be terepbejárás során Horváth István 1964-ben. (78)

Nógrádmárcal—Homokbánya: Kelta temető lelőhelye. 1965-ben Szabó Miklós kelta sír leletmentését végezte el, 1967-ben Gádor Judit kiszállásán kelta leleteket gyűjtött be, 1971-ben V. Koczur Éva próbaásatása egy hamvasztásos kelta sírt eredményezett. Az ásató megfigyelése szerint a homokbányászattal körülbelül 4—5 sírt pusztítottak el. (79)

Pásztó—Mucsidomb: 1959-ben Patay Pál késővaskori szórt hamvasztásos fegyvermellékletes kelta sírt talált, mely az új út rézsújének kiigazítása alkalmával bukkant elő. Patay feltételezése szerint a szőlővel beültetett dombon kelta temető előbukkanását remélhetjük. (80)

Ságújfalu: 1960-ban terepbejárás kelta telep létét jelezte. (81)

Szécsény—Damjanich utca: Házépítés során hamvasztásos kelta sír leletei: egy urna és egy tál került elő. A leleteket Héjj Csaba helyszíni szemléje során vette át 1974-ben. (82)

Szurdokpüspöki: Kovács Tibor 1965-ös kiszállásán későkelta telep maradványait szemrevételezte. (83)

Római császárkor és kora-népvándorlaskor

Alsótold: A X. századi temető alatt császárkori településre bukkant 1961-ben Salamon Ágnes. (84)

Balassagyarmaton 1974-ben császárkori római pénzek kerültek elő (85)

Csitár: Patay Pál 1963-as kiszállásán népvándorlaskori cserepeket gyűjtött. (86)

Csitár—Völgyi kút: 1952-ben III. századi vandálokra utaló kerámiaanyag került elő. (87)

Jobbágyi—Petőfi u. 46.: 1971-ben V. századi germán női sírra bukkantak vízvezetékárok ásásakor. A leletek: két darab aranyozott ezüsti fibula, kettő darab ezüst karperec, az egyik kettétörve, egy kétoldalú csontfésű gerince, orsógomb, kék és zöld gyöngyszemek. A hitelesítő ásatás során Gádor Judit két V. századra keltezhető hulladékgyödrot tárt fel. (88)

Jobbágyi—Lenin utca: Házépítés során 1974-ben csontvázas sírra bukkantak. A leletekről Nógrádi helybeli tanár tett bejelentést. Az ideiglenesen — az általános iskola szertárában — elhelyezett leleteket Héjj Csaba helyszíni szemle során vette át. Az előkerült leletek egy sárga kisméretű edényke, egy vaskés, egy csatt s néhány darab gyöngyszem. A helyszíni szemle során megállapítást nyert, hogy a sír nem lehetett magányos és további sírok előkerülése várható. (89)

Karancsság: Az általános iskola udvarán földmunkák során IV. századvégi, vagy V. század elejére helyezhető sírok kerültek elő 1957-ben. Zólyomi József a balassagyarmati múzeum munkatársa egy zöld későrómai üveg poharat és egy kis zöld üvegedénykét mentett meg. A többi leletet a földdel együtt elszállították. (90)

Kálló—Csörszárok: 1963-ban az alföldi lineáris sáncrendszer az ún. Csörszárok kutatása során Patay Pál felmérte a Nógrád megye határát képező szakaszt is. A sáncrendszer kora a IV. századra tehető. (91)

Mátraszele—Jánosakna: 1960-ban bányaomlás eredményeként császárkori telephelyről jelentős kerámiaanyag került elő. (92)

Szécsénke: 1955-ben Patay Pál terepbejárás során népvándorláskori szarmata lelőhelyet fedezett fel. (93)

Tar: 1958-ban Korek József IV. századi vandál anyagot is tartalmazó szarmata telepen végzett leletmentést. A Hatvan—Salgótarján-i műút építése során Tartól nyugatra felfedezett lelőhelyen 100×150 méteres területen 50—60, zömében kisméretű gödör volt megfigyelhető. (94)

Avarkor

Karancskesz—Béke utca 7.: 1968-ban Leó bizánci császár két darab solidusa került elő. A fémkutató műszeres kutatás eredménytelen volt. (95)

Mátraverebély—Kishegy: Patay Pál 1951-ben késővaskori temető három előkerült sírjának anyagát gyűjtötte be. (96)

Nőtincs: 1952-ben távvezeték oszlop ásása közben négy későavarkori sírra bukkantak. Az egyik sírban griffes-indás övgarnitúra darabjai voltak. A leleteket beküldték a múzeumba, a lelőhelyet Patay Pál terepbejáráson tisztázta. (97)

Ságújfalu: 1960-ban leletmentő ásatás 16 későavarkori sír feltárását eredményezte. A leletek közül kiemelkedően jelentős egy körökkel díszített csontból készült sőtartó. (98)

Alsótold: 1961-ben a falutól nyugatra szántás közben X. századi temető sírjaira bukkantak. A régészeti feltárás öt Ny—K-i irányítású sír feltárását eredményezte, ebből négy sír volt melléklet nélküli s egy sírban „s” végű és sima, nyitottvégű ezüst hajkarikák voltak. (99)

Balassagyarmat—Nyírjespuszta: Terepbejárással IX—X. századi edénytöredékek kerültek begyűjtésre 1968-ban. (100)

Bér—Tsz. major: Építkezés során előkerült X—XI. századi sír leletanyagát gyűjtötte össze a helyszínen Gádor Judit 1967-ben. (101)

Cserhátsurány—Halmok: A Terényi úti homokbányában 1954-ben X—XI. századi temető két sírja került elő. (102)

Hont—rk. temető: Erdélyi István, a balassagyarmati múzeum restaurátora 1969-ben IX. századi (szláv?) sír leleteit a helyszínen begyűjtötte. (103)

Hont—Ispánsági Vár: A kora-árpádkori várispánsági központok kutatásának keretében 1972-ben Nováki Gyula végzett régészeti feltárást az Ipolyhoz közeli dombon. A feltárás eredményeként előkerült a híres „vörös sánc”. (104)

Ipolyvece—Rákóczi út Gádor Judit helyszíni szemle során IX—X. századi leletanyagot gyűjtött össze. (105)

Karancsalja—Lapostető: A régebben Dornyay Béla által felfedezett lelőhelyen 1964-ben próbaásatást végzett Dienes István. Az ásítás sikertelen volt, megállapítható, hogy a nevezetes lelőhelyen többé nem remélhető honfoglaláskori sírok előkerülése, mivel a talajerozió következtében erősen lekopott a domb. (106)

Mátraszőlős—Késedomb: Homok, illetve kavicsbányában IX. századi telep gödre került elő 1965-ben. Az előkerült leletek között volt három ép edény és nyolc örlőkő. (107)

Mátraszőlős—Sóderbánya: 1966-ban Cs. Sós Ágnes végzett leletmentést a IX. századi telepen. (108)

Nógrádkövesd: Patay Pál 1952—1953-ban négy honfoglaláskori sírt tárt fel. (109)

Sóshartyán—Hosszútető: Fodor István a Magyar Nemzeti Múzeum régésze 1968-ban X. századi temető 46 sírját tárt fel. (110)

Sóshartyán—Zudótető: Gádor Judit 1968-ban leletmentő ásítás során honfoglaláskori temető 12 sírját tárt fel. A sírok nagymértékű károsodást szenvedtek a szántás miatt. (111)

Szalmatercs—Fehérlő-dűlő: 1950-ben szántás közben előkerült honfoglaláskori sírok leletanyaga került a Magyar Nemzeti Múzeumba. (112)

Szűgy—Állami Gazdaság: 1969-ben építkezés során három X. századi sírt bolygattak meg, a leleteket félretették és átadták a helyszínre érkezett Gádor Juditnak. (113)

Tereske—Zsellérföldek: Gádor Judit 1969-ben X. századi edénytöredékeket gyűjtött össze terepbejárás során. (114)

Egyházasgerge—Sirmány: Patay Pál 1953-as próbaásatása eredményeként XI—XII. századi leletanyag került felszínre. (115)

Felsőpetény: Az árpádkori földvárnál 1966-ban Gádor Judit végzett helyszíni szemlét. (116)

Hollókő—Előtyi-dűlő: Gádor Judit 1968-as próbaásatása árpádkori falu maradványait eredményezte. A település a talajművelés következtében nagymértékben elpusztult, az előkerült leletanyag árpádkori kerámia és patics. (117)

Hollókő—Pusztaveremdomb: Gádor Judit 1968 és 1970-ben végzett régészeti feltárást. Az előkerült templom egyenes szentélyzáródású. A templom körüli temető feltárt sírjai későközépkori, fakoporsós sírok voltak. (118)

Kisterenye—Bányatelep: Patay Pál 1953-as helyszíni szemléje XI—XII. századi edényeket és egy vaskés begyűjtését eredményezte. A leletek telepre utalnak. (119)

Mátraszőlős—Kisvár: A kisméretű árpádkori földvárban végzett próbaásatást 1957-ben Patay Pál. Az előkerült leletek XI—XIV. századiak. (120)

Nógrádmárcal—Kerekdomb: Rosner Gyula és Gádor Judit 1966-ban végzett ásatást a kisméretű árpádkori földváron. Sáncátvágással tisztázták a vár szerkezetét. Az előkerült leletanyag árpádkori és későközépkori kerámia és patics. (121)

Nógrádsáp—rk. templom: Árpádkori településre utaló cserepek kerültek elő 1965-ben Kozák Éva (OMF) műemléki és régészeti fel-tárásán. (122)

Szanda—Péterhegy: 1968-ban Gádor Judit végzett leletmentő ása-tást. Kisméretű középkori vár, téglalap alaprajzú torony. A temp-lom első formájában kerek templomnak (rotunda) épült s ezt a ké-sőbbiekben hosszanti hajóval toldották meg. Az ásatáson előkerült leletanyag XII—XIV. századig. A felmenő falak csak kisebb szaka-szokon maradtak meg. (123)

Szanda—Vár: Gádor Judit 1969—1970-ben végzett régészeti feltá-rásokat. Az előkerült régészeti anyag árpádkori és XV—XVI. szá-zadi. (124)

Szuha—Várbérc: 1969-ben Gádor Judit középkori árpádkori föld-várban végzett régészeti feltárást. Kisméretű, négyzetes alaprajzú kőből készült torony került feltárássra. Az előkerült régészeti anyag zöme XII—XIV. századi kerámia. A várat övező sánc és árok átvá-gása XV—XVI. századi leletanyagot eredményezett (125)

Szügy—Kosztolík tető: Gádor Judit 1970-ben kisméretű kerek templomot (rotunda) tárt fel. Értékelhető leletanyag nem került elő. (126)

Szügy—Leányvár: A koraárpádkori földvárban 1956-ban Patay Pál végzett próbaásatást. Az előkerült leletanyag XII—XIII. századi kerámia. (127)

Középkor

Balassagyarmat—belterület: A régi Városháza mögötti térségen csatorna építés során csontvázakra bukkantak. A sírok a katolikus templom körüli XVIII. századi temetőhöz tartoztak. (128)

Buják—Káponka: Patay Pál 1952-ben terepbejárásán középkori templomromot fedezett fel. (129)

Díosjenő—Vár: Nováki Gyula 1972-ben a középkori várban ki-sebb leletmentő ásatást végzett. (130)

Drégely—Vár: Az 1960-as években rablóásatás folyt a várban, bejelentés nyomán a „feltárást” leállították és az előkerült XVI. századi kerámiaanyagot elkobozták és a múzeumba szállították. (131)

Ecseg—Vár: Patay Pál 1951-es ásatásán középkori XIV—XV. századi edénytöredékek kerültek elő. (132)

Erdőkürt: Patay Pál 1959-ben terepbejáráson középkori templomromot fedezett fel. (133)

Cserhátszentivár: A temető kápolna kriptájából származó XVII—XVIII. századi bögrét kapott a múzeum 1974-ben. (134)

Mátraverebély—Szentkút rk. templom: A híres kegytemplom padlózata alól díszes fakoporsós sír került elő 1974-ben, a helyszíni szemle alkalmával már csak a kiásott leleteket lehetett átvenni. A sírban a kaporsófelirat szerint JULIANNA FABRICIUSZ volt eltemetve, az előkerült ruhaanyag XVII—XVIII. századi polgári viselet. (135)

Nógrád—Vár: 1949-ben Héjj Miklós végzett feltárást a középkori várban. Egyebek között előkerült egy 1483-ból származó, Báthory Miklós váci püspök címerével díszített reneszánsz faragott kő, amely a várkapu felett volt beépítve. (136)

Nógrád—Vár: A várat a középkorban vízzel ellátó csatorna került elő kb. 100 méteres hosszúságban a Várhegy alatt, a temetőhöz közel, a vasúti síneken túl, földmunkák során 1974-ben. (137)

Nógrádszakál—Kastélyhegy: Patay Pál 1957-es próbaásatásán XIV—XVII. századi leletanyag került elő. (138)

Pásztó—Általános Iskola: A ciszterek egykori gazdasági udvarán XVIII. század első feléből származó cefre erjesztő vermet tárt fel 1968-ban Nováki Gyula. A verem oldala kőből, alja és boltozata téglából készült. A kitöltésben sok szőlőmag volt. (139)

Szalmatercs—Rákóczi út 4.: Gádor Judit helyszíni szemlén egy XVI. századi törökkori vermet vizsgált meg 1967-ben. (140)

Szécsény—Vár: 1969-ben a külső-vár területén az Ady Endre, a Marx és a Rózsa utcában csatornázás közben törökkori leletek kerültek elő. Az Ady Endre utca 8-as számú ház előtt törökkori bronz-edények és deszkamaradványok kerültek elő. (141)

Szécsény—Vár: 1974—1975-ben ásatást végzett Héjj Csaba a Forgách-kastély udvarán, a csatornázás közben előkerült középkori falak eredetének tisztázására. A feltárások során előkerült a belső-vár déli falvonulata a kettős kapubejárattal, mellette a farkasverem. A falvonulat külső részei 60 cm szélességű fal, belül 120 cm szélességű fal volt. A belső fal mellett feltárást nyert egy gabonás verem is. Az előkerült régészeti leletanyag XVI—XVII. századi. (142)

Szűgy: 1950-ben XVIII—XIX. századi temető leletmentése történt. (143)

Vanyarc—Hraszti: Patay Pál kisebb próbaásatása 1957-ben XVI. századi leletanyagot szolgáltatott. (144)

Műemléki feltárások:

Csesztve—rk. templom: 1966-ban Sz. Czeglédy Ilona (OMF) végzett régészeti feltárást. A feltáráson a szentélyben középkori oltár-

alap, oltárlap és a templom körül kerítőfal maradványai kerültek elő többek között. (145)

Egyházasdengeleg—rk. templom: 1975-ben Kozák Károly végzett feltárást. (146)

Herencsény—Haraszi pusztai templom: 1967-ben Pamer Nóra (OMF) végzett régészeti feltárást. Kisméretű középkori templom, egyenes szentélyzáródással, a szentélyben gótikus pasztofórium és ablak, barokk-kori átépítés. Az eredeti keresztboltozatos szentély rozsaalakú zárókövét sikerült fellelni. (147)

Hollókő—Vár: Kacsics-nemzetség vára a XIII. század végén épült. (Öregtorony) XIV—XV., illetve a XV—XVII. században további építkezésekkel alakították a várat. 1966—1969 között Kozák Éva (OMF) feltárta a középkori várat. Az igen nagy mennyiségben előkerült leletanyag kora a késő Árpád-kortól a XVIII. századig terjed. (148)

Homokterenye—rk. templom: 1965-ben Sz. Czeglédy Ilona (OMF) végzett régészeti feltárást. A XIII századi román templom előbb a XV. század elején, majd 1800 körül barokk stílusban épül át. (149)

Mátraszőlős—rk. templom: 1969-ben Valter Ilona (OMF) végzett régészeti feltárást. A templom a XIII. század végén koragótikus stílusban épült. A XV. században bővítették. A templom körül megtalálták a kerítőfal alapjait. (150)

Mátraverebély—rk. templom: 1961—1963 között Sz. Czeglédy Ilona (OMF) végzett régészeti feltárást. Megtalálta a templom XIII. században épült alapfalait. A templomot a XIII—XV. században négyszer építették át. A templomtól keletre harangtorony maradványai kerültek elő. (151)

Nógrádsáp—rk. templom: 1965-ben Kozák Éva (OMF) végzett régészeti feltárást. A templom a XV. század elején épült. (152)

Pásztó—cisztercita templom és kolostor: 1965 és 1968 között Valter Ilona (OMF) végzett régészeti kutatásokat. A ciszterek előtt a bencések kolostora volt itt, háromhajós templommal. A főhajó egyenes, a mellékhajók félköríves szentélyzáródásúak. A ciszterek 1190-ben kerültek Pásztóra, az 1966-os évi feltárás tisztázta, hogy a korábbi bencés templom a XI. század végén épült. A kolostor egyik helyiségében a padlószint alól XIII. századi megégett búza és árpa került elő, mely talán az 1241-es tatárjárásra utal. (153)

Pásztó—Fő utca: 1967-ben Valter Ilona (OMF) végzett régészeti leletmentést az épülő áruháznál. A régi lakóház megmaradt pincéje egy középkori lakótorony maradványának bizonyult. Az előkerült régészeti leletanyag XVI—XVII—XVIII. századból származó. (154)

Pásztó—rk. templom: 1967-ben Valter Ilona (OMF) végzett régészeti kutatást. A kétszintes hatszögletű temetőkápolna, melynek alsó része csontház volt, a XIII. században épült, s a gótikus első bővítés idején szűnt meg a használata. (155)

Tereske—rk. templom: 1962, 1964—1965 és 1967-ben Kozák Károly (OMF) végzett régészeti feltárást. Megtalálták a XIII. századi románkori szentély alapfalait, az ugyanebből az időből származó hajó felmenő falait. A hajó északi falán Szent László legenda freskó ciklust tártak fel és restauráltak. A szentély mai alapjában gótikus átépítés jegyeit viseli. A templom déli oldalán bencés kolostor alap-

falait tárták fel. Két középkori sírkő került elő: az altemplomban MICUS COMES, a kolostor udvarán BARTHOLOMEUS SACERDOS felirattal. A régészeti leletanyag az Árpád-korral kezdődő. (156)

Középkori éremleletek:

Bér—Rovnya hegy: Cserépkorsóban elrejtett XV—XVI. századi pénzleletet talált Jancsik Mihály béri lakos. (157)

Drégelypalánk: 1958-ban XVI. századi éremlelet került elő. A begyűjtő Zólyomi József volt. (158)

Ecseg: Éremlelet a XVI. századból. (159)

Endrefalva—Béke utca 5.: Éremlelet a XVI. századból. 1956 augusztusában meszesgödör ásásakor vörös festésű cserépedényben pénzeket találtak. (160)

Mátraszőlős: 1961 őszén XVI. századi kis cserépkorsóba rejtett éremlelet került elő özv. Hegedüs Istvánné telkén, házalapozás közben. (161)

Nógrádsáp: Éremlelet a XVI. századból. 1957-ben került elő. (162)

Szirák: Éremlelet a XVI. századból. (163)

- 1 Manga János: A nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeum Balassagyarmat. Ethnográfia. 1949. 369—371.
- 2 Patay Pál: Másfélszáz év régészeti kutatásai Nógrád megyében. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 22.
3. Hont, Hont — Bánat utca, Hont — iskola, Epres, Kőmáli szőlők, Várhegy, Zabai földek, Csitár, Babat, Parassa — téglagyár, Parassa — Kápolna, Forrás, Ipolyság; Majer-féle lelőhely, Hont — Kutyika, Patay Pál, Gábori Miklós, Gábori Miklósné Csánk Veronika.
Archaeologiai Értesítő (továbbiakban AÉ) 1957. 85.
- 4 Gábori Miklós: Az epipaleolitikum lelőhelye Honton. AÉ. 1956. 125—138;
Vértés László: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965 213—214.
- 5 Patay Pál. AÉ. 1955. 96.; Patay Pál: Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. AÉ. 1956. 186—187. Genthon István (szerk.): Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 15. (A továbbiakban NMM.) Patay Pál: Nógrád megye régészeti emlékei. NMM.
- 6 Patay Pál. Régészeti Füzetek. (A továbbiakban Rég. Füz.) I. XVI. 24.
- 7 Gábor Judit. Régészeti leltári szám (továbbiakban Rlsz.) 71.24.16.
- 8 Rlsz. 75.17.1. A lelet beazonosítását Patay Pál tette lehetővé, melyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.
- 9 Patay Pál. AÉ. 1956. 98.
- 10 Patay Pál. Rég. Füz. I. XIII. 33.; Patay Pál: A kállói kőpenge lelet. Folia Archaeologica (továbbiakban FA) XII. 1960. 15—19. AÉ. 1960. 232.
- 11 Patay Pál—Korek József. Korek József: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján Pécskö. Acta Archaeologica (továbbiakban AA). XX. 1968. 37—58.
- 12 Patay Pál. AÉ. 1957. 85.
- 13 Patay Pál — Mozsolics Amália. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára mutatókarton. (Továbbiakban MNM—A mk.)
- 14 Patay Pál. 1956. IV. 19. Rlsz.: 70.32.1—4.
- 15 Patay Pál. 1951—1952. Benczúrfalva—Majorhegy. Veszelyovszky földje. AÉ. 1954. 74; Patay Pál—Bokor István: 1954. AÉ. 1956. 97.
- 16 Rlsz.: 75.3.1—7.
- 17 Patay Pál. AÉ. 1956. 97—98.
- 18 Patay Pál. AÉ. 1956. 96.
- 19 Patay Pál. AÉ. 1954. 74.
- 20 Patay Pál. AÉ. 1954. 74.
- 21 Bokor István. 1954. XI. 29. Rlsz.: 55.47.1—5.
- 22 Rlsz.: 71.49.1—6.
- 23 Patay Pál. AÉ. 1954. 74.
- 24 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 25 Hegedűs Katalin. Rlsz.: 74.23.1—201.

- 26 Patay Pál. NMM. 1954. 16.
- 27 Patay Pál. Rlsz.: 51.640—642.
- 28 Horváth Attila. MNM—A. mk.
- 29 Patay Pál. NMM. 17.
- 30 Zólyomi József. Rég. Füz. I. X. 19.
- 31 Patay Pál. NMM. 17. MNM—A. mk.
- 32 Patay Pál. Rég. Füz. I. XIII. 35.; Rég. Füz. I. XIV. 23.; AÉ. 1960. 233.; AÉ. 1961. 286.
- 33 Patay Pál. AÉ. 1957. 85
- 34 Patay Pál. Rég. Füz. I. IX. 15.
- 35 Patay Pál. 1951. II. 8. NMM. 17.
- 36 Kemenczei Tibor. Rég. Füz. I. XVII. 13.; AÉ. 1965. 231—232.
- 37 Cs. Sós Ágnes. Rég. Füz. I. XX. 67.
- 38 Patay Pál. NMM. 17.
- 39 Patay Pál. MNM—A. mk.; Rlsz.: 74.23.1—10.
- 40 Korek József—Patay Pál. Patay Pál: Előzetes jelentés a nagybáttonyi temető ásatásának eredményeiről. AÉ. 1954. 33—49.; AÉ. 1956. 85—87.
- 41 Patay Pál. AÉ. 1955. 96.
- 42 Rlsz.: 74.25.1—7. Patay Pál: Egy miniatűr bronz diadéma. AÉ. 1967. 53—57.
- 43 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 44 Patay Pál. Rég. Füz. I. IX. 15.
- 45 Kozák Éva. Rég. Füz. I. XIX. 68—69.
- 46 Patay Pál. Rég. Füz. I. IX. 16.
- 47 Patay Pál. Rég. Füz. I. IX. 16.
- 48 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 49 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 50 Patay Pál. AÉ. 1957. 85.
- 51 Patay Pál. NMM. 17.
- 52 Gajzágó Aladár leletbejelentése 1962. MNM—A. mk.
- 53 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 54 Patay Pál. NMM. 17
- 55 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 56 Gádor Judit. MNM—A. mk.
- 57 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 58 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIII. 15.
- 59 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXII. 90.
- 60 Patay Pál. Rég. Füz. I. XVI. 24.
- 61 Kovács Tibor. MNM—A. mk.
- 62 Gádor Judit. MNM—A. mk.
- 63 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 64 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 65 Korek József—Patay Pál. Rég. Füz. I. XI. 26.
- 66 Patay Pál. Rég. Füz. I. XIV. 23.; AÉ. 1961. 286.; Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett. AÉ. 1962. 72—76.
- 67 Patay Pál. AÉ. 1954. 75.; AÉ. 1955. 96.; Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. FA. 1955. 61—74.
- 68 Patay Pál. Késővaskori ház Acsán. FA. 1959. XI. 39—44.
- 69 Rlsz.: 51.668.; 52.84.1.
- 70 Rlsz.: 74.18.1—2.

71. Patay Pál. AÉ. 1956. 97—98.; AÉ. 1957. 85.; AÉ. 1956. 187—188.
- 72 Rlsz.: 53.49.1.
- 73 Bíró Tiborné Sey Katalin. Rég. Fü. I. XXIII. 6.; Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban. FA. XXIII. 1972. 29—43.
- 74 Horváth Attila. MNM—A. mk.
- 75 Patay Pál. Rég. Fü. I. X. 20.
- 76 Korek József—Patay Pál. Rég. Fü. I. XI. 26.
- 77 Patay Pál. AÉ. 1955. 96.; AÉ. 1956. 187.
- 78 Horváth István. Rlsz.: 74.33.1.
- 79 V. Kocztur Éva. Rég. Fü. I. XXV. 15.
- 80 Patay Pál. Rég. Fü. I. XIII. 34.; AÉ. 1960. 233.
- 81 Salamon Ágnes—Török Gyula. MNM—A. mk.
- 82 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 83 Kovács Tibor. MNM—A. mk.
- 84 Salamon Ágnes. Rég. Fü. I. XV. 63.
- 85 MNM—A. mk.
- 86 MNM—A. mk. Patay Pál.
- 87 Patay Pál. NMM. 26.
- 88 Gádor Judit. Rég. Fü. I. XV. 63.
- 89 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 90 Zólyomi József. MNM—A. mk. Rlsz.: 74.26.1—2.
- 91 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 92 Patay Pál. Rég. Fü. I. XIV. 47.
- 93 Patay Pál. MNM—A. mk.
- 94 Korek József. Rég. Fü. I. XI. 45.
- 95 B. Sey Katalin. Rég. Fü. I. XXII. 60.
- 96 Patay Pál. 1951. IX. 14. Rlsz.: 51.661.1—662.2.; Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. 160. (A továbbiakban Csallány: A. D.)
- 97 Patay Pál. AÉ. 1954. 78.; Csallány: A. D. 171.
- 98 Salamon Ágnes—Török Gyula—Dezső Gyula—Patay Pál. Rég. Fü. I. XIV. 55. Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. 48—49.
- 99 Salamon Ágnes. Rég. Fü. I. XV. 63.
- 100 Gádor Judit. Rlsz.: 71.21.14—123.
- 101 Gádor Judit. Rlsz.: 71.45.1—5.
- 102 Patay Pál: Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez. AÉ. 1957. 65. Rlsz.: 55.38.1—2.
- 103 Erdélyi István. 1969. VIII. Rlsz.: 71.4.1—2.
- 104 Nováki Gyula. Rég. Fü. I. XXVI. 82—83.
- 105 Gádor Judit. Rlsz.: 71.46.1—47. 4.
- 106 Dienes István. Rég. Fü. I. XVIII. 50.
- 107 Patay Pál. Rég. Fü. I. XIX. 45.; AÉ. 1966. 299.
- 108 Cs. Sós Ágnes. Rég. Fü. I. XX. 67.
- 109 Patay Pál. AÉ. 1954. 75.; Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez. AÉ. 1957. 58—59.
- 110 Fodor István. Rég. Fü. I. XXII. 51.; Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. AÉ. 1973. 32—40.
- 111 Gádor Judit. Rég. Fü. I. XXII. 51—52.
- 112 Patay Pál. AÉ. 1957. 60.

- 113 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIII. 57—58.
- 114 Gádor Judit. 1969. V. 20. Rlsz.: 71.20.1—11.
- 115 Patay Pál. 1953. IV. 7—8. Rlsz.: 55.24.1.
- 116 Gádor Judit. MNM—A. mk.
- 117 Gádor Judit. Rég Füz. I. XXII. 59
- 118 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXII. 59.; Rég. Füz. I. XXIV. 87.
- 119 Patay Pál. AÉ. 1955. 102.
- 120 Patay Pál. Rég. Füz. I. X. 60.
- 121 Rosner Gyula—Gádor Judit. Rég. Füz. I. XX. 93.
- 122 Kozák Éva. Rég. Füz. I. XIX. 68—69.
- 123 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXII. 90.
- 124 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIII. 71—72; Rég. Füz. I. XXIV. 95.
- 125 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIII. 101.
- 126 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIV. 97.
- 127 Patay Pál. Rég. Füz. I. IX. 55.
- 128 Patay Pál—Manga János. AÉ. 1955. 100.
- 129 MNM—A. mk.
- 130 MNM—A. mk.
- 131 Adattár Szécsény. Rlsz.: 74.1.1—95.
- 132 Patay Pál. 1951. VI. 8. Rlsz.: 51.653—659. 2.
- 133 MNM—A. mk.
- 134 Héjj Csaba. Adattár Szécsény. Rlsz.: 75.2.1.
- 135 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 136 Héjj Miklós. MNM—A. mk.
- 137 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 138 MNM—A. mk.
- 139 Nováki Gyula. Rég. Füz. I. XXII. 65.
- 140 MNM—A. mk.
- 141 Gádor Judit. Rég. Füz. I. XXIII. 99.
- 142 Héjj Csaba. Adattár Szécsény.
- 143 MNM—A. mk.
- 144 MNM—A. mk.
- 145 Sz. Czeglédy Ilona. Rég Füz. I. XX. 77.
- 146 Kozák Károly. MNM—A. mk.
- 147 Pamer Nóra. Rég. Füz. I. XXI. 63.; Magyar Műemlékvédelem 1967—68. 385.;
- 148 Kozák Éva. Rég. Füz. I. XX. 87.; Rég. Füz. I. XXI. 63—64.; Rég. Füz. I. XXII. 80.; Rég. Füz. I. XXIII. 85—86.; A hollókői vár kutatása Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21.23—52.; Magyar Műemlékvédelem 1963—66. 256.; Magyar Műemlékvédelem 1967—68. 385.; Magyar Műemlékvédelem 1969—70. 428.; A hollókői vár ásatása. AÉ. 1972. 167—187.
- 149 Sz. Czeglédy Ilona. Rég. Füz. I. XX. 60—61.; Magyar Műemlékvédelem 1963—66. 256.
- 150 Valter Ilona. Rég. Füz. I. XXIII. 87—88.; Magyar Műemlékvédelem 1969—70. 428.
- 151 Sz. Czeglédy Ilona. Rég. Füz. I. XVI. 88—89.; Rég. Füz. I. XVII. 95.; Magyar Műemlékvédelem 1961—62. 251.; Magyar Műemlékvédelem 1963—66. 256.; Czeglédy Ilona—Koppány Tibor. A mátraverebélyi rk. templom. Magyar Műemlékvédelem 1961—62. 31—51.

- 152 Kozák Éva. Rég. Fü. I. XIX. 68—69.; Magyar Műemlékvédelem 1963—66. 256—257.; Magyar Műemlékvédelem 1967—68. 213—221.
- 153 Valter Ilona. Rég. Fü. I. XIX. 70—71.; Rég. Fü. I. XX. 95.; Magyar Műemlékvédelem 1963—66. 257.; Magyar Műemlékvédelem 1967—68. 385—386.; Pásztó, a középkori mezőváros. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 53—63.
- 154 Valter Ilona. Rég. Fü. I. XXI. 71—72.; Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 61.
- 155 Valter Ilona. Rég. Fü. I. XXI. 72.
- 156 Kozák Károly. Rég. Fü. I. XVI. 90.; Rég. Fü. I. XXI. 81.; Magyar Műemlékvédelem 1967—68. 386.
- 157 Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. AÉ. 1963. 215.
- 158 MNM—A. mk.
- 159 MNM—A. mk.
- 160 Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. AÉ. 1963. 205—248. (211—213).
- 161 Gajzágó Aladár gyűjtése. Parádi Nándor. AÉ. 1963. 215.
- 162 MNM—A. mk.
- 163 MNM—A. mk.

Arcképcsarnok

Vonsik Ilona:

Kakuk József

(1893. március 19—1940. március 15.)

Baglyasalján született 1893. március 19-én. Bányászcsaládból származott. Édesapja idősebb Kakuk Pál szintén Baglyasalján született, feltehetően az ő szülei is idevalósiak voltak. Idősebb Kakuk Pál 40 évet dolgozott a baglyasaljai bányában, onnan ment nyugdíjba. Felesége Zsiros Erzsébet 11 gyermeknek adott életet. Elsőszülött gyermeke József, majd Ferenc, Gusztáv, Pál, István, akik életben maradtak. Hat gyermekük még csecsemőkorban meghalt. Volt olyan hét, hogy egyszerre kettő is.

Az 5 felnőtt testvérből már csak ketten élnek Gusztáv és István. Mindketten nyugdíjasok. A Szocialista Hazáért Érdemrend tulajdonosai.

Kakuk József elemi iskoláit Baglyasalján végezte. A hat elemi elvégzése után korán, szinte gyermekként önállóan kereste meg kenyérét a baglyasaljai bányában. Az első világháborúban innen hívták be katonának. 1918. november 17-én szerelt le Losoncon.

1913-ban kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Tagja lett a szociáldemokrata pártnak. Mivel akkor bányász szakszervezet még nem működött, a Bányamunkás c. lap körül csoportosuló bányászok között ismerkedett a szociáldemokrácia eszméivel.

1913-ban nősült meg, Karancskesziből bányász szülők leányát, Takács Rozáliát vette feleségül. Kakuk József még katonai szolgálatot teljesített, amikor felesége 1917-ben meghalt. Az 1914-ben született Margit gyermeke így félárva maradt.

A háborúból való hazatérte után ismét bekapcsolódott a bányászmozgalomba és 1918 végén egyik alapító tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának Nógrád megyében. A Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt mint direktórium tag tevékenykedett, melyért az ellenforradalmi rendszer hathónapi börtönre ítélte. Börtönbüntetését Siófokon töltötte le. Szabadulása után Csehszlovákiába emigrált, ahol a Losoncon élő dr. Herz Sándor orvos közreműködésével kapcsolatot teremtett a losonci, majd a prágai kommunista pártszervekkel, s ezeken keresztül a KMP Bécsben székelő Külföldi Bizottságával.

A KMP Külföldi Bizottsága 1922-ben Kakuk Józsefet bízta meg a salgótarjáni szénmedence kommunista csoportjainak, sejtjei-

nek szervezésével, majd vezetésével. 1923-ban, hazatérte után Pothornik József, Eppich Ede és Eppich Albert segítségével kezdte meg a KMP szervezeti kiépítését.

A kommunisták a munkásmozgalom legális szervezeteiben, a szakszervezetekben kezdték meg befolyásuk növelését. 1924-ben Baglyasalján, a helyi bányász szakszervezeti csoport vezetőségében a jegyzői tisztséget már kommunista töltötte be, Eppich Albert személyében. Ezzel elkezdődött az a lassú folyamat, amelyben a kommunisták fokozatosan elhódították a szakszervezetek vezetését a jobboldali szociáldemokráciától, s ezzel a bányászok helyi szakszervezeti csoportjainak egy része kommunista vezetés, irányítás alá került.(1)

1925-ben az addig már kiépített kommunista sejtek tagjaival kezdték meg a baloldali bányászok a legális Magyarországi Szocialista Munkáspárt szervezését Nógrád és Heves megye területén. Vági István, a szociáldemokrata párt baloldalának egyik vezetője, a KMP illegális tagja, 1924 őszén járt Salgótarjánban, s már ekkor felmerült egy legális, baloldali párt szervezésének kérdése. 1925-ben alakult meg a Magyarországi Szocialista Munkáspárt Kerületi Bizottsága, melynek tevékenységében Kakuk Józsefen kívül Eppich Albert, Eppich Ede, Pothornik József és Súlyok András is részt váltak, mint a bányász szakszervezet baloldalának képviselői, kommunisták.(2)

A baglyasalji MSZMP szervezet kb. 80 taggal működött, de vonzáskörzete ennél jóval nagyobb volt. Vezetői: Kisgéczi János elnök, Pothornik József titkár, Hován József, Kakuk József, Eppich Albert, Eppich Ede, Blaskó István, Jakab Ferenc és Török János választmányi tagok.

Az MSZMP Nógrád megyei vezetőségének tagjai: Kakuk József, id. Oczel János és Pothornik József.(3)

Az MSZMP mindennapi küzdelme folytán szélesedett a baloldaliak és szimpatizánsok tábora. Az MSZMP megyei vezetősége programot dolgozott ki a bányamunkások s a mindinkább növekvő munkanélküliek harcának támogatására. Tevékenységük kihatott az egész nógrádi szénmedencére. A párt a dolgozók mindennapi problémáit szem előtt tartó programjával nagyszámban nyerte meg a bányamunkásokat. Nem véletlen, hogy a szociáldemokrata párt helyi vezetősége a párt és a szakszervezeti egység megbontásának legfőbb veszélyét az MSZMP-ben, a Vági-pártban látta. Érthető, hogy a Magyarországi Szocialista Munkáspárt az illegális Kommunista Magyarországi Pártja politikájának megvalósítója veszélyes volt a jobboldali tendenciák teljes érvényesülésére, a tömegek közötti hatékonyságának kiterjedésére.

1928-ig a KMP fontos bázisai a szakszervezetek voltak. S az MSZMP a szakszervezeteken belül hirdette elsősorban politikáját, itt igyekezett kialakítani tömegbázisát, megteremtteni vonzáskörzetét. A szimpatizánsok széles tábora, a terebélyesedő tömegkapcsolat.

lat, a szakszervezetekben végzett kitartó munka már arra is lehetőséget adott 1926-ban, hogy az országgyűlési választásokra az MSZMP saját jelöltet állítson Nógrád megyében, Pákozdi Gábor munkás személyében.(4)

Az MSZMP a szakszervezetekben és a munkanélküliek széles táborában végzett munkájának és aktív tömegkapcsolatának eredménye volt az is, hogy 1926. április 27-én 8000 salgótarjáni bányász, asszonyokkal, gyermekekkel indult el a főváros felé, hogy ott kényszerítsék ki helyzetük javítását. Ugyanis már 1924 végétől csökkentett munkaidő mellett dolgoztak a bányászok, hetente egy-három napot. Az 1926-os éhségmenet szervezői zömmel Baglyasaljáról kerültek ki. A vezetők és szervezők között ott találjuk Kakuk Józsefet, Pothornik Józsefet, Eppich Edét, Eppich Albertet, Kisgéczi Jánost, Kakuk Pált, Kakuk Istvánt, Iványi Ferencet, Kerdi Istvánt, Hován Józsefet, Furák Andrást.(5)

A magyarányú megmozdulást nemcsak a csendőrök gátolták meg, hanem a szakszervezet jobboldali vezetői is, akik leszerelve az elégedetlenkedőket, végül is egy küldöttség vezetését vállalták.

Az MSZMP betiltása után az osztályharcos munkásság legjobbjai a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi sejtjeiben tevékenykedtek. 1927-re már 17 sejtben — Baglyasalja, Karancsalja, Kisterenye, Zagyvaróna, Zagyvapálfalva, Salgótarján, (Palacküveg gyár, Hirsch gyár) — 55 tag végzett illegális munkát. A szimpatizánsok számát 1000-re becsülték. A KMP kerületi titkárává Kakuk Józsefet választották, mely tisztséget haláláig töltötte be. Kakuk Józsefnek közvetlen és eleven kapcsolatai voltak a sejtvezetőkkel. A beszámoltatás, az akcióprogramok kidolgozása, megvitatása, a dolgozó tömegek mozgósítása képezte a kerületi bizottság munkájának nagy részét. A kerületi bizottság nagy gondot fordított az ifjúság között végzendő tevékenység kibontakoztatására. Ebből a rétegből kívánták növelni a szimpatizánsok táborát, majd a későbbiekben az ifjúság szolgált alapul a pártépítő munkához.

A Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége 1925-ben alakult meg, s a KMP irányítása alatt állt. Sejtjei voltak: Salgótarjánban, Vizslás, Kisterenye, Zagyvapálfalva, Etes, Karancsbeszteri, Karancsalja, Bocsárlapujtő, Karancsberény, Nagybátöny, Mihálygerge és Szécsény községekben. Mintegy 30 tagot számláltak, s tevékeny segítői voltak a KMP ifjúság között végzett munkájának. Terjesztették az Ifjú Proletárt, megkezdtek a levante egyesületekben a bomlasztó munkát. a fegyelem lazítását.(6)

A Kakuk család lakása (Baglyasalja, Alsó rakodó) gyakran találkozóhelyül szolgált a szénmedence baloldali érzelmű és kommunista munkásainak. De általában 1—4 embernél több nem kereste fel a családot, mert a nagyobb csoportosulás már felhívta volna a csendőrség figyelmét. Gyakori vendég volt Kakukéknál Eppich Albert, Eppich Ede, Sulyok András, Furák András, Pothornik József, Hován József, Rátkai Tibor, Nagy József és még mások. Egy-egy szűk körű megbeszélésre érkezettek részéről szokás volt, hogy egy darab

kolbászt hoztak magukkal, melyet Kakuk József édesanyja, vagy leánya Margit süített, vagy főzött meg és „tálalt” fel a vendégeknek. Kakuk József szervező és irányító tevékenysége következtében gyakran éjjel ért haza családjához a különböző helyeken tartott titkos összejövetelekről, elvtársi beszélgetésekről. Nem volt ritka az az eset, mikor a csendőrség éjjel két órakor zörgetett az ajtón. Altalában idősebb Kakuk Pál, József édesapja nyitott ajtót. A csendőrök ilyenkor megkérdezték: öreg, itthon vannak-e a legények? Mire a Kakuk papa így válaszolt: tiszthelyettes úr, hol lennének? — majd megnézzük, felelte a csendőr. S miután meggyőződtek arról, hogy a Kakuk fiúk otthon vannak, békén hagyták a családot.

A KMP Nógrád megyei kerületi bizottságának kiépült, élő kapcsolata volt a KMP Külföldi Bizottságának budapesti megbízottjával. Az illegális levelek, anyagok, könyvek és kiadványok különböző utakon jutottak el Baglyasaljára. A postán érkezett illegális anyagokat Takács Erzsébet, Deutsch Margit, vagy Erneszt Sándor nevére címezték. Hasonló címmel érkeztek csomagok is, melyek különböző könyveket tartalmaztak az illegális mozgalom számára. A leveleket és a csomagokat Kakuk Józsefhez kellett eljuttatni. Takács Erzsébet és Kakuk József leánya, Margit gyakran továbbított titkos postai küldeményeket. Takács Erzsébet, mint varrónő egy ruhát tett a karjára, alárejtve a levelet, vagy csomagot, vitte el Kakukékhoz. Ha megkérdezték tőle, hogy hová mégy Erzsike, akkor ő azt válaszolta, hogy megyek ruhát próbálni. A vegyszerrel írt leveleket Kakuk József a hozzá mozgalmilag legközelebb álló elvtársai-val hívta elő, tette olvashatóvá. A továbbítandó leveleket, jelentéseket is Kakuk József és Pothornik József írta vegyszerrel, vagy vegyszer és citromlé keverékével, s a titkos szöveg közé — annak megszáradta után — tintával semleges, hétköznapi szöveget róttak. A Budapestről érkezett illegális levelek olvashatóvá tételéhez gyakran használtak jódot. A jód megszerzése Kakuk József leányának, Margitnak volt feladata. Margitnak volt egy barátnője, egy szolgálóleány, Melicher Anna, aki Baglyasalján egy bányamérnök családnál szolgált. Margit vele szerezte meg a jódot, nem árulva el, hogy milyen célra kell.

1927 őszére a KMP rendezte sorait a nógrádi iparmedencében. A pártsejtek ismét összehangolták tevékenységüket. A kommunisták elsősorban arra összpontosították figyelmüket, hogy a bányász szakszervezet helyi és központi vezetésében növeljék befolyásukat és emeljék a bányászok között a szervezett dolgozók arányát. A KMP központi célkitűzése az volt, hogy baloldali bányászokból álló akna- és aknaközi bizottságokat hozzanak létre és ezek, mint a munkásmozgalom legális szervei vezessék, irányítsák a bányászok harcát. Nógrád megyében az akna- és aknaközi bizottságok a jobboldali szociáldemokraták nélkül és ellenére jöttek létre, illetve kiszorították e bizottságokból a jobboldali vezetőket s legálisan, kommunista irányítás alatt működtek. Az aknaközi bizottságok baloldali elemekből sztrájkbizottságot is választottak. A salgótarjáni aknakö-

zi bizottság röpiraton keresztül is szólt a bányászokhoz, követelve a 15⁰/₀-os béremelést, az elfogottak szabadon bocsátását, valamint a bányatelepekről a csendőrség elvezénylését.(7)

Az MSZMP keretei között végzett munka adott lehetőséget arra, hogy a salgótarjáni bányászok mozgalma országos jelentőségre tegyen szert. Ez a munka teremtette meg az alapját annak, hogy az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére a magyarországi kommunista mozgalomnak jelentős bázisa lehetett Salgótarján és környéke, ahonnan az ország bányászainak a harcát irányíthatták.(8)

E jelentős kommunista befolyás inspirálta a KMP országos vezetőit arra, hogy innen, a salgótarjáni szénmedencéből indítsák el a harcot a bányász szakszervezet következetes, forradalmi, kommunista irányvonalaért. Ennek érdekében 1928-ban a magyar kommunisták Losoncon, dr. Herz Sándor lakásán konferenciát tartottak Kun Béla vezetésével, ahol a Külföldi Bizottságot Kun Bélán kívül Révai József és Orosz Nándor képviselte. Nógrád megyéből 8 kommunista vett részt a losonci konferencián: Kakuk József, Pothornik József, Kupka János, Miskei Sándor, Targos Árpád, Hován József, Eppich Ede és Sulyok András. A nógrádi kommunisták illegális úton jutottak ki Losoncra.(9)

A konferencia értékelte, elemezte Peyer és társai által éveken át folytatott, a bányászmozgalmat és a szakszervezeteket züllesztő tevékenységét és leszögezte, hogy „az államhatalom elnyomó szerveinek és a kapitalisták minden nyomásának ellenére a salgótarjáni kerület kommunista munkásai aránylag épségben megőrizték fejlődőképes állapotban szervezeteiket, amelyek a szervezetek további kiépítéséhez, a KMP szélesebb szervezéséhez a továbbiakban alapul szolgálhatnak. Ez a pártszervező munka lehet csupán alapja a munkásmozgalom újabb politikai és szervezeti fellendülésének, mind a baloldali munkásmozgalom politikai szervezeteinek, mind a szakszervezeti mozgalomnak területén.” A határozat hangsúlyozta, hogy a párthoz közelálló, a párt forradalmi céljaival szimpatizáló munkásokat fel kell világosítani a kommunista párt szerepéről és történelmi hivatásáról. Kiemelte a határozat, hogy az „illegális, földalatti szervezkedés mellett a kommunista párt felhasznál minden lehetséges legális eszközt is arra, hogy a munkásosztály mindennapi harcát vezesse úgy politikai, mint gazdasági téren”. A konferencia határozata a salgótarjáni kerületi bizottságot bízta meg azzal, hogy összeköttetést teremtsen más bányakerületek és telepek ellenzéki munkásaival. Ugyancsak a kerületi bizottság feladatává tette a párttagok gondos felkészítését az illegális munkára, a konspiráció szigorú szabályainak betartására, a csendőrség előtti helytállásra és különösen az elméleti és politikai nevelésre.(10)

A konferencián született határozatok azt célozták, hogy a KMP politikai célkitűzéseinek megvalósításába bevonják a széles bányász-tömegeket, lökést adjanak az illegális kommunista sejtek létrehozásának az ország valamennyi bányaterületén, rendkívüli bányász-kongresszust hívjanak össze, amelyen biztosítani kell a szavazatok

többségét egy általános bányászsztrájk mellett. A párt célja az volt, hogy a bányamunkásság követeléseinek — 15⁰/₀-os béremelés — élére állva, megerősítse szervezetei politikai befolyását és megalkossa a bányamunkások forradalmi szerveinek alapját, az akna- és akna-közi bizottságokat.(11)

A losonci konferencia után a nógrádi bányász kommunisták eleget téve a konferencia határozatának, készültek az 1929 novemberére tervezett bányáskongresszusra. Kakuk József, Pothornik József, Hován József és Eppich Ede járták a szénmedencéket, hogy kapcsolatot teremtsenek osztályharcos bányászokkal, és egységes álláspontot alakítsanak ki a tervezett kongresszussal kapcsolatosan. Felkeresték Tatabánya, Pilisvörösvár, Pécs bányászait, ismertették velük terveiket.(12)

A salgótarjáni szénmedence kommunistái a helyzetet alaposan elemezve, tömegkapcsolataikat bővítve, politikailag, eszmeileg és szervezetileg is készültek az 1929. novemberi nagy összecsapásra a jobboldali szociáldemokratákkal. Ennek érdekében s a csehszlovák kommunisták segítése folytán már 1928-ban megkezdték a hét végi — vasárnapi — iskolákat Losoncon, ahol a bányász párttagok különböző társadalompolitikai és időszerű kérdésekről hallgattak előadásokat. A tanfolyam illegális volt, mégis kiszivárgott annak népszerűsége. A Népszava 1929. március 6-i száma erről így írt: „Hónapok óta folyik a salgótarjáni kerületben egy különös szervezkedés, amelyet már megindulásánál gyanús jelenségek kísérték és, amely főleg a baglyasaljai telep munkásai között igyekezett híveket szerezni. Ennek a propagandának a szolgálatában túlnyomórészt fiatalok — munkások állottak, akik igen mozgékonyak és nemcsak a baglyasaljai telepet, hanem az egész salgótarjáni kerületet bejárták, mindenütt hangoztatva a közismert bolsevista jelszavakat. Megállapítottuk ugyancsak, hogy ebből a medencéből többeket a losonci és füleki bolsevista propaganda tanfolyamokon külön erre az agitációra kiképeztek és később is erről a két helyről kaptak utasítást, miként kell a bányamunkások tömegeit „forradalmasítani”... (13)

Az ország bányaitelepeinek felkeresése, az agitációs és propagandamunka, az írásos agitatív anyag eljutott a nagyobb bányaitelepekre. Így pl. a salgótarjáni medence bányamunkássága — mely akkor nagyjából kommunista befolyás alatt állott — felhívást intézett a szervezett és szervezetlen bányamunkásokhoz. Ebben a röpiratban kinyilatkoztatja, hogy az osztályharcos bányamunkások már nem fogadják el az opportunistá politikat, és ellenállás nélkül nem tűrik a bányák bérdíktatúráját. Hangoztatják, hogy a baloldali osztályharcos munkások nem akarnak tovább nyomorogni, éhbérért dolgozni, nem tűrik tovább az árulók, az osztályharcos bányamunkásság ellenségeinek a garázdálkodását. „Osztályharcos szervezetté kell tennünk a Bányamunkás Szövetséget!” Felszólítja a bányamunkásokat, hogy készüljenek a novemberi kongresszusra, a bányász szakszervezet jobboldali vezetőivel való leszámolásra, a jövő nagy bérharcaira.(14)

Az 1929. november 1—2-án megtartott rendkívüli bányász kongresszuson nem sikerült a kommunisták elképzelése, nem tudták kibuktatni a bányász szakszervezet központi vezetőségének jobboldali elemeit. A meghirdetett országos sztrájk, a szociáldemokrácia jobboldali vezetőségének árulása miatt nem teljesedett ki. Salgótarjában ugyan november 2—28. között lefolyt a 15⁰⁰-os béremelést követelő sztrájk annak ellenére, hogy a rendőrség fontosnak és szükségesnek tartotta ügyes, tapasztalt rendészeti közegekkel ellátni a baglyasaljai kerületet.

A sztrájk után a KMP salgótarjáni kerületi bizottsága röpiratban foglalkozott a négyhetes sztrájk tanulságaival. Megállapította, hogy bár a négyhetes harc bérjavítás nélkül fejeződött be, de nagy erőpróbája volt a baloldali munkásmozgalomnak. A küzdelemben előljártak a párttagok, az aknaközi bizottságok. A továbbiakban új harcra szólít fel. Sürgeti az osztályharcos, akna- és aknaközi bizottságok létrehozását. Felemeli hangját a csendőri megszállás ellen, a politikai foglyok kiszabadításáért, a proletariátus osztályharcos egységéért.(15)

De nemcsak a KMP kerületi bizottsága értékelte a sztrájk tanulságait, hanem Salgótarján rendőrsége is. A rendőrkapitány szerint „a sztrájkot, mint megállapítható az aknabizalmiak csinálták, az aknabizalmiak pedig nem szociáldemokraták, hanem kommunisták, vagy olyan szocdem párti tagok, akik kommunista beállítottságúak. A sztrájkok itt-ott való felbukkanásának és sikerülésének okát abban lehet látni, hogy a Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének, tehát a szocdemeknek a vezetősége meglehetősen legyengült, befolyása a munkásságra már nem az, ami volt. Leghangosabbak a munkások Baglyasalján”. A rendőrkapitány jelentése a továbbiakban arról ír, hogy a kommunista agitáció az aknabizalmiak révén erősen folyik. „A bányászok sűrűn kapnak Csehszlovákiából (Macskalyuk) átcsempészett röpiratokat”.(16)

A KMP és a KIMSZ salgótarjáni kerületi bizottsága az 1929-ben elszenvedett vereség után is lankadatlan küzdelmet folytatott a tömegek megnyeréséért, a munkások alapvető érdekeinek érvényesítéséért, követeléseik teljesítéséért. 1930-ban május 1-e megünneplésére hívta fel Salgótarján proletárjait. „Álljon meg minden üzem. Ne lendüljön a csákány, ne dolgozzon senki!... Május 1-én népgyűlést és tüntető felvonulást tartunk minden csendőri tilalom ellenére!” A május 1-i felhívásnak politikai céljai, követelései is figyelemre méltóak: az imperialista háború ellen, az osztályharcos munkások bebörtönzése ellen, a kommunista és forradalmár munkások szabadonbocsájtásáért, az elbocsájtások ellen, a munkanélküli segélyért, a munkanélküliek követeléseiért, a szervezett és szervezetlen munkások osztályharcos egységéért.(17)

Ezen osztályharcos egység megteremtéséért fordult a KMP és a KIMSZ salgótarjáni kerületi bizottsága a Palacküveggyár kizsákmányoltjaihoz is. A szintén 1930-ban kiadott röpirat az üvegmunkások egységéért emeli fel a szavát. Felhívja az üveggyári munkáso-

kat, hogy ne engedjék megbontani egységüket zöld és fehér üvegekre. A teljes üzemi munkásegység megteremtésére és sztrájkbizottság választására szólít fel. Javasolja az üveggyári munkásoknak, hogy lépjenek kapcsolatba a Hirsch-gyár és a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. munkásaival, a bányászokkal, a munkanélküliekkel, hozzanak létre közös intézőbizottságot a bérletörés megakadályozására, hirdeti a kizsákmányoltak egységfrontját a bérletörést akaró üveg-, bánya- és acélkapitalistákkal szemben.(18)

A KMP salgótarjáni kerületi bizottsága a kommunista mozgalom erősödése, tömegbefolyása láttán újabb erőpróbára vállalkozott. 1930. április 12-én zajlott le Salgótarjában a második éhségtüntetés. A munkanélküliek mintegy 5—6000 fős tömege indult el Salgótarjában a városháza felé. A vidéki munkanélküliek a csendőr- és rendőrkordont áttörve egyesültek a salgótarjáni munkanélküliekkel és együtt követelték a „Munkát, kenyeret, a munkanélkülieknek munkanélküli segítyt!” A munkások küldöttséget választottak és küldtek a polgármesterhez. A küldöttség tagjai: Kakuk József, Eppich Albert, Kristóf József, Sulyok Sándor és Szöllösi János voltak. A küldöttség megválasztása után a rendőrség a tüntető tömeget fel akarta oszlatni, amely azonban nem tágitott, mondván, hogy várják a választ. A rendőrség 13 veszélyesnek ítélt munkást bekísért a rendőrségre, akiket csak a tömeg követelésére engedtek szabadon. A tüntetés eredménye s a polgármesternél folytatott tárgyalás kimenetele az lett, hogy kb. 700 munkanélküli kapott munkát a Tarján patak szabályozásánál.(19)

1930-ban tartotta meg a KMP II. kongresszusát a Szovjetunióban. Ezen a kongresszuson az 1929-es sztrájk után emigrált Pothornik József is részt vett. A kongresszus után illegálisan hazatért és elsőként Kakuk Józseffel ismertette a párt II. kongresszusának határozatait. Ennek értelmében közölte Kakuk Józseffel, hogy a KMP kerületi bizottságának elsőrendű feladata a pártépítés legyen, növeljék a párt tömegbefolyását a többi bányamedencében is.

Még ebben az évben, tehát 1930-ban Kakuk József, mint a kerületi bizottság titkára illegálisan a Szovjetunióba távozott, ahol hathónapos iskolán vett részt. Ez a hathónapos továbbképzés tovább növelte elméleti és gyakorlati felkészültségét, segítséget adott neki az idehaza reá váró nehéz feladatok megoldásához.

Az 1930-as évek elejére tehát kiépült és megerősödött a KMP sejtrendszere, nagy tömegbefolyással rendelkeztek a szervezett és szervezetlen munkások soraiban, kapcsolataik voltak budapesti és csehszlovákiai szervezetekkel.

1932 előtt mindent felforgató, nagy házkutatás nem fordult elő kommunistáknál. De a csendőrök gyakran ellenőrizték, hogy a kommunista gyanús egyének mit csinálnak, otthon tartózkodnak-e. A Kakuk-családnál is gyakori volt a csendőrök megjelenése, ilyenkor megnézték a szekrények tetejét, kihúzgálták a fiókokat, szemrevételezték a bútorokat, általában a könnyen észrevehető, látható helyeket, illegális anyagok után kutatva. Ezeket azonban nem talál-

ták meg, mert a rendőrség által nyilvántartott kommunisták a lakáson illegális anyagot csak ritkán tartottak, ha volt is azokat a használaton kívüli kéményekbe helyezték. Ha mégis felfedeztek legális, de baloldalinak minősített könyveket, kiadványokat, azt összeszedték és elvitték. Az egyik ilyen szemrevételező házkutatás során Kakukéknál a 100⁰/₀ című folyóiratot találtak a csendőrök. A 100⁰/₀ a KMP legális folyóirata volt. A Kakuk családnál levő példányokat összeszedték a csendőrök és el akarták vinni. Kakuk József ekkor közölte velük, hogy ezt nincs joguk elvinni, mert ezt a folyóiratot mindenki olvashatja, hisz ez szabadon terjeszthető. De a csendőrök közölték, hogy: Kakuk, magától még ezt is elvisszük, mert maga így is sokat tud.

A csendőrség nemcsak éjjel-nappal zaklatta a baloldali embereket, hanem időnként el is költöztették őket. Így került a Kakuk-család 1931-ben Gusztáv-aknára a lehető legrosszabb bányai barakba. Itt egy alkalommal, mikor Kakuk, mint állandó munkanélküli otthon könyvet olvasott, váratlanul megjelentek a csendőrök. Kakuk József hirtelen az égő kályhába vetette az éppen akkor olvasott könyvet és csak annyit jegyzett meg, hogy megint vége egy remekműnek. Valószínű tiltott könyv lehetett, ha meg kellett semmisíteni. Bartók csendőr belépve a lakásba kérdezte Kakuk Józsefet, hogy nem járt-e mostanában valahol. Kakuk mondta, hogy járt, munkát keresett, de nem kapott sehol. Az ilyenfajta csendőri zaklatás szinte mindennapos volt a bányatelepeken lakó baloldali bányászoknál.

Az 1920-as évek közepén elkezdődött, az 1930-as évek elejére kibontakozott nagyszerű tevékenység folytatását, az 1932-ben bekövetkezett letartóztatás állította meg. Az azokban az években gyakori konspirációs hibák és a pártba beépült árulók — jelen esetben Krocsló Béla — rendőrkézzre juttatták a kerületi bizottság számos tagját, a kommunista sejtek vezetőit és tagjait. Ez alkalommal kb. 250 embert gyűjtöttek be Baglyasalján, a Ponyi-féle lakáshoz. Kakukéhoz két csendőr ment Gusztáv-aknára, hol mindent felforgató házkutatást tartottak. A szülőkön kívül az otthon levőket: Kakuk Józsefet, Pált, Istvánt és József leányát, Margitot is Baglyasaljára kísérték a csendőrök. (Megjegyzem, hogy Baglyasalja nem volt közigazgatási központ, mégis építettek ide csendőrlaktanyát, melyben közel 20 csendőr teljesített szolgálatot.)

A kínzásokkal egybekötött kihallgatást az iskolában (jelenleg óvoda) tartották. Kakuk Margitot a csendőrsőn édesapja tevékenységéről vallatták. Tud-e valamit apja olyan dolgairól, hogy levél, csomag érkezik a kerületi bizottságnak, hogy édesapja szervezi a fiatalokat. Arról is vallatták, hogy mit jelent a sarló-kalapács jelvény? (A sarló kalapácsos jelvény zsebkendők díszítésére szolgált, melyet kommunista feleségek és fiatalok hímeztek.) Margit a csendőrök kérdéseire nemmel válaszolt. Miután a csendőrök lehülyézték, egy napi vallatás után hazaengedték mondván, hogy majd az édesapjából kiverik azt, amire ő nem adott választ. Margit ezek után mindennap meglátogatta édesapját, ételt vitt számára. Az egyik alkalommal a lefoglaltak hozzátartozói közölték Margittal, hogy menjen a Bartók

csendőrtiszthelyettes udvarába, mert ott van az édesapja. Margit, ki az ebédet vitte édesapjának tényleg a csendőrtiszthelyettes udvarán találta, ahol egy lavór vízben áztatta kékre vert lábát. Átadta neki az ebédet, de nem szóltak egymáshoz. Ezekben a napokban történt, hogy még a kihallgatás előtt Furák András mondta Kakuknak, hogy: Fater, én innen megszököm. Gumipapucsot cserélt Kakuk Józseffel, abban ténylegesen meg is szökött. Sikerült átjutnia Csehszlovákiába. Furák András szökéséért is külön lakolt Kakuk József. A letartóztatott bányamunkások zömét a közel két hétig tartó kínzással, veréssel egybekötött kihallgatások után szabadon engedték s „csak” 47 kommunista ellen emeltettek vádat.

A nagyméretű letartóztatásnak a salgótarjáni jobboldali beállítottságú hetilap, A Munka is hangot adott augusztus 27-i számában Nem nyugszanak címmel. „... a rendőrség ismét leleplezte és ártalmatlanná tette a kommunisták közénk küldött újabb vezetőit, akik határtalan elbizakodottságukban tovább folytatták elődeik munkáját, bár elkészültek arra is, hogy életükkel fizetnek merészségükért...”(20)

A csendőrség nyomozóosztály parancsnokának 1932. szeptember 13-án kelt jelentése a belügyminiszterhez a kommunista szervezkedés felderítéséről a következőket írja: „... Likvidáltatott az ottani kerületi bizottság, továbbá a baglyasalji, a kisterenyei és a salgótarjáni kommunista körzetbizottságok, végül ezek alá beosztott 11 sejt és 2 sejtmag. Baglyasalján 3, Salgótarjában 2, Kisterenyén 2, Szécsényfaluban 1, Mihálygergén 1, Zagypapálfalván 1 és Somoskőújfaluban 1 sejt volt. Nemti községben és Ilonabányatelepen pedig 1—1 sejtmag volt. A nyomozás eredményeként a budapesti kir. ügyészségnek 42 egyén átadatott és ugyanoda 23 feljelentetett. Az átadott egyének közül 30-ra, a feljelentettek közül pedig 5-re kommunista bűnjel bizonyítható volt. ... A salgótarjáni kommunista szervezkedés szerves kapcsolatban volt a Budapestről irányított szervezkedéssel. Összekötők útján Sallayval, majd annak elfogása után Pohllal volt kapcsolatuk. Pohl elfogása után újabb kapcsolatuk nem volt...”(21)

Kakuk Józsefet, mint elsőrendű vádlottat, 47 társával együtt bíróság elé állították. A vádirat szerint „1931—1932 évek alatt Baglyasalján és környékén a Kommunisták Magyarországi Pártja további kiépítésére és megszervezésére, tehát az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére, különösen a proletár néven ismert társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozzalmat kezdeményezett és vezetett. ... Kakuk József, Eppich Ede, Kubrovszky (Kubovszky) Rezső és Furák András, a salgótarjáni bányavidék munkásai között ... a szervezkedést újra megkezdették és kiépítették, valamennyien, mint a baglyasaljai kerület bizottsági tagjai irányították e kerülethez tartozó szervek működését, gondoskodtak a budapesti szervekkel való kapcsolat helyreállításáról és fenntartásáról, illegális sajtótermékeknek beszerzéséről és szélesztéséről, ellenőrizték és irányították a kerülethez tartozó körletek,

illetve sejtek működését, a sejtszervezkedés minél szélesebb körű kiépítésén fáradoztak, tagtoborzó tevékenységet fejtettek ki”.(22)

A letartóztatott és vád alá helyezett kommunisták ügyét a Szmák-tanács tárgyalta. Kakuk Józsefék még a tárgyalás előtt fellebbezéssel éltek letartóztatásuk és az ellenük való vádemelés megszüntetésére, de a budapesti kir. Ítéltábla, mint büntetőbíróság 1932. szeptember 21-én B. IV. 9933(1932)7. szám alatt végzést hozott, miszerint „az előzetes letartóztatás elrendelése miatt bejelentett felfolyamodása folytán megtartott zárt ülésben vizsgálat alá vette s meghozta a következő végzést: a kir. Ítéltábla a felfolyamodásokat elutasítja. ... a felfolyamodással megtartott részének megváltoztatására vagy megsemmisítésére törvényes alap nincsen.”(23)

Kakuk Józsefék ezután ismét kérelemmel éltek, de a budapesti kir. büntetőtörvényszék 1932. október 25-én ezt ismét elutasította az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló büntett, illetve vétség miatt.(24)

A fellebbezés ismételt elutasítása napján, tehát 1932. október 25-én keltezte a büntetőtörvényszék az idézést Kakuk József nevére, mely szerint 1932. december 19-én, délelőtt 9 órakor a Markó u. 27. szám II. emelet 27. sz. ajtó alatt lesz Kakuk Józsefnek, mint vádlottnak főtárgyalása.(25)

A főtárgyaláson ítéletet hirdettek, s a bíróság Kakuk Józsefet két évi és két hónapi fegyházra ítélte, és politikai jogainak gyakorlásától 10 évre felfüggesztette. Kakuk József a Markó utcában kezdte meg büntetésének letöltését. Itt meglátogatta őt Pál öccse is. Kakuk József 1933-ban enyhítésért fellebbezett, mely ügyben a budapesti kir. Ítéltábla, mint büntetőbíróság 1933. szeptember 15-én a kiszabott büntetését jóváhagyta, és a büntetésből az előzetes fogvatartásával egy évet kitöltöttnek vett.(26)

Kakuk József és társai 1934 elején ismét semmisségi panasszal éltek, de a magyar kir. kúria 1934. február 21-én a benyújtott semmisségi panaszt elutasította. Majd 1934. április 9-én a Markó utcai főtárgyalási teremben ismét megidézik Kakuk Józsefet a m. kir. kúria B. I. 6290/1933—50 sz. ítéletének kihirdetésére.(27)

Az ítélet kihirdetése után Kakuk Józsefet átszállítják Szegedre, a Csillag-börtönbe. A Csillag-börtönben a Vörös Segély meleg felsőruhát juttatott Kakuk József részére, de a börtönszemélyzet a kabát ujját kiszedte, ezt is megconkítva kapta, ezzel is éreztették vele bűnének súlyosságát.

Kakuk József a büntetését kénytelen volt letölteni. Szabadulása után hazajött, ahol rendőri felügyelet alá helyezték s állandóan ki volt téve rendőri, csendőri zaklatásoknak. De a vallatások, s az azzal járó kínzások, a börtönben elszenvedett két év és két hónap, az ott szerzett betegség sem tántorította el a forradalmi munkásmozgalomtól. Hazatérve régi lakásukba Gusztáv-aknára ment szüleihez. De innen is kitiltották azzal, hogy kommunistának a bánya nem ad lakást. Akkor Baglyasaljára költözött Gusztáv öccséhez

egy nyári konyhába. Vasárnaponként visszajárt Gusztáv-aknára, a szüleit s leányát meglátogatni, de a rendőrség még ezt sem tűrte el, és figyelmeztette, hogyha nem hagyja abba, akkor szüleit is ki fogják lakoltatni. Ezek után ritkábban látogatott Gusztáv-aknára, gyakrabban találkozott Takács Erzsébet sógornőjével, ki segítőtársa volt az illegális anyagok közvetítésében.

Åz 1932-es nagy letartóztatás után a KMP kerületi bizottsága egy időre megszűnt működni. Megszakadt a kapcsolat a központtal is. Az új kerületi bizottság 1933-ban alakult meg, melynek tagjai: Nagy József, Kakuk Pál és Rátkai Tibor. Nagy József irányította a kerületi bizottságot. Kakuk Pál a bányamunkások közötti szervező munkát végezte, Rátkai Tibort a vidék szervezésével bízták meg.

1934-ben ismét sikerült kapcsolatba lépni a KMP budapesti megbízottjával. A kapcsolatot Eppich Albert hozta le és Rátkai Tiboron keresztül tartotta fenn. Ez a kapcsolat 1936-ig élt. A központtal való levelezést az illegális anyagok lehozatalát a legszigorúbb konspirációs szabályok szerint végezték. Baglyasaljáról Kakuk István többször járt Budapesten röplapért. De budapesti futár is (Szabados nevezetű) gyakran hozott le illegális sajtóanyagot. Egy-egy szállítmány után a kommunisták s mellettük a legmegbízhatóbb szimpatizánsok éjszaka hordták szét a röpiratokat, minden küszöbre helyezve egyet-egyet. S mikor reggel a csendőrség felfedezte, természetesen senki sem tudta, hogy ki s mikor helyezte el a küszöbre a még itt-ott talált illegális anyagot. A központtal a kapcsolat az újabb budapesti lebukások miatt szakadt meg. Ismételt kapcsolatteremtés a későbbiekben sem sikerült.

A kerületi bizottság 1937-ig állt kapcsolatban a Szlovák Kommunista Párttal is, de ez a kapcsolat is megszakadt. Pedig a kerületi bizottságnak zagyarónai és karancsaljai elvtársakon keresztül magyar nyelvű sajtótermékeket és könyveket juttattak a szlovák elvtársak.(28)

A KMP sejttei és sejtmagjai a kerületi bizottság irányításával sokrétű és hasznos tevékenységet folytattak. Mindenekelőtt igyekeztek növelni a szimpatizálók táborát, felsorakoztatni, tömöríteni őket a KMP sejtek köré. A szimpatizánsok eleinte kisebb-nagyobb megbízatásokat kaptak, pl. haladó szellemű irodalom terjesztése, Vörös Segély gyűjtés, röpcédulaszórás stb. A szimpatizánsok sokszor évekig dolgoztak, teljesítettek megbízatásokat, míg egy-egy szimpatizáns a párt tagja lett.

A kerületi bizottság állandó feladatának tekintette a bányászok között, a bányász szakszervezetben végzett munkát. De nem esett ki látóköréből a szervezetlen munkások között végzett felvilágosító munka sem. A párttagok élvezték a munkanélküliek bizalmát, kik részükre munkát, vagy munkanélküli segélyt követeltek.

Különösen sokat tett a kerületi bizottság a sejteken belül a párttagok nevelése érdekében. Nyáron a hegyekben, télen házaknál

tanultak, vitatkoztak, közös felolvasásokat tartottak, vagy egyéni-
leg képezték magukat. Sajtótermék, folyóirat, könyv kielégítő
mennyiségben érkezett a kerületi bizottság számára. Azok a párt-
tagok, akik ismertek voltak a rendőri, csendőri szervek előtt, vagy
akik rendőri felügyelet alatt állottak, azok nem tarthattak otthon
illegális anyagot, mely kézről-kézre járt a sejtek és a sejttagok
között. A KMP illegális anyagai közül számos forgott közkezen,
főleg a baglyasi sejtek között pl. Kommunista, Ifjú Proletár, Új
Március, Társadalmi Szemle, Gondolat, Dolgozók Lapja. Számos
legális anyag is segítette a párttagok tájékoztatottságának növe-
lését, így pl. a 100⁰0, Szocializmus, Maxim Gorkij, Victor Hugo, Zo-
la művei. A legális anyagok között megbújt néhány illegális könyv
is, pl. A Kommunista Kiáltvány, az Anti-Dühring, A Tőke, a Kom-
munista Internacionale VII. kongresszusán elhangzott Dimitrov be-
széd nyomtatott kiadása.(29)

A Vörös Segély gyűjtés is állandó feladata volt a kerületi bi-
zottság által irányított sejteknek. Majdnem mindig volt valaki
börtönben, internálótáborban, akit segíteni kellett. De segíteni kel-
lett a munkanélkülieket is, akiket harcos baloldali beállítottságuk
miatt nem alkalmaztak sehol, és támogatni kellett anyagilag a
betegeket is. Így pl. a Vörös Segély anyagilag segítette a betegen
is illegális munkát végző Furák Terézt. A Vörös Segély gyűjtése
általában bérfizetések alkalmával folyt, de felhasználták erre a
célra a sportmegmozdulásokat és a táncmulatságokat is. Vörös
Segélyt nemcsak a mozgalmon belüli elvtársak, hanem a szimpatiz-
ánsok is gyűjtöttek. A legeredményesebben Baglyasalján, Salgó-
tarjánban a Hirsch-gyárban, a Palacküveggyárban és Zagyvapál-
falván folyt a Vörös Segély akció.(30)

A párt szervezte és irányította a dolgozók gazdasági követeléseit
is. Bár az 1930-as években csak szórványosabb kisebb sztrájkharc
volt (Hirsch-gyár, palacküveggyár, bánya) a párt harcot hirde-
telt a 8 órai munkaidő bevezetéséért is.

A párt további alapvető feladatát képezte az ifjúsággal való
foglalkozás. Kakuk József maga is — míg egészségi állapota en-
gedte — sokat foglalkozott a fiatalok nevelésével. Vasárnapon-
ként, jó időben a fiatalok kirándultak az etesi tóhoz, vagy a páli
erdőben tartottak összejövetelt, ahol Kakuk József beszélgetett a
fiatalokkal. Miután a fiatalokban látta a párt utánpótlását, tü-
relemmel magyaráza a rendszer fonákságait, természetesen nem
fedve fel teljes kommunista elkötelezettségét, annál is inkább, mert
a fiatalok zömmel csak szimpatizánsok voltak, akikben ösztönös
ellenállás mutatkozott a nacionalista nevelést nyújtó levante-intéz-
ménnyel szemben. Ezt az ösztönös ellenállást használták ki a párt
tagjai és tudatosan állították szembe a fiatalokat a levante intéz-
ménnyel. Az eredmény: nagyarányú hiányzás a foglalkozásokról,
a gyakorlatozás megtagadása, a levante lőtér megrongálása pl.
Baglyasalján. A kirándulás, a sport a fiatalok számára a legális
pártmunka tág tere volt.(31)

1937 után — mivel a budapesti kapcsolat után a csehszlovák elvtársakkal is megszakadt az összeköttetés — a párt gyakorlati tevékenysége, a mozgalmak, akciók szervezése lekerült a napirendről. A párt kerületi bizottsága s ennek következtében a sejtek is, üntevékenységre voltak utalva. Ebben az időben inkább az eszmei-politikai nevelőmunka képezte a párt alapvető tevékenységét. A párt tagjai és a hozzájuk legközelebb álló szimpatizánsok előadásokat hallgattak a baglyasi, gusztávi hegyekben, erdőkben.

Szervezett a párt eszperantó nyelvtanfolyamot is. Ennek azonban nem elsősorban a nyelvtanulás volt a lényege és jelentősége, hanem fedőszervként működött a kommunista mozgalom számára. Hasonló fedőszerv szerepet töltött be az antialkoholista mozgalom is.(32)

A párt tagjai bármennyire is követték az illegális pártmunkára vonatkozó utasításokat, a nagyszámú baglyasalji csendőrös 1938. szeptember 27-én kimutatást készített az őrskörletben lakó veszélyes és nemkívánatos egyégekről. A 19 felsorolt név között található Kakuk József, Kakuk Ferenc és Sulyok András bányászok neve is. Hollós őrsparancsnok megjegyzésben még azt is feltűntette, hogy a fenti személyek kommunista gyanúsak.(33)

Kakuk Józsefet ez a csendőri jelentés bányásznak tünteti fel, holott börtönből való szabadulása után sehol nem kapott munkát. Szülei nyugdíja, testvérei keresete biztosította számára a megélhetést.

Életének utolsó éveiben a börtönben szerzett betegsége, a csendőri kínvallatások és üldözések erősen megrongálták egészségi állapotát. Mikor járása nehezebb lett, akkor leányához költözött Gusztáv-aknára. Életének utolsó öt hónapjából egy hónapot Losoncon töltött kórházban, ahol csak helyet kapott az irgalmas nővéreknél, de kezelést nem. Gusztáv-aknán halt meg 1940. március 15-én. Temetésén a sok elvtársan, barátan és ismerősön kívül egy ismeretlen férfi is megjelent piros szegfűcsokorral. (Valószínű, hogy a KMP megbízottja volt.) Természetesen a csendőrség is „képviselte” magát két személlyel.

Kakuk József középmagas, sovány testalkatú barna férfi volt. Csendes, megfontolt, jól képzett, jó szervező és irányító képességgel rendelkezett. Szerette az embereket, mindenkihez barátságos volt, így őt is szerették. Tisztelte az időseket, különösen szerette a fiatalokat s végtelenül türelmes volt velük. Szeretett olvasni, szinte rajongott a jó könyvért. A rendszeres önképzés, olvasás, a politika iránti érdeklődése, a hazai és a nemzetközi helyzet ismerése, a külföldi kommunistákkal tartott kapcsolata tette lehetővé, hogy előbbre is látott közvetlen munkatársainál. Kortársai is határozott, képzett, következetes kommunistának ismerték, aki mindig tudta, hogy hová kell állítani, vagy átcsoportosítani az erőket. Haláláig tántoríthatatlanul ragaszkodott a kommunizmus eszméjéhez és kitartott mellette a kínzások és szenvedések közepette is.

A Magyar Dolgozók Pártja Nógrád megyei Bizottsága az 1940-es évek végén Gusztáv-aknán síremléket állíttatott a kommunista harcosnak.

1947-ben Siófokon Bányász üdülőt neveztek el Kakuk Józsefről és Eppich Edéről, a Tanácsköztársaság leverése után ott töltött raboskodásuk emlékére. Később e neveket törölték, s ma már csak szakszervezeti üdülőként működik a bányász nyaraló.

Kakuk József nevét viseli a Salgótarjáni Kohászati Üzemek öntődei KISZ alapszervezete, melynek tagjai rendszeresen gondozzák Kakuk József sírját.

A Zománcipari Művek salgótarjáni Gyárában egy lakatos szocialista brigád vette fel Kakuk József nevét.

Kakuk József nevét viseli a kisterenyei munkásör zászlóalj is, mely évente ünnepélyes csapatgyűlést tart. 1975-ben Kakuk József leányát, Telek Gyulánét a zászlóalj tiszteletbeli tagjává választották.

Az úttörőcsapatok közül a nagybátonyi csapat viseli Kakuk József nevét.

Baglyasalján egy utcarészt neveztek el a kommunista harcosról. Sajnos a név hibás, mert két k-val (Kakukk) írták.

A salgótarjáni temetőben emléktábla őrzi Kakuk József nevét.

Ezúton köszönöm meg Telek Gyulánénak, Kakuk József leányának azt a sok értékes információt, melyet édesapja életére, munkásságára vonatkozóan adott.

Jegyzetek

- 1 Bányamunkás, 1924. július 18.
- 2 Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum (továbbiakban NMM) Adattára 974—70.
- 3 NMM Adattára 769. Az illegális KMP Nógrád megyei tevékenységének dokumentumai 1924—1945.
- 4 Uo.
- 5 Nógrád, 1966. április 27.
- 6 NMM Adattár 765.
- 7 NMM Röpiratgyűjtemény 72. 76. 1.
- 8 Kommunista, 1929. november.
- 9 NMM Adattára 208.
- 10 Kubitsch Imre: A magyar bányamunkásság küzdelmei 1919—1933. Bp. 1965. Kossuth Kiadó, 169—170. old.
- 11 Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. 1969. 238—239. old. — Szakács Kálmán: A Kommunisták Magyarországi Pártjának szakszervezeti politikája a Horthy-korszakban 1920—1945.
- 12 NMM Adattára 208.
- 13 Népszava, 1929. március 6.
- 14 NMM Fototár 7831—7832.
- 15 Uo. 7737—7740.
- 16 MSZMP Párttörténeti Intézet Archivuma (továbbiakban PI. Arch.) A. III. 12(12)1929.
- 17 NMM Röpiratgyűjteménye 72. 75. 1.
- 18 NMM Fototár 7747.
- 19 Molnár Pál: A salgótarjáni szénmedence munkásmozgalmai 1919—1932. Balassagyarmat, 1965. 38. old.
- 20 A Munka, 1932. augusztus 27.
- 21 Pl. Arch. 651. f. 2/1934—1—6845. lap.
- 22 NMM Dokumentumtára 180.
- 23 Uo. 152.
- 24 Uo. 227.
- 25 Uo. 151.
26. PI. Arch. 614. f. 1932—9913.
- 27 Uo.
- 28 NMM Adattára 765. Illegális kommunisták visszaemlékezései
- 29 Uo.
- 30 Uo.
- 31 Uo.
- 32 Uo.
- 33 PI. Arch. 651. f. 11/86. 2.

Kerényi Ferenc:

Lisznyai Kálmán és a palóc „kelmeiség”

„Újabb időkben csak elvétve esik szó Lisznyairól és a forradalom után való provincialista költészet képviselőiről. Régi íróink halála alkalmával a hírlapokban itt-ott felelevenítenek a még élő kortársak egyes apróságokat életéből s ezzel aztán ki is merítve a vele való foglalkozás.” Bányai Elemér írta ezeket a sorokat, irodalmi nevén Zuboly, (1) Ady Endre majdani eszmetársa és lelkes terjesztője, akinek elestét az első világháborúban a költő verssel siratta. Annak a nemzedéknek a tagja, amely — emberöltőnyire a kiegyezéstől, karnyújtásnyira a milleneumtól — patika mérlegre tette a XIX. század irodalmi hagyományait; értékeket, elődöket, tanulságokat keresve Lisznyai nemzedékének költői hagyatékai-ban. Azóta újabb 75 esztendő telt el, Lisznyai és iskolája a frissebb irodalmi ismeretektől a felsőoktatási anyagba szorult vissza, s vajon kinek jutott volna eszébe 1973-ban, Petőfi Sándor és Madách Imre másfélszázados ünnepén, a velük egy évben született nemzedéktársat hozzájuk akár egyetlen mondattal is kapcsolni?

Hogyan értékeljük viszont Petőfi állítólagos kijelentését („A Lisznyaiéhoz hasonló verseket szeretnék írni!”) és azt a furcsa irodalmi helyzetet az 1850-es években, amikor Erdélyi János, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Salamon Ferenc elitelő kritikáival szemben a *Palóc dalok* két kiadásának hatezres példányszáma tartott a közönség szemében egyensúlyt? Szépliteratúrai véletlenről, szemfényvesztésről avagy tömeges ízlésficamról van itt szó? Netán az átlagolvasó maradéktalan kiszolgálásáról? Nem, Lisznyai Kálmán esetében nem kerülhet sor perújrafelvételre, feledettsége indokolt. A szembeszökő ellentmondások és kérdőjelek azonban lehetőséget adnak arra, hogy negyven évre terjedett életének (1823—1863) kapcsán, sőt ürügyén a reformkori és a Világos utáni irodalmi élet számos érdekes, de ritkán emlegetett problémáját vizsgáljuk.

A felvilágosodás és a reformkor palóc-képéről

A Lisznyait az irodalomba bocsájtó tájegység, a Palócföld népének históriája mindmáig történészek és néprajzkutatók kedvelt, de még ki nem merített tárgya. Legújabban a kérdéssel Belitzky János, illetve Kósa László szolt összefoglaló igénnyel. (2) Számunkra a palóc őstörténet mítoszából most az a közfelfogás fontos, amely Lisznyai fellépését elősegítette, népszerűségét megalapozta. A XVIII. század nagy művelődéstörténeti felfedezése, Anonymus Gestájának megtelelése (1746) után a névtelen jegyző volt

a zsinórmérték — a nála talált utalások kibontása lett a „népismergetés” műfajában még osztatlanul együttélő őstörténet, nyelvészet, néprajz tudományos bázisa.

A *Gesta Hungarorum* szövege megengedi a palócok eredetéről a később kiteljesedő kun-kabar származtatást. Miután a tizedik részben felsorolta a kunok hét vezérét, akik a kievi csata után Álmoshoz állottak, őket és leszármazottaikat a honfoglalás után a Sajó mellékén, Borsodban, a Mátravidéken említi, de részt vesznek Zólyom, Gömör, Bars és Nyitra hódoltatásában is. Pázmány Sámuel könyvében, 1786-ban (3) már együtt említi a kun-kabar eredeztetést és a palóc tájnyelv fonetikusan rögzített példáit: „kapálni” ≈ „koapoáni”, „Aba” ≈ „Aboa”, „ebéd” ≈ „ebied”, „jó” ≈ „jao”. E párhuzamosság a régi- népi formulában egyaránt meghatározója lesz az irodalom és a tudomány lassan elhatárolódó tudatformáinak. Gvadányi József patriarchális szemlélete az irodalmi palóc-képben (4) ugyanerre épült: az Istenmezején lakó atyafi, kinek „színlelése alatt írta” művét, egyszerre bohóca a Budán, országgyűlésre egybegyűlt rendeknek együgyűségével, sőt szolgalelkűségével — másfelől alakja a népi furfang és lelemény megtestesítője. Gaál György *Furkás Tamása* (1803—1804) hasonló benyomást tesz olvasójára. (5) Derülünk talpraesett észrevételein, a pest-budai élet visszasságain, amelyet a peleskei nótárius után immár másodszor tűz tollhegyre kortárs író; ám a „tudós palóc” maga is komikus figura, kivált házassága és túlkorán világrajött gyermeke történetében. Íme, a XIX. század legelejére nemcsak készen áll, de közönséget is hódít magának az együgyű-romlatlan, természetes ésszel és fufanggal viszont bőven megáldott palóc irodalmi sémája!

Ugyancsak a nógrádi táj egyes részeinek nagyobb ismertségét eredményezte a század második negyedében a rege romantikus műfajának sikere, történeti és helyhez, rendszeren váromhoz kötődő témaválasztásával. Csak néhányat említünk itt — a teljesség igénye nélkül — a késeibb, már a novella felé mutató prózai változatokból: Kiss Károly *Hollókő* c. elbeszélése (Auróra 1827), Bajza József regénytörödéke *Kámor* címen (1831 körül), Bérczy Károly *Fülekvár* c. novellája (Rajzolatok 1838), Tóth Ferenc *Fülek* c. írása (Pesti Divatlap 1847).(6)

A magyarság őstörténetére vonatkozó művek ezzel egyidőben már csaknem egyértelműen vallják a kun-kabar eredeztetést.(7) Horvát István is ennek szellemében ajánlott 12 aranyat a Marczibányi-jutalomtételre, amelynek eredménye a Tudományos Gyűjteményben kiírt pályázat. Erre készült Szedér Fábian klasszikusnak számító palóc-tanulmánya, (8) mely típusa a „népisme” műfajának — történeti alapozással dolgozik, gyakran él nyelvészeti bizonyítással, kitér a tárgyi és a szellemi néprajz tényeire stb. Szedér és a nyomán gombamód szaporodó kisebb közlemények (9) azonban megalapozták a táji-néprajzi elkülönítés korszerűbb formáinak megjelenését is, amiben nagy szerep jutott az irodalmi nyelv normáit rendszerbe foglaló Magyar Tudós Társaság tagjainak. Az a Vörösmarty Mihály, aki 1829-ben Bugát Pállal Hevest

és Nógrádot járja, mert „a palócok igen interessálják”, az elsők között szól a dialektusok felhasználásáról, az irodalmi nyelv kezein belül az írói jelelmzés gazdagodása, a beszéltetés számára. 1837-ben (megint palóc példától indítva) *Elméleti töredékek* c. dramaturgiai írásában elsőként ad kerekébb képet a tájnyelvek főbb ejtési sajátosságairól, mintegy mutatóványul akadémikusi tevékenységéből. (10) A témának az adott időszereuséget, hogy a Pest-Budán most már véglegesen megtelepedő szintársulat tagjai, főként komikus népi figurák megjelenítésére gyakran használtak palócosságot. 1834-ben, amikor Budán, utóbb országsszerte magyarul is játszani kezdték Johann Nestroy (1802—1862) nagysikerű tündérbohózatát, a *Lumpácius vagabundus*, az áttéteésben magyar nevű szereplőket és színhelyeket írt elő a színesz-fordító, hogy a közönség érdeklődését helyi és időszereű utalásokkal is lekösse. Az eredetiben az asztalos, a szabó és a csizmadia egyaránt bécsi dialektusban beszélt — a magyar változatban a részeges és babonás Lábszíz palóc tájszólásban szólalt meg a színpadon. bohózati jellemvonásai jól megfértek az addig kialakult s fentebb vázolt irodalmi gyakorlattal. A magyarítás után az eredeti vígjáték-irodalom is merített ebből a komikum-forrásból; Gaál József *Szerelem és champagnei* c. vígjátékában (1838) Fa Jankó és Butyi Balázs szerepel palóc inasként. A hajdani béresek most Pesten egy külföldieskedő uracs szolgálatában állnak és józan ítélettel bírálják az arszlán-életmódot, keseregve azon, hogy nem beszélhetnek anyanyelvükön. Neveik mellett cselekedeteik is arról vallanak, hogy a színpadon szintén tovább élt az együgyű palóc hagyománya. (Gaál 1836-ban prózában is közölt egy anekdotát, a szomszjas palócok esetét a Rajzolatokban.)

Összegezve: Lisznyai fellépése előtt tehát a palócság a történet-szemléletben az egyik legősibb népcsoportnak számított, az irodalomban pedig kétarcú, de mindenképpen közkedvelt ábrázolási hagyománnyal rendelkezett.

Lisznyai Kálmán a szabadságharc előtt és alatt

A népiesség új, magasabb szintre az 1840-es években lépett: a népismertetések helyét szakosodó tudományosság foglalta el, felendül (a Kisfaludy Társaság égisze alatt) a népdalok gyűjtésének fogalmi tisztázást is eredményező mozgalma, a belföldi utazás gyakorlata pedig útleírások formájában Magyarország felfedezését, feudális ellentmondásainak tudósítását hozta az irodalomba. Mindez nem jelenti természetesen a korábbi szemléletek, beidegződések, ábrázolási hagyományok gyors és maradvány nélküli kiszorulását a közvéleményből, a palóc östörténet mítosza például az 1870-es évekig töretlen.

Fordulópontnak kell tartanuk ebből a szempontból Petőfi 1845-ös felvidéki útját. Olyan városokat érintett, olyanokkal találkozott, ahová korábbi emberi és irodalmi kapcsolatai vonzották, megcsodálta a néprajzi érdekességet (a ludányi „fékető”-t) és meghallgat-ta a várromokhoz fűződő helyi hagyományokat (Füle, Gács, Sal-

gó, Somoskő). De új ismeretségeket is kötött, élményei pedig nemcsak közvetlenül befolyásolták pályáját (az *Üti jegyzetek* prózájában), hanem elsősorban áttételesen, az eddig művelt népiesség meghaladásával, az egyéni költői hang megelézésében. Az életmű valóságos szakaszában született *Salgó* (1846) csak címében emlékeztet a merengés élményével szolgáló várromra, a hozzá alkotott középkori, vérromantikus történet az ideiglenesen borúlátóvá komorult kedély látomása.

Lisznyai Kálmán belépése a magyar irodalom folyamatába néhány évvel megelőzi Petőfi pályakezdését és indulását nem a helyi és egyéni meghatározottságok jellemzik, mint visszatekintve várnök, hanem a tipikusnak mondható sajátosságok. Tollpróbálgatásait — mint csaknem valamennyi fiatal kortársa — diáktársaságokban teszi: Losoncon, Homokay Pál tanársága alatt és Eperjesen (1838 és 1842 között), ahol szinte üstökösként jelenik meg — az érdekmönv 34 munkájából 11 költemény az övé! Itteni irodalmi kapcsolatai sem lényegtelenek. Sárosy Gyula, Greguss Ágost, Irányi Dániel, Kerényi Frigyes lesz személyes ismerőse abban a társaságban, amelynek tagsága jó ajánlólevél a korábban ugyanott tevékenykedett Vahot-testvérek barátságához. (11) Sárosy küldi fel aztán versét is Bajza Józsefnek az Athenaeumba, ahol megjelenni szinte a költő-avatás jelképének számított. A szigorú szerkesztő az 1840. június 7-i számában közölte a *Szívemhez* c. Lisznyai-verset. Szövegét ideiktatjuk:

Ifjú szív, még illetlen
S tiszta, mint a harmatár,
Mit szelíd korány pirultán
Rózsa felnyílt keble vár;

Szív, melly lángzó érzeménnyel
Fent imádod a hazát,
S a közügy, szép s jó szerelme
Üdvet osztva ihlet át!

Szív! ha elmosolyg korányod
S férfikor borong feléd
Szent tökélet fogja-e majd
Gyújtani mélyed érzetét?

Mert ha földi balga csillám
Tévtutakra tántorít,
S kancsal önérzet ösztönárja
Öltja tiszta vágyaid:

Mintsem tetteid bűnében
Állj az égbíró elé,
Most, a míg szerelmed olly szent,
Most repedj ezer felé!

Szokásos pályakezdő vers ez, amelyről még nem lehet megállapítani, az önálló hang keresése vagy a tehetség csekélyebb mértéke követtet nagy hűséggel mintákat a fiatal költővel; nehéz jósolni, áthéví-e majd az iskolapadban, diákfővel szerzett verselési készség maradandó műalkotásokká. A későbbi Liszniai néhány sajátossága, sőt modorossága azonban már csíraformában megvan itt is. Ilyen a nyelvújítási szavak bizonyos fajtáinak feltűnő kedvelése és ismételtetése (korány, tökélet, lángzó érzemény, érzet) egy olyan romantikus költői szokásleletből, amely a második vonalbeli tollforgatók mindegyikére jellemző. Szóösszetételei már az első kiadott versben is előlegeznek bizonyos szertelenséget (harmatár, ösztönár, égbíró) — és ugyanígy erőltetettnek hat a képzavaros „kancsal önérzet ösztönárja” szókapcsolat, valamint a vers csattanója is. Hogy ezúttal mégsem a kiforratlanság e gyarlóságok forrása, arra három évvel későbből, 1843-ból idézzük Bajza figyelemztető szavait: „...szavak pusztá összerakásában, bármilyen cifrák, keresettek legyenek is azok, még nincsen poézis, s gondolat, érzés, kedély nélkül, melyeknek ihletésből kell fakadniuk, hiába erőltetjük a dolgot...” (12) De tizenhárom évvel később a *Madarak pajtása* c. kötetéről szólva, Salamon Ferenc kritikája is szinte szóról szóra visszarímeli Bajzára, és kifogásait most már a költő személyiség alapjegyeiként kárhoztatja: „...az eszme- és érzelemhiány, a hasonlathajhászat, a szeszély uralma, a pongyola-ság mind Liszniai műveit jellemző vonások.” (13)

A másodrendű költő számára mindig elsőrangú fontosságú, hogy kinek hatása alá kerül. Feltűnő, korai verseit olvasva, hogy a palócosságnak nyoma sincsen bennük. Ilyen előzmény, mint láttuk, a történetírásban, az epikában és a színpadon alakult ki, a lírában kevéssé. Liszniai palóc volta egyelőre külsőségekben nyilvánul meg, Jókai joggal kapott kedvet részletes leírására: „vékony, cingár legényke, hősi taglejtésekkel; bendegúzi méltóság az arcán; egyszer divatosan fodrozott hajfürtökkel, jaquemar kesztyűvel, de hosszú pitykés világoskék, deli vörös hajtókájú Victoria-dolmányban; másszor meg párisi divat szerint kicsípve, de borzasan és nyakkendőtlén s fokossal kezében. (...) Hangja éles és rikácsoló, s még hozzá egészen palóc kiejtésű. (...) Nagyokat mond, képtelenségeket.” (14) Jókai jó megfigyelőképesége mélyebbre utal a divathóbort látszatánál, Liszniai életútjának és korának egyik életmód-problémáját vázolja: a polgári értelem-ben vett, önerejéből. művészi tehetségéből boldoguló költő, valamint a táblabíró ellentétét. Liszniai sokat emlegetett „Kalmus” volta, sajátosan provinciális bohémsága is vegyülete a nyárspolgárt meghökkenteni akaró ifjúromantikus magatartásnak és az anekdotázva mulató, napokon át tivornyázó nemesi elégedettségnek. Mert Liszniai egyformán van otthon a Pilvax termeiben, Petőfi baráti körében és a vármegye közgyűlésein. A fiatal írók Tíz-zek Társaságában ő az egyetlen valódi táblabíró és birtokos nemes; igaz, nem sokáig. (15) Ám ugyanolyan természetességgel mozog Huszár Károly nógrádi követ kíséretében a pozsonyi országgyűlés társadalmi eseményein is, kapcsolatai széleskörűek. Itt is-

merkedett meg Petőfivel, de ott van Madách és Szontágh Pál is, s a róluk szóló tudósítást majdani szigorú kritikusának, Gyulai Pálnak küldötte. (16)

Ugyanolyan fesztelenséggel, ahogyan ismeretségeit építi, nyúl irodalmi témákhoz, műfajokhoz, stílusirányzatokhoz. Az a szentimentális, Bajzát idéző modor, ahogyan a *Szívemhez* szól, más-kor regetárgynak ad helyet, mint *A kis varangy* c. balladában, amely Alapi Gáspárról íródott, Szigetvár hadnagyáról. Tollára a púpos katona leírásakor groteszk képek szökkennek, olyanok, amelyeket Petőfi 1844-ben, *A helység kalapácsa* gyilkos stílusparódijával utalt az irodalom múltjába:

Majd — meggyúló veres szakállal
Pompázik e ragyás alak-
S fején a két kis ablak
A dülledő szemek,
Rettentő kellemek!

Petőfinél:
... ő egyikével
feje ablakinak
le-le néz a folyó bor
billikomába: ...

(Kiemelések tőlünk — K. F.)

A helyhez, jelesül Nógrádhoz kötődést változatlanul nem a palóc népelet témaköre adja, hanem a megyei közéleté vagy a közérdekűbb magánéleté. 1845-ben megnősül Madách Imre és Fráter Pál nógrádi alispán rokonhúgát viszi oltár elé — mihamar megszületik *Az ösgyűrű* címmel egy ballada, mint alkalmi költemény. (17) Ma már egyetlen értéke, hogy a törökverő Madách Miklós és Perényi Ilka Sztregóvához kötődő regetárgyát megírva, áttér a család jelenkorára és elsőként méltatja versben Madách Imre közéleti szereplését, az ország nyilvánossága előtt:

De a nemzetszaládfa egy
S vérünk olly őselem,
Melly éltetön szivárog át
Ez ősfán szüntelen.

Madách Emők, a nemzet egy
Szabad keblű fija,
A közjogok zöld asztalán
Vitázó dalia.

Madách Miklós levente is
E fán volt egyik ág,
S ez ágon még most is virít
Egy zöldelő virág.

Ez a kardja, s ezen az él
A rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.

Mind az Életképek, mind a Pesti Divatlap megemlékezik lap-szemléjében Lisznai 252 soros verséről; ismételten felróják ter-jengősségét, költői fegyelmetlenségét, s legkivált fennakadnak az első két verssor valóban meghökkentő képzavarán:

Míg a félhold szarva fúrta
Át gömbjét hazánk földének ...

Feltételezzük, hogy a naprakész nógrádi költőt mutatta első kö-tete, az 1846-ban megjelent, de teljesen elveszett *Szegénylegény-dalok* is; a megyében 1844-től adatolható e liberális-patrióta cso-

portosulás tevékenysége. (18) A megye kulturális életében jelentős fordulópont 1846 szeptembere, amikor Pulszky Ferenc Szécsénybe költözve, házat megnyitotta környékbeli literátus birtokostársai előtt. (19) Költőnk természetesen az elsők között élt a vendégszeretettel. Ennek az alkalmi verseket könnyű tollal író, végeredményben költői és politikai hitvallás nélkül tevékenykedő poétának képe jelenik meg Madách, Szontágh és Pulszky közösen írt maró szatírájú epigramma-gyűjteményének, a *Nógrádi Képcsarnoknak* 34. darabjában:

Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni akarván;
Hogyha igaz, kérjük, szállana pecsovicsul.

A döntő hatást ezekben az években mégis Petőfi művészi forradalma tette Lisznyaira, vagyis az 1844–45-ös esztendőök népköltője. A *Tavaszi dalok* c. kötet (1847) ajánlása is neki szól. Csak — hogy ez az év Petőfinél már *A XIX. század költői, A nép nevében, Az ítélet* időszaka, a világnézeti fejlődés és a forradalmiság gyorsuló évadja, s ebben tegnapi társai, a Tízek Társaságának íróbarátai sem tudják már maradéktalanul követni. De Arany János is *A szegény jobbágyot* írja, Szigligeti Ede pedig színpadra viszi *Csikós* c. népszínművében az osztályharcos indulatokat — Lisznyai számára azonban az idilles életkép, a dicsőítő alkalmi vers és főként a tavasz—szerelem—virág—ifjúság közhelyessé koptatott témaköre vonzó. Hogy a kétségtelenül mutatkozó letisztulás időszaki Petőfi-hatás csupán, arra kétszer két strófát idézünk. A XLIV. dalban, a csattanós felépítésű versben csak az első két sor szeretlen metaforája árulkodik költőnkéről, egyébként akár Petőfi is írhatta volna:

A napvilág aranyrózsa,
Isten bokrétája
Mellynek egész földtekére
Fényt varázsol bája.

— S hány van, a ki jobb szeretné
Hogyha pénzzé válna,
S egy körmöczi alakjában
A zsebébe szállna.

Petőfinél:
Kalmáridőket élünk mostanában,
Egy pénzdarabnak nézik a világot —
(*A. B. emlékkönyvébe*, Várgede 1845. június)

A Deák Ferenchez írott, ódai hangvételű LV. dalban éppúgy megcsuklik a magasztos csengésűnek szánt és gondolt hang, ahogyan *A kis varangy* hasonlataiban láttuk; a vers egyszersmind önmaga stilusparódiája:

Magyarország tavaszában
Deák Ferenc magas cser,
Szabad szelleme hazánkban
Százágú gyökeret ver.

Pályalombos tetejében
Egy sas ül, a népremény;
S millió szívvirág nyílik
Honszerelmes kebelén.

A Petőfi-hatás arányainak és Lisznai helyének érzékeltetésére ehelyütt röviden ki kell térni a népiesség 1848 előtt mutatkozó dekadencia-jeleire is. Petőfi, Arany és Tompa végrehajtott művészi, Erdélyi elindított esztétikai forradalma mellett már jelentkeznek az olyan művek és megnyilatkozások, amelyek a lényeg helyett csak a felszínt, a népdal-forma variációlehetőségeit látták meg, az ihlet epigonoknál gyorsan jelentkező kimerülését pedig néprajzi érdekességek kiaknázásával vélték megelőzhetőnek. Ebben a Pesti Divatlap szerkesztője, Vahot Imre járt elől; maga is másodrangú tehetség, aki irodalomszervezőként szintén segítette a provinciálisan népies irányzat érvényre jutását. A radikálisként pályát kezdett Vahot bizonyos kérdésekben teljességgel értetlen a reformkor egyes kulturális ügyei iránt. Maga írta *Emlékirataiban* (1881): „... a peleskei nótárius szemével tekintettem a magyar társasélet kifejlődését.” Jókai, az *Életképek* hajdani szerkesztője lapját így jellemezte: „az volt a magyar középosztály, a jó falusiak közlönye, nyers, nyakas modorával, jó gyomrot feltételező élceivel...” 1844-ben Vahot szerződtette Petőfit segédszerkesztőnek, cserébe népköltőnek öltöztetve járatta volna Pest utcáin; szerkesztőként megszegte a Tizek írói sztrájkját, ami csaknem párbajra vezetett a magyarázatot követelő költővel. A legjobb fiatal költők eltávolodása és az *Életképek*hez csatlakozása után megszaporodtak lapjában a provinciális próbálkozások. 1846. december 5-én például Szigligeti *Jeggyűűrű* c. népszínműve kapcsán így tervezte a színjátéktípus jövőjét: „... lassanként látni fogunk színpadunkon palóczokat, barkókat, tiszamelléki, tiszaháti népet, göcsei, csálóközi, borsodi magyarokat, stb.” Palócnak vallva magát (20), kétszer adott teret lapjában hangjelöléssel írott tájnyelvi műdalnak. Ezek az egzotikusnak ható kísérletek szintén Petőfire hivatkozhatnak. *Hírös város az aafödön Kecskemét* c., „Tisza—Duna közti tájbeszéd szerint” írott 1844 eleji versére, amely azonban — siessünk leszögezni — nem folytatódott, egyszeri vállalkozásnak maradt a költő gazdag életművében. Jeszenszky Dániel ügyvéd, Petőfi hajdani pozsonyi lakótársa az 1848. május 20-i számban közölte *Palóczdalát* („Eü virágzott má a rouzsa...” kezdősorral). Három hónappal később Hirtelen Barna álnéven Brujmann Sámuel, a néprajzi gyűjtőként is számottevő pap *Palócz-toborzója* látott napvilágot a Nemzetőrben, „Gyaáván eényi nem is uélet...” kezdősorral. (21) Mindkét esetben a palóc nyelvterületen élő, sőt odaváló illetőségű költő írta a verset: Jeszenszky losonci, Brujmann miskolci születésű, papi tanulmányait pedig Egerben végezte. A szűkebb haza tájnyelvének ilyen használata akkor még nem munkál ellene a nemzeti irodalom és irodalmi nyelv reformkori eszményének, elenyésző, ritka színfolt marad. A népiesség első még halványan jelentkező dekadenciajelei azt mutatják, hogy a tollforgatók második-harmadik vonalában (ahol mindig a közízlést tük-

rőző és kiszolgáló művek születnek) korántsem vált általánossá Petőfi fejlődésének akár távoli és gyengébb színvonalú végigkövetése sem. Ők megmaradnak a népiesség költői forradalmának 1844—45-ös szintjén; a *Tavaszi dalok* Lisznyaija sem lép túl ezen.

Liszn yait 1848-ban a legjobbak, a legmesszebb látók társaságában látjuk, de ismét epigon-szerepben. Választmányi tagja az Egyenlőségi Klubnak és vezetője a májusban Kolozsvárra küldött ifjúsági unió-küldöttségnek. Nincs okunk kételkedni forradalmi hevületének őszinteségében: másként aligha lépett volna be közlegénynek a székely Mátyás-huszárok ezredébe. Másrészt tény, hogy amíg társai, Petőfi, Vasvári, Egressy és a többiek felkészülten, tudatosan játsszák romantikus hevületű és várvavárt életszínjátékukat, addig Lisznai excentrikus viselkedése ezúttal is némileg paródiája a forradalmi magatartásformának. Jellemző módon szabadságharcos időszakát is „esetek” örökítik meg. (22) 1849-ben egyike azoknak a forradalmi jegyzőknek, akiket az Országos Honvédelmi Bizottmány a harcoló csapatok mellé történetírói feladatkörrel kinevezett. A Görgeyhez került és kapitányi, majd őrnagyi rangban levő Lisznaiival — megint csak anekdotásan — a Világost közvetlenül megelőző napokban, Nagyszalonta határában találkozunk. Jókai 1861-es emlékezéseit még ő is olvashatta: „Egy muszka hadi-fogolylyal találkozánk, kit egy „hadiköltő” barátom vezetgetett karonfogva. A fogoly valami herceg fia volt (van az az oroszoknál elég) s jól beszélt franciául, értett németül is. Csak mosolygott, midőn a hadi-pacsirta szokott enthusiasmusával hegyestül-völgyestül odaajánlotta Muszkaországnak Magyarországot és a forradalmi seregeket.” (23)

A fegyverletétel után büntetésül a besorozott Lisznai Itáliában, Tirolban és Schleswig-Holsteinben szolgált, ahonnan — megváltozott társadalmi és irodalmi viszonyok közé — 1851 tavaszán tért haza. Addigi pályáját egy titkosrendőri jelentés, amely 1852-ben Madách Imre Csesztvén megforduló vendégeit sorolja fel, így összegezi: „... főleg Pesten lakik, a forradalom előtt megyei aljegyző, a forradalom alatt történetíró, a lázadók oldalán.”

A „kelmeiség” vezére

Erősen valószínűsíthető, hogy költőnk, aki hazatérése után néhány hónappal már közre is adta *Palóc dalok* c., 95 verset tartalmazó kötetét, abba zömmel kényszerszolgálat alatti műveit gyűjtötte. A távollét erősíti fel tehát Lisznaiiban az eladdig csak külsőségekben képviselt szűkebb pátria emlékét és megvallását. Az egyéni indíték találkozik itt a Világos utáni hazai helyzettel, a magába zárkózott passzív ellerállás általános hangulatával, az 1848 előtti értékek megőrzésének igényével. A jelenséget maig helytálló érvénnyel Erdélyi János tárta fel az évtized végén: „Magunk mondván le az egyetemes emberiről, csakhogy annál inkább legyünk hazafiak, vagyis amannak szándékos halvány színezetben tartásával, emennek élénken világított vérmessége szerint forgozódván a költő művészeti pályán, midőn a politikai sorsulat éppen a nemzetiséget is érinté: bezzeg jó lett volna visszaemelkedni a

magasabb, elhagyott eszmerégióba, de leszedvén magunk mögött a lépcsőket, nem volt egyéb választás, mint annál inkább ragaszkodni a hazaiság, népiesség adalékaihoz, miből még az a gyakorlati haszon is ígérkezett, hogy válságos időben éppen a nemzeti-ségnek teszünk vele jó szolgálatot: így kényelmesen folytunk alá, mint a fővény-óra, s kezdénk megállapodni a költészettel most a palócságon, majd Kemenesalján, Mátra körül, Hegyháton stb. mindaddig, míg egyszer azon vettük észre magunkat, hogy a magyar népiességet, mint nagy pénzt apróra váltottuk fel a vidéki-ségben, s lassanként nemcsak az egyetemes embervilágból, hanem a magyarságból is kiestünk ...” (24)

A *Palóc dalok* ennek az értékhanyatlásnak csinált iskolát. Időlegesen kiesve a hazai irodalomból, nem lelve újabb és rangos mintákat, Lisznyai lírájában felerősödtek a már korábban kimutatható modorosságok. A kötet egészében a régi „népismertetések” látszólagos teljességére törekszik; színhelyekhez kötődő mondák, életképek, helyzetdalok idézik a vélt palóc világot. Közöttük több olyan is van, ami viszont forrásértékűnek tekinthető: LXXXIV (Szentkút legendája), XC. (A Toldi+Toldi-monda) — ezeknél jól érezhető a népi elbeszélő hagyomány versebe, pontosabban rimes prózába tördelése. Példánk az előbbi versből való:

László kirá lovagónyi
Mihá arkangyantó tanót
Mikó meghout, egy darabig
Az ég lovászmestere vót.

Sikerült dal — s talán az egész kötet legjobb darabja — az I., sorai mögött érezzük a népköltészet valamennyire megőrzött fe-dezetét:

... S körülötted ékesen,
Aranypára reszkessen.
Diófalomb takarjon,
Hulló csillag csókoljon.
S dajkád, a tündérálom.
Ringasson éjszakákon.
Szelíd szellő neveljen
Liliomszá! öleljen.

Selyemszál simogasson,
Öröm pirosítgasson.
Hím pillangó hímezzen,
Selyembogár öltöztessen,
Verőfény fényesítsen,
Bűbájtűz melegítsen.
Szerelem üdvezi: sen:
S — az Isten segítsen!

Ezeket a szórtan felcsillanó értékeket Lisznyai költői gyakorla-ta azonban nem foglalatba illeszti, hanem ellenkezőleg: mester-kéltté, hamissá formálja át őket, mint ahogyan az idézett altató egyéb soraiban is kontár kéz betoldásait olvassuk. Az alaphibát könnyű tetten érni. A népköltészet egyes formai megoldásait ki-szakítja természetes, vershelyzet és mondandó megszabta egysé-gükből — s rendező elvvé, lényegét formáló, sőt ismétlődő tartalommá emeli. A sorkezdő első szótag tréfás megkettőzése, amely játékos, esetleg fokozó hangulatú, nála dadogássá torzul. Őt vers-ben található ez a dekadenciára oly jellemző üres formajáték; szélsőséges változatát a XCIV. dalban olvassuk:

Tetetete- tereskei tulipán!

Pipipipi-piros pici kis leány

Paradéros piros de sáros piros cici-cipellő van a lábán.

Tarkabarka csecsebecse szoknya szottyog ripireperü-püro-po-ro-po-gó derekán,

S hiblihubli himplihumpli legény lóg oldalán...

A kötet csaknem minden darabjában találunk egy-két hangalak vagy tartalom szerinti tájszót, ezeket Lisznai rendszeren lapalji jegyzetben magyarázza. Használatuk nem átgondolt és következetes, nagymérvű stílusvegyítés lehetőségét hordozza. Ugyanígy: halmazza a népi indulatszavakat, s ezeket versszerkezeti elemmé (például refrénné) avatja. A tájszavakhoz hasonlóan gyakori a földrajzi nevekkal történő „hitelesítés”, amellyel közhelyes metaforákat, népeletinek vélt töredékeket igyekszik palóc sajátosságként feltüntetni. A módszert maga így vallja meg az *Új palócdalok* c. kötetének előfizetési felhívásában: „A palócdalokkal én különösen azon célzt akartam elérni, hogy azoknak benső költői szelleme oly befolyással fog bírni az általános költészetre, miszerint az, mintegy észrevétlenül, bizonyos jellemzetes színezetet, zománczot, saját himárnyalatot fog amikor-akkor rálehelni...” (25) A „zománcz”-cal Lisznai saját továbbvitt, sőt szélsőségessé fejlesztett modorosságait, képzavarait vonja be; mértéktelen szóösszetételeire, a rim kedvéért kifuttatott soraira és a fentebb részletezett dagályos ál-népiességre a XXIX. dal első versszakát idézzük:

Csecsebecsű

Rózsacsecsű

Hajnal.

Pipacspiros

Tulipiros

Arccal:

Ejt rám híg gyöngyöt:

Harmatot,

S cseppjén nyílt vissza-

Mosolyog,

Hajlonca!

— hogy azután az angyal-hajnal, harmat-leánykönny párhuzammal folytatódják a következő strófa.

A *Palóc dalok* óriási sikere két irányban hatott: hangosabb szereplésre, gyakoribb kötet-kiadásra. folyóirat-közlésre hívta a népies költők gyengébb talentumú tagjait (amilyen Spetykó Gáspár, Szelestey László, Csermelyi Sándor, Meancsek István stb.), akiknek hangja korábban — Jeszenszky vagy Brujmann példájához hasonlóan — csak akkor erősödött fel, amikor hiányhelyzet volt a magyar irodalomban (1846-ban, a Tizek költői hallgatása idején; Világos után) vagy olyankor, amikor a líra mennyiségében is jelentőssé emelkedett (1848—49-ben). Ugyancsak hatott Lisznai sikere a Petőfi-epigonok másik csoportjára (Tóth Kálmán, Székely József, Zalár József, Tóth Endre), akik nem a szűkebb táj költé-

szet útján haladtak ugyan, de szintén nem jutottak túl az 1844—46-os Petőfi ismételtetésén. E két költőcsoport gyakran fog kezét a kritikai vitákban egymással, megkülönböztetésük azonban feltétlenül indokolt (26), mégha olykor „petőfieskedők” gyűjtőnéven együtt is említik őket. Lisznyait és iskoláját valójában vékony szál köti Petőfihez: az Alföld-versek tematikai és formai mintája, amely azonban náluk nem épül be (mint Erdélyi János kifejtette) sem egy korszerű, polgári jellegű magyarság-képbe, még kevésbé az egyetemes emberi költészet távlatába.

Hogy Lisznyaiék mégsem tudtak irodalmi frontáttörést végrehajtani, az a kritika eredménye. Erdélyi fenntartotta 1841-es, magánlevélben kifejtett véleményét („Elzöldülök Lisznyai s mások affectált, modoros, dagályos stílusán”), hasonlóan nyilatkozott a *Tavaszi dalokról* a Szépirodalmi Szemle hasábjain 1847-ben — s most, a *Palóc dalok* sikere láttán ő nevezte el az irányzatot „kelmeiség”-nek. (27) Miután a szokásrajzot, statisztikumot, szellemi néprajzot, vallási rajongást a „népismertetések” letűnt, feudálisan osztatlan műfajába sorolta a líra tárgyköréből, a népiesség felületi megragadását olyan kelméhez hasonlította, amelyből szabható-varrható lenne valami, feldolgozható élmény-nyersanyagul kínálkozna — ehelyett önmaga szolgál befejezett műalkotás gyanánt. (Innen az elnevezés.) Majd így összegezi az elmondottakat: „Hogy tehát a népköltészetnek némileg divatba jött üzése megrovásokat vont magára, nem esett ok nélkül; mert felületes, kézműi gyakorlattá kezde fajulni, s az újabb költői nemzedék a helyett hogy, mint magyar ember mondani szokta, a közepe körül forgóldnék, a héját, a borítékot érinti, a könnyebb végít fogja, a gyöngö oldalt míveli. (...) A kelmeszerű költészetnek más ismervei is a következőkben foglalhatók össze: sok figyelem van benne a körülményes adatok összehozására; további jelleme, hogy a tárgynak, melyet zeng, egymásra nézve közönyös tulajdonait szereti összefűzni...”

A népnemzeti iskola kritikusai (Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Salamon Ferenc) kivált azután álltak sorompóba, hogy 1856-ban a Szépirodalmi Közlönnyel a kelmeiség (Szelestey László szerkesztésében) önálló folyóirattal is rendelkezett. Őket a provinciális irányzat Petőfi-képük alapjaiban támadta; a népnemzetiek — Gyulai nyomán — szintén nem a teljes életművű és forradalmár poétát, hanem elsősorban az egyetemes magyar népköltőt láttatták Segesvár halottjában, s nagy nyomatékkaal éppen táj költészetére hivatkoztak példaként. Lisznyai mint általában a második-harmadrangú költők, egyáltalán nem tűrte a kritikát, és belőle csupán azt fogadta meg, ami sikereit, átlagolvasói népszerűségét is csökkentette volna. (A *Palóc dalok* ízléstelenségeit mentegette ily módon az *Új palócdalok* meghirdetésekor, ezeket „pajkosságok”-ká igyekezett enyhíteni.) Egyébiránt gyalázkodó kirohanásokkal felel Salamonnak és Gyulainak a *Dalzungora* c. kötetben (*Húsvéti versek*, *Freskórímek*), a hangnem az 1848 előtti divatlap-irodalom legrosszabb kritikai perceit idézi Vahot tevékenységéből és útszélibb, mint ahogyan a Honderű támadta Petőfit. Személyes sérel-

meit Lisznyai (és mellette Szelestey) igyekezett irodalmpolitikai szempont mögé rejteni — így válik érthetővé, hogy a fiatal költők egy hányada mellettük foglalt állást és új nemzedéket látott bennük. A provinciális itt a nemzeti címkéjét viseli, mint Lisznyainál Gyulai ellenében:

S ha szerinte alakulna
Nemzeti irodalmunk,
Minden volna, csak nem magyar,
Félig meg kéne halnunk.

A „bukott Jules Janin” idegen rosszat terjeszt a kritika jogával, az őstehetség szárnyának nyesegetésével — Erdélyit igazoló példa ez, az egyetemesség és a magyarság menthetetlen szétválasztására.

Az epigonizmus és a dekadencia sajátos esetével állunk tehát szemben, nem egyszerűen Petőfi másolásával. Lássunk erre — részletesebben — néhány példát, amelyek Lisznyai későbbi köteteiből (*Madarak pajtása* 1856, *Dalzungora*, *Új palócdalok* 1858) származnak. Az első, figyelmet érdemlő sajátosság a vers létrejöttének alkalmi volta. A *Dalzungora* hatvanhét darabjából tizennégy episztolai keretű: személyhez szóló vagy alkalomra emlékező, s a résztvevők és az események krónikaszerű leírásával igazolja valódiságát. A második mozzanat a témaválasztás. Lisznyai teljes bátorsággal tűz ki magának — a cím azonosságával is — olyan lírai tárgyakat, amelyeket előtte klasszikus értékű, vagy jobb költők (Petőfi, Vörösmarty, Tompa, Czuczor) feldolgoztak. Idézzük erre *Az Alföld* c. versének első strófáját:

Ez az alföld, ez a magyar róna,
Mintha egy órjas zöld tükör volna,
S nézné benne magát az Űristen,
Hej, amikor ránk mosolyog ottfenn!

De van saját *Palóc alföldje* is, „hol kedvére / Nyújtózkodik a teremtés.” Gvadányi Józsefet nem nyelvi értékei miatt becsüli, mint Petőfi és Arany tette, hanem a „derék magyar úri ember” eszményének állítja, akinek vitézsége és íráskészsége mellett borisszasága a leginkább elismerésre méltó tulajdonsága. Ír továbbá új *Nemzeti dalt* is, amely — mint cseppben a tenger — igazolja az 1849 utáni passzív ellenállás önellentmondásait, a provincializmussal való közvetlen kapcsolatát. Az „Extra Hungariam non est vita...” mottójú vers a bátorság, a hűség, a jóság, a szép lányok, a szerelem, a barátság, a dalforrás, a csárdás, az ábrándozás, a szellemiség és a hit—remény—szeretet refrénjeiben foglalja össze hazaszeretetének és kötődésének motívumait. Az 1861-es, külön kiadott *Garibaldi nótája* ismét alkalmi vers és az ihlet, az eredeti mondandó hiányát most már a képalkotásban is reminiscencia pótolja. Hiába merít azonban a *Föltámadott a tenger soraiból*, túltengő öntudata és versfaragó technikája csak ilyen versszakot eredményez:

A nép legóriásb tenger,
Egy-egy hullám minden ember;
Én vagyok rajt a tengerész,
Haragom a tengerivész.

Az ismétlés saját, korábbi verseiből is merít, olykor odáig jutva, hogy felborítja a kronológiát, de nem alkot helyette ciklust, csupán kötet-elrendezést tervez. A *Madarak pajtása* zömmel 1848 előtti verseit gyűjti egybe, de akadnak ilyenek a *Dalzungorában* is. Sőt, a *Palóc dalok* XVII. darabja változatlan szöveggel átkerül az 1858-as kötetbe, az *Új palócdalokban* viszont a *Hat ökrös gazda* c. vers szerepel kétszer. A szóhasználat és a képalkotás is kötődik az önismétléshez. Závodszy Károly (28) megszámlálta a *Palóc dalok* és a *Dalzungora* c. kötetekben a vallásos misztikát kifejező szavakat: a „szent” és származékai 42 és 104 ízben, az „arany” és összetételei 43 és 31 alkalommal, az „ég-menny — imádság” együttese 51-szer, illetve 62-szer fordul elő. Hogy idézett példánknál maradjunk, a „tengerivész” szóösszetétel már a *Madarak pajtásában* megvan, egy képzavaros szerelmi strófában, ahol jól látható, hogy Lisznyai a dekadensek szokásával a szónak jobbára hangalakjára és nem jelentésére asszociál:

Érzelmem egy légóceán,
Utánad kedves kis leány!
Aranyhal benne a kedély,
Tengerivész a szenvedély.

Amíg a *Tavaszi dalokban* a hangyák még csak „köz munkára” járnak, s így adnak példát a „nemzetélet”-re, addig a *Palóc dalokban* már a munkálkodás, az összetartás és a szaporodás kifejtett „szentháromságában” látja a hasonlat lehetőségeit. Ezek a részletekbe menő ismétlések és önismétlések egyben megvilágítják Lisznyai nyilatkozatainak valótlanságát: szerette magát könnyen dolgozó, verskéziratot két kézzel szóró östehetségnek feltüntetni.

E ponton kapcsolódik Lisznyai életművéhez annak lírán és irodalmon kívüli hányada, amelyre már a kritikai vitákról szólva utaltunk. Verseinek vélt palócát önmaga szemléltette nyilvánosság előtti szerepléseiben. Vahot Imre most megvalósíthatta vele álmát, a fokossal hadonászó, cifraszűrbe öltöztetett népköltőről, aki maga szavalja-terjeszti országszerte verseit. A Pesti Divatlap hajdani olvasógárdájára emlékeztet az a hívótábor is, akiket az *Új palócdalok* előfizetési felhívásában említ: „tömrdek sok derék, tősgyökeres, öreg magyar úr és asszony, menyecskék és leányok, kedves ismerőseim — s e mellé még a régi (...) fiatalság...” Ez a reklámul is szolgáló, tivornyákba fulladó, sírva vigadó magatartás ismét a társadalmi közérzet pregnáns kifejeződése. Az 1848-al megszűnt feudális és addig éppencsak divatba jött polgári közéleti, nyilvánossági fórumok (megyei politizálás, kaszinó-mozgalom, egyletek) helyét a magánkörök, asztaltársaságok, családi szalonok pótolják az ötvenes években, ahol a múlton, a fiatalkoron meren-

gés, annak külsőségesen tiltakozó megőrzése és a fellegjáró tervszövegetés egyaránt otthonos. Fontos felfigyelnünk ezekre a korhangulatot tükröző krónika-versekre a *Dalzongora* c. kötetben, ahol a Pilvax hajdani világa (*Degré arcképéhez*) és a Komló-kerti, szüreti mulatozások jelenkori tárgyszerűsége közé (*Beöthy Lászlónak*) egyenlőségjel kerül. Így nem véletlen, hogy azokban az esztendőben (1860—61 és 1865-től), amikor — Liszniai életében vagy közvetlenül halála után — ismét a politikai gondolkodás és tenni-akarási lehetősége váltja fel a kulturális hagyományörzés gyakorlatát, a „kelmeiség” visszaszorul és ugyanolyan rohamosan vonul háttérbe, mint ahogyan talmi közönségsikereit aratta.

Ne felejtjük azonban, hogy Liszniai nemcsak a népiesség dekadense. Azáltal, hogy versei kronológiáját felborítva, több korai művét felvette a *Madarak pajtása* és a *Dalzongora* c. kötetekbe, a romantika szélsőségesebb szemléletét, sőt a líra szentimentális örökségét is visszacsempészte az irodalomba; *A kis varangy*, *Az ösgyűrű*, a Nógrád megyei Toldi-monda rege-feldolgozásai stb. akkor jelentek meg vagy láttak újra nyomdafestéket, amikor Arany János már közreadta a *Toldi estéjét* és első ballada-korszakának több remekművű darabját.

Balassi Bálint Lisznynál török fogságba jut, hogy az *Új palócdalok*ba egy börtöndal-ciklus kerülhessen, az ötvenes évek paszszív ellenállását élesztendő — ám mindez Vörösmarty, Arany, Tompa, Vajda allegóriái után születik. Mindazonáltal nem zárja ki annak lehetőségét, hogy 1857-ben (*A walesi bárdok* szomorú ellenpéldájaként) ódát ne írjon Ferenc Józsefhez és *Nemzeti dalában* a királyhűséget ne tekintse a magyar néplélek egyik alapvonalának. Az erőteljességre törekvés, sőt a vadromantikus hatás is komikussá lesz Liszniai tollán. A török korban játszódik az *Egy akasztója regéje*, amely a halálraítélt Vér György és a mérges virágot hordozó Vas Mária bitófa alatti első és egyetlen, halálos csókját mondja el; a ballada végén azonban 21 versszak (!) csengő-bongó, népszokást tükröző gyermekes toldalék jelenik meg:

Ez a mese	Hogy e fa, s az
Rég ese,	Alja is,
De ez még így	Rózsaszagú
Semmise.	Még ma is.
Az teszi majd	Tessék oda
Kerekké,	Hajolni,
Ha elmondom	És gyengén meg-
Még mellé:	Szagolni...

A *Madarak pajtásában* meg — öncélú formajátéka révén, amelynek nyomait korábban a *Palóc dalok* indulatszavaiban és szótagismétlő sorindításaiban leltük meg — eljutott az impresszionizmus hangutánzó szóbüvészetének ösztönös megírásához, *Nyáréj* c. versében: (29)

Szín szín szín
cin cin cin
Intyim piny
Lityim biny
Dümmögés
Mümmögés.

Kígyó szisz
Békát visz
Lityi lütyty
Kígyó fütty.

Lisznayai a tékozló költők és emberek típusából való. Tehetségét sohasem bontotta ki, életművét nem építette, műveit nem gondozta. Előbb, 1849-ig az irodalmi derékhad képviselőjeként szerepe is kisebb, nem szorult rá a teremtés, az újat alkotás epigoni képességeket meghaladó feladatára. 1851 után, a kulturális tetszhalál állapotában iskolateremtő egyéniség lett, hacsak egy átmeneti évtizedre is. Ebben a minőségben már irodalomtörténeti felelőssége is volt és van lirájának: a reformkor és a forradalom literatúrai hagyatékával, elsősorban Petőfiével azonban már rosszul gazdálkodott, miközben írásait éppen a Petőfi-körből indulás hitelesítette az átlagolvasó szemében. A tékozlás Lisznayai teljes egyéniségét jellemzi: házassága, betegsége, gräfenbergi gyógykezelése sem tartotta vissza önpusztító, alkoholista életmódjától.

1863 februárjában Madách Imrének, *Az ember tragédiája* akkor már országos hírű költőjének rövid levelet kézbesített a posta: „Tisztelt honfi!

Lisznayai Kálmán utolsó perczeit most küzdi; óhajtása még egyszer találkozni Önnel. A haldokló kérését tudatván Önnel, maradok ismeretlen tisztelője

Beniczky Erzsi.” (30)

Létrejött-e az utolsó kézfogás Herencsény és Alsósztrégova születte között, húsz évvel első pozsonyi együtt tartózkodásuk után, nem tudjuk. Lisznayai 1863. február 12-én, a budai Császár-fürdő kórházában meghalt.

Nógrád megye a XIX. században nemcsak Madách Imrét és Mikszáth Kálmánt küldötte a halhatatlanságba. Bérczy Károlyt és Komjáthy Jenőt a magyar irodalom második vonalába, hanem jónéhány külön figurát, csekélyebb tehetségű tollforgatót is, jobára csak a művelődéstörténet lapjaira. A legnagyobbak örökségével jól sáfárkodni — ez mindnyájunk mindennapos feladata. A többiekről egyszer-egyszer ejtünk szót, hogy teljesebb vagy színebb legyen képünk a magyar kultúra tegnapijairól. Lisznayai Kálmán versei az utóbbira adnak alkalmat.

- 1 *Liszniai Kálmán élete*, Kolozsvár, 1901. 87.
- 2 *Nógrád megye története*, Salgótarján, 1974. I. 46—52, (Belitzky János tollából) ill. Kősa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*, Bp. 1975. 8—16. 24—30.
- 3 *Schediasmata praeludialia* . . . , Pestini 1786. 101—2.
- 4 *A mostan folyó Ország Gyűlésének satyrico critice való leírása*, Lipcse 1791.
- 5 *A tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írott levelei*, Bp. 1975. (hasonmás kiadás)
- 6 Vö. Szinnyi Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, Bp. 1925. I—II. passim
- 7 Horváth Péter: *Commentatio de initiis* . . . Pestini, 1801.; Pápay Sámuel: *A magyar literatúra esmérete* I., Veszprém, 1808.
- 8 A pályázat: *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. k. 114.; a tanulmány: uo. 1819. VI. k. 26—46.
- 9 Vö. Kősa—Filep i. m. 10—3.
- 10 *Vörösmarty Mihály Összes Művei* (kritikai kiadás), Bp. 1969. 39—43.
- 11 Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785—1848*. Bp. 1963. 238—40. 722—4.
- 12 Idézi a Regélőből Závodszy Károly: *Liszniai és a kelmeiség*, Figyelő 1875. 198.
- 13 *Irodalmi tanulmányok*, Bp. 1889. II. 147.
- 14 Idézi Bányai i. m. 13.
- 15 Nógrád vármegye közgyűlésének indexe, 1904/1847. sz. alatt: „Liszniai Kálmán javainak zár alá vétele hírletetik.” Nógrád megye Levéltára, Salgótarján
- 16 *Gyulai Pál levelezése 1840—1867-ig*, Bp. 1961. 10.
- 17 Életképek, 1845. II. 13—8.
- 18 Vö. Belitzky i. m. 325.
- 19 Erről a Pesti Hírlap is megemlékezett: 1846. okt. 18.;
1. még Pulszky emlékiratát: *Életem és korom*, Bp. 1884. I. 220.
- 20 Vahot Imre: *Emlékiratok*, Bp. 1881. XIV—V.
- 21 Brujmannra l. Kunszery Gyula cikkét: Új Ember 1955. 11. sz.
- 22 Vahot i. m. 274. és Bányai i. m. 24—6.
- 23 Jókai Mór: *Cikkek és beszédek* VI. (kritikai kiadás), Bp. 1975. 37.
- 24 Erdélyi János: *A magyar lyra, 1859.*, Szöveggyűjtemény a forradalom és a szabadságharc irodalmából, Bp. 1962. 178.
- 25 *Talpraugrott egészségem vizililiomlevele*, Magyar Néplap 1857. jan. 31.
- 26 Bányaitól (i. m. 47.) Somogyi Sándorig megvan a szakirodalomban: *A magyar irodalom története* IV., Bp. 1965. 176—7.
- 27 *Népköltészet és kelmeiség*, l. Szöveggyűjtemény . . . 147—55.
- 28 I. m. 211.
- 29 Kedvvel és hosszan elemzi: Bányai i. m. 65—6.
- 30 Megjelení: *Madách Imre összes művei*, Bp. 1942. II. 1025.

Dévényi István:

Csohány Kálmán grafikái

A jelenkori magyar grafika összképének kialakításában döntő szerepet vállalt az úgynevezett mai középgeneráció. Nemzedékes felépésük mind tartalmilag, mind pedig formailag sajátosan új, magas-szintű művészetet teremtett.

Nézzük meg, hogy ez a generáció, amely pályáját nagyjából a felszabadulás utáni években kezdte, milyen hagyományok örökébe léphetett, milyen szinten állt akkor a magyar grafika?

A Képzőművészeti Főiskolán működő grafikai tanszéket Varga Nándor Lajos vezette 1948-ig, aki szakmai igényességével a sokszorosított grafikai műfajok minden ágában mind elméletileg, mind gyakorlatilag biztos alapot nyújtó pedagógiai munkásságot végzett. Helyébe Koffán Károly lépett, aki 1957-ig volt grafikus tanár. Ék Sándor, a Főiskola grafikai tanszakának vezető tanára, megértő pedagógiai munkássággal egyengette az ifjú tehetségek indulását. Hincz Gyula előbb 1946—1949-ig az Iparművészeti Főiskolán, majd 1949—1964-ig a Képzőművészeti Főiskolán neveli a vonal szeretetét a művésznövendékeket. Konecsni György, az Iparművészeti Főiskolán az alkalmazott grafikai szak tanára, a képgrafikát művelni szándékozóknak is tudott útravalót nyújtani. De nemcsak a Főiskolák tanári kara jelentett művészi példát az indulóknak, hanem rajz és grafikus művészetünk olyan alakjai is gazdagíthatták ismereteiket, mint Dési Huber István, vagy Derkovits, kiknek jelentőségét éppen a háború utáni években kezdték egyre szélesebben tudatosítani, hogy majd a személyi kultusz éveiben a rosszul értelmezett realizmus nevében műveik a meg nem értés áldozatává váljanak. Hallhatták hírét az akkor a Szovjetunióban élő Uitz Bélának is, és tanulhattak a vonal kifejező erejéről Berény Róbert, vagy Nemes-Lampérth műveiből. Hozzáférhetők voltak Szalay Lajos rajzai is, a „Szalay Lajos hatvan rajza”, a Szabó Lőrinc—Szalay Lajos: „Tizenkét vers — tizenkét rajz”, vagy a Kállai Ernő előszavával megjelenő „Szalay Lajos rajzai” című albumokban, amiket a fiatal művészek antikváriumokban felvásárolva, mint a rajzművészet bibliáját forgatták. Sorolhatnánk a neveket még tovább, beszélhetnénk Szőnyi István grafikáiról, Szabó Vladimir biztos rajztudásáról, Aba-Novák rézkarcairól, Budai György fametszeteiről, vagy Patkó Károly művészetéről, meg kell említeni még Nagy Balogh János és Nagy István munkáit is. Ennyiből is láthatjuk, hogy rajzművészetünk, illetve grafikánk oly szinten állt már ekkor, hogy a háború után művészé-
őző grafikusoknak biztos alapot nyújthatott. Nem a semmiből kiin-

dulva kellett az új kor igényeinek megfelelő művészetet kialakítani.

A kontinuitás azonban megszakadt.

A grafika, a közösségi művészet kialakításában egyre nagyobb szerepet vállaló műfaj — látszólag éppen szereplés dolgában — megtorpan, és az új kultúrpolitikai intézkedések hatására háttérbe szorul. Az erősödő személyi kultusz hibás művészet szemlélete egy reprezentációs igényt kielégítő művészet létrehozásán fáradozott, és ennek inkább a festészet felelt meg. Ismert tényeket hoznánk elő, hogyha itt és most kifejtenénk, hogy az adminisztratív eszközökkel korlátozott művészet miért nem tudott a festészet területén sem, grafikánál jóval nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkezve, az igényeknek megfelelő értékeket létrehozni. A grafika alárendelt szerepet játszott a reprezentáció érvényesítésében, és lehetőségei inkább az illusztrációra szorítkoztak. Ezen a területen a túlzott centralizálás, az alkotói munka folyamatába való közvetlen beavatkozás nem érvényesült, és mivel nem tartották kizárólag a képzőművészet területéhez tartozó műfajnak, elkerülte az általános figyelmet. A képgrafikára viszont ugyanazok a formai és tematikai korlátozások voltak érvényesek, mint a többi művészeti ágban, és ez a közepszernek kedvezett.

Természetesen ilyen körülmények között a fiatalok nem válhattak elődeik munkásságának folytatójává, hanem csak tanulva tőlük, mindenki egyéniségének megfelelően, attól és azt, ami művészi elveikkel megegyezett és „megőrizve — megtagadva”, saját útjukra lépve, a maguk harcát megharcolva, a lehetőségekhez alkalmazkodva igyekeztek kialakítani azt, amire hivatva érezték magukat.

A grafika életterülete főleg illusztrálás volt, és hatását a befogadó közönségre csak ezen a területen gyakorolta. Ez a terület lett azután újjászületésének talaja is.

Csohány Kálmán már indulásakor elkötelezte magát az illusztrációval. Még főiskolás volt, amikor megjelentek első illusztrációi, M. A. Szaltikov-Scsedrin: „Külföldön” című könyvében 1951-ben. Az ebben megjelent tusrajzok meglepően érett kifejezésbeli sajátosságokról tesznek tanúságot. Ha megnézzük a szöveg közti rajzok egyikét, amelyiken Scsedrin egyik figuráját, a kétes egzisztenciájú Capotteot jeleníti meg, látjuk, hogy Csohány a vonal kifejezőerejének teljes birtokában a szatíra egyik jelenetén keresztül, az egyébként Scsedrin által jól körülírt figurát, a vonal szükségességével rendkívül érzékletessé tette.

Erénye az illusztrációnak, hogy bár a szöveg egyik jelenetét fogalmazza meg — az ebédől és a bőséges italtól elnehezedett és a díványon alvó Capotte-ot — képi eszközökkel, de Csohány az alak tipizálásával nemcsak a jelenet elképzelését teszi könnyebbé, hanem a scsendrini figura az olvasó számára a szöveg bármely részében, bármely szituációban ilyen lesz, amit a művész a szövegből kiindulva, de azt továbbfejlesztve megalkotott. A csohányi illusztráció jel-

legzetességét már itt megfigyelhetjük, a típusalkotást és a szükséztűságot. Vannak ugyan olyan rajzok, amelyeknél a cselekmény nagyobb szerephez jut, mint a fent említett illusztrációnál, főleg az ifjúság számára készült kiadványokban, ahol didaktikus célok érdekében a dolgok bővebb elmagyarázását igénylik, Tamási Áron: „Ábel a rengetegben” című könyvéhez készült szöveg közli rajzokra gondolok itt elsősorban. De láthatjuk itt is, hogy pl. Fuzlán és Szurgyelan, a két mezei vitéznek megérkezését megjelenítő mű sem bőbeszédű, a rajz itt is a két alakra koncentrál, és a környezet csak egy-két tárgyjal motivált.

Csohány Kálmán készített illusztrációkat Tersánszky J. Jenő „A Vándor” című novellás kötetéhez is, ami 1955-ben jelent meg. Van ebben a könyvben egy rajz, ami az „Ákombák tanár úr” című novellához készült. Az illusztráció ebben az esetben nem más, mint Csohányra jellemző vonalrendszerrel felépített figura, de egy olyan típus, ami már nemcsak Tersánszky novellájának életterében nyer értelmet. Általános jegyeket hordoz magában a mindenki számára egyértelmű groteszk, szánalmas figura, de a grafikus melegséggel szól róla, úgy, hogy mosolyunk bántóvá válik és lelkiismeretfurdalást érzünk miatta. Az illusztrálás már csak egy alkalom a művész számára arra, hogy rezonáljon egy dologra, és a saját alkati, lelki, vagy gondolati beállítottságán keresztül már-már majdnem elszakadva, önálló művészi erővel szóljon. Így válik önállóvá az illusztráció, és az írás — ha jó — élményanyag, aminek nem irodalmisága hat, hanem élet, vagy élményszerűsége. Ezért mondhatta erről a rajzról azt Tersánszky J. Jenő „ez olyan, mintha én készítettem volna”.

Csohány Kálmán az ilyen illusztrációkkal rendkívüli módon kitérte a műfaji lehetőségeket, nemcsak azért, mert az 50-es években a festészetben uralkodó és más műfajokban is ható naturalisztikus életkép-felfogástól függetleníteni tudta magát, hanem azért is, mert felfogásával segítette az úgynevezett „szabad, vagy kötetlen illusztráció” kibontakozását.

Karakterézésének biztos megnyilvánulása kísérhető nyomon munkáin. Ebben a típusalkotásának módszere, a sallagmentes előadásmód, a legegyszerűbb eszközökre való törekvés, a lényegre koncentráls segítik őt. A típusok megfogalmazása nem merül ki a realista bemutatással. A vonal adta lehetőségek gazdag kiaknázásával beszél róluk „szemérmes humorral”, ironiával, ritka esetben kritikával, de mindig az együttérzés hangján szól, és az együttérzést kényszeríti ki a nézőből is.

Minden műalkotásnál, úgy az irodalomnál is, a verbális mondani-valón túli értékek teszik teljessé a mű értelmét és annak megértését. A „szabad, vagy kötetlen illusztráció” lényege abban rejlik, hogy a rajzoló ennek a „mögöttes tartalomnak” a megragadására törekszik, elhagyva a cselekményrajz szűk ösvényét, és a hagyományos értelemben vett illusztrálás helyett, zenei műszóval élve, az interpretálást vállalja magára. Tovább vive a hasonlatot, ahogy a zenében az

interpretáció sokszor elszakad az eredeti műtől, és önálló formát öltve előadják, úgy a rajz is ilyen esetben lazábban kötődik az irodalomhoz, és sokszor ettől független életet kezd élni.

Csohány Kálmán a lényeg megragadását tűzve célul, jut el a „szabad, vagy kötetlen illusztráció” műveléséig.

József Attila „Dunánál” című vers olvasásakor készült a Parton című tusrajz. A vers egy hangulati indító elem, ami a grafikusban a költeménytől független emóciókat ébreszt, ezt általánosíthatja, és ezt fogalmazza meg a rajzi törvénynek megfelelő formában.

Készít illusztrációkat magyar és bolgár népballadákhoz is, ahol az egyiknél a drámaiságot, a másiknál a tragédiát sejtető feszültséget ragadja meg. Csohány sokat illusztrál, és csak a könyvkiadók hibája, hogy nem használják ki sokoldalúbban „rajzolva gondolkodó” és élményeit mindig kifejezni szándékozó képességét. Megbízás nélkül is papírra veti irodalmi élményeit, mert számára az illusztrálás alkalom saját maga kifejezésére. Így született meg az egy Áprily-vershez készült Antigone című lap is, aminek az ihletettségen kívül kevés köze van annak tartalmi tematikai rendjéhez. Ritka alkalmak egyike Csohány Kálmán munkássága során, hogy a Magvető Könyvkiadó 1968-ban olyan könyvet adjon ki illusztrálni, mint Illyés Gyula „Az éden elvesztése”, és Déry Tibor „Szembe nézni” című műve, melyek tematikája közel áll a grafikusművész emberközpontú problémavilágához. Csohány magas hőfokon a maga művészetében megteremtett jelképekkel szól a könyvekben felvetett kérdésekről. Az egyik kompozíció középpontjában az atomrobbanásra jellemző gombafelhő áll, de ezt a művész stilizálja, és hasonlítottá teszi egy fához, amelynek ilyen bemutatása a halálfa jelképes megfogalmazásával egyértelműbb lesz. Az egész mű, az ágak közül visszahulló kis házak és az elrepülő madarak, nemcsak a robbanás pusztítását, hanem élet és a borzasztó halál összetett megfogalmazását is lehetővé teszi. Hogy mennyire sajátjának érzi a könyvben leírtakat, azt az is bizonyítja, hogy készít egy önálló rézkarcot is a témáról, „Madarak elröpülnek” címmel.

Ha végignézzük az itt megemlített műveket, látjuk, hogy Csohány nagy utat tett meg az 1951-es Scsendrín-illusztrációtól az 1968-as Illyés, Déry könyvekhez készült rajzokig. Felfogásán, azon, hogy a szöveget kísérő rajz nem alárendeltje a szövegnek, nem változtatott, viszont másokkal együtt, munkáival ő is azt bizonyítja, hogy az illusztrálás sokféle lehetőséget rejt magában, ha a művész alkotó módon nyúl a feladat megoldásához. Csohánynál a mondanivalónak érzelmileg állandóan mélyülő, ugyanakkor gondolatilag összetettebbé váló kifejezése a döntő, és ez a változás hat vissza a képet szervező elemek bonyolultabbá válására is. Ennek kimutatására a továbbiakban kerül sor.

* * *

Az illusztráló tevékenységnek a sokszorosított grafika összképében történő változását leginkább azoknál a grafikusainknál figyel-

hetjük meg, akik megélhetési okokból, vagy belső igényből, hosszabb-rövidebb ideig művelték azt. Az illusztráció tartalmilag árnyaltabb és gazdagabb lehetősége a kifejezési formák sokoldalúbb felhasználását igényelte.

A sajátlagos sokszorosított grafika viszont a tájkép, a csendélet, a zsáner, ritkábban a portré területén sokkal kevésbé működhetett szabadon. Formai kérdésekben inkább a hagyományos, a festészettől örökölt kompozíciós elveknek megfelelően jelent meg, a tónusok és a centrál perspektíva kötöttségét alkalmazva. Így azután a sokszorosított grafika elvesztve vonzóerejét, lemerevedett, és viszonylag kevesen is művelték. A középszerűség burkából kitörni szándékozók csak lassan, fokozatosan tudtak megbirkózni a nehézségekkel, habár próbálkozásaikat mindig nagy szakmai érdeklődés követte, de széles körben kevés visszhangot találtak. Felfrissülést azok a fiatalok hoztak, akik az illusztrálás területén is hallatták nevüket, Feledy Gyula, Gross Arnold, Kass János, Kondor Béla, Reich Károly, Szász Endre, Würtz Ádám, és a névsor szinte kiállításról-kiállításra bővült.

Grafikusaink fokról fokra sok értetlenséggel megküzdve élesztették fel a műfajt és az érdeklődést is iránta. Látszólag lassú, de annál eredményesebb fejlődés során jutunk el az 1961-es, ma már történeti dátumig, amikoris megrendezésre került az I. Miskolci Országos Grafikai Biennálé. Rendkívül látványos volt ez a bemutatkozás. Jelentősége többretű. Elsősorban bebizonyította, hogy önálló műfaj, és tudatformáló erő tekintetében egyenrangú a festészettel, sőt bizonyos esetekben a könnyen terjeszthetőség miatt alkalmasabb is a táblaképnél. Az I. Miskolci Biennálé megmutatta, hogy grafikusaink általánosabb érvényű dolgok megfogalmazására is képesek. A seregszemle azonban nemcsak a grafika elismertetésében vált jelentős tét, hanem a sokszorosított eljárások fejlődésének is új távlatát nyitotta meg. Ez a kiállítás adott alkalmat Csohány Kálmánnak is, hogy a pályája kezdetén már igen magas szinten művelt technikához visszatérjen. De akkor már mögötte áll egy csaknem 10 éves alkotói pálya, melynek kiérlett, szabatos, a vonal tisztaságára épülő formanyelve alkalmasnak bizonyult a határozottságot igénylő, nagyobb ellenállást tanúsító rézkarc művelésére.

Tusrajzaiban a vonalértékek azonossága, a kétdimenziós síkon élő formák közvetlensége hat. Csohány Kálmán rézkarcainál látszólag alig alakít valamit a sokszor már tussal megrajzolt kompozíción. De ez a kevés, szinte észrevétlenül megváltoztatja a lap karakterét, a megfogalmazás egzaktabb, tömörebb lesz, és a mondanivaló érzelmileg telítettebb. A rajzoknál a papír felülete szinte mindig a horizontálisnak és a vertikálisnak végtelensége érzetét keltette a művészen, ezért ezeknél a műveknél a figura sohasem tölti ki a rendelkezésre álló területet. A rézkarcnál a lemezszél a lehatárolt, konkrét sík képzetét adja, és az ezen elhelyezett portré, vagy figura, szinte túlnőni igyekszik a szűk kereten, és az emocionális indíttatás nemcsak a vonal karakterével hangsúlyozott, hanem az egész kompozícióval. (Kalászos fej, Pásztorfiú.) Így válik azután a módszerben kötöttebb, de az árnyaltabb kifejezésre alkalmas sokszorosított el-

járás a művész természetes közlési formájává. Ismeri a rézkarckészítés fortélyát, de sohasem engedi meg, hogy az anyagok egymásra hatásából az esetlegesség üres szépsége művészi céljával szembeszálljon, az érzelmi és gondolati dolgok fölött eluralkodjon. A technikai szerénység, a szüksézáv előadásmód, a tartalmi koncentráció sajátos egysége a csohányi nyelvezet titka.

A fent említett elvek szerint készült a Hazafelé című lap. A grafika két férfit ábrázol, amint egy botkerítés előtt mennek. Csohány keze alatt érik ez a mindennapi jelenet mély művészi élmény forrásává. A kompozíciós elemeket keresettség nélkül alkalmazza, és szinte észrevétlenül hangsúlyozza ki velük mondanivalóját. Képkivágásnak tűnik az egész, pedig a legrafináltabb képépítési elvek szerint fogalmaz. Az elhagyás és a sűrítés során a legapróbb dolgoknak is megnő a jelentőségük.

Az alacsony botkerítés nemcsak a helyszínre utal, hanem lezárja a kép középterét. A vékony botok egymásmellettiségének gyors ritmusa jól kihangsúlyozza a figurák lassúbb és súlyosabb ütemű lépéseit. A két ember vertikálisan majdnem kitölti a kép középterét, és azzal, hogy a kerítés fölé nőnek, alakjuk rendkívül monumentálissá válik. A monumentalitást hangsúlyozza még a sommázott előadásmód és az, hogy a néző felé eső figura sötétebb, optikailag is megnöveli az egymásmellettiségből következő tömörszerűséget. Az előteret a középtértől a talaj egyenetlenségét mutató két vonal lezárja, így a mozgástér rendkívül keskeny, és csak a haladás irányába mutat kiterjedést. Ezekkel az eszközökkel éri el Csohány, hogy a tenyérnyi lapon keresztül a néző a két ember hazafelé tartó útjában nemcsak egy esemény megfogalmazását látja, hanem mély, gondolatgazdag műalkotást. Hogy kik a rézkarc szereplői, parasztok, vagy bányászok, az lényegtelen. Súlyos, egyforma lépteiket a nehéz fizikai munka alakította ki, egy olyan munka, aminek ritmusa sorsot, életet, magatartást formál. Az, amit ők csinálnak, nem tűr semmiféle lazaságot, fölösleges mozdulatot, tempós, zárt mozgásaikkal, szívós módszerességükkel, energiájuk ökonomikus felhasználásával, állandóan küzdve a legyőzés reménye, de a legyőzetés luxusa nélkül. Hősies küzdelem ez, mert elfogadva ezt a harcot nemesednek olyanán, ahogy Csohány megfogalmazza, monumentálisakká és egész emberi nemük képviselőivé.

Testvér-lapja az előbbinek — legalábbis indíttatásban — az Ökrös szekér. A nézőpont megválasztásának itt is fontos szerep jut. A fával megrakott ökrös szekér az előtérre merőlegesen, a kép háttére felé halad. A szekéren, nekünk háttal ülő férfi bal karjával gyengéden átöleli a mellette elhelyezkedő asszonyt. Csohány Kálmán az egész jelenetet enyhén rálátásos kompozícióba foglalja be, ezzel is fokozva a hangulati, tartalmi kifejezést. Így pillanthatjuk meg őket anélkül, hogy jelenlétükkel megzavarnánk érzelmi életük szemérmes meghittségét. A művész azáltal, hogy elhagyja a környezetre utaló elemeket, és az eseményt egy nem valóságos térbe helyezi, megfosztja azt az életképszerűségtől, és ezért nem egy népi idillnek leszünk tanúi, hanem egy érzelmi magatartásnak az átélői.

Csohány stílusának belső fejlődési folyamata zökkenőmentes, mert a különböző formaelemek válogatásában, alakításában mindig a legnagyobb természetességgel jár el. Sohasem a hogyan, hanem a mit kérdése foglalkoztatja. Ezért tér vissza a környezet ábrázolásához, amivel a sűrítés érdekében mindig szűkszavúan élt, vagy amit később egyáltalán nem is használt. Most az új szerepe a kompozícióban nem a leíró helyszínrajz, hanem a figurával egyenrangú képépítési elem, aminek a téma differenciálódásában a szerepe megnő. Az egy-neműsítés érdekében az ábrázolandó tájnak, vagy tájképi elemnek nem a valóságos formáiban és arányaiban levő lényeges elemeit absztrahálja, hanem az ábrázolás érdekében stilizálja azokat alkotói szubjektumának megfelelően és a tartalom érdekében a legváltozatosabb elrendezésben alkalmazza. A mondanivaló tulajdonképpen az alig cselekvő figurának és a környezetnek kapcsolatából bontható ki, de nem annak a milyensége a döntő, hanem az összetettség ténye hordoz olyan gondolatokat, amelyek külön-külön egyikben sincsenek meg.

* * *

Az 1963—1976-ig terjedő időszakot az elkövetkezendőkben csak hozzávetőleges időrendben tárgyalom, annak ellenére, hogy az anyag lehetővé tenné a további kronologikus haladást. Nem a történeti sorrendet követve, hanem a szimbólumteremtés, a jelképi ábrázolás módját, tartalmi vonatkozásainak sajátosságait feltárva kísérelem meg további munkáinak az ismertetését.

Csohány Kálmán nem sorolható a „folklorisztikus művészek” közé, bár a kritikusok zömben azt teszik. Néha a teoretikusabb igényű művészettörténészek írásaik egyikében, ha módot találnak rá, megemlítik, hogy nála nem a népi díszítőművészetnek a befogadása, hanem inkább a népköltészet szelleméből való táplálkozás a jellemző. Ahogy azonban a népiességnak sajátja a folklór hagyományait felhasználó formanyelv — és ez Csohány műveiben nem mutatható ki ugyanígy —, a népiesség másik ismérve, hogy a népi élet problémáival foglalkozik, de rá ez sem jellemző. Csohány mindig általános emberi problémák bemutatását tűzi ki célul. Nagyon kevés az olyan műve, amely konkrétan csak a paraszti életre vonatkozik. Igaz ugyan, hogy figurái általában paraszti típusok és azokat természeti környezetbe helyezi, de képi gondolkodásának ez a tulajdonsága nem esztétikai kategória. Ifjúságát falusi környezetben töltötte, embezz a Csiki-havasok környékén, igaz világában ért, ismerte a bányászterhes atmoszféráját. Hogy mindezek mennyire motiválják művészetét, az már az alkotáslélektan területére esik. Ennek kutatása és eredményei fontos adalékokat jelentenek a művészettörténet számára is. Sajnos, meg kell állapítani azonban, hogy a művészetszociológia ezen a területen nehézségekkel küzd. Így csak azt a tényt tudom regisztrálni, hogy Csohány alkatilag azokhoz az érték-megőrző típusokhoz tartozik, akiknél a gyermek, vagy ifjúkori élményeinek nemcsak személyiségkialakító szerepük van, hanem később is, egész életük során az emlékek mélyen beleíródva egyéniségükbe, mindig közvetlenül hatnak. Ez azonban nem nosztalgikus

magábafordulást eredményez, hanem egy olyan magatartást, amely-nél minden élményt, vagy gondolatot amit magába fogad, átáramol-tat saját magán, és erős érzelmi, indulati telítettséggel vetíti ki új-ból. Magáévá tesz minden problémát, egyénit és közösségit, és egy-forma intenzitással válaszol rájuk. Fogékonysága az emberi dolgok iránt, nem engedi meg a népiességgel járó korlátozott, csak egy meg-határozott közösség problémájával való foglalkozást. Lírai megnyi-latkozásai, aggódásai, de emlékei is mindig a mai kor emberének és emberéről szólnak. Nagy szavaknak tűnik ez a jellemzés, de próbál-juk meg végigkísérni további útját, hogy bizonyosságot nyerjünk.

A madár kedvelt és gyakran előforduló motívum Csohány művé-szetében. Kezdjük a bemutatást a Hat madár című lapok elemzésé-vel, ami, ha időrendben nem is első, de kulcsfontosságú a motívum értelmezésében. A művekhez természetes közvetlenséggel közelítve, legelőször csak azt látjuk, hogy mindkét rézkarcon madarak röpdül-nek tájképi háttér előtt, de a következő pillanatban már érezzük, hogy az azonos téma a kevés különbség ellenére ellentétesnek mond-ható. Az előzőknél a madarak fényes cikázása hat ránk, a másik lap viszont megtelik feszültséggel, a fekete madarak megjelenése elront-ja a könnyed, minden nehézkedést leküzdő repülés ábrázolása láttán keletkezett érzetünket. A látottak alapján a drámai hatás megindítja asszociációinkat, és többé nem lehet nem odafigyelni. A műélvezet akkor lesz teljes, ha intellektuálisan is megpróbáljuk követni a lá-tottakat, azt, hogy Csohány itt az ellentétes erők harcát ábrázolja, anélkül, hogy konkretizálná, mik is azok az ellentétes erők. Ránk, a nézőkre bízva, hogy ki-ki a saját elgondolása szerint nevezze nevén a dolgokat. Csak annyit segít a megértésben, hogy — ha nem is zár-ja le a küzdelmet — közli véleményét a harc kimeneteléről, az egyik fekete madár elbukásával.

Határozottabb je'lentést, az alkotó, tiszta embert fenyegető ve-szélyt jelképezi a ragadozó madár, a hasonló című rézkarcon.

A Madár és fák című alkotás a felületes szemlélő számára egy tájkép, és itt is, mint Csohány művei majd mindegyikénél, nem e'legedhetünk meg az érzelmi hatások befogadásával, mert akkor egy sor kérdés megválaszolatlan marad. Nem értjük meg a hagyományos léptéket figyelmen kívül hagyó kompozíciós módot, pedig ez nem-csak a XX. század művészetére jellemzőnek vélt formai önkény, ha-nem két szimbólumnak, az életet jelentő fának és az időt jelképező madárnak a képszerű összekapcsolása.

Máshelyütt a madarak szerepeltetése a kompozíció értelmezésé-nek csak kiegészítője, nem témája, hanem hangulati aláfestője a lapok-nak. Így szerepelteti Csohány a Lebegés című rézkarcon is őket, egy melankolikus időélmény teljesebb bemutatása érdekében. A Sirató című lapnál pedig az eltávozás miatti fájdalom kifejezését teszi kép-szerűbbé. Nem az elvont fogalmi ábrázolást segítik, hanem konkrét tematikai utalásokat tartalmaznak azok a madarak, amelyek a kol-lektív tudatban szereplő jelentéssel rendelkeznek. S felröppenő páva a szabadulást, de Csohánynál módosultan a győzelmet is jelképezi.

Sokszor visszatér a galambmotívum, szinte mindig más és más összefüggésben. A Két szomszédvár című műben felröppenése a két harcban álló fél közötti béke reményének kifejezője. Radnóti Törédék című illusztrációjában a fekete varjak, mint a háború szimbólumának uralma ellenére, a fehér galamb a békében való hit megtestesítője.

Mielőtt általános következtetést vonnánk le Csohány jelképekalkotásának sajátosságaiból, haladjunk tovább a motívumok értelmezésében. A „kapu” — ahány formában az ember hasonlatos fantáziája egy-egy fogalomnak plasztikusabbá tételére használja —, oly sokféleképpen jelenik meg Csohány műveiben is.

A bibliai példabeszédekben a kapu a jót elválasztja a rossztól. A bebocsátás a rossztól való megszabadulást, de egyúttal az üdvözülést is jelenti. A Térdeplők című rézkarcon a kapunak a bibliai értelemben vett megfogalmazását látjuk. A Bezárt kapuk című lapnál módosul a jelentés, és a kiúttalanságnak és a kívülrekedtség érzésének szolgál. A nyitott kapu alatt elhaladó emberpár, viszont az élet útján, a jövő felé tart. a kapuk egymásutánja azokat az akadályokat jelenti, ami haladásukat kíséri.

Az Öregség című műnél egy kapuval szegélyezett kompozíció mélyről néz vissza a fa árnyéka alatt a padon megpihenő ember.

A tudás attribútumával a kulccsal kezében áll egy nőalak a titkok díszes kapuja előtt egy 1966-os lapon, de ennek megnyitásával nem az élet, hanem a halál sivár birodalmába jut. Figyelmeztetésnek is érezhetjük korunkat, amely minden kérdést a tudás mindenhatóságával vél megoldani.

A tárgyalásnak ez a módja, amivel a madár és a kapu motívumok sokféleségének érzékeltetésében követtem, látszólag azt a benyomást kelti, mintha olyan kódjeleket kívántam volna adni, amelyeknek segítségével megteremthetjük azt a lehetőséget, hogy közvetlen fordítással bebocsátást nyerjünk Csohány alkotói világába. A módszer csak arra szolgált, hogy az egyes megismerése általános jellegzetességek levonását tegye lehetővé. A két jel bemutatása első sorban arról győz meg bennünket, hogy a motívumok jelentése nem fejthető meg valamiféle kialakult ikonográfiai típus következetes alkalmazásával, mert az azonos jelek más kompozícióban más értelműek. Jel és jelentés összefüggését mindig csak az adott képi egységből kiindulva lehet feltárni. Kívülről bevitt szempontok a megértésben sohasem segítenek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Csohány önkényesen a néző tapasztalati — vagy tudás-anyagát figyelmen kívül hagyva, csak saját használatára szánt jelképekkel dolgozna. Éppen a kapu-motívumoknál utaltam arra, hogy a kollektív tudat sokféle lehetőséget ismer a fogalmak párosításából származó különböző értelmű felhasználására. Ezekkel Csohány gazdagon is él, habár módosítja időnként annak konvencionális felfogását, mert nem elégszik meg a verbális kifejezés által prezentálható tartalommal. Idegen tőle minden irodalmiaskodás. Jelképes műveinél is a képszerű megfogalmazás a döntő, amelyeknél a jól szervezett kompozíció

egység elsősorban vizuális hatásokra épül. Ezért van, hogy alkotásainál mindig el tudja kerülni a direktség veszélyét. Számára a dolgok csak kellő érzelmi, indulati feszültség hatására lépnek elő, mint kifejezendő problémák, és ennek az érzelmi, indulati feszültségnek mindig a mű egészére jellemző meghatározó nyoma marad. A témának látványszerű felfogása alapkarakteréhez tartozik. Spekulatív képzőművészeti kommentárt sohasem fűz a megértés teljesebbé tételéhez, a kompozíció a stílus régiójába emelve szabadnak, természetesen és közvetlennek hat. Ezért kell a nézőnek mindig ugyanazt, a mű struktúrájának megfelelő utat bejárni a befogadásánál. A látvány teljes érzékelésétől az érzelmi hatás befogadásán át, csak a kompozíciós rendszer szervező funkciójának megértése után juthatunk el oda, hogy a jelkép értelmét feltárhassuk, mert Csohánynál sohasem cél a tartalomnak a szimbolizmus titkot sejtető módján való kifejtése, hanem csak eszköz a műalkotás egészének összetettebbé tételére, és a műalkotás különböző rétegeiben rejlő mondanivaló kifejtésére. Távol áll tőle a jelképalkotásnak a szimbolizmus felé haladó tudatos következetessége.

Ezért van, hogy ha az angyal-motívumot vizsgáljuk, az eddigiektől eltérő tapasztalatokat vonhatunk le. Az angyal, ha nem is mindig ugyanúgy, de mindig közel azonos jelentés hordozójaként jelenik meg lapjain. A keresztény mitológiában az angyalok, szerepüket tekintve, az isteni szándék, vagy akarat megvalósítói, és mint ilyenek — a vallásos tematikájú ábrázolásokon —, tulajdonságaik és tetteik, a bukott angyalokat kivéve — erkölcsi megítélés alá nem esnek, mert mindig a jó nevében cselekednek. A profán tartalmú műveken, ha meg is szabadulnak attól a kötöttségtől, hogy lényükön kívül álló erők nevében gyakorolják hatalmukat, szerepüknek a jó-rossz küzdelemében általában pozitív részvétele a döntő.

Csohánynál úgy módosul az angyalok megjelenítése, hogy cselekedeteik milyensége fontossá válik, és egyedül ez lényeges a mű egészének megértése szempontjából. Mert az ő, gyakran kardos angyalai, ha nem is éppen égi, de mindenképpen a Hatalom képviselői és mint ilyenek, az emberre nem feltétlenül jót hoznak. Így fogalmazza ezt meg Csohány Kálmán egy interjúban a Látogatás-című rézkarc-csal kapcsolatban: „A karddal mindig ítélkezni szoktak és vagdalózni, akkor is, ha angyal tartja a kezében. Az angyal is olyan, mint az emberek. Az elfoglultság és tévedés égen és földön egyforma.”

Az Ítélet című rézkarcon is, az emberpár fölött lebegő angyal az ítélet állandó jelenlétét is fenyegető voltát reprezentálja. Gyakori az angyaloknak, mint a halál angyalának megjelenése, de ezzel olyan problémakörhöz értünk, amelynek bemutatása az előbbtől eltérő módszert követel.

Csohány Kálmán mindenkit érintő problémákból táplálkozó, egyéni érzelmeket tükröző lapjai, a veszélyeztetett kor számára emlékeivel, példáival, de még kétségeivel is az önmagát meglelt művész biztonságával nyújt kezet, az emberségre vágyó, és saját énjét is megvalósulni látó befogadó felé. A sorssal szemben talán csak egyszer nem tud hitével ellenállást tanúsítani, amikor saját testének és vé-

rének érzett szívbeli jóbarátját, Kohán Györgyöt elveszti. Fájdalmán, Kohán emlékére készített számtalan lappal próbál úrrá lenni, de ezek mindegyike a tehetetlenség érzését sugallja, ugyanazt a tehetetlenségét, mint amit az az ember fejez ki, akit elragadnak a halál angyalai és a szigorú rendben felállított végzet négyyszögéből képtelen kiszakadni.

Hasonló érzés hatja át a megdöbbenően szűkszavú Madár című kompozíciót, ahol a visszafordíthatatlan ténnyé ábrázolja és egyúttal utalva barátjának egyik festményére, emléket állít neki. Kohánról szól az Elhagyott szárnyak című művével, az Ikarus-motívumnak és a fenyőnek, mint a halál fájának képszerű összekapcsolásával. A fenyőnek ilyen értelmezése a havasokban eltöltött időnek hatására születhetett, „ahol fenyő volt a nappal, fenyő volt az éjszaka is”, mint írja egyhelyütt. Aki egyszer megérzi a halál könnyörtelenségét, az nem tud szabadulni a gondolatától. Csohánynak nemcsak ez, hanem az élmények megismétlődése sem engedi, hogy napirendre térjen fölöttük, és beletörődjön a megváltoztathatatlanba. Szembesze-
gülni nem tud a sorssal és ezért csak azt teheti, hogy teljesíti az ittmaradottak fájdalmas kötelességét és emléket állít az eltávozóknak műveivel, vagy vigasztalja a sorssal fenyegetetteket az elkerülhetetlen törvényszerűségének bemutatásával.

Csohány magához térve fájdalomából, képessé lesz újból az „általánosra” törekvés felelősségérzetével alkotni, de ezt már megváltozott szemlélettel teszi. A megrázkódtatás emlékét minden művében őrzi, hol közvetlenül, a témában is megnyilvánulva, hol pedig csak áttételesen következő, hangjának egyre mélyülő, sokat sejtető zengésében, szorongásokkal teli érzelmeinek kifejezésével, amint ezt már láttuk. ha nem is kronológikus sorrendbe állítva, hanem egy-egy motívum ismétlődését figyelembe véve tárgyalt műveknél. Korábban az emlékezés tisztaságával és a temető csöndjével is figyelmeztet emberi sorsunk elkerülhetetlenségére. (Figura holddal és csillagokkal.) A „megtörtént”, vagy a „megtörténhet” elmélkedését felveri a „velünk is megtörténhet” reális ténye (Fiatalok), míg az 1971-es Feljárt című lapjával a fenyegető szükségszerűséget állítja a nézővel szembe. De hogy a halállal való számvetés ne csak egy gondolati lehetőség legyen, Csohány megint temetni kényszerült. Kondor Béla hagyta el őt és mindenkit. Gyászának a Fekete virág c. sorozattal adott kifejezést.

*

Stiláris szempontokat figyelembe véve, Csohány nem tartozik az olyan alkotók közé, akik maguknak ellentmondva, időről időre más köntösbe öltöztetik mondanivalójukat, de csöndben, fokozatosan gazdagítja formai megoldásait belső indítékainak megfelelően anélkül, hogy mások eredményeit tartaná szem előtt. Rézkarcainak alapvető tulajdonsága az, hogy rajzi alapokon nyugszanak. A vonal karakterizáló képességéből indul ki, ahogy korai munkáinál láttuk. Később szögletes találkozásai keménysége lesz a döntő, és az így körülírt síkok egymáshoz való viszonya teremti meg a teret (Ár-

nyék), (Négy elem). A határozott karakterű vonalak sem simulnak rá a felületre, ha körülfonják is azt, mert a forma feszítő ereje megszakítja folytonosságukat (Sámson).

Az 1970-es években viszont azt látjuk, hogy a vonalak szabadabban futnak a papíron, de ez nem felszabadulás, hanem csapongás, mintha rajzolójuk nem gyakorolná fegyelmező szigorát felettük, pedig más milyenségükben csak egy zaklatottabb lelkiállapot kifejezése válik valóra (Öreg Sámson), (Hulló szárnyak és angyal).

Grafikáinak a rajzi megoldáson kívül a másik hagyományos jellegzetessége a fekete-fehér ritmusa. Csohány rézkarcainál egy ideig ez másodlagos volt, többnyire csak alkalmanként élt vele, rendszerint a vonallal határolt felület modellállítására szolgált, és közvetlenül jelképszerűen utalt a tartalmi mondanivalóra, mint ezt látjuk a Két férfi és egy nő című lapnál. A két ellentétes irányba néző figura közé beékelődik egy fekete csuhás alak, és ezzel fokozódik a más kompozíciós eszközökkel is kiélezett drámai feszültség. Tematikailag indokolt a papok egymás fölé sorakoztatott hierarchikus rendjével szembeállított fekete bárány az azonos című rézkarcon. A feketének, mint színnek az alkalmazása egy időben gyakoribb lesz Csohány műveiben, de a lap felülete, mint a téma megvalósulásának síkja, vagy tere, többnyire világos, hacsak nem indokolja az eltérést már a címben is meghatározott ok.

Az 1970-es Szakadék című rézkarcnál elveszti jelentőségét a lap síkja, mint a történet helyszíne, hogy átadja helyét az erősen vonalkázott sötét felületnek, ami nemcsak a címben megfogalmazott dolgoknak az ábrázolása, hanem egyúttal az ugyancsak sötét figura, illetve az egész kompozíció háttere is.

Egy ideig azonban még továbbra is a lemezszéllel körülhatárolt világos felület adja az alaphangot (Dürer emlékére), hogy csak fokozatosan adja át helyét a fekete-fehér egyensúlyára épülő hangulati aláfestésnek (Fenyő között), (Virág éjszaka). A közelmúlt munkáinak stílárís jellemzésére a Csók István Galériában rendezett kiállításának — Bojár Istvánnak, a Magyar Hírlapban megjelent kritikájából idézek: — „A feketének megnőtt a szerepük, immár azonos értékű az alap fehérjével, a vonalak síkokká terülnek vonalhálókat alkotva, s ezzel újfajta mélységet és szellemi kiterjedést kap a grafika.”

Az itt végigkísért, csak a vonal jellegzetességére és a fekete-fehér elosztására kiterjedő stílusfejlődésből is látható a változás, ha nem is tértünk ki külön a komponálási mód sokféleségére, a térnek és síknak, a lent-nek és fent-nek dinamikus, szabad értelmezésére. A formai megoldásokon kívül a mondanivaló nem kevésbé differenciált összképét kísérhetjük nyomon, sőt talán nem elégszer hangsúlyozott, hogy az előbbi mindig az utóbbinak függvényeként létezik. Igaz, hogy vannak Csohánynál bizonyos problémakörök, amiket egymás mellé állítva ciklusonként kezelhetünk, de ha meg is figyelhetünk ezek között időbeli összefüggéseket, törvényszerűséget nem állapíthatunk meg, mert egyidejűleg több téma foglalkoztatja. Elég,

ha csak a már említettekén kívül, vagy szemben az 1967-es Régi fénykép című groteszk műveket, vagy az 1969-es Régi képek ironikusabb megfogalmazását tükröző lapokat hozzuk fel példának.

Mi az viszont, ami az egyes esetek sokszínűségéből, mint általánosan jellemző, levonható? Már láttuk, hogy hogyan jutott el az egyes figurák tipizálásán keresztül a lényeglátás általánosabb igényéhez, és ezen túl a fogalmi ábrázoláson keresztül az elvontabb tartalom kifejezéséhez, a végső kérdéseket feszegető ábrázoláshoz.

Csohány Kálmán grafikái az ember szerepét, feladatát, érzelmi magatartását, helyzetét vizsgálja a XX. században. Jónak és rossznak elválasztása egyre nehezebb, amikor Janus-arcú egész technikai, civilizációs fejlődésünk, mert haladásával a könnyebben és jobban élelét segíti, de veszélyt is hoz ránk, az elembertelenedés keservét. Ez ellen emel szót Csohány Kálmán az emberi érzés tisztaságával, emlékeivel, a természet és az ember kapcsolatának megőrzésével, klasszikusan szabatos formában, egyetemes hittel, egyetemes problémákról.

Korr. 3.

Ökrösszekér, 1962

Antigoné (egy Áprily vershez), 1963

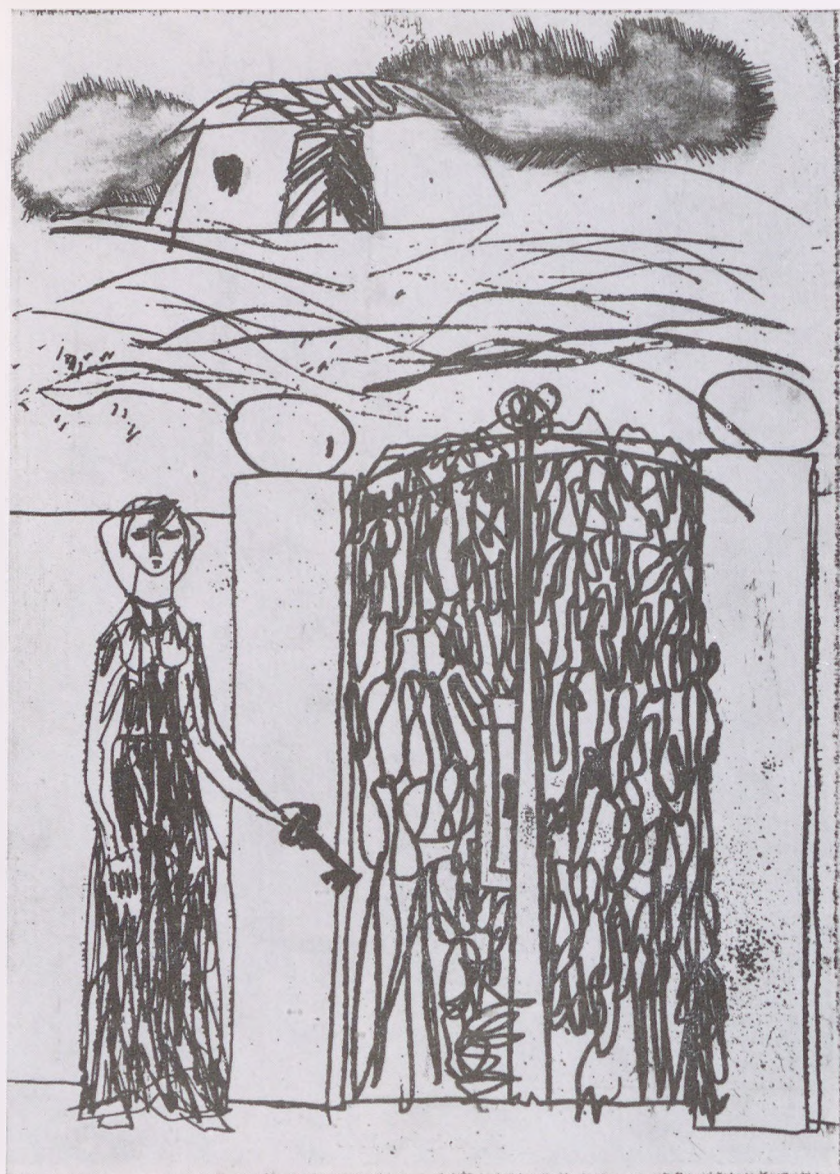
Bezárt kapu, 1964

Két szomszédvár, 1966

Sebastyén, 1966

Kapu, 1966

A madarak elrepülnek, 1968

Lebegés, 1968

Emlék otthonról, 1969

Fiatalok, 1970

A múzeumi szervezet tevékenysége

BESZÁMOLO

a Nógrád megyei múzeumok 1975-ben
végzett munkájáról

Amikor egy intézmény éves munkáját megítéljük mindig egy kollektíva, emberek egy meghatározott csoportjának tevékenységét tesszük mérlegre. Embereket, elért eredményeket, sikertelenségeiket kell mikroszkóp alá vennünk. A gyakorlatot kell szembesítenünk a valósággal, a lehetőségekben adott feltételek sokirányból motivált felhasználásának mikéntjéről kell véleményt formálnunk. Nem egyszerűen a helyzet megítéléséről van itt szó, hanem arról, hogy a jelenségek tendenciává álljanak össze, és ezáltal a fejlődés iránya egyértelmű legyen: hogy az a tevékenység, körülmény ami ezt gátolja, világosan körvonalazódjék, hogy alakja, súlya mérhető legyen.

Az okok kialakulásáról, az okok szervezeten belüli öntörvényű fejlődéséről, az okok következményeiről kell lehetőségeink szerint világos képet rajzolnunk.

Valójában ezekkel, és még sok más átfogó és kevésbé elvi gondolattal kell megbirkóznunk most is, amikor a múzeumi szervezet elmúlt évi tevékenységéről szólunk. Abban a hitben írtuk le mondanivalónkat, foglaltunk állást, rögzítettük ítéleteinket, hogy nemcsak az „utánunk következő generáció” merít azokból, hanem munkatársaink mindegyike számára is okulásul szolgál. Biztos ösvényt jelent, amelyet közös akarattal szélesíthetünk korszerűbb, tudományos úttá.

Mert látnunk kell: ma a múzeumi tevékenységünkben meglévő alap arra szolgál, hogy bizton haladhassunk egy elmélyült, társadalmilag hasznos tudományos- és közművelődési munka irányába.

I.

Az 1975. évi múzeumi tevékenység szorosan kapcsolódott azokhoz a feladatokhoz, amelyet a közművelődésre érvényes döntések, a közép-távú tudományos terv körvonalazott. A kapcsolódás minősége természetesen a végzett munkától függően más és más. A dokumentumokban megfogalmazott közösségi igények egyértelműek. Számunkra a feladat megoldása nem kis gondot jelentett. Hiszen valójában arról volt és van szó, hogy gyakorlatunkat — talán az átlagosnál — több szempont alapján kellett végeznünk.

Ahhoz, hogy kettős irányú, de egymással szorosan összefüggő tevékenységünket valóságosan és eredményesen tudjuk végezni, a következőket kell látnunk:

1. A múzeumi szervezet kialakulása ebben az időszakban tovább folyt. Szükségesnek tartottuk, hogy az igazgatóság Salgótarjánba kerülésével az egyes intézmények között elhatárolódjanak a munkaterületek. Az irányítás, az irányíthatóság a központi döntések — akár a tudományos, akár a közművelődési tevékenységről is van szó — mérhető végrehajtása csak ezek után valósítható meg. Megnyugtatónak tartjuk a tudományos tevékenység elhatárolódását, ugyanakkor még nem alakult, mert nem is alakulhatott ki a közművelődés szükséges szervezete az elvi és a szubjektív körülmények folytán. A szervezet egységessé tételének folyamata elindult. Ez további feladatokat is jelent.
2. Számolnunk kellett azzal is, hogy belátható idő múlva, a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum új épületének elkészültével egyidőben, az új- és legújabbkori történeti muzeológia iránti közösségi igényt állandó kiállítással kell kielégítenünk. Ez a felismert követelmény valóságos teherként van jelen életünkben. Az elindulás időszakában vagyunk. A munka igen aprólékos, tudományos tevékenységet igényelt, amelyet csak részben oldott meg a korábbi tudományos, publikációs tevékenység. Ez — és egyéb szubjektív tényezők hatása — nagyobb igénybevételt kért dolgozóinktól.
3. A belső, a szervezeti fejlesztések, a fűrasztó „műhelymunka” végzése mellett nagy az igény abban az értelemben is, hogy mai valóságos politikai, gazdasági és elsősorban kulturális életünk változásait is regisztráljuk. Még inkább, hogy annak fejlesztésében alkotóan részt vegyünk. A helyes arányok kialakítása nem kis feladatot jelentett. Megvalósítására az 1975-el záruló időszak sem volt elegendő.
Minduntalan tapasztaltuk a saját magunk által megfogalmazott célkitűzések, a frissen megvalósítandó feladatok összeütközését. Hatása mérhető a kijelölt feladatok elvégzésében.

II.

A három nagy összefüggés jelenléte érzékelteti, hogy az 1975-ös esztendő sem tartozott a „könnyű” évek közé. Mindannyiunk számára úgy fogalmaztunk: az elvégzett munka mennyiségét és minőségét vizsgálva sikeres-eredményes volt az esztendő. A sikeres tevékenység fényében kaptak világosságot gondjaink is.

Miben mérjük a megállapítás lényegét?

Mindenekelőtt abban, hogy a múzeumainkban folyó tevékenység alapját, irányát a megfogalmazott határozatok alapján úgy alakítottuk, hogy általa *történeti ismereteink gyarapodtak, mai világunk*

megismerhetőbbé vált. A hatáskörünket bővítette, hogy új kiállító helyekkel (Pásztó, Bánk) gyarapodtunk, hogy Szécsényben új múzeumot nyitottunk meg, hogy teljes felújítást kapott a balassagyarmati Palóc Múzeum. A megnyíló kiállításainkban a szakmai és politikai követelmények egységben valósultak meg. Azaz egyre jobban lehetőségünk adódott arra, hogy mai életünk fejlődésében a saját tevékenységünk oldaláról, a múzeumi munka oldaláról foglaljunk helyet. Arra nyílt alkalom, hogy azt pótolhattuk, ami intézményeinkből eddig hiányzott: a történeti ismeret mélyítésében, az esztétikai-művészeti nevelés szükséges hatókörének bővítésében a saját eszközeinkkel vehettünk jobban részt. A megnövekedett lehetőség egyúttal a végzett tevékenység megtervezésével összefüggő felelősségünket is növelte. A tapasztalatainkat összegző fenti megállapítások azt jelzik, hogy ebben a munkánkban is jó irányú cselekvés-sor alakult ki.

A gyakorlatunkhoz tartozik, annak valóságosságát támasztja alá, hogy a fejlődés tendenciáját érzékeltető elvek a napi végzett munkához kapcsolódnak. Ennek során érzékelhetően haladtunk előre, a *tárgy-gyűjtésben*.

A szécsényi helytörténeti kiállítás — bár sok szakmai rendezési feladatot nem tudott kellő mélységgel megoldani — azért volt érdekes, mert gazdag gyűjteményünk egy részét tárta a látogató elé. Hatását, mind a községbe látogató érdeklődők, mind az itt élők irányában mérhetően mutatta. Azaz: azt kell érzékelnünk, hogy az ilyesfajta, de átgondolt, jó küllemmel megjelenő kiállításra igény van. A történeti gyűjtés más területén is folyamatosan — noha nem kielégítő ütemben — haladunk előre (régészet, munkásmozgalom-történet, a megye általános története). A néprajzi gyűjteményünk úgy gyarapodott tovább, hogy a figyelem a rendezendő Nógrád megye népének életét bemutató állandó kiállításon volt. A múzeumi feladatok elvégzését segítő eszközeink is gyarapodtak (adattár, fotótár, könyvtár, kisképtár, stb.).

A tevékenységünk iránya itt is adott, azt továbbfejleszteni, korszerűsíteni továbbra is indokolt. Különösen nagy szükség van a könyvtár körülményeinek olyan értelmű fejlesztésére, amelynek során ez a gyűjtemény részt vehet a megye történetét kutató, az általános-, a munkásmozgalom-történet iránt érdeklődő és feldolgozó munkában. Azt nem kívánom itt most részletesen kifejteni, hogy a könyvgyűjteményünk egyúttal természetes kapocs a közművelődés más területein működő intézményekhez (a könyvtárakhoz), azt figyelembe véve, hogy egy bizonyos típusú könyvtárnak is megfogalmazódtak — elsősorban a helytörténeti kutató munkában — tennivalóik. Ha érdeemben kívánunk ezen a területen is fejlődni, természetesen előbb az intézményeink könyvtári egységei közötti szakmai kapcsolatot kell a múzeumi szervezet léte által meglevő belső igények szintjére emelni. Nyilvánvaló itt is olyan munkára van szükség, amely kellő figyelemmel és hozzáértéssel, a feladatok egészére figyelő felfogásra épít.

Ezek előrebocsátása mellett gyűjteményeink számszerinti gyarapodását az alábbi adatok érzékeltetik:

Régészet:	2000 db (becsült adat)
Néprajz:	107 db
Képzőművészet:	69 db
Irodalomtörténet:	161 db
Fotótár:	1104 db
Adattár:	171 db
Dokumentumtár:	543 db
Könyvtár:	365 db
Művelődéstörténet:	89 db
Restaurált tárgy:	4131 db

Fejlődésünk eredményét azon is figyelemmel kísérhetjük, amely a *személyi feltételek*, az egyes személyek munkakapcsolatának alakulásában tényként volt jelen. Egyik iránya a megállapításnak az, hogy nemcsak a mi, hanem irányító szerveink felfogása is az volt: a megnövekedett feladatok elvégzése akkor várható, ha egyrészt az intézményeink belső szervezettsége, a belső tartalékok kihasználása jobb lesz, másrészt ha a személyi feltételek a lehetőség szerint, de folyamatosan javulnak. Az elsőre itt most nem kívánok kitérni. Úgy vélem a beszámoló jelentés tanulmányozása, no meg a múzeumok egész éves tevékenységének ismerete kellő érv arra: milyen helyzetben vagyunk most.

Az irányítás másik részének helyességét igazolja, hogy ebben az évben Szűcs László személyében új munkatárssal gyarapodtunk, aki a múzeumi közművelődési feladatokat látja el. A személyi állományunk így alakult:

1. Megyei igazgatóság:

Igazgató: Dr. Molnár Pál (1975. aug. 15-ig)

Dr. Horváth István (1975. szept. 4-től)

Igazgatóhelyettes: Domonkos Alajos

Gazdasági igazgató: Krätschmer József

munkatársai: Pásztor Barnabásné könyvelő

Lőrincze György gondnok

Végh Béla pénztáros

Nagy Béláné takarító, hiv. segéd

Múzeumi népművelő: Szűcs László

Adminisztrátor: Dr. Lükő Gézáné

Restaurátor csoport: Gellén Sándor mb. csop. vez.

Kmetty Lajosné restaurátor

Veress György restaurátor

2. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum:

Igazgató: Dr. Molnár Pál (1975. aug. 15-ig)

Dr. Horváth István (1975. szept. 4-től)

Új és legújabbkori csoport:

Vonsik Ilona múz. csop. vez.

3. Balassagyarmat, Palóc Múzeum
Igazgató: Dr. Zólyomi József
Néprajzos: Kapros Márta
Munkatársak: Széles Istvánné, Kasuba Livia adm.
Horváth Dezső, Majdán Béla teremőr.
4. Szécsényi Helytörténeti Múzeum
Igazgató: —
Régész: Héjj Csaba
Adminisztrátor-ügyintéző: Horváth Béláné
Tárlatvezető: Oláh Antalné
Munkatársak: Géczi Pálné, Kiss Vincéné, Gémesi Gyula,
Nagymarosi László, Simon Ferenc, Szabó Jenő,
Vilimi Józsefné
5. Kiállítóhelyek:
 - a) Karancsberény: Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeum
Tárlatvezető-gondnok: Lieszkovszky László
 - b) Csesztve: Madách Imre Emlékmúzeum
Tárlatvezető: Szikszay József
Gondnok: Guth Pálné
 - c) Horpács: Mikszáth Kálmán Emlékház
Tárlatvezető: Grécsi Ferenc
 - d) Hollókő: Falumúzeum
Gondnok: Fábián Lajosné
 - e) Pásztó: Helytörténeti Kiállítóhely
Tárlatvezető: Pintér Nándor
 - f) Bánk: Szlovák Nemzetiségi Állandó Kiállítás
Gondnok: Hriagyel János

A számszerű gyarapodás mellett igen jelentősnek tartjuk azt is, hogy az egyes munkatársak közötti munkakapcsolat, emberi viszony — bár még van olykor kívánnivaló — érzékelhetően javult. Nagyobb az együttműködésre való törekvés (Pl.: a bányász kiállítás előkészítése), egymás munkájának figyelemmel kísérése és reális értékelése (pl.: a néprajzi kiállítás a szervezeten belül is nagy figyelmet kapott.) Ez elsősorban a jövő szempontjából lehet nagyon értékes. Elsősorban a tudományos — és az erre alapozott — közművelődési munka oldaláról kiindulva tartom ezt lényegesnek.

Miért?

Az ez évben is megjelenő Évkönyvünk is igazolja, hogy figyelemre méltó az alkotókedv minden múzeumi területen.

Ezt szándékozunk fenntartani, illetve fejleszteni. A célkitűzéshez elengedhetetlenül fontos a szellemi, fizikai jó kondícionáltság. Követelményünk: legyünk kritikusak — elsőként — a saját munkánk

íránt és ez ösztönözzön a színvonalas munkavégzésre; legyünk reálisan véleményformálók a munkatársunk tevékenységére is. Ez — látszólag — könnyű, mert az alapigazságot tartalmazó kettős irányú elv megvalósítása a gyakorlatban nem is jelent kis feladatot.

Elsősorban önmagunk, de a mindenkori vezető számára sem. Úgy vélem abban az eredményben, amit elértünk, amit az elmúlt évben — mint jövőendő tennivalóinkat — megalapoztunk, reményt nyújt arra, hogy fokozatosan közelítsünk e számunkra, munkánk számára ideális helyzet felé.

Szükséges azt is megvizsgálunk: *miként alakult kiállító tevékenységünk?* A szép számú — tervezett — kiállítás közül megvalósult a legjelentősebb, a Nógrád megye 30 éve, politikai, dokumentációs kiállítás Salgótarjánban. Nagy érdeklődés kísérte mindvégig. Kibővítettük a karancsberényi emlékkiállításunkat. Ennek keretében az ellenállási mozgalom általános helyzetét, a magyar internacionalisták tevékenységét is világosabban láthatja a látogató.

A tanácsok megalakulásának 20. évfordulójára rendezett vándoroltatható anyagunk zárta a sort. Jelentős esemény volt a szécsényi Forgách-kastély részleges, majd teljes múzeumi megnyitása. Indításkor a Szécsény történetét, Nógrád megye régészetét bemutató és a vadászati és vadgazdálkodási állandó kiállítást (1975. nov.) nyitották meg. Ez utóbbit a Magyar Mezőgazdasági Múzeum rendezésében.

A Palóc Múzeumban — a felújítási munkálatok elhúzódása — Pásztón betegség miatt maradt el a helytörténeti kiállítás felújítása. (A közönség érdeklődését a mellékelt táblázat szemlélteti.) Az érdeklődés tartalmáról jellemzésül csak ennyit: közönségünk tájékoztatása — vagy másképp szólva a múzeumi propagandánk — a jó úton haladt 1975-ben. Általában az iskolai program teljesítése (kirándulás), a hagyományok — elsősorban a néprajz — jelenléte, az újdonság ereje (a helyreállított szécsényi kastély) vonzotta látogatóinkat. Amit úgy jellemeztünk: hogy sokszor spontán, tőlünk függetlenül volt meg, de igen nagy számú, tehát jelentős. Talán — amire törekszünk a jövőben — ha tudatosabban, jó módszerekkel közelítünk az érdeklődők felé, vagy az érdeklődés felkeltésére, akkor sem leszünk riasztóak.

Az elmondottakkal azt is szeretnénk volna érzékeltetni, hogy helyzetünk nem volt arra mindenben alkalmas, hogy egy teljes körű, átfogó közművelődési tevékenység alakuljon ki szervezetünkben. Noha tényleg voltak figyelemreméltó erőfeszítéseink, és eredményeink (pl.: a múzeumi hónap megrendezése, lebonyolítása), de ezek inkább a meglevő gyakorlat összefoglalására voltak példák. Közművelődési gyakorlatunk előtt még igen sok kiaknázatlan lehetőség van.

Közbevetőleg, már említettük, úgy érzem külön is ki kell térnünk, a *tudományos, publikációs* tevékenységünk eredményeire, illetve gondjaira is. Ez utóbbiról csak annyit kell megjegyeznünk, ami a tervezési munkához tartozik: a vállalások kérdése. Nem szabad többet vállalnunk, mint amennyit munkatársaink szellemi-fizikai-idegi ereje elbír. A tervezési munka megjavításával fölösleges „kudarccélménytől” is megszabadítjuk intézményeinket. Ennek eddigi elmaradásában látom, hogy néhány feladatot nem teljesítettünk (pl.: szakszervezeti mozgalom története, életrajzi feldolgozások).

Mindezekon túl a fő eredmény a vállalt munka teljesítése. A kutató munka jó ösztönzésére szolgált és igen hasznos, hogy meghonosodott az Évkönyv-forma. Rendszeres megjelenésével — az év múzeumi hónapja — kiegyensúlyozottabbá, ütemezhetőbbé tette a tudományos feldolgozások tervezését, elvégzését is. Az 1975-ös évkönyv is gazdag tartalommal jelent meg. A munkásmozgalom eseményei, néprajzi, régészeti, kultúrtörténeti, közművelődési cikkek szép száma és — ami különösen lényeges — tartalma, a kutatók köre igazolja a kezdeményezők igazát. Mindezek mellett megjelent dokumentum közlésünket (1918—1919) is folytatni tudtuk, valamint nagyrészt megyei kutatók anyagából jelentettük meg a Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 évéről c. kötetünket.

III.

Sem a tudományos, sem a közművelődési tevékenységünket nem tudtuk és a továbbiakban sem tudjuk különböző összetételű, jellegű közeg nélkül végezni. Így azt hisszük természetes, ha külön szövegeink kapcsolataink alakulásáról.

A múzeumi szervezet irányításához szükséges irányelveket, a feladataink elvégzéséhez a kellő gazdasági feltételeket a KM. Múzeumi Főosztályától, illetve a Nógrád megyei Tanács Művelődésügyi Osztályától megkaptuk. A munka végzéséhez — a szintentartás érdekében — ezek szintentartását, azaz arányos fejlesztését is igényeljük a továbbiakban.

Hasznosan segítette munkánkat az országos szakfelügyelet. A szakfelügyeleti rendszer működésével kapcsolatos általános kedvező tapasztalatunk közül ki kell emelnünk a néprajzi és a munkásmozgalmi szakfelügyelet segítőkészségét. A velük meglévő munkakapcsolat egyben iránymutató a más területeken is szükséges tevékenységünk fejlesztéséhez.

Kapcsolataink rendszerében hangsúlyozott szerepet szánunk a korábban megszervezett Palóc kutatásban résztvevő megyei intézmények és szakemberek együttműködésének. Kapcsolataink helyzetét kedvezően ítéljük meg. Elsősorban a Heves és a Borsod megyei Múzeumok Igazgatóságával kialakított jó tapasztalatokat kívánjuk együttesen mélyíteni.

Ezen az alapon a résztvevő többi megye irányában — a kutató és a közművelődési feladatok ellátásában — is készségesek vagyunk alkotó, közös tevékenységre.

A megyei intézményekkel kapcsolatunk sokkal gazdagabb lehetőséget kínál, mint amivel most élni tudunk.

Ez a megállapítás akkor is igaz, amikor azt is látjuk: megyei intézményekkel kialakított gyakorlatunkban 1975-ben sem következett be visszalépés. De azt is látnunk kell: ma ez az együttműködés nem elegendő. Nem elsősorban és kizárólagosan az akciókban kell gondolkodnunk. Az akciók megjavítása érdekében is a mélyebb, elemző, értékelő tevékenységben szükséges elsősorban az együttműködés megjavítása, úgy, hogy egyúttal a tevékenységben az indokolt „feladatparcellázás” is megvalósuljon.

Úgy vélem az érintkező felületek pontosabb kimunkálásával, a levéltárral, a könyvtárral, a művelődési központtal és bizonyos értelemben a filmszínházakkal is eredményesebb tevékenység valósítható meg.

Szerencsére a műveltség terjesztésében a társadalmi szervezetek szerepe és súlya egyre nagyobb. A velük való kapcsolatunk fejlesztésének is ebből az igényből kell kiindulnia. Ezért kell tovább korszerűsíteni a TIT megyei szervezetével együttes munkánkat. A fiatalok és felnőttek ismereteinek igényes ellátása, javítása csak így valósítható meg. Arról csak érintőlegesen szólok: a TIT újabb szállal köthet bennünket is a pedagógusok igen nagy számú és minőségében sem elhanyagolható rétegéhez. A fejlődés lehetősége és néhány szép példája igazolja azt is, hogy a HNF megyei szerveivel, a KISZ-szervezeteivel is tudunk és kell együtt dolgozni. (Honismereti tábor előkészítése, néprajzi és helytörténeti pályázat).

Nagyobb és rendszerezettebb együttműködést indokolt kezdeményezni a múzeumok iránti igény kielégítése érdekében a tanulóifjúsággal, a szocialista munkaközösségekkel. Két igen fontos réteg, melynek hagyományszeretetét, a haladó hagyomány megőrzésének, szüleik szép szokásainak megtartását rögzíteni nem könnyű és nem egyedüli feladatunk.

De ami a mi feladatunk, azt tudatosabban kell vállalnunk és tennünk is a feladat elvégzése érdekében. Talán e mondatok is jelzik, hogy ezen a téren is elég keskeny még az az ösvény, amelyre lépünk kell elődeink nyomdokain.

Gondolom, tudott dolog: egy intézmény, szervezet egész éves munkáját összefoglalni úgy, hogy abban a mindennapok lüktetése is bentfoglaltassék, csak bizonyos sarkítással lehetséges.

A sarkítás pedig egyidőben keltheti az igazságtalanság és valóságos megítélés érzetét is. A múlt évi tevékenység értékelésénél mi

elsősorban a jövőre tekintettünk, az előttünk álló feladatok teljesíthetőségét vizsgáltuk, az előrelépést kutattuk — a múltból hozott hasznos elemek alapján. Folytatni kívánjuk — jobban és nem gyorsabban — mélyebben és nem felszínesebben azt, amit kollektívánk minden tagja korábban vállalt: Nógrád megye történetének feldolgozását, a történelmi fejlődést mutató szellemi és tárgyi megőrzését, megismerését.

Ha ehhez, az egy évvel nem mérhető folyamathoz a fenti beszámoló egy pontot is tett, érdemes volt leírni.

Dr. Horváth István
megyei múzeumigazgató

INTÉZMÉNYEK LÁTOGATOTTSÁGA

Intézmény	Jan.	Febr.	Márc.	Apr.	Máj.	Jun.	I. f. e.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	II. f. e.	Összesen
Szécsény	3230	—	—	840	8687	5996	18753	4028	5253	3011	2590	2755	1510	19147	37900
Hollókő	619	903	1966	1789	2487	2438	10202	2771	2581	2558	2624	485	734	11753	21955
Karancsberény	439	254	1124	747	1552	1275	5391	1151	1104	907	715	823	407	5107	10498
Salgótarján	404	1139	1009	609	381	314	3856	340	300	392	458	397	138	2025	5881
Pásztó	346	254	310	404	651	610	2575	590	630	640	680	139	357	3036	5611
Csesztve	16	29	114	384	563	505	1611	317	236	674	322	121	98	2368	3979
Horpács	115	98	35	99	78	86	511	75	97	187	215	113	4	691	1202
Bánk	44	35	89	109	77	203	557	165	145	63	62	58	42	535	1092
Balassagyarmat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3555	—	3555	3555
	5213	2712	4647	4981	14426	11427	43456	9437	10346	8432	7666	6167	3290	48217	91673
Vándor	8016	3034	5270	2811	3050	610	22150	—	—	—	11739	320	870	12929	35079
Mindösszesen	13229	5746	9917	7791	17476	12037	65606	9437	10346	8432	19405	6487	4160	61146	126752

Nógrád megyei múzeumok V. ötéves terve (1976—1980)

I.

1. múzeumi szervezet IV. ötéves tervének értékelése, legfontosabb jellemvonásai

A múzeumi szervezet eredményesen vett részt a párt, az állami döntésekben megfogalmazott feladatok teljesítésében. A tevékenység eredményeként kedvezőbbé váltak a múzeumi tudományos munka feltételei és gazdagabbá lett a tartalma. Javult a közművelődési tevékenységünk is. A kedvező helyzetet az alábbi tények érzékeltetik:

- a múzeumi hálózat szervezetében további ésszerű munkamegosztás alakult ki. Az egyes múzeumok és kiállító helyek tevékenysége és gyűjtőköre tovább tisztult, elhatárolódott, pontosabbá vált. Ez kedvezően hatott a munkafolyamatok szervezésére is;
- új kiállítóhelyekkel (Bánk, Pásztó, Szécsény) gyarapodtunk. A balassagyarmati Palóc Múzeum alapvető korszerűsítésének eredményeként javultak a munkafeltételek. Az új és fejlődő intézményeinkben erőteljesebben folyhat a hagyományörzés, különféle gyűjteményekre épített kiállító-közművelődési tevékenység (pl. Salgótarján történeti kiállítása, Nógrád megye 30 éve, előkészület a balassagyarmati Palóc Múzeumban rendezendő néprajzi kiállításra);
- tudományos publikációink mennyisége és minősége is fejlődött. Befejeződött Nógrád megye történetének monográfikus feldolgozása. Új formában, színvonalas tartalommal stabilizálódott a Múzeumi Közlemény-sorozat. Dokumentum kiadásaink — az egyéb kiállításvezetők mellett — jelzik eredményeinket.

A múzeumi munkát azonban néhány tényező továbbra is kedvezőtlenül érintette. Közülük is kiemelkedő, hogy:

- Salgótarjánban a IV. ötéves tervben nem épült meg az új múzeum épülete, és ez nehezítette és jelenleg is nehezíti kiállító tevékenységünket. A múzeumi szervezet így továbbra is „féloldalas”;

- nem sikerült kellő hatékonysággal részt venni a regionálisan irányításunkra bízott tudományos feldolgozásban (pl. a bányászletmódhoz kapcsolódó gyűjtő, feltáró munkában). Más irányú tevékenységünk a palóckutatás sem kristályosodott ki, és az ebben végzendő munka továbbra is jelentős feladatot jelent;
- nem sikerült kiegyensúlyozott, arányaiban megfelelő gyűjtőmunkát kialakítani. Néprajzi gyűjteményünk egyes egységei színvonalasak, mások kevésbé tartalmazzák a lakosság életére vonatkozó legfontosabb tárgyi anyagot. Az igények és lehetőségek mögött elmaradt a munkásmozgalom történeti anyag gyűjtése;
- nem alakult egyenletesen és a szükséges mértékben a múzeumi szervezet káder- és személyzeti munkája. Egyes, fontos munkahelyek megfelelő szakemberrel való betöltése nem sikerült, más helyen nem stabilizálódott a megfelelő munkatárs;

2. Az V. ötéves tervi feladatainkat a fenti összefoglaló kép alapján fogalmaztuk meg. A soronkövetkező tennivalóink kijelölésekor a megyei párt-dokumentumokra épített megyei tanácsi közművelődési feladattervet, a művelődési intézmények fejlesztési programját alapidokumentumként kezeltük. Ehhez hasonlóan dolgoztuk fel a központi párt- és állami határozatokat, amelyek a tudámpolitikáról, a munkásmozgalomról, az ifjúság helyzetéről szólnak, valamint a Kulturális Minisztérium szakmai irányelveit, az Országos Múzeumi Tanács V. ötéves tervvel kapcsolatos állásfoglalását.

Ezekben foglaltak értelmében, fő feladatunknak tartjuk:

- a múzeumi szervezet anyagi és szellemi erőit úgy koncentráljuk, hogy lényeges előrehaladást érjünk el gyűjteményeink gyarapításában. Ezt a munkát úgy végezzük el, hogy központi helyet biztosítunk a munkásmozgalom-történeti, tárgyi, dokumentációs anyag gyűjtésének. Különös figyelmet kell arra fordítanunk, hogy az V. ötéves terv közepére elkészül az új salgótarjáni múzeum;
- mélyebben, intenzívebben és szervezettebben kell részt vennünk az országos és regionális tudományos tervben számunkra megfogalmazott feladatok következetes végrehajtásában;
- széles körű és a jelenlegi gyakorlatnál alapvetően gazdagabb közművelődési tevékenységet formálunk ki, és ezt fejlesztjük tovább. Ennek során nagy figyelmet fordítunk a hagyományörzés fejlesztésére, történeti emlékeink feltárására, megismertetésére;
- a személyi feltételek egyenletes javítása már az ötéves terv első évétől indokolt. A káder- és személyzeti munka javításánál elsősorban az új múzeumi feladatokra való felkészülés szempontjait, az általában is megnövekedett követelményeket indokolt figyelembe venni.

II.

Tudományos és közművelődési terv

Középtávú tudományos terv

1. GYŰJTEMENYGYARAPÍTÁS

- a) Továbbra is legfontosabbnak tartjuk a *legújabbkori muzeológia* területén A munkásosztály fejlődésének, struktúrájának és tudatállapota alakulásának vizsgálata c. témához való hozzájárulást.

Ezen belül is kiemelten foglalkozunk a nagyüzemi munkások életmódjára utaló munka- és használati eszközök, viselet, berendezési tárgyak gyűjtésével (SKÜ, üveggyár, ZIM).

Határidő: 1978. december 31., ill. folyamatos

Felelős: Horváth István

Tervszerűen gyűjtjük a párt- és a szakszervezetek, különböző társadalmi szervezetek (nő- és ifjúsági mozgalom) a munkáskultúra és sport tárgyi és írásos emlékeit.

Határidő: 1978. december 31., ill. folyamatos

Felelős: Vonsik Ilona

Balázs László

Folytatjuk a megye történetében kiemelkedő munkásmozgalmi veteránok személyi anyagainak gyűjtését.

Határidő: 1978. december 31., ill. folyamatos

Felelős: Vonsik Ilona

Kiemelten foglalkozunk és irányítjuk a bányászéletmód tárgyainak, emlékeinek gyarapítását.

Határidő: 1980. ill. folyamatos

Felelős: Szvircsek Ferenc

- b) A *néprajz* területén tovább folytatjuk a hagyományos paraszti gazdálkodás, a fellelhető kismesterségek tárgyi anyagának gyűjtését.

Határidő: folyamatos

Felelős: Zólyomi József

A viseleteknél és a lakásbelsőknél az együttesek összeállítását, kiegészítését tartjuk legfontosabb feladatunknak. A megye valamennyi viseleti csoportjának egy-egy öltözetét begyűjtjük. Arra törekszünk, hogy a gazdasági különbségek és a gazdasági-társadalmi folyamatok változásai bemutathatók legyenek.

Határidő: 1980, ill. folyamatos

Felelős: Zólyomi József

Terepkutatásaink során számbavesszük és regisztráljuk egy-egy személy teljes ruhakészletét és a jelenlegi helyzetet.

Határidő: 1980, ill. folyamatos

Felelős: Zólyomi József

További adat- és anyaggyűjtést végzünk. Ipolyvölgyén kívül eső komaság szokásainak megismerése érdekében.

Határidő: 1980

Felelős: Kapros Márta

A Palóckutatás keretei között részt veszünk a tárgyi anyag és a visszaemlékezések gyűjtésében

Határidő: 1980, ill. folyamatos

Felelős: Kapros Márta

- c) A régészeti kutatások, terepjárás után kiválasztott népvándorláskori lelőhelyet kell feltárni, lehetőleg együttesen telepet és temetőt.

Határidő: 1978

Felelős: Héjj Csaba

- d) A megyetörténeti gyűjtemény fejlesztését a középrétegek életmódjához kapcsolódóan végezzük.

Határidő: folyamatos

Felelős: szécsényi kiállítóhely vezetője

- e) Irodalom- és művelődéstörténeti gyűjtőmunkánkat az emlékházak anyagának kiegészítése, illetőleg az iskolatörténeti gyűjteményrész teljessé tétele érdekében folytatjuk.

Határidő: 1980

Felelős: Balázs László

- f) A képzőművészeti gyűjtemény gyarapítását az elfogadott koncepció alapján végezzük. Elsődlegesen az egyedi rajzok vásárlását szorgalmazzuk, de törekszünk történeti anyag felkutatására is.

Határidő: 1978, ill. folyamatos

Felelős: Domonkos Alajos

2. TUDOMÁNYOS FELDOLGOZÁSOK

- a) A szakszervezeti mozgalom története (1890—1918)

Határidő: 1977

Felelős: Vonsik Ilona

- b) Népszokások, hiedelmek a terhesség alatt és a szüléskor az Ipolymenti néphagyományban.

Határidő: 1976

Felelős: Kapros Márta

- c) XVIII—XIX. sz.-i hagyatéki leltárak, vagyonleltárak, felszerelés-jegyzékek elemzése, leírása.

Határidő: 1979

Felelős: Zólyomi József

- d) A szécsényi várásatás tudományos eredményei

Határidő: 1976

Felelős: Héjj Csaba

e) A salgótarjáni társulati iskolák története.

Határidő: 1980

Felelős Balázs László

3. MÚZEUMI MÓDSZERTANT

d) A régészet területén megszervezzük a leletbejelentő hálózatot a leletmentések eredményesebb végzése érdekében.

Határidő: 1976

Felelős: Héjj Csaba

b) A régészeti lelőhelyeket telekkönyvileg is védetté nyilvánítjuk ebben az időszakban.

Határidő: 1980

Felelős: Héjj Csaba

c) Az Elnöki Tanács rendelete alapján — várhatóan — megnövekszik a leletbejelentések, mentések száma. Különös gonddal kell figyelemmel kísérnünk a megyénkben levő építkezéseket, nagy beruházásokat. (Ipoly szabályozás, víztárolók építése Maconkán, Mihálygergén stb.)

Határidő: folyamatos

Felelős: Héjj Csaba

d) Nyilvántartásba vesszük az iskolai és magángyűjteményeket és segítséget adunk további kezelésükhöz.

Határidő: 1980

Felelős: Héjj Csaba

c) A viseleti leltárak tanulságait összegezzük.

Határidő: 1980

Felelős: Zólyomi József

4. TUDOMÁNYOS KIADVÁNYOK

a) A szakszervezeti mozgalom története (1890—1962).

Határidő: 1977

Felelős: Vonsik Ilona

Horváth István

b) Múzeumi évkönyvek

Határidő: évente

Felelős: Domonkos Alajos

5. EGYÉNI TUDOMÁNYOS TOVÁBBKÉPZÉS

a) Nógrád megyei parasztság anyagi és tárgyi ellátottsága a XVIII—XIX. sz.-ban.

Kandidátusi értekezés

Felelős: Zólyomi József

Határidő: 1979

- b) Terhesség, szülés, csecsemőkor szokásai és hiedelmei az Ipolymenti néphagyományban.

Egyetemi doktori disszertáció

Határidő: 1976

Felelős: Kapros Márta

- c) Nógrád megye üvegiparának története a XVIII—XX. században.

Egyetemi doktori disszertáció

Határidő: 1977

Felelős: Szvircsek Ferenc

- d) A salgótarjáni társulati iskolák története

Egyetemi doktori disszertáció

Határidő: 1980

Felelős: Balázs László

A közművelődés középtávú terve

Kiállítások

- a) A Palóc Múzeumban új állandó kiállításokat nyitunk:

Nógrádi népelet a XVIII., és XX. században.

Irodalmi emlékszobák (Madách, Mikszáth)

Balassagyarmat története

Határidő: 1976

Felelős: Zólyomi József

- b) Az újonnan épülő salgótarjáni múzeumban nyitjuk meg:

A nógrádi munkásélet a XIX—XX. században

Képzőművészeti kiskaléria

Képzőművészeti retrospektív kiállítás

Határidő: 1978

Felelős: Horváth István

- c) A palóckutatás kereteiben — Heves, Borsod. Pest megye múzeumi szervezeteivel közös kiállításokat (időszaki, ill. vándor) rendezünk:

Népi hímzés textilkiállítás (Eger)

Határidő: 1976

Festett bútorkiállítás (Miskolc)

Határidő: 1977

Palóc viselet (Pest megye)

Határidő: 1978

Fafaragás, pásztorművészet (Balassagyarmat)

Határidő: 1979

Népi kerámia (Eger)

Határidő: 1980

Felelős: Zólyomi József

- d) A jelenlegi salgótarjáni múzeumban időszaki bányatörténeti kiállítást rendezünk

Határidő: 1976

Felelős: Szvircsek Ferenc

e) Az országos múzeumokkal folytatott előzetes megbeszéléseink értelmében igényeljük vándor- és időszaki kiállításait. Így: művészettörténeti (elsősorban a kortárs művészek), iparművészeti (üvegművészet), valamint természettudományi kiállításokat rendezünk Balassagyarmaton, Szécsényben, majd Salgótarjánban. A konkrét tematikát (téma és időtartam) a későbbiekben állítjuk össze.

Határidő: 1976, ill. folyamatos

Felelős: Domonkos Alajos

f) Iskolatörténeti állandó kiállítást készítünk Szécsényben.

Határidő: 1977

Felelős: Balázs László

g) II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából időszaki kiállítást rendezünk Szécsényben.

Határidő: 1976

Felelős: Szvircsek Ferenc

Kiállításainkhoz kapcsolódó módszertani elvi feladatok

1. Az új múzeum belépésével intenzívebben veszünk részt a történelmi ismeretek terjesztésében. Kidolgozzuk ennek tartalmát, formáit.
2. Az új állandó kisgalériára építve kialakítjuk és formáljuk a művészeti ismeretterjesztés, az esztétikai nevelés módszereit.
3. Múzeumainkban — a kiállításokhoz kapcsolódva — komplex ismeretterjesztő napokat, rendezménysorozatot szervezünk.
4. A kiállításokhoz (állandó és időszaki) megfelelő színvonalú vezetőket, katalógusokat készítettünk.

Határidő: értelemszerűen

Felelős: Domonkos Alajos

Zólyomi József

Praznovszky Mihály

Jelentősebb ismeretterjesztő kiadványok

1. Új kiállításainkhoz tárlatvezetőről gondoskodunk

Határidő: értelemszerűen

Felelős: Domonkos Alajos

2. Megjelentetjük a Nógrádi bányászdalok és a Nógrádi summásdalok füzetét.

Határidő: 1976, ill. 1977

Felelős: Domonkos Alajos

3. *Elkészítettjük*: Kubányi Lajos festőművész életrajzát és megkezdjük életművének feldolgozását

Határidő: 1977

Felelős: Domonkos Alajos

4. Az új munkásmozgalmi múzeum kiállításaihoz — túl a vezetón — elkészítjük ismeretterjesztő kiadványainkat. (Képzőművész-katalógus, tárgyismertető stb.)

Határidő: 1978

Felelős: Domonkos Alajos

III.

Múzeumok fejlesztése, felújítása

1. A salgótarjáni új múzeum épületének teljes berendezése szükséges. Ehhez a Kulturális Minisztérium segítségét is kérjük. (Műhelyek, raktárak, könyvtár berendezések.) A feladatok elvégzését az éves munkatervekben ütemezzük.

Határidő: 1976, ill. 1978-ig folyamatos

Felelős: Krätschmer József

2. Múzeumainkban (Salgótarján, Balassagyarmat, Szécsény) és kiállítóhelyeinken (Hollókő, Karancsberény, Csesztve, Pásztó, Horpács, Bánk) lehetőségeink szerint és folyamatosan biztosítjuk a korszerű audiovizuális tárlatvezetés feltételeit (tv, magnó, dia, film alkalmazásával).

Határidő: folyamatos

Felelős: Krätschmer József

3. Lehetőséget keresünk a bánki szlovák nemzetiségű kiállítóhely egy — a célnak, a követelménynek megfelelő — pavilonnal történő bővítésére.

Határidő: 1977

Felelős: Krätschmer József

4. A karancsberényi emlékmúzeum teljes felújítását megtervezzük.

Határidő: 1977

Felelős: Krätschmer József

IV.

Káder és létszámfejlesztési terv

	1976	1977	1978	1979	1980	Össz.
<i>Munkakör megnevezés</i>						
<i>Szakalkalmazottak:</i>						
történész muzeológus	2	1	2			5
közművelődés	1	2	4			7
könyvtáros	—	1	—			1
régész	—	—	1			1
<i>Adminisztr. és techn. dolg.</i>						
restaurátor	—	1	1			2
gyűjteménykezelő	—	1	—			1
fotós	—	1	—			1
adattáros	—	—	1			1
teremőr	1	—	6			7
takarító	—	—	4			4
gondnok	—	1	1			2
szakmunkás	—	1	2			3
Összesen:	4	9	22			35

A tervidőszak létszámgigényének összeállításakor az alábbiakat vettük figyelembe:

— létszámellátottságunk jelenleg jóval a Kulturális Minisztérium által meghatározott létszámnormák alatt áll. Az újonnan belépő salgótarjáni intézményünk és állandó kiállításaink szükségessé teszik, hogy szakalkalmazottaink és technikai alkalmazottaink létszámát egyaránt növeljük. A balassagyarmati Palóc Múzeumban az új állandó kiállítás 1976. évi megnyitása szükségessé teszi a népművelő (tárlatvezető) beállítását, továbbá teremőrök biztosítását,

— az új Munkásmozgalmi Múzeum 1977. évi belépése és az 1978. évi kiállítás megnyitása szükségessé teszi, hogy gondolkodjunk a zavar-talan működést biztosító szakalkalmazottak (muzeológusok, népművelők stb.), valamint a technikai dolgozók (restaurátorok, szakmunkások, teremőrök stb.) beállításáról,

— az igényünk, mely a fentiek szerint 35 fő, lehetővé teszi feladataink magasabb szinten történő ellátását,

— a fejlesztési feladatok megfogalmazásánál számítottunk a Nógrád megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztály lehetőségeire (1976-ban 3—4, 1977-től további 8—10 fő), de szükségképpen igényelnünk kell a Kulturális Minisztérium támogatását is

V.

Költségvetés fejlesztése

(Ezer Ft-ban)

Rovat	1976	1977	1978	1979	1980
01 rovat	1106,6	1369,8	1917,6	1975,1	2034,4
02 rovat	258,5	272,0	292,2	297,6	303,8
03 rovat	1862,0	1930,0	2159,0	2258,0	2316,0
04 rovat	125,0	135,0	145,0	155,0	160,0
05 rovat	155,0	440,0	290,0	200,0	200,0
07 rovat	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0
1—7 rovat	3527,1	4136,8	4823,8	4905,7	5034,2

Felújítás

Szécsény

áthúz. 1800,0

Kberény

600,0

A költségvetésünk megtervezésénél is figyelembe vettük bővülő intézményeinket, kiállításainkat. Közművelődési és a többi szakmai feladatok ellátásához szükséges anyagiakat a 02, a 03 rovatokon biztosítottuk.

VI.

Az együttműködés tervei

Feladataink ellátása indokolja, hogy a felügyeleti szerveken túl hatékony együttműködést alakítsunk ki a különböző szervezetekkel, intézményekkel.

1. Az MSZMP megyei Bizottságának archívumával szorosabb kapcsolatot alakítunk ki (pl. dokumentumok, életrajzok cseréje).
2. A szakszervezeti és ifjúsági szervezetekkel együttműködünk a munkások és az ifjúság képzése-nevelése területén, különös tekintettel a szocialista brigádok, és a középiskolások foglalkoztatására.
3. A közművelődési és az oktatási intézményekkel együttes programokat, rendezvényeket szervezünk (TIT előadói konferenciák, képzőművészeti ismeretterjesztés, évfordulók megünneplése stb.), figyelmet fordítunk a nemzetiségi hagyományok gondozására.

4. Terveink szerint az országos múzeumokkal (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Nemzeti Galéria, Iparművészeti Múzeum, Magyar Mezőgazdasági Múzeum) mélyítjük kapcsolatainkat — kiállítások rendezésével. A palóckutatás területén pedig a szomszédos megyék (Heves, Borsod, Pest, Szolnok) múzeumi szervezeteivel.
5. A munkásmozgalmi tárgyak, dokumentumok gyűjtése érdekében együttműködési szerződést kötünk — elsősorban — a salgótarjáni nagyüzemekkel (Bánya, SKÜ, ZIM, üveggyárak).
6. A múzeumi tevékenység szélesebb körű megismertetése érdekében további kapcsolatokat alakítunk ki a tömegkommunikációs szervekkel (sajtó, rádió, tévé).

Határidő: 1976. és folyamatos
Felelős: Horváth István

Héjj Csaba — Őze János

Adatok az „elfelejtett nógrádi költő”, Ferenczy Teréz életrajzához.

(Forrásközlés)

A Ferenczy Terézzel foglalkozó szakirodalom ezidáig a költő születésére vonatkozóan nem tudott felmutatni meggyőző, hiteles írott bizonyítékokat. Színyei a születési dátumot 1830-ra teszi. (1)

Dr. Halmi Piroska 1903-ban megjelent Ferenczy Teréz élete és költeményei című munkájában írja (2): Pintér Sándor szécsényi ügyvéd 1902. július 4-én hozzáintézett levelében arról tett említést, hogy Ferenczy Teréz hajdani barátnőjénél — özv. Bulcsu Pálné sz. Kozma Borbála — két-három évvel idősebb volt. Ebből arra következtet Halmi, hogy Ferenczy Teréz nem 1830-ban, hanem 1827 vagy 1828-ban született. Hivatkozik a Pesti Hírlapra, mely szerint Ferenczy Teréz költő 25 éves korában halt meg. (3)

Halmi szerint azért ez a leghitelesebb adat, mert itt a temetés napját is feljegyezték. Bacsich Metód, szécsényi plébánostól kapott értesülése alapján írja: „Ferenczy Teréz költő, a nagyszécsényi római katolikus plébániai kereszteltek anyakönyvében nem fordul elő, a nagyszécsényi temetőben van eltemetve, meghalt 1853. május 22-én, élte 25-ik nyarában; tehát ekként 1828-ban született.” (4)

Ferenczy Teréz „... atyja Sámuel, református, a rimaszombati nemes Ferenczyektől származott, anyja Ballay Teréz, mint gyermekei római katolikus, szintén nemesi család sarja. Boldog házasságukat négy gyermekkel áldotta meg Isten, három leánnyal s egy fiúval. Legidősebb gyermekük Hermina, férjezett Záhonyné, a második Teréz. A harmadik leány Fanni, férjezett Varga Feliciánné, kinek ura losonci kereskedő volt, s Teréz ifjúkori barátnőjének állítása szerint megrendítő véget ért, meg megbukott, és Szécsényben föbelötte magát. Az egyetlen fiú, a család büszkesége Lajos, egyházi pályára lépett.” (5)

Halmi írja: „Ferenczy Sámuel eredetileg könyvkötő, e négy gyermek atyja, Rimaszombatból jött Nagyszécsénybe, hol csakhamar bejutott a Forgách uradalomba, s elvette Ballay számtartó lányát, így lőn eleinte ellenőr, később szeszgyári igazgató, mely állás nagyon jövedelmező volt.” (6)

Dr. Ágner Lajos az életrajz megírásához felhasználta „óvatosan az eddig megjelent cikkeket”, ugyanakkor „Ferenczy Teréznek még élő rokonaihoz, barátaihoz, barátnéihoz” fordult adatokért. (7) Az adat-

közlők: Velicsné Haynald Teréz, özv. Bulcsu Pálné sz: Kozma Borbála, özv. Bulcsu Károlyné sz: Thorma Katalin, Luppa Lajos, Kalmár Béla és Bölcs Nándor voltak.

Ágner szerint Ferency Teréz Szécsényben született 1828 nyarán. „Az eddigi művekben, melyek Ferency Teréz életrajzi adatait rendelkezsen hiányosan és tévesen közlik, születési éve többnyire 1830. A sírkövére az van írva, 1853. évi május hó 22-én halt meg, 25-ik nyaránban. Születési éve tehát 1828.” (8)

Mint Halmi, ő is utána próbál nézetni az írásos anyagban Ferency Teréz születésének, de neki sincs szerencséje. „Pontosabb adatért főtisztelendő Árva Ferenc úrhoz fordultam, azonban sajnálatomra Ő sem bocsájthatott több adatot rendelkezésemre” (9)

Ágner a Ferency család gyermekeinek sorát fordítva közli mint Halmi. „Gyermekeik: Lajos, Franciska, Teréz és Hermin” (10) A szerző szerint az édesanya 1843. június 24-én bekötözött a halálózásakor „mind a négy kiskorú volt még, a neányok között Teréz még gyermek”. (11)

Lajos mint a szabadságharc katonája, 1849-ben esett el. Lajos ekkor Ágner szerint alig 22 éves. (12)

„Lajos testvére elestét érdekesen írja le a költő, Bulcsu Károly özvegye Thorma Katalin, hozzám intézett levelében: »a forradalom kezdetén boldogult férjem is az elsővel lépett a honvédszászló alá a pesti csatamezőn, ott megismerkedett egy kispapból lett honvéddel, a kit az első rohamnál mellette ért az ellenséges golyó; ez a lelkes kispap Ferency Lajos, Teréz fivére volt, ki a mint lerogyott a harc mezején, férjem utánakapott, felemelte egy másik honvéddel és félrevitték, sebeit kimosva bekötözték, de hasztalan, nemsokára kiadta lelkét. Végső perceiben a honvédek lelkesítő, előre' riadót suttogetta és arra kérte férjemet, hogy írja meg a lelkes kispap halálát Teréz nővérének Szécsénybe.«” (13)

A Ferency Terézzel foglalkozó újabb irodalom adatait dr. Ágner Lajos könyvéből meríti. (14)

„Édesanyja korán meghalt, így három testvérével (Lajos, Franciska, Hermin), árván maradt. Lajos bátyjához ragaszkodott legjobban, Ő volt a bizalmasa, csalódásaiban, magányosságában vigasztalója, segítője. Azonban Ő is meghalt, mint a szabadságharc katonája 1849. június 20.-án.” (15)

A szécsényi katolikus plébánia iratai között böngészve bukkanunk rá Ferency Sámuel és családjának írott adataira. A kézzel írott könyv címlapján PROTOCOLLUM MIXTA RELIGIONIS MATRIMONIORUM Anno 1835 feliratú címke található. (1. kép)

A gyermekek adatait nézve feltűnt, hogy Teréz bejegyzett életkora eltért a szakirodalomból ismert adatoktól. 1835-ös évnél olvasható bejegyzés szerint: Hermina 13, Teréz 11, Franciska 9, Lajos 5 éves volt. (2. kép)

Tovább lapozva a könyvben ismét egy meglepő újdonságra buk-
kantunk, mely szerint a Ferenczy családnak további gyermekei szü-
lettek. 1836-ban feltűnik Antonia, ki ekkor 8 hónapos. (3. kép)

1837-ben ikrek feljegyzésével találkozunk: Ágoston és Emília ne-
vével kik ekkor 6 hónaposak. A fent említett gyermekek kis koruk-
ban haltak meg. (4. kép)

1833-ban már nem találkozunk az ikrekkel, (5. kép), 1839-ben pe-
dig Antóniával sem. (6. kép)

A bejegyzések 1842 után szűnnek meg a Ferenczy családról, mely
nem lehetett független Ferenczy Sámuelné Ballay Terézia elhalálo-
zásától. (7—8. kép)

Az 1842-es adatok szerint Hermina 20, Terézia 18, Franciska 16,
Lajos 13 éves. (9. kép)

A meglepő új tényadat birtokában további támogatásért fordul-
tunk Czinka Antal szécsényi katolikus plébánoshoz. Az általa ren-
delkezésünkre bocsájtott kereszteltek anyakönyvében sajnos mi sem
találtuk meg Teréz születési évét. A könyvben lapozva, a Ferenczy
testvérek közül az első bejegyzett adat Franciskáról található 1826.
május 4-én. (10. kép)

Négy év szünet után 1830-ban született a család első férfitagja
Lajos. (16) (11. kép)

Öt két kislány követte. 1832-ben született Amália—Antónia, aki
igen hamar elhunyt, erre vall az is, hogy a PROTOCOLLUM-ban
nevét nem említik. (12. kép) A másik kislány Antónia—Amália 1836-
ban jött a világra. (13. kép) Legutoljára 1837-ben születtek az ikrek
Ágoston és Emília—Mária. (14. kép)

Feltűnő módon hiányzott az elsőszülött gyermek Hermina neve is,
akinek születésének ideje a PROTOCOLLUM alapján 1822-re tehető.

A PROTOCOLLUM évszámai csak annyit mondanak el, hogy a be-
jegyzett gyermekek abban az évben hány évesek, s ez nem alkalmas
arra, hogy ezáltal a születés évét minden esetben teljes biztonsággal
meghatározzuk. Erre példa Lajos is, kinek a Protocollum alapján
1829-re tennénk születését, holott a kereszteltek anyakönyvében az
1830-as évnél szerepel. Véleményünk szerint az egy éves eltérés ma-
gyarázatát az szolgálhat, hogy a család elsőszülött fiúját „öregítet-
ték”, azaz ötödik életévének betöltése után már hat évesnek tekin-
tették. A többi bejegyzett testvér adatai a Protocollumban és a ke-
reszteltek anyakönyvében megegyezők, s ezek alapján Teréz szü-
letési évét bátran tehetjük 1824-re. A hónap és a nap meghatározása
még további kutatómunka feladata. (17)

- 1 Szinnyei József: A magyar írók. III. kötet. 418.
- 2 Dr. Halmi Piroska: Ferenczy Teréz élete és költeményei. Budapest 1903. 28.
- 3 Pesti Hírlap. 1853. 968. old.
- 4 Dr. Halmi. Idézett mű 28.
- 5 Dr. Halmi. Idézett mű 29.
- 6 Dr. Halmi. Idézett mű 30.
- 7 Dr. Ágner Lajos: Ferenczy Teréz emlékezete. (Egy magyar költő-nő élete és költészete. Budapest 1903. 5.
- 8 Dr. Ágner. Idézett mű 21.
- 9 Dr. Ágner. Idézett mű 21.
- 10 Dr. Ágner. Idézett mű 22.
- 11 Dr. Ágner. Idézett mű 26.
- 12 Dr. Ágner. Idézett mű 44.
- 13 Dr. Ágner. Idézett mű 43—44.
 Wolf Ida szécsényi tanárnő által rendelkezésünkre bocsájtott példány végére beragasztott levélben olvashatóak a következő sorok: „Millomszor megátkozza Csaló - közt.” Ez a sor Lajos testvére elestének helyére vonatkozik. Az én hét év előtt írt könyvemben igaz Buda van írva; ez azonban téves adat. Biztosan ma sem tudom, Ferenczy Lajos hol esett el, mert a nyert szó- és levélbeli információk a legellentétesebb adatokat adták nekem.” A levelet Dr. Ágner Lajos írta Révay Sándor ügyvédnek 1909. december 6.-án.
- 14 Szinnyei Katalin: Ferenczy Teréz kiadatlan művei. Irodalmi emlékek Nógrád megyében. II. 1968. 79—106.; Leblanc Zsoltné: Az elfelejtett nógrádi költőnő, Ferenczy Teréz. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1975 21. 231—239.
- 15 Leblancné. Idézett mű 231.
- 16 A kereszteltek anyakönyvében Lajos helyett Ladislaus (László) név szerepel.
- 17 Ezúttal is megköszönjük Nagymarosi László szécsényi nyugalmazott tanár, Wolf Ida szécsényi tanárnő, Czinka Antal szécsényi plébános és Schneider Miklós, a Nógrád megyei Levéltár igazgatója által nyújtott segítő támogatást, mely nélkül ez a cikk nem születhetett volna meg.

1. kép A Protocollum címlapjának felirata.

		1835	
Nomen et Cognomen	Coniugum	Quae	Condi. quales
Mixtae Religi- onis	Religi- onis	Religi- onis	Religi- onis
1 Michael Lauterbach	Aug. Conf. Nobilis	1 Mariam	Tamara
Veronica Adam	Rom. Cath. Nobilis		
2 Franciscus Kraai	Rom. Cath. Quisq.	1 Joannem	- 13
3 Ther. Anna Kon- sperky	Aug. Conf. Ignobilis	2 Marianam	- 7
	Faber	3 Annam	- 6
	Veranus		
Samuel Ferenczy	Heb. Conf. Nobilis	1 Herminiam	13
3 Theresia Ballay	Rom. Cath. Quisq.	2 Theresiam	11
	Longator	3 Franciscum	9
		4 Ludovicum	6
4 Franciscus Schulerer	A. C. Ignobilis	1 Marianam	3
Rosalia Lampi	A. C. Quisq.		
	Ignobilis		
Jacobus Lelko	Aug. Conf. Quisq.	1 Franciscum	1

2. kép Protocollum 1835-ös év.

1. Samuel Dichter	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
María Szegedi	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
2. Lilla Szegedi	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
Károly Szegedi	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
3. Samuel Ferenczy	H. C.	Nobilis	1. Hermann	15 annos
Therapia Ballay	R. C.	composita	2. Therapam	15 annos
4. Jacobus Pefko	A. C.	Ignobis	1. Hermann	15 annos
Magdalena Szegedi	R. C.	Ignobis	1. Hermann	15 annos

3. kép Protocollum 1836-os év.

1. Michael Lank	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
María Szegedi	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
2. Francisus Krájkó	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
Anna Krájkó	R. C.	Ignobis	Lenas	12 annos
3. Samuel Ferenczy	H. C.	Nobilis	1. Hermann	15 annos
Therapia Ballay	R. C.	composita	2. Therapam	15 annos
4. Jacobus Pefko	A. C.	Ignobis	1. Hermann	15 annos
Magdalena Szegedi	R. C.	Ignobis	1. Hermann	15 annos

4. kép Protocollum 1837-es év.

Anno 1838							
1	Michael Lautsch	Aug. Conf.	Ignob.	Concordia			
	Veronica Adam	Rom. Cath.	Ignob.	Concordia			
2	Franciscus Kraupchen	R. C.	Ignob.	Concordia	1. Rosmarin	3 annos	
	Anna Kiedoniski	A. C.	Faber	Concordia	2. Marian	13 annos	
			Serra	Concordia	3. Annam	9 annos	
			rius	Concordia	4. Antonium	2 annos	
3	Samuel Terenzy	Hab. Conf.	Nobilis	Concordia	1. Hermann	16 annos	
	Theresia Dallyay	Rom. Cath.	comparsa	Concordia	2. Theresiam	14 annos	
				Concordia	3. Franciscam	12 annos	
				Concordia	4. Ludovicum	9 annos	
				Concordia	5. Antoniam	2 annos	
4	Georgius Ciesko	A. C.	Ignob.	Concordia	1. Franciscam	19 annos	Concordia
				Concordia	2. Edmundum	14 annos	Concordia
				Concordia	3. Antoniam	2 annos	Concordia

5. kép Protocollum 1838-as év.

1835									
1	Michael Lautsch	Aug. Conf.	Ignob.	Concordia	1. Marian	8 annos			
	Veronica Adam	Rom. Cath.	Ignob.	Concordia					
2	Franciscus Kraupchen	R. C.	Ignob.	Concordia	1. Rosmarin	11 annos			
	Anna Kiedoniski	A. C.	Faber	Concordia	2. Marian	8 annos			
			Serra	Concordia	3. Annam	9 annos			
			rius	Concordia	4. Antonium	2 annos			
3	Samuel Terenzy	Hab. Conf.	Nobilis	Concordia	1. Hermann	16 annos			
	Theresia Dallyay	Rom. Cath.	comparsa	Concordia	2. Theresiam	14 annos			
				Concordia	3. Franciscam	12 annos			
				Concordia	4. Ludovicum	9 annos			
				Concordia	5. Antoniam	2 annos			

6. kép Protocollum 1839-es év.

Anno 1840

1.	Michael Paulik	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Veronica Adam	R. C.	Religiosa	15 annos			
2.	Franciscus Keszthelyi	R. C.	Nobilis	12 annos			
	Anna Keszthelyi	A. C.	Nobilis	11 annos			
	Theresia Keszthelyi	A. C.	Nobilis	10 annos			
3.	Samuel Ferenzy	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Theresia Ballay	R. C.	Religiosa	16 annos			
4.	Jacobus Liska	A. C.	Nobilis	15 annos			
	Magdalena Deaky	R. C.	Religiosa	14 annos			
5.	Mathias Kovacs	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Catharina Lanyai	R. C.	Religiosa	17 annos			

7. kép Protocollum 1840-es év.

1.	Petronius Georgius	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Theresia Veronica	R. C.	Religiosa	15 annos			
2.	Franciscus Keszthelyi	R. C.	Nobilis	12 annos			
	Anna Keszthelyi	A. C.	Nobilis	11 annos			
3.	Samuel Ferenzy	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Theresia Ballay	R. C.	Religiosa	16 annos			
4.	Jacobus Liska	A. C.	Nobilis	15 annos			
	Magdalena Deaky	R. C.	Religiosa	14 annos			
5.	Mathias Kovacs	A. C.	Nobilis	18 annos			
	Catharina Lanyai	R. C.	Religiosa	17 annos			

8. kép Protocollum 1841-es év.

		anno 1845			
Religio Congregatio		anno 1845			
1.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
2.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
3.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
4.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
5.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
6.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
7.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
8.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
9.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
10.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio

9. kép Protocollum 1842-es év.

		Anus			
1.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
2.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
3.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
4.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
5.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
6.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
7.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
8.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
9.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio
10.	Thomas, Hieron. de	Episcopus	Thomas, Hieron. de	Maria 1. 2. ann.	Religio Congregatio

10. kép Kereszteltek anyakönyve. 1826. május 4.

Mensis Dies.	Baptisati Nomen et Legitimitas.	Patris et Cognomen Nomen & Religio.	Matris Condicio et Locus Domus.
11.	Joannes.	Bétsi Saulus Malkovits Elisabetha Rom. Catholici.	Ignobilis Eretsing.
11.	Ladislauus Nobilis.	Ferentey Samuel. H.C. Dalla Theresia R.D.	Nobilis. Compactor. Eretsing.
13.	Maria.	Adamik Georgius Mersei Veronica Rom. Cath.	Ignobilis Eretsing.
14.	P.	Habel Franciscus	1 1 1

11. kép Kereszteltek anyakönyve. 1830. április 11.

Dies.	Pater	Matr.	Condicio	Religio	Matr.
11.	Joannes	Elisabetha	Ignobilis	Eretsing.	11.
12.	Ladislauus	Theresia	Nobilis	Compactor	12.
13.	Maria	Veronica	Ignobilis	Eretsing.	13.
14.	P.	Habel	Franciscus	1 1 1	14.

12. kép Kereszteltek anyakönyve. 1832. július 11.

	legitimus	Rom. Catho.	
20.	Josephus legitimus	Kovács János	Ignobilis
		Magy. Elisabetha	plebejus
		Rom. Catho.	Leány
22.	Gabriel legitimus	Takács Franchus	Ignobilis
		Merei Dávid	plebejus
		Rom. Catho.	Leány
25.	Antonia legitima	Fereny János	Ignobilis
		Helve. Confessionis	plebejus
		Ballay Theresia R.C.	Leány
26.	Franciskus et Elisabetha legitimi	Fischer Franchus	Ignobilis
		Merei Elisabetha	plebejus
		Rom. Catho.	Leány
28.	Maria legitima	Tóth Georgius	Ignobilis
		Helve. Theresia	plebejus
		Rom. Catho.	Leány

13. kép Keresztelték anyakönyve. 1836. március 25.

A Kereszteltnek		A Szülők	
Név	Nem és törvény	Név	Nem és törvény
12.	Agoston Emilia	Fereny János	Ignobilis
13.	Emilia	Helve. Confessionis	plebejus
14.	Emilia	Ballay Theresia R.C.	Leány
15.	Rozália	Tóth Georgius	Ignobilis
16.	Rozália	Helve. Theresia	plebejus
17.	Rozália	Rom. Catho.	Leány
18.	Rozália	Tóth Georgius	Ignobilis
19.	Rozália	Helve. Theresia	plebejus
20.	Rozália	Rom. Catho.	Leány

14. kép Keresztelték anyakönyve. 1837. május 12.

Pöstyénpuszta, Kassai utca 87. Zölley László háza mellett pince-
ásás közben nagyméretű tárolóedény és több kisebb edény töredéke
került elő. A leletek későbronzkori telepről származnak. (1. kép)

Maconka. A Nagybátonyhoz tartozó Maconka és Kisterenye kö-
zötti völgyben víztároló építés során vízlevezető árok létesítésekor
későbronzkori telep gödreit metszették át. Az építésvezetőség a lele-
tek előkerülését jelezte a múzeumi szervezetnél, az ismételt hely-
színi kiszállások során egy nagyobb méretű edény felső részének
összetartozó darabjai, egy kis méretű agyag állatszobor (kutya), két
bronztű és nagyobb mennyiségű edénytöredék összegyűjtésére volt
mód. (2. kép)

Szécsény-Vár. Az 1974-ben elkezdett kutatás folytatásaként 1975.
július 28. és augusztus 15. között feltárást végeztünk a középkori
belsővár területén. A kettős falrendszer kutatását nem kísérte sze-
rencse, az újkori építkezési maradványok zavarták meg az eredeti
rétegeket, a leletanyag is igen csekély mennyiségű. Az ásátás végez-
tével a területet visszatakartuk. (3—8. kép)

A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentá-
ciós gyűjteménye számos értékes anyaggal gyarapodott. Gyűjtemé-
nyünkbe került több, 1945-ben keltezett tagsági könyv. Így a Ma-
gyar Kommunista Párt ideiglenes tagsági igazolványa, a Magyar
Nők Demokratikus Szövetségének tagsági könyve, a Szociáldemok-
rata Párt tagsági igazolványa. Gyűjteményünket gazdagította továb-
bá a szintén 1945-ből származó orosz tolmács-kézikönyv, valamint a
baglyasalji nők felhívása a megye asszonyaihoz, 1945. januári kelte-
zéssel.

1925-ből egy munkás dalos-igazolvány került birtokunkba.

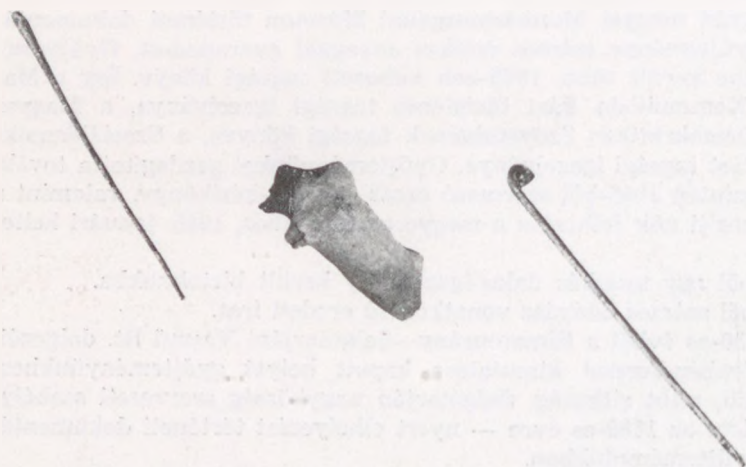
1922-ből számos bányász vonatkozású eredeti irat.

Az 1930-as évből a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. dolgozói-
nak órabér-kereset kimutatása kapott helyet gyűjteményünkben.
S végül, mint ritkaság, Salgótarján nagyközség szervezeti szabály-
rendelete az 1889-es évre — nyert elhelyezést történeti dokumentá-
ciós gyűjteményünkben.

A Munkásmozgalmi Múzeum könyvtárába megszereztük a „Nemes
Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmerte-
tése”-t 4 kötetben, mely Pesten 1826-ban került kiadásra.

1. kép Későbronzkori tárolóedény. Pösténypusztá

2. kép Agyag állatszobor (kutya), két tű, későbronzkoriak. Maconka.

3—3/a. kép A belső vár feltárt kapujának részletei.

4. kép Törökkori sütötál, restaurálás után.

5. kép Törökkori kályhacsempe, restaurálás után.

6. kép Törökkori edény, restaurálás után.

7. kép Az 1975-ben előkerült törökkori kancsó összeállítva.

Fig. 1. Shallow bowl, wooden, 18th century.

Fig. 2. Deep bowl, wooden, 18th century.

1975.

Ez év szept. 1-vel változás állott be az Igazgatóság vezetésében. Dr. Molnár Pál, aki 1970 óta volt az igazgató a Számviteli Főiskola Salgótarjáni Tagozatán tölt be docensi állást. Új igazgatónk: Dr. Horváth István.

*

November 14-én nyitottuk meg a szécsényi múzeumban, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum által rendezett Vadászati-, vadgazdálkodási állandó kiállítást. Ezzel teljessé váltak egyidőre az intézmény állandó kiállításai.

*

November 21-én, Szécsényben rendezte meg az Akadémia — közreműködésünkkel — vándorgyűlését. A főreferátumot Köpeczi Béla tartotta Néhány gondolat Rákóczi állama címmel. A vándorgyűlésen elhangzott hozzászólásokat évkönyvünkben közöltük.

*

A Nógrádi Szénbányák Vállalat és a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága együttműködési szerződést kötött, melynek célja a bányászat eszközeinek, dokumentumainak megmentése, megőrzése.

*

Az év végén megkezdődött az új salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum építése — Magyar Géza Állami díjas építész tervei szerint. Remélhetőleg 2—3 éven belül már ebben az intézményben fogadhatjuk a látogatókat.

*

Időszaki és vándorkiállításainkkal emlékeztünk hazánk felszabadulásának 30. évfordulójára. Ezeket az üzemekben és a peremkerületekben mutattuk be.

*

1976.

Január 7-én tárgyaltuk meg a múzeumi szervezet középtávú tudományos és közművelődési tervét, továbbá az 1976. évi feladattervet. A tárgyaláson részt vett Gönyei Antal a Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetője, Nagy Lajosné a minisztérium munkatársa, továbbá Tarjány Sándor és Hoffer Tamás szakfelügyelők. Képviseltette magát a megyei és a városi pártbizottság is.

*

Két munkatársunk kapott kitüntetést márc. 21-én, Szvircsek Ferenc és Gellén Sándor elnöki dicséretben részesült.

A szécsényi múzeumban Praznovszky Mihály lett az igazgató április 15-től.

*

A Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ rendezésében megindított 2 éves tanfolyamra felvették Veres Györgyöt, aki februárban kezdte meg tanulmányait.

*

Kondor Béla emlékkiállítását rendeztük meg Salgótarjánban, a József Attila megyei műv. központban. Ezt követően pedig Szécsény érdeklődő látogatói tekinthették meg a kiállítást.

*

Igen nagy érdeklődés mutatkozott kiállításaink iránt az elmúlt év folyamán. Állandó-, időszaki- és vándorkiállításainkat közel százharmincezer látogató tekintette meg.

*

A Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya tette lehetővé számunkra, hogy honismereti tábort rendezzünk ebben az évben. A 30 fővel, Balassagyarmaton megrendezett tábor sikerrel zárult. Szeretnénk, ha a jövőben is sor kerülne hasonló rendezvényre.

*

Első ízben rendezte meg az Igazgatóság a nemzetközi képzőművészeti szimpoziumt Salgótarjánban július 15. és augusztus 15. között. Ezt megelőzően már két alkalommal volt hasonló rendezvény.

*

A felújított Palóc Múzeum új kiállításait május 2-án nyitottuk meg. Az ünnepi beszédet Garamvölgyi József, kulturális miniszterhelyettes tartotta. Színvonalas műsort adtak megyénk pávakörei (Erdőkürt, Hollókkő, Rimóc, Legénd).

Közönségünk az alábbi állandó kiállításokat tekintheti meg a jövőben is:

Népélet a XIX—XX. sz.-ban

Madách emlékszoba

Mikszáth emlékszoba

Időszaki kiállítások:

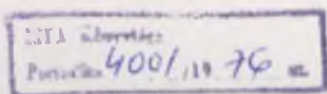
Ember és természet (képzőművészeti)

Balassagyarmat története

*

Szeptemberben nyitottuk meg a Munkásmozgalmi Múzeumban a Bányászat története c. időszaki kiállítást, amely a Nógrádi Szénbányák Vállalat és a Múzeumok Igazgatósága között létesült együttműködési szerződés alapján jött létre.

A kiállítást még 1977-ben is láthatja a közönségünk.

A múzeumi hónapban rendeztük meg a Palóc Múzeumban a Keresztelő, lakodalom, temetés c. kiállítást, amely igen nagy érdeklődést váltott ki.

A még forgalomban lévő kiadványaink.

1. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 18/1972
Szerk.: Végh Miklós Ára: 15,— Ft
2. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 19/1973
Szerk.: Molnár Pál Ára: 15,— Ft
3. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 20/1974
Szerk.: Molnár Pál Ára: 20,— Ft
4. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 21/1975
Szerk.: Domonkos Alajos
Molnár Pál Ára: 20,— Ft
5. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 22/1976
Szerk.: Domonkos Alajos Ára 20,— Ft
6. Válogatott dokumentumok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből
I. 1919—1944. Szerk.: Dr. Molnár Pál
II. 1944. december—1948. július. Szerk.: Dr. Molnár Pál
III. 1848—1918. Szerk.: Dr. Szabó Béla
IV. 1918—1919. Szerk.: Vonsik Ilona
7. Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről
Szerk.: Dr. Molnár Pál, Domonkos Alajos
8. Nógrád megye története I—IV. kötet.
Főszerk.: Balogh Sándor Ára: 176,— Ft

317.031

Nógr.
Megy.
Muz.
Közl.

1976

22

MTA